II
46 32

Освобождението на България и литературата

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Българска академия на науките
Институт за литература

Освобождението на България и литературата

Сборник с изследвания

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

София . 1978
Издателство на Българската академия на науките

Редакционна колегия

Г. Цанев, Хр. Дудевски, В. Смоховска

II/4632

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

Б 2572/78

© И-т за литература
1978
c/o, Jusautor, Sofia

82(05)

ПРОВЕРКА
197 9г.

Предговор

Предлаганият на читателя сборник от статии и студии на български, украински, източногермански, румънски, словашки, полски и чешки литературоведи е принос към запознаването с дълбоките исторически промени, които настъпиха в България в резултат на успешната Руско-турска война от 1877—1878 г. Независимо от завоевателните стремежи на руския царизъм — това историята е доказала — войната изиграва обективно прогресивна роля не само в съдбата на българския народ, но и на румъни, сърби и черногорци. Специално за България тя има значение на аграрен преврат, с който окончателно се утвърждават парично-стоковите отношения в града и селото. По този начин Руско-турската война, наричана от българския народ *освободителна*, придобива значение на буржоазнодемократична революция за България.

Съставителите на сборника са пристъпили с чувство на отговорност към неговото съдържание. Съобразен е с факта, че се издава в чест на 60-годишнината на Великата октомврийска социалистическа революция и 100-годишнината от Освобождението на България от турско потисничество. Въз основа на разнообразни и оригинални проучвания из областта на българската художествена литература непосредствено преди и след Освобождението сборникът разкрива най-типичното в отразяването на Руско-турската война от 1877—1878 г. в стихотворения, поеми, разкази и романи, публицистика и мемоари, а така също личното участие на такива крупни наши писатели като Петко Славейков рамо до рамо с освободителните руски полкове. „Българската литература — пише акад. Георги Цанев — през първите години на новия живот след 1878 е под въздействието на най-голямото събитие — Освобождението и на близкия спомен от национално-освободителните борби на народа. От тия два фактора иде вдъхновението, което ражда характерните за оня момент литературни произведения. Първата следосвобожденска книга — стихосбирката „Избавление“ (1878) — изразява чувствата на радост от освобождението и на благодарност към освободителя — руския народ.“

С вълнение се четат страниците, анализиращи документи, мемоари, стихове, романи, в които се пише за великия освободителен поход на руските витязи в България, а така също се отделя внимание на отзивите, които войната намира в периодичния печат на съседна Гърция и далечна Финландия, в Чехия, Полша и Украйна, Словакия, Германия и Румъния.

Освобождението на България през 1878 г. дава нова насока и в развитието на литературната критика, теория и история. Процесите, които започват да зреят в художествената и научно-критическата мисъл още през 60-те и 70-те години, сега получават своя логически завършек. Ето защо

литературно-научната, критико-оценъчната дейност се оказват действен фактор не само за ускореното закъсняло развитие на националната ни литература, но и за съзряването на научно мислене, за утвърждаването на демократични и хуманистични разбирания за обществен и духовен живот.

Във втория дял са включени предимно статии за отделни автори или художествени творби, имащи особено значение в цялостното развитие на литературата ни, тъкмо защото са свързани с вярата във великата освободителна мисия на Русия или показват отношението на близки и по-далечни народи към националноосвободителните борби на нашия народ и по-специално към Руско-турската война от 1877—1878 г. По тоя начин още веднъж се потвърждава голямата и непреходна истина, че както в миналото, толкова повече днес и в перспективите на бъдещето българският народ е неделим от делото на Октомври, от борбите и победите на КПСС и съветския народ.

За всичко това се говори в статиите и студиите, поместени в този сборник. Различни по характер, те са написани специално за това издание. В повечето от тях се въвежда много нов изворен материал, почерпен от наши и чужди архивохранилища. Авторите са се опитали не само да поставят, но и да решат нови въпроси, които досега не са разглеждани в нашето и чуждото българознание и литературната история, например развитието на жанровете в българската литература непосредствено след Освобождението, отражението на Освободителната руско-турска война от 1877—1878 г. в гръцкия, финландския, украинския, полския и чешкия периодичен печат и в художествената литература на тия и други народи. Амплитудата, както се вижда, е твърде голяма. Ние си даваме сметка, че не всички проблеми са обхванати в този том, някои са показани непълно, дори схематично. Ще се радваме, ако сме подпомогнали с нещо в изясняването на историческото значение и място на Освободителната руско-турска война от 1877—1878 г. за България и българския народ, както и за нейното отражение в творчеството на писатели и поети, нейни съвременници.

София, 24. XII. 1976 г.

Тончо Жечев
Христо Дудевски

Първи дял

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ — ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ И ЛИТЕРАТУРАТА. София. 1978

Георги Цанев

Развой на жанровете в българската литература през 80-те години

(1878—1890)

В основната си част литературните жанрове, разбирани в съвременен смисъл, се оформяват още във възрожденската епоха. След освобождението на България от османско иго (1878) те продължават своето развитие, като се допълват с нови. Новите обществени отношения, усложненият живот, изникналите в него проблеми поставят различни задачи на писателя, който търси съответни форми за тяхното художествено разрешение. Така отделните жанрове се появяват кой когато е извикан от общественото и литературното развитие, без оглед на това, дали известен жанр е съществувал и по-рано или се явява сега за пръв път. При това жанровете се явяват по няколко едновременно.

Разноликата действителност обуславя развитието на различни литературни жанрове. За нейното отражение — и особено за отклик на въпросите на всекидневието — се използуват най-вече такива жанрове, в които веднага може да се реагира на жизнените явления. Това са стихотворенията, изпълнени с горчиви размисли, с язвителна ирония, с изобличителен хумор. Стихотворения, в които се осмиват или жигосват актуални обществено-политически и социални явления. Така се утвърждават и разширяват жанровете на актуалната публицистична литература. Това са *сатирата, баснята, епиграмата*; това са *разказът, очеркът, фейлетонът*. Те стигат до читателя не само чрез месечните списания, но и чрез вестниците.

Във в. „Народний глас", в списанията „Наука", „Зора" и в други периодични издания, а и в отделните си книги Иван Вазов отправя най-първите стрели срещу меркантилния дух на бързо оформяващото се буржоазно-капиталистическо общество, срещу жаждата за пари, срещу липсата на светли чувства и идеали, които са заменени с „разчетът", т.е. сметката („Пустота", 1881). Парите определят мястото на човека в обществото, а не личното му достойнство. Идеята за силата на парите, за отрицателната роля, която те играят в отношенията между хората — развита предимно в критично-хумористичен и някъде саркастичен стил у Петко Славейков още преди Освобождението, — у Вазов е третирана най-често в остро сатиричен тон с открито изразен гняв и възмущение. Със *стихотворения* като „На детето" и „Зимна песен" (1880), „Поет и вдъхновение", „Патрио-

тизъм“ и „Смущение“ (1881), „Средство да нямаш врагове“ и „Румелийско цвете“ (1882), „Линее наш'то поколение“ (1884) и много други от тоя род, с *разкази* като „Нов свят и нови люде“ (1883, по-късно със заглавие „Кандидат за „хамама“), „Искров и Райна“ и „Епоха — кърмачка на велики люде“ (писани през 1888) и др. народният поет сочи с изобличителен и критичен патос отрицателното в много области на обществения живот и между другото пръв след Освобождението слага началото на една нова и трайна тема в българската литература — изобличение на изборната демагогия. Наблюденията върху тъмните явления в обществения живот и върху покварата в личните отношения между хората в семейството, в любовта и брака и пр. стават най-често подбудител на сатирично вдъхновение.

На сатирично вдъхновение, чийто извор лежи в същите явления, са плод и най-добрите произведения на Стоян Михайловски. Той създава много *епиграми*, насочени най-вече против либералите, особено против Петко Каравелов (в. „Средец“, 1884—1885) и др. Независимо от постоянните люшкания на автора между противоположни позиции като журналист неговите *епиграми, сатири* и *басни* от 80-те години изобличават сериозни пороци в нашата действителност от онова време. Въпреки мрачния песимизъм и религиозно-мистичните възрения на автора в някои негови творби произведенията му, печатани през тоя период и събрани в „Novissima verba“ (ч. I, 1889), разкриват и жигосват много слабости и недъзи от нравствен, социален и политически характер на тогавашното общество. Бракът, любовта, кариеризмът са прицел на гневни изобличения у него. Държавници и високи чиновници, представители на различни обществени слоеве са обект на остра саркастична обрисовка. Често в неговите сатири ни отблъсква абстрактно и реторично многословие, много пъти стихът му е твърде несръчен и груб, но в редица произведения звучи един убедителен тон, който постига целта на художествената творба. Особено в някои басни и епиграми.

За да се види високото развитие, което достига *баснята*, достатъчно е да напомним, че от онова време (1889) са такива басни като „Бухал и светулка“, „Магаре и богомолци“ и особено „Орел и охлюв“ — една от най-хубавите басни на Михайловски и безспорно най-популярната.

Но още тогава се оголва ахилесовата пета на неговото творчество — резките му противоречия. През 1884 е обнародвана без подпис малката му *поема* „Suspiria de profundis“[1]. Тя представя славослов, възхвала на смъртта, израз е на мрачно отчаяние, на дълбок песимизъм. Тая поема, наречена при втората си редакция („Novissima verba“, ч. I, 1889) „Euthanasia“ (лека смърт), е първа проява на упадъчни идеи и настроения в българската литература. Защото тук песимизмът не е свързан с конкретно разочарование — той е превърнат в *мироглед но начало*, в отчаяна философия на живота и обхваща основни духовни фактори в човешкия живот: „съдбата“, славата, младостта, любовта, музата (поезията). Всичко това не привлича лирични герой — то се отхвърля като безсмислено, лъжовно. Изобщо отрича се всичко, което означава живот и прогрес. Единичката *реалност* е смъртта. Авторът е убеден, че описаният от него герой е типичен представител на съвременното славянско поколение. И тъкмо това негово убеждение предизвиква основателно отпор в нашата литература.

---

[1] Периодическо списание на Бълг. книж. д-во, год. III, 1884, кн. 8 — нататък ще бъде отбелязвано съкратено ПСп.

Вазов и Михайловски имат големи заслуги за развитието на *сатиричния жанр*, който достига богато разнообразие през следното десетилетие, но първите големи успехи на това развитие са от 80-те години. Петко Славейков създаде у нас стихотворния хумористичен вид, като си служеше и с *епиграмата* — най-късия и ударен сатиричен жанр. Той е и първият наш *баснописец*. След Освобождението Вазов разшири и умножи видовете на хумора и сатирата. Също така използува твърде много *епиграмата*. Той е автор и на първия сериозен опит за *сатирична поема*, макар и със съвсем елементарна фабула — „Кихавицата на Салюста" (1884), картина на порочни литературни нрави. Създател е и на *битова хумористична поема* с игрив, безобидно весел стих — „Моята съседка Гмитра" (1881). Михайловски обогати епиграмата и баснята, а по-късно, през 90-те години, и други сатирични жанрове.

В областта на *баснята* правят опити още редица книжовници, като Ц. Гинчев, М. Москов, П. М. Даскалов и мн. др. Нещо, което свидетелствува само, че тоя жанр става особено любим — удобна форма за критика и поука. Изобщо критичното отношение преди всичко към обществения, а после към семейния и частния живот завладява широк терен в литературата. Това отношение е присъщо и на ранните произведения на Алеко Константинов. Още първото негово печатано стихотворение — „Огледало" — изобличава безпринципните вестникари, покварената бюрокрация, беззаконието.[2] Тъмните политически нрави през 80-те години и борбите против суспендирането на Конституцията са обект на друго от младежките му творения — поемата „Песен за Слобод-Маджара и Пламен-Теня" (писана през 1882, издадена без името на автора през 1883 г.). Политическата действителност непосредно след Освобождението се осмива и в недовършената *комедия* „На свободна почва" (писана през 1886, а издадена през 1903 г.). Хумористичната характеристика на лицата в тая комедия започва от имената им — похват, който се среща и по-нататък в българската хумористична и сатирична литература (Ив. Вазов, Г. П. Стаматов и пр.). Критически характер имат *епиграмите* на Ив. Д. Шишманов, които са насочени най-вече против невежеството на висшите чиновници и слабостите в културния и литературния живот.

Критичното настроение се разширява и задълбочава все повече и повече с развитието на новите буржоазно-капиталистически обществени отношения и с влошаване положението на бедните народни слоеве, особено на селската маса. Това критично настроение добива нови импулси с появата на социалистическата пропаганда в средата на 80-те години и с разпространението на народничеството, което е характерно за следното десетилетие, но първите му прояви са към края на 80-те години. Тогава, към края на 80-те години, започва литературната си дейност Георги Кирков с две стихотворения в хуманистичен дух в „Труд" (1887) и „Искра" (1889). Повече литературен интерес представя недовършената му *повест* „Старият дъб", печатана през 1888 в сп. „Развитие". Художественият замисъл на повестта е да се разкрие гибелното въздействие на жаждата за пари. „Старият дъб" сочи критично отношение към обществената действителност и значителна дарба за хумористично изображение.

---

[2] Целокупна България, год. 1, бр. 57, 4 февр. 1880.

По това време, между 1885 и 1890, пише първите си работи Христо Максимов — Мирчо — стихотворения, които издава в сбирката „Нова гусла“ (1890). Израз на мислите и вълненията на един народник-идеалист, тия стихове нямат нищо общо с изкуството. Но те са документи за дълбоко съчувствие към народа. Един благороден обществен деец говори за теглата му, за безправието, от което той страда, за беззаконията и силата на богатите, за разочарованието си от обществения морал.

Със своята личност на честен публицист и неуморим, безкористен радетел за просветата на народа — чийто живот е опознал отблизо като народен учител — Максимов си спечелва голяма популярност, особено в учителските среди. През 90-те години той печата разкази, които също така нямат художествена стойност, но те привличат вниманието на Димитър Благоев — по тях родоначалникът на социализма и на марксическата критика у нас описва тежкото положение на селската маса, като оборва народническите консервативни проповеди на Мирчо, че политиката не била потребна на селяните.[3]

Място на писател-белетрист — в онова време дори прекомерно високо ценен — завоюва другият типичен представител на народничеството Тодор Г. Влайков, известен с псевдонима Веселин. Той започва сериозната си литературна дейност в средата на 80-те години с разкази и повести из селския патриархален бит. С народничеството в тия години го сближава дълбоката любов към народа и идеализацията на патриархалния бит, особено преклонението му към патриархалните добродетели на селяните. Истинските народнически идеи и настроения се оглеждат в разказите му от следното десетилетие. Но към края на 80-те години в творчеството му се проявява ясно критично отношение към новите явления в обществено-политическия живот. Такъв е разказът „Косач“ (1889)[4]. Собствено тук имаме работа с *очерк* — литературен жанр, чийто типичен представител през 80-те и 90-те години е Влайков. Повечето от разказите му представят отделна случка. Авторът се среща с някой познат или непознат и разговаря с него, от него научава живота му или живота на други хора. Така се привлича по-сигурно вниманието на читателя, комуто се внушава, че чете за нещо, действително станало. Такъв очерк е и „Косач“. Авторът предава разговора си с косача бай Пешо, който се оплаква от данъците, войниклъка и войната. И не само се оплаква, но и косвено с въпросите, които задава, а някъде и направо, изказва своето недоволство, което звучи като протест. Смисълът на всички разсъждения на селянина е, че животът на народа в освободена България не е станал по-добър. С простите мисли и с безизкуствената, но ясна реч на народа — чрез своя герой — Влайков изразява недоволството на селската маса.

За разкриване на известни недъзи в обществения и културния живот и за изобличение на техните носители нашата литература още преди Освобождението използуваше *фейлетона*. Фейлетонен характер носят някои от хумористичните прози на Петко Славейков. Като майстори на тоя литературно-публицистичен жанр се проявяват бляскаво Любен Каравелов и Христо Ботев, за което свидетелствуват всички произведения, които те пишат и помествят като дело на двамата във вестниците „Свобода“ и „Независимост“

---

[3] Д. Благоев. Литературно-критически статии. С., 1950, с. 307.
[4] Библиотека Св. Климент, кн. VIII, 1889.

под общото заглавие „Знаеш ли ти кои сме?“. Продължавайки тяхната традиция, възторженият ученик на Каравелов Захари Стоянов през 1880 започва да обнародва фейлетони под същото заглавие, подписвани в началото с Каравеловия псевдоним Барон Лулчо, във вестниците „Работник“ и „Независимост“. Те имат обществено-политическо съдържание. В стила и езика на Каравелов (на когото някъде направо подражава) Захари Стоянов изобличава чорбаджиите в освободена България и реакционерите. Защитник е на народа, на неговите интереси и правдини, поддържа истинските национални стремежи. Изобщо по това време, докъм 1885, във фейлетоните си той стои на демократични позиции. Написани в хумористичен стил, изпълнени с груба, но ярка публицистична образност, неговите фейлетони са упражнявали голямо въздействие.

След 1886 позициите на Захари Стоянов се променят коренно. Както в цялата си дейност, така и във фейлетоните си той се проявява като краен националист и реакционер, безогледен защитник на Стамболовия режим. Фейлетоните му стават средство за борба вече против демократично настроените противници. Завладян от грубо партизанско пристрастие, авторът не се грижи за истината — важното е в момента да се направи смешен, да се порази противникът — за тая цел се нарушават всички граници на обществения морал. След 1886 най-вече с фейлетоните си, в които дава воля на своето „пехливанско перо“ (по израза на Д. Благоев), Захари Стоянов си създава лошо име в демократичните среди, особено между писателите. И не без основание неговите прояви през Стамболовия режим се характеризират от Пенчо Славейков като „чардафонщина“. Положително значение в развоя на жанра имат фейлетоните на Захари Стоянов от прогресивния период на неговата дейност.

През тия години пробужда интерес със своята темпераментна публицистика и Димитър К. Попов — виден културен деец, преводач и общественик. През 1886 с псевдоним Правов той издава отделна книга „Фейлетони“, печатани през 1881—1882 във в. „Независимост“ (София и Пловдив), „Народний глас“ и „Ред“ (Пловдив). Още първият му фейлетон „Aller Anfang ist schwer. . .“ привлича вниманието на Иван Вазов, който помислил, че авторът е Висковски, и му изпраща възторжено поздравително писмо. „Духовитостта, лекият сарказъм и хуморът, с които е препълнен фейлетонът — пише Вазов — са прелестни! Българският език ти се вдава с едно удивително покорство. . .“ Редакторът на „Народний глас“, сам борец в полето на прогресивната публицистика в ония години, е улучил добре характерните черти на фейлетонния стил на Д. К. Попов. Либерал с демократични възгледи, Правов насочва своята изобретателна мисъл, хапливо остроумие и свеж хумор срещу консерваторите. Ядовито изобличава техните измислици за „нихилистите“ и реакционната им роля при суспендирането на Конституцията. Често нападките му са отправени открито против Батенберг. Неговата саркастична ирония улучва направо целения обект. Обяснявайки уж своя псевдоним, той изобличава така диктатора: „Аз толкова обичам правото, щото го отнимам от всички хора и го задържам за своя сметка, така също както и княз Батенберг от извънредната си любов към свободата, по примера на Бонапарта, отнима я от всичките българи в Княжеството и я задържа изключително за себе си“(„Най-правия път“). Пак срещу княза, а и против монархизма изобщо е насочено сравнението: „Аз въобще не обичам да забикалям изотдалеч, като истината около цар-

ските палати." Някъде иронично-хумористичният рисунък избива в пряко саркастично изобличение. Чрез сравнения, намеци или направо Попов, говорейки за едно, ни навежда и към друго, посочвайки едно явление или факт, ни подсеща и за други явления или факти. Така се разширява картината на изобличението. Особено богат в това отношение е „Съдът на музите" — един от най-интересните му и забавни фейлетони, обект на присмех в който са някои консервативни журналисти и литератори. „Музите не живеят вече на Витоша, откак един български вестник очерни името на тая планина" — ни осведомява авторът, намеквайки за консерваторския в. „Витоша". Той съобщава, че съдът осъдил Петър Оджаков, защото „обезчестил българското „Песнотворство и стихотворство". Мисълта му преминава често от журналистиката и литературата към пороците в обществения живот. „Княжеството още не е успяло да направи териториалното си разделение, а г. Гешев, с помощта на своите другари, успя да раздели Южна България между своите роднини" — разкрива Правов господството на едрите финансисти.

Неговите фейлетони — написани с един често груб хумористичен стил, обикнат в публицистиката през 80-те години и наследен от хумористичните предосвсбожденски фейлетони — съдържат действителни факти из живота и дейността на споменатите лица. За читателите от онова време тия факти са били от една позната културна и обществено-политическа действителност, разкрита духовито, с хумор, който е имал сигурно въздействие.

Критичното отношение във фейлетоните на Д. К. Попов обхваща по-широка област — то засяга не само обществено-политически и културни явления, но и морала в личния и обществения живот на човека. Особено често се осмива нравствената поквара у жените.

Критично настроение е изразено и в някои от оригиналните му стихове. Картината на своята родна страна авторът вижда в най-мрачна, отрицателна светлина. В стихотворенията си Д. К. Попов е бил под силното влияние на Вазов. Той е усвоил неговия стил до такава степен, че някои от тях, печатани в сп. „Зора" и подписани П-в, са приписвани погрешно на Вазов.[5]

През 80-те години още Д. К. Попов става известен и със своите преводи от големи руски и западноевропейски поети, като Байрон („Прощаването на Чайлд Харолд", „Шильонский затворник"), Томас Худ („Сънят на неженений"), Лермонтов („Мцири") и др.

***

Българската литература има изобщо демократичен характер. Това е особено очевидно в произведенията, които са плод на вдъхновение от националноосвободителните борби на българския народ. Тая линия в литературния процес през 80-те години е тясно свързана с ония идеи и настроения, които съставят ядката на критическо-реалистичното творчество. Дори е обоснована от тях по закона за контраста. Разочарован от новия живот след Освобождението, което не е осъществило най-демократичните и най-прогресивните мечти на някогашните революционни дейци, писателят се обръща към близкото минало. В революционните и възрож-

[5] Вж. М. Цанева. Вазови псевдоними ли са подписите Хр. Каратанасов и П-в. — Език и литература, 1959, кн. 3.

денски дейци той вижда ония, които може — като светъл пример за подражание — да противопостави на търговците и покварените бюрократи, на хората от новото време, чужди на народните идеали. Борбите за свобода, независимост и социална правда той изправя срещу нечистите сделки и стремежите за задоволяване на личните материални интереси. За Иван Вазов и Захари Стоянов — най-видните нови писатели — двете епохи, предосвободенската и следосвободенската, са противоположни по идейно съдържание и по хора. „Тогава беше времето на самопожертвуванията, защото из великите страдания изникват великите героизми, както *днес е епохата на дребните характери*“ (к. а.) — пише Вазов през 1883 в „Немили-недраги“. А в предисловието на „Записки по българските въстания“ от Захари Стоянов четем: „Ние имаме герои, наша национална гордост, като Любен Каравелов, Левски, Хаджи Димитър, Караджата, Ботев, Бенковски, Волов, Каблешков и много други.“ Новата епоха авторът характеризира с едно остро изречение: „Днес не е епоха за патриотизъм, а за гечинмек“ (печелене на средства)[6]. И за да възкресят най-хубавото от близкото минало, двамата автори създават произведения, които влизат в най-хубавия дял на нашата национална литература.

Срещу „дребните характери“ Вазов възвеличава в патетичен стил героите на националноосвободителното движение в добилите широка известност *лирико-епически стихотворения* от цикъла „Епопея на забравените“ (1881—1884). Това са творби в основата си реалистични, но в изображението на събитията и на някои от лицата са явни чертите на романтизма. Борческият устрем към национално освобождение, описан със заразяващ възторг, мечтите за нов живот, героиката — това са основните черти на една прогресивна романтика, която създава покоряващия чар на тия произведения. Пред читателя след Освобождението е възкръсвала оная величава епоха със своя патриотичен подем, със своя героизъм, с великите характери. Като говори на едно място за революционната епоха, д-р К. Кръстев привежда цитати от стихотворението „Каблешков“, в които се описва вярно състоянието на духовете, и изказва възторга си така: „Чудна пластичност, достойна за перото на Шекспира и Гьоте!“[7] Известна романтика, родена от общия героичен дух на времето, съединена със строго реалистично изображение на живота на българските въстаници, виждаме и в „Немили-недраги“. Едно от най-хубавите произведения на Вазов, в което грубият живот, обрисуван с такава реалистична пластичност, не може да убие героичния патос и романтичните мечти на хъшовете. Произведение, в което идеалът тържествува така бляскаво над всички пречки от материален характер. „Немили-недраги“ е четвъртото съчинение в проза на Вазов (след „Неотдавна“, „Митрофан“ и „Хаджи Ахил“), — той вече се представя като зрял белетрист. Преход от хумористичния рисунък към намеци за големите идеи на времето е *повестта* „Чичовци“, за да се дойде отново, както в „Епопея на забравените“, към изображение на върховния момент — Априлското въстание. Подготовката на тоя момент, особено висок и героичен, е предадена в прекрасни художествени картини от народния бит, поетично обрисувани сцени на патриотичния подем, изключително ярки,

[6] Такива противопоставяния се срещат и в писанията на тогавашни общественици и критици.

[7] Д-р К. Кръстев. „Миналото. . .“ от Ст. Заимов, кн. 3. — Литературно-научно списание на Казанлъшкото учителско д-во, год. I, 1890, кн. 2, с. 67, бел.

пластични изображения на човешки характери в „Под игото“ (1889—1890)— *роман*, извънредно богат по своето идейно-емоционално и образно съдържание. Периодът от Освобождението до края на 80-те години — в който най-светлото вдъхновение на литературата са националноосвободителните борби — не би могъл да намери по-хубав завършек от това произведение — истинското начало на българския роман и същевременно негов връх, който и до днес задължава в много отношения нашата романистика. Предала с голямо изкуство на новите поколения героичния образ на една минала епоха и нейните велики завети, българската художествена проза в тия произведения достига своята зрелост. Нейният път е изравнен — на бъдещите белетристи остава да развиват по-нататък естетическите постижения и да се издигат до нови върхове. Вземем ли пред вид всички произведения на Вазов от онова време, включително и *повестта* „Митрофан и Дормидолски“ (1881) с нейното хумористично-гротесково изображение на българската действителност, ние бихме могли да направим важен извод, който се отнася до литературното дело и на други автори от 80-те години. В творчеството на Вазов, взето като цяло с всичките му жанрове, критическото начало е свързано с другото начало — утвърждаващото. В „Немили-недраги“, „Епопея на забравените“ и „Под игото“ — чрез ярките изображения на бита и на героичните дела, чрез светлите образи на предосвободенските революционери и патриоти — авторът посочва оня идеал, от висотата на който присъжда в други произведения новото време.[8] Тоя идеал е, който му диктува жестоко изобличителните думи, с които завършва повестта „Немили-недраги“: „Бедни, бедни Македонски! Защо не умря при Гредетин?. . .“ Отношението на Захари Стоянов и Константин Величков към съвременниците се определя също така от спомена за беззаветния патриотизъм на предосвободенските дейци.

От епохата на националноосвободителната борба взема сюжет и Константин Величков за своята *повест* „Жертви и отмъщение“ (сп. „Наука“, 1881—1882). Авторът описва потушаването на Априлското въстание с дълбоко чувство на симпатия към въстаниците и с открито и подчертано изразено отрицателно отношение към чорбаджиите, обрисувани като съюзници на турците. Благородните чувства и патриотичният патос на автора обаче не са били достатъчни, за да се получи от съчинението художествено творение.

Епохата на нашето националнореволюционно движение и специално Априлската епопея намери блестящо изображение в „Записки по българските въстания“ (1884—1892) от Захари Стоянов. Като непосреден участник във въстанието той пръв от всички се е досетил да събира сведения за неговата подготовка и за събитията. Трябва да напомним, че през 80-те години, а и по-късно мнозина участници — и дори неучастници, а просто съвременници — са се заемали да пишат спомени за хора и събития от онова героично време. Спомени, повече или по-малко документирани. Така че *мемоарният жанр* добива широко развитие и става едно от характерните явления в литературата през 80-те години. Но по богатство на документацията, по обсег и особено по художествени качества най-високо се издигат „Записките“ на Захари Стоянов. Те служат и до днес като неизчер-

[8] Г. Цанев. По пътя на реализма. С., 1960, с. 30—31.

паем извор не само за научни изследвания на една толкова важна епоха — епохата на Априлското въстание, — но и за нейното художествено изображение, за което свидетелствуга произведение като „Кървава песен", чийто автор е използувал творчески, за свои художествени цели доста моменти от богатото съдържание на Захари Стояновото съчинение. Но преди всичко и най-вече „Записки по българските въстания" са художествено творение, изпълнено с пластични образи на лица и с незабравими картини от една героична епоха. Образи и картини, които говорят твърде много на сърцето и душата на българина.

„Записките" на Захари Стоянов започват като автобиография, за да се разгърнат като широко повествование за видни личности и големи събития от национален характер, в които е участник и самият автор. По тоя начин личната съдба на писателя се свързва с големи събития и факти от историята на народа. В това отношение той продължава една традиция, развита още преди Освобождението, когато се ражда мемоарният жанр в съвременен смисъл, и то главно във формата на *автобиография*. Първото значително произведение от тоя вид е „Житие и страдания грешнаго Софрония" (писано в първите години на XIX в., но обнародвано едва през 1861). Предходната литература то напомня само със заглавието си, инак по дух и съдържание е съвършено ново. Начало на художествената проза в новата българска литература, то е и първата ярка проява на реализма в нея. Основен обект на Софрониевото „Житие" е личността на автора — историческите събития са повече обстановка на неговите дела и страдания. Нашите възрожденци, свързани с живота и съдбините на народа, са имали въпреки своята скромност съзнание за значението на своето дело, съзнание изобщо за ролята на обществения деец. Тъкмо поради това Георги Раковски замисля обширно автобиографично съчинение, наречено пак „Житие", а преди него описва важни събития от живота си в „Неповинен българин" — и двете недовършени и оставени в ръкопис. Изразявайки отношението на всички възрожденци към тоя литературен жанр, Раковски в увода на своето „Житие" пише: „Никога не бих се усъдил на такова нещо, *ако описаните ми дела не бяха имали една твърде тясна връзка с отечеството ми*, което съм още от нежна младост пламенно любил и комуто целия си живот драговолно съм искал да посветя" (к. м.).[9] Автобиографични са и очерците на Петко Славейков: „История Медникарова. Как се калих за писател" и „Как съм станал гайдар". От автобиографични моменти и пътеписни бележки се състоят Каравеловите „Записки за България и българите", в които преобладава интересът на етнографа.

Най-хубавите мемоари и автобиографии от 80-те години продължават тенденцията, формулирана така ясно от Раковски: личния живот те описват във връзка с живота на отечеството. И това е направил най-добре Захари Стоянов. Той започва със себе си, но скоро неговото лично битие се слива с народното. В разказа за големите събития никъде не натрапва на читателя своята личност, а развива широкото платно на народните съдбини. Платно, на което са изписани толкова чозешки характери и незабравими

[9] Съчинения на Г. С. Раковски. Избор, характеристика и обяснителни бележки от М. Арнаудов. С., 1922, с. 5. „Житието" е обнародвано изцяло, а „Неповинен българин" — в извадки. Написаната част от „Неповинен българин" е поместена изцяло в „Архив на Г. С. Раковски. Т. I. Подготвен от Г. Димов. С., 1952.

дела и което получава своя основен тон от романтиката на героичния подвиг. В развитието на българската литература „Записките“ на Захари Стоянов затвърдяват окончателно мемоарния жанр като *художествен*. Един *нов жанр*, роден още преди Освобождението от обществено-историческата действителност, влиза в литературата като естетическа ценност. И мярката за определяне на художествената стойност на подобни съчинения в бъдеще дават „Записки по българските въстания“. Така — както мярката за роман дава „Под игото“.

Във връзка със стремежа да се извадят от забравата светлите образи на революционните дейци и да се издигнат като патриотичен пример срещу идейната и нравствената пустота на съвременниците са съчиненията на Захари Стоянов — „Биография на Васил Левски“ (1883) и „Четите в България“ (1888), от които втората съдържа повече белетристични моменти. Изцяло белетристична (без да е търсил това авторът) е другата негова книга — „Христо Ботйов — опит за биография“ (1888). Въпреки значителните слабости, дори изопачения в обрисовката на идейния образ на великия революционер това е все пак първият опит у нас за *биографичен роман*.

По това време известност получават и спомените на Стоян Заимов, участник също така в подготовката на Априлското въстание, публицист и общественик. Неговите спомени са събрани в четири книжки с общо заглавие „Миналото“ (1884—1888). Тия очерци съдържат интересни моменти, но и много опровергани днес от историческата наука тълкувания. При това са досадно развлечени поради усилията на автора за белетристично изображение. Ако беше разказал всичко това по-просто — без усилие непременно за художествено пресъздаване, — Стоян Заимов щеше да постигне по-добри резултати. И все пак поради значителността на събитията и лицата, за които се говори, в неговите спомени има редица страници, които се приемат с интерес. На времето си книжките на „Миналото“ са четени с увлечение от жадните за подобни спомени българи. Дори Вазов признава, че ги е чел „с истинско благодарение“, макар и да им намира известни недостатъци.[10]

В тогавашната литература има и други *мемоарни произведения*, които не описват революционни събития, но разказват за тежкото положение на българите под турско робство и за напълно корумпирания османски режим. Зад всичко това се долавят ясно освободителните настроения на нашия народ, тук-там изразени и направо. Такава е книгата „Спомени от цариградските тъмници“. Нейният автор, Светослав Миларов — една интересна, неспокойна и противоречива личност, — участвува активно в уреждането на получилата независимост българска черква, като застъпва твърде демократични позиции. Негова е статията „Двете касти и власти“ (в. „Македония“), насочена против реакционната политика на чорбаджиите при уреждането на черквата. Лежал без присъда повече от две години в цариградските тъмници, обвинен в противотурска политическа дейност, той избягва от затвора и отива в Русия, а след това в Хърватско. В Загреб е студент по право и редовен сътрудник на в. „Обзор“, дето се печатат в подлистник спомените му „Iz uspomena jednoga političkoga pantika“[11] (1876), които излизат после в отделна книга. След освобождението Миларов се занимава

[10] Вж. Народний глас, бр. 519, 23 февр. 1885.
[11] Patnik — страдалец, мъченик.

с обществено-политическа и публицистична дейност, като проявява свободомислие и демократизъм. Опитва се да напише и драма в стихове за падането на Цариград. Извънредно слаба, с безпомощен стих, драмата още тогава е била отречена от критиката. А че е била издадена като притурка на „Периодическо списание на Българското книжовно дружество" в София, това говори само на какво ниско идейно-естетическо равнище са били изискванията на редакцията. Не напразно „Периодическо списание" е било остро критикувано тъкмо заради тая си слабост от Вазов и др. През 1892, при диктаторския режим на Стамболов, Миларов бил обесен, обвинен в съучастничество при убийството на министъра Хр. Белчев. (При атентата в същност е целен Стамболов.) Вазов, който го познава добре, го характеризира като идеалист, вечно безкористен, вечно страдащ, безгрижен поет и песнопоец, една „блага, любвеобилна, жизнерадостна натура, случайно попаднала в мътилката на политическите вихрове"— натура, „назначена за песни, а не за груби борби на световната арена".[12]

Десетина години преди гибелта на Миларов *спомените* му излизат у нас, преведени на български от Спас Вацов и Христо Белчев — другари на автора от ст дентските му години в Загреб — с по-уточнено заглавие „Спомени от цариградските тъмници" (1881). Макар и печатано за пръв път на хърватски език, това произведение принадлежи на българската литература и влиза в нея в началото на 80-те години. За съжаление преводът, направен според Пенчо Славейков под редакцията на самия автор,[13] е твърде покварен от изобилието на хърватски думи и езикови обрати, което някъде дори затъмнява смисъла. Интересно е, че Пенчо Славейков, толкова чувствителен към чистотата на българската реч, не поменава нищо за тая слабост.

кар да се чете днес извънредно трудно поради посочената езикова слабост, книгата на Миларов буди интерес с богатството на хубаво описани разнообразни картини из живота на затворниците, из турския бит и администрацията. Разказани са много истории, в които се оглеждат не само лични съдби, но и състоянието на пропадащата Турска империя. Някои от разказите са наситени с драматизъм. Много страници от книгата са изобличителни документи за моралната и обществено-политическата поквара на турското общество. Пред читателя изпъкват различни характери, добре доловени черти на лица от всички националности, чиято съдба е свързана с турската пропадаща държава. Познанията, които има авторът — поради обстоятелството, че е роден и се е учил в Цариград, — му помагат да надникне в интимния живот на богатите бейове и паши и дори в техните хареми. Много от разказите, изпълнени с интригуващ приключения, увличат със сензационност и романтика. От друга страна, навсякъде се долавя мъртвилото, застоят в духовния живот на турската държава. Литературната стойност на произведението се увеличава от чувството на автора към красотата на природата, особено цариградската, която често описва, както и от влечението му към любовни истории, на които не липсва своеобразна п зия. Нека прибавим и че навсякъде се чувствува копнежът към свобода у потиснатите българи.

---

[12] И в. В а з о в. Един кът на покой и забрава. — В: Събрани съчинения. Т. VIII. С., 1956, с. 135—136.

[13] Вж. предговора на Пенчо Славейков към „Избрани съчинения" на Христо Белчев. С., 1905, с. 14.

Общото впечатление от книгата е, че Османската империя, прогнила до основи във всички посоки, отива към неминуема гибел. В кратката си предговорна бележка към хърватското издание авторът отбелязва, че в Цариград се борят „духът източен и духът западен". „А таз борба — подчертава той — разсветлява я като с бенгалски огън издишането и предсмъртната агония на едно съвсем развратено царство. Сега, кога наближава да удари великий исторически час на Изток и когато всичките погледи на светът се обръщат към тежкий болник на бреговете босфорски, мисля, че не би се чели без любопитство няколко картини от последните денье на издишащата държава."

И наистина според съобщението на Вазов, който е следил хърватския печат, когато книгата на Миларов се появява в Загреб, „всичкий печат се отзовал за нея с най-ласкавите похвали и тя е намерила най-горещ прием в обществото"[14]. Същият най-горещ прием намира тя и при излизането си на български език. Само Вазов пише два отзива за нея. Той изтъква, че вече е известна на българската „читающа публика" и че е получила преценка „от многобройните читатели". „И похвалите, които можем да кажем за нея — продължава рецензентът, — ще бъдат слаби в сравнение с удоволствието, което са почувствували всички ония, които са си дали приятний труд да я прочетат. Малко книги са намерили такъв добър прием като нея. Тя съединява, при литературното достойнство, преимуществото на едно крайно интересно и привлекателно съдържание. Тия две качества обясняват успеха ѝ, който е имала, и ѝ спечелват почетно място в нашата книжнина."[15] В друга една рецензия от онова време, като се отрича изцяло слабата драма на Миларов „Паданието на Цариград", срещу нея се поставят „Спомени от цариградските тъмници", „които тъй много привличат читателя с майсторските описания [на] разните затворници, техните престъпления и злосторничества, с разказите на разни случки и картинки от азиатский живот и цариградската природа"[16]. Пенчо Славейков също така цени високо спомените на Миларов и в споменатия по-рано предговор ги нарича „дивни очерки".

За своята лична съдба, за най-разнообразните начинания, с които е искал да пробуди „заспалата българска народност", разказва Иван Богоров в автобиографията си „Живота ми, описан от мене" (1887)[17]. Авторът няма никакви белетристични амбиции. Ограничавайки се в кратко описание на фактите, без всякакво многословие, с лаконични оценки на хора и събития, той излага моменти от своята редакторска, журналистична и просветителска дейност. И все пак и през логичния стил, изграден с език, изпълнен с интересни неологизми, се очертава образът на един неспокоен обществен деец, фантазьор, който предприема най-различни неща за духовното и материалното издигане на своя народ — от издаване на българския герб, през вестника и граматиката, до опитите за основаване на фабрика и сделки в борсата. Обикаля цяла България, странствува по света — от Цариград

[14] Народний глас, бр. 261, 30 ян. 1882.
[15] Наука, год. I, 1882, кн. 11 и 12. Вж. и Ив. Вазов. Събрани съчинения. Т. 18. С., 1957, с. 393—394.
[16] П. П [е ш е]в. Паданието на Цариград. Драма в пет действия. От Св. И. Миларов. — ПСп., год. III, 1884, кн. 7.
[17] Живота ми описан от мене (Извод от „Наковалня", издадена през 1879 г.). С., 1887.

до Лайпциг и от Петербург до Париж — и мечтае най-много за „чист" български език. . .

Характерен за автобиографичните съчинения, които се пишат по онова време, е очеркът на Петко Славейков „Български притчи (История на събирането им)", сложен като предговор към двата тома „Български притчи или пословици и характерни думи", част I (1889) и част II (1897). Авторът предупреждава, че нямал намерение да пише автобиографията си, а само да изложи всички ония патила, които са съпровождали събирането на „притчите". Но неговата борческа природа, гражданско съзнание и писателски талант са превърнали тая „история" в забавно четиво с белетристичен стил, с богато съдържание, от което се вижда не само работата на фолклориста, но и раждането на писателя. Възкресена е оная атмосфера, в която един активен патриот, просветен деец, учител и писател води смела и тежка борба против представителите на Фенер — гръцките владици, които го преследват непрекъснато. Славейковата автобиография, която обхваща главните моменти на неговия живот от 16-годишна възраст до пожара в Стара Загора през Освободителната война, е още един пример за съзнанието на възрожденския деец: неговият живот е неделимо свързан със съдбините на народа. Автобиографичен характер има и „Епизодът", в който Славейков разказва за преживелиците си като казанджийски чирак в бащиния си дюкян, след като бил подгонен от гръцкия владика и прекъснал учителството си през 1846 .[18]

Към мемоарната литература принадлежи и книгата „Из *дневникът* на един стар учител" (1885) — интересна със сведенията, които се дават в нея за състоянието на българското училище през 50-те години на миналия век, и с някои описания на селски обичаи. Автор на тоя „дневник" е Илия Р. Блъсков, който след Освобождението продължава да пише разкази и повести с грубо дидактичен характер, издава и календарчета, поучителни книжки, сборници с различно съдържание, наречени с имената на цветя („Минзухар", „Теменуга", „Лале" и др.). Всичко това го определя като епигон — без всякакви творчески сили — на възрожденското просветителство.

С миналото, с тежката съдба на българския народ през османското робство — втората половина на XVIII и първата половина на XIX в. — са свързани и *повестите* на Цани Гинчев „Зиналата стена" (1887) и „Ганчо Косерката" (1890). И двете произведения са изпълнени с твърде подробни етнографски описания и битови картини, които често натежават над епическото повествование — повествование, приятно със своя наивен, но искрен и покоряващ тон. Някъде са постигнати пластични изображения на живота, с изпъкнали характерни детайли; с простата и колоритна реч на народа са очертани в едри линии интересни образи на тогавашните хора. Характерното, онова, което сближава тия повести с литературата, отразяваща националноосвободителните борби, е, че те са проникнати от патоса на героичното, че в тях са обрисувани не само теглата на народа, но и отпорът, съпротивата срещу робството. Съпротива въоръжена, но още стихийна: един безстрашен и храбър българин се разплаща сам за злото („Ганчо Косерката") или група от двама-трима смелчаци отмъщават на турските разбойници („Зиналата стена"). Всеки случай, макар и поединично,

[18] ПСп., 1885, кн. 15 и 16.

по примера на хайдутите, българинът дава внушителни сигнали, че не иска повече да търпи произволите на поробителя.

Голямото увлечение в подробното описание на патриархалния бит, смесването на белетристиката с етнографията представят Цани Гинчев като продължител на една традиция, която иде от Илия Блъсков и Любен Каравелов и която успоредно с него и след него се развива от Тодор Г. Влайков. Типичен случай е една от първите работи на Влайков — „Седянка" (1885) — етнографски етюд в белетристична форма. На много по-високо литературно равнище стои повестта „За дядовата Славчова унука" (1889) — поетична възхвала на нравствената чистота на българина и българката, битието на които протича в идилична обстановка. Реалистичното белетристично изображение тук е свързано с подчертана идеализация на патриархалния бит, макар авторът като честен наблюдател да вижда и отрицателния образ на чорбаджията в тогавашната действителност. Идейно-естетическите позиции, от които се рисуват лицата, довеждат до тържество на добродетелите на патриархалното общество — идеала на автора. Във всички описания е явно изразено преклонението пред тия високи добродетели. Влайков разказва като човек от народа с неговия поглед и с неговата реч. Тая нарочно заета поза е свързана и с друг похват при неговите очерци, за който говорихме по-рано: писателят често се представя като очевидец на станалото или предава разказа на друг очевидец, или ни доверява станалото с негови познати, близки, дори роднини. В това, както и в някои стилни похвати той продължава каравеловски традиции.

Битова по материал е и втората Влайкова повест — „Леля Гена" (1890), — която даде на нашата литература прекрасния образ на българската жена — леля Гена — с нейното високо съзнание за чистотата и светостта на семейното огнище. Образ, чиито наследници по-късно ще бъдат Пенчо Славейковата Райка („Бойко") и Елин Пелиновата Елка („Гераците"). Но изображението на бита в „Леля Гена" е тясно свързано със задълбочаване в една социално-психологическа проблема. В патриархалното семейство — в резултат на нови социални влияния — навлиза и внася сериозни смущения нов стремеж: бягството на селянина в града. Не може да не се признае, че Влайков през 80-те и 90-те години притежава остър усет за социалните промени в живота. Усет, който го довежда до известни констатации, но идейната ограниченост на автора не му позволява да стигне до психологически убедителни изображения, до художествени решения на проблемите.

В произведенията на Цани Гинчев и Тодор Г. Влайков се проявява едно увлечение, следи от което има и у други селски белетристи през 80-те и 90-те години. Това е битовизмът, който се преодолява окончателно по-късно от Елин Пелин.

Повестите на Иван Вазов, Цани Гинчев и Тодор Влайков илюстрират състоянието на средния повествователен жанр, чието развитие — отбелязано с най-значителните произведения на белетристиката още преди Освобождението — се увенчава в края на 80-те години с появата на най-обхватната епическа форма — *романа*. Касае се за романа „Под игото", с който се ражда *нов жанр* в българскат литература. Наистина преди „Под игото" излиза историческият роман „Борба за самостоятелност" (1888) от Добри Ганчев, а още по-рано се печата като подлистник във в. „Народний глас" друг роман — „Жертви на предразсъдъка" от А. П. Горанов, — издаден

и в отделна книга (1885). Но съчинението на Горанов напразно претендира за званието роман — то не притежава никаква литературна стойност. Не стои по-високо и „Борба за самостоятелност“, на чийто автор липсва белетристичен талант; литературната история ще го поменава мимоходом само заради главния герой — Ивайло. Веднага след излизането си тоя роман получава отрицателна оценка от критиката.[19] В същност, ако не обръщаме внимание на това, как определят жанрово сами авторите своите произведения, а вникнем в структурата и съдържанието, за пръв роман в българската литература по богатство на събития и герои би могла сигурно да бъде смятана повестта на Васил Друмев „Ученик и благодетели“. Но тя остава недовършена — печатана е само първата ѝ част (1864—1865). По широкия обхват на действителността, по сложната фабула и по голямото число на героите роман би била и историческата трилогия на Любен Каравелов „Отмъщение“, „После отмъщението“ и „Тук му е краят“ (1873—1874). Би била, ако не беше толкова слаба като художествено произведение. . . Тия съчинения бихме могли да приемем само като ясно очертани стъпки по пътя към създаване на български роман. Така че първият истински художествен роман в българската литература си остава все пак „Под игото“ — творба, която има историческо значение.

Това разширяване рамките на белетристичното изображение, стигнало до най-широкото епическо платно, е в зависимост от усложнения обществен живот след Освобождението. В литературата напира да навлезе богатата с нови явления действителност. Формиращият се нов живот, преживените големи събития от близкото минало и съвременността навеждат към анализ и художествени обобщения в по-големи литературни форми — повести и романи. Разбира се, тук има значение и натрупаният литературен опит заедно с наследената жанрова форма на повестта от преди Освобождението, която пък се появява у нас във връзка с духовните нужди на зараждащото се буржоазно общество и под влиянието главно на руската повест — оригинална, побългарена или преводна, — както и на някои западноевропейски повести и романи. Колкото се отнася до самия Вазов, той, макар да познава и руския роман, признава, че когато наченал да пише „Под игото“, искал да съчини нещо, подобно на „Клетниците“ от Виктор Юго.[20]

Съответно на прозата се търсят по-широки форми и в поезията. Силен тласък на развитие получава *поемата*, която дава хубави плодове още преди Освобождението. Само с името на Вазов излизат в продължение на 5 години (1879—1884) девет лирико-епически поеми, идейно-тематически свързани с основните тенденции на останалото му творчество. Най-значителни от тях са „Грамада“, „Загорка“ и „В царството на самодивите“. Първата, със сюжет от народния бит в навечерието на Освобождението, търси разрешение на остър конфликт между народа и социалния потисник — чорбаджията. В основата ѝ е вложена една дълбоко демократична идея: моралната победа на народа над потисника. Поемата „Загорка“ рисува отпора на българина против робството, а „В царството на самодивите“ — поетични картини, представящи смесица от реалистични наблюдения и фантастични приумици, заети от фолклора — е израз на лични настроения, свързани с критични бележки за известни явления в обществото.

---

[19] Вж. рецензията на П. П[еше]в в ПСп., 1889, кн. 28—30, с. 677—687, и статията на същия автор за романа в Искра, год. II, 1889, кн. 4.

[20] И в. Д. Ш и ш м а н о в. Иван Вазов, спомени и документи. С., 1930, с. 238.

Освен народният поет поеми пише и Стоян Михайловски, който изразява своя песимизъм в „Suspiria de profundis“ (1884) и в „Поема на злото“ (1889), както и острото си сатирично отношение към любовта и брака в „Кадрилът на смъртта“ (1889). С „Поема на злото“ и „Кадрилът на смъртта“ авторът слага начало на един обикнат от него по-нататък жанр — *драматичната сатирична поема*, чийто зачатък можем да видим още в предосвобожденските хумористични диалози на Петко Славейков. Опити за поеми — съвсем безуспешни — се правят и от други писатели и даже от съвсем бездарни стихотворци.

Но работата не е в несполуките. Несполуки има във всички жанрове. Съществено е, че литературата намира възможност — или прави поне опит — да обхване най-различни явления, които засягат остро личния, семейния и обществено-политическия живот на хората. И най-важното: народът в своята голяма част е въвлечен в обществено-политическия живот — и тая най-будна част очаква от публицистиката и литературата осветление на множество въпроси от най-различен характер. Писателят — окото и ухото на народа — търси нови средства, похвати и форми да изрази своите вълнения и вълненията на народа. Така се разнообразяват все повече и повече литературните жанрове, в някои от които просто се видоизменя, обогатява наследеното от миналото. Защото се разширява тематичният обсег на литературата. Покрай двете главни идейно-тематични линии, свързани едната с възторга на героичното минало, другата с критичното отношение към пошлата буржоазна съвременност, в литературата търсят израз и много други явления, идеи и настроения. Поезията и художествената проза се опитват да проникнат във все повече и повече кътчета от интимния и обществения живот на хората, в различни области на човешката действителност и в природата. Извор на вдъхновение стават не само големите проблеми на народната съдба в историята и в съвременността, но и въпроси от общочовешки характер; не само идеалите и моралът на обществото, но — свързани с тях — и съдбата и моралът на отделния човек. Писателят обръща своя поглед не само към високия пиедестал на историческите герои, но и към малката сцена, дето се разиграват драмите от прозаичното всекидневие на обикновените хора — драми, тъжни или весели, трагични или комични, с действуващи лица, положителни или отрицателни.

Иван Вазов пръв разширява периметъра на поезията и прозата. Той става тълкувател на вълненията на обикновените хора при различни случаи на скръб и радост в живота. Още в средата на 80-те години подхваща една тема, характерна за по-късните му *разкази*: темата за нравствените добродетели на човека от народа — обикновения човек, новия положителен герой в неговото творчество. Рисувайки войната, Вазов вижда героизма в най-невзрачния войник („Вълко на война“), ужасите на войната и хуманизма на българската селянка, показани с такава художествена убедителност в „Стоянчо из Ветрен“ (озаглавен после „Иде ли?“) — разказ, който (заедно с „Вълко на война“) слага истинското начало на *късия разказ* в българската литература. Дава израз на свои лични скръбни преживявания (стихотворението „Родното пепелище“ и др.), изповядва мъката си на изгнаник, чувствата към майка и приятели и други потискащи настроения през време на емигрантството си в Русия (цикъл „Чужбина“, 1888—1889). В това време във Флоренция Константин Величков, също като Вазов изгнаник, прогонен от русофобите в България, пише стихове за своята не-

волнишка участ и за беззаветната си любов към родната земя („От чуждата земя", „В горестни минути").

В периодичния печат се появяват *стихотворения с обществени и интимни мотиви* от Васил Попович, руски възпитаник, дълги години учител преди Освобождението, публицист и писател. И той като повечето писатели след Освобождението е разочарован от новата обществена действителност, от морала на ония, които ръководят съдбините на страната. В духа на Вазовата поезия той вижда, че от всички обещания не излиза нищо, че наоколо си остава „все същият хаос, все тая пустота"[21]. Дори употребява същото определение „пустота", с което народният поет характеризира тогавашното състояние на обществото. От стихотворенията му повече внимание привлича *баладата* „Момък и вила" с мотив от фолклора. Особен успех има Попович в *стиховете за деца*, събрани в първата стихосбирка за деца в българската литература, „Детска гусла" (1879), претърпяла до 1883 три издания. Някои от тия му стихотворения, проникнати от бодро чувство — „Пролет мила, животворна", „Цвете мило, цвете красно" и „Дунав, белий Дунав", — стават твърде популярни и продължават да се пеят като училищни песни чак през първото десетилетие на XX в., а и по-късно.

На поезията за деца, която води началото си още от преди Освобождението, посвещават усилия и други писатели: Петко Славейков („Дребни стихотворения за децата в отделенията", 1888), Иван Вазов („Стихотворения за малки деца", 1883), Цани Гинчев, автор на редица басни и стихотворения, дълга популярност от които има „Лъжливо момче". И тук погледът обхваща много неща — пишат се стихове за всичко, което може да интересува детето: дом и семейство, труд и училище, отечество и природа, комично, героично и красота. . .

Гамата на мотивите в лириката се разширява все повече и повече. Любовта към жената, сърдечното влечение — пренебрегвано през тоя период от поезията, за която съдбините на народа стоят най-високо — навлиза в литературата. Възобновява се една традиция, представяна преди Освобождението от Петко Славейков и Великсин. Касае се преди всичко за любовното чувство като лична интимна изповед. В „Майска китка" (1880) Вазов печата, макар и някогашни, *любовни стихотворения*. Израз на любовни чувства са и някои по-нови негови лирични произведения. От изповед на лични чувства авторът минава и към епическо изображение на любовта, но това тук не ни занимава. И все пак интересно е да се отбележи, че в нашата белетристика през 80-те години Вазов поставя въпроса за правото на сърцето да обича не по силата на брачните връзки, а по влечение. В „Една сцена на Св. Кралската площад"[22] е изразено възмущение от насилието, което законът и властта упражняват върху жената и я принуждават да живее с човек, когото не обича.

Със *стихотворения интимни и преди всичко любовни*, събрани в „Момини сълзи" (1888), започва своята литературна дейност Пенчо Славейков. Любовното чувство, размислите върху любовта, сравненията из природата, стихът — всичко в тия песни напомня поезията на Хайне, с която авторът се е запознал в руски превод. От тая си първа книга Славейков се от-

[21] Български глас, бр. 13, 1 ян. 1881.
[22] Денница, год. I, 1890, кн. 7.

казва, но хубавото заглавие „Момини сълзи“ използува после за други стихотворения.

Интимният свят на човека и любовта са обект на най-добрите от стихотворенията на Христо Белчев. Следвал в Париж по политически и икономически науки, Белчев става после чиновник, а през 1890—1891 министър на финансите в кабинета на Стамболов. Загива убит при една разходка из улиците на София със Стамболов, който очевидно е бил истинският прицел на убиеца. „Тоя обичен и кротък човек в живота, тоя хуманен обществен деятел — пише Вазов — падна невинна жертва от куршума на политическата вражда“ („Един кът на покой и забрава“). През 1879 и началото на 80-те години Белчев сътрудничи във вестниците „Остен“ и „Целокупна България“, „Периодическо списание“ и др. Още преди смъртта си престава да печата (а, изглежда, и да пише) стихове. Завършил средното си образование в Загреб, той пише първите си стихотворения на хърватски език. За онова време работите му издават сравнително добра стихотворна култура и хубав език. Освен с любовен мотив поезита му се характеризира и с разочарование от света и с критично отношение към някои явления в обществото. Интересно е да се отбележи, че в неговата поезия се долавят, макар и още плахо, прояви на индивидуализъм, на антидемократична тенденция — в стихотворението „Нашия век“ Белчев говори, че нашият век се хвали с равенство и свобода, с това, че „за всичко решавал народът“. В същност, твърди авторът, всички се лъжат:

Като че не тегне никак
връх тяхното теме
властний век на болшинството,
пак тиранско бреме!. . .(к. а.).

Като говорим за разширяване гамата на мотивите в поезията, с което е свързано разнообразието на жанровете в литературата от 80-те години, не можем да не поменем една стихотворна форма, която за кратко време става любима на много поети и дори посредствени стихотворци. За израз на по-особени настроения, на емоционални размишления върху човешката съдба, върху предназначението на човека и поета, върху различни моменти от живота и явления от природата и света изобщо редица поети започват да си служат със строго измерената форма на *сонета*. В българската литература пръв въвежда тази лирична форма Великсин.[23] Още през 1868 той пише любовно стихотворение в сонетна форма. След него идва Вазов, който през 1872 обнародва „Сонет“ — обръщение „към един български писател“, когото съветва да не бърза в своите поетични творения, да се взира в тях и да бъде „творец“, а не „писач“. Следват после негови сонети в „Майска китка“, в „Италия“, „Македонски сонети“ и др. „Бях се влюбил в тая форма — признава той — и тя ми се удаваше. Обичам я и сега, защото може една дълбока мисъл да се втисне в един стегнат калъп. Чел съм сонетите на Мицкевича и сбирката на Hérédia.[24] Това признание

[23] Вж. Н. Начов. Д. Великсин — историко-литературни бележки, — Светлина, год. VIII, кн. 3.

[24] Ив. Д. Шишманов. Цит. съч., с. 213.

свидетелствува, че българските поети още тогава се замислят върху възможностите на различните жанрове и строфични постройки. При това Вазов посочва и кои поети са му обърнали внимание върху тая форма. Трябва да отбележим, че с въвеждането на сонета българската поезия — и най-вече у Вазов — постигна широко разнообразие и в строфичната постройка. В нея ще срещнем вече всички видове строфи — от двустишието и терцините до 14-стишния сонет. От другите поети, които си служат с тая форма, ще поменем само Пенчо Славейков, който след „Момини сълзи" започва да превежда стихотворения от Хайне, Бърнс и други поети и да пише стихотворения, изразяващи негови поетични размисли. На обществена тема е сонетът му „To George Kennan", емоционалната същност на който е съчувствие и любов към руския народ — „черен роб" с велика душа и „страдалчески венец". Това стихотворение, печатано през 1890 в сп. „Денница", стои в началото на редица други негови творби — израз на общественоборчески настроения и на критически поглед, — които Пенчо Славейков пише през първата половина на 90-те години. Сонетната форма тъй много се харесва на нашите поети, че още през следното десетилетие излизат две цели книги със сонети, и то тъкмо с имената на автори, които страдат от многословие и не умеят да „втиснат" мислите си в „стегнат калъп" — „Философически и сатирически сонети" (1895) от Стоян Михайловски и „Цариградски сонети" (1899) от Константин Величков.[25]

В нашата лирика през 80-те години — което в същност значи във Вазовата лирика — намират бляскав и вълнуващ поетичен израз възторгът от големите общочовешки идеи, преклонението пред свободата, вярата в непобедимостта на великата мисъл и в тържеството на идеала („Към свободата", „Великата мисъл", „Не се гаси туй, що не гасне"). Патриотичното чувство води към възпяване не само на революционната борба, но и на всичко, което е свързано с народа — историческото минало, езика, природата. През 1883 българската поезия създаде недостигнатата и до днес поетична възхвала на нашия език — „Българският език" от Иван Вазов. По различни начини, от различни страни погледната, *българската природа става самостоен обект на прослава и описание в стихове и проза.* В нашата предосвобожденска литература на природата се отделя незначително място. Тя влиза в художествените произведения главно като декор, като обстановка — играе подчинена роля. Наистина пейзажни моменти със самостоятелно значение се срещат в поезията на Петко Славейков. С патриотичен възторг българската природа е описана в прозата на Илия Блъсков и особено на Любен Каравелов. Повече място ѝ е отделено в „Горски пътник" от Георги Раковски — като обстановка на действие за хайдутите. Особено художествено е свързана тя с основния мотив у Ботев („До моето първо либе", „Обесването на Васил Левски"). Но тя не е траен самостоятелен обект на художественото творчество. При това трябва да обърнем внимание на обстоятелството, че у Блъсков за пръв път се рисува конкретен пейзаж с местен колорит — крайдунавският бряг и добруджанската равнина. Местният колорит в изображението на природата в художествено произведение се среща много по-често у Каравелов, у когото

[25] Трябва обаче да се признае, че макар като цяло работите на Ст. Михайловски да са разтегнати и многословни, отделни стихове в някои от сатирите му и особено от „Книга за българския народ" са твърде икономично построени и звучат като формули, които с малко думи постигат широки обобщения.

конкретната картина (родното място) някъде е лирически описана — патриотично чувство.

У Вазов природата става самостоен и постоянен обект на поезия. Не се касае за природата като компонент в художествената творба, дето тя в следосвобожденската литература заема естествено и широко място с разнообразна естетическа роля. Касае се, нека повторим, за природата като *самостоен* обект на изображение — в отделна чисто художествена творба или в *пътепис*.

Още в първото десетилетие след Освобождението Вазов с възторжените си стихотворения в сбирките „Гусла“ (1881) и „Поля и гори“ (1884) — „На Ком“, „Отечество любезно“, „Към природата“, „Родопите“ — и с художествените си *пътеписи* — „Един кът от Стара планина“ (1882), „Мочурът“ (1885), „От Марица до Тунджа“ (1886) — утвърждава темата за природата в българската литература. И не само описва природата, той става и пръв пропагандатор на отиването сред нея, на туризма. В пътеписа си „От Марица до Тунджа“ Вазов се възмущава, че не познаваме красотите на България. Някогашната българска интелигенция — хайдутите — са обичали горите, планините на България. „Днешната интелигенция — казва той — познава друга, канцеларска България.“ И направо напомня, че писателите са длъжни да възпеят нашата природа: „В нашата книжевност, която се напълни с политически помии, не се прозира благородний лик на отечеството; не вее в поезията ни могущий дух на балканската природа“.[26] Вазов се бори за разширяване погледа на писателя, за нови теми в литературата — и за нови жанрове. След него *пътеписът става обикнат жанр* у нас. Природата е не само свързана с борбите на народа, но става обект и на естетическо съзерцание, на поетически възторг, на размисли от философски характер. И това се вижда както в стиховете на Вазов за българската природа и за природата изобщо, така и в неговите толкова поетични пътеписи в проза.

В списанията от онова време се печатат *пътеписи* и от автори, които не са оставили име на писатели, но чиито работи са свидетелство за интерес към българската земя и за увлечение в пътеписния жанр. Така сп. „Труд“ (1887 и 1888—1890) обнародва обширни „Пътни бележки“ от В. Т. Балджиев и голям пътепис от Хр. П. Константинов „От Витоша до Родопа (България, Румъния и Турция)“, писан през 1883. И двата тия пътеписа не принадлежат към художествената литература. Те са само интересни спътници на истинското словесно творчество, които свидетелствуват за почувствувана нужда от опознаване на страната и живота на народа.

Своеобразна форма на пътепис със задача да свърже българския читател с културата на големите чужди народи са „*Писма* от Рим“ — едно от най-значителните произведения на Константин Величков. Първите писма от тая богата по сведения за културни паметници книга са публикувани през 1890 във Вазовото списание „Денница“. Те показват добрата наблюдателност и широката осведоменост на автора по изкуството и архитектурата на древния, т.е. езическия, и на новия, т.е. папския Рим. Те са израз и на неговата демократична мисъл. Величков рисува с възмущение и гняв моралното падение на римското общество, което загинало под ударите на варварите и на новите идеи на християнството. Варварите разрушили

[26] Денница, год. I, 1890, кн. 1, с. 30.

паметниците на древността, но много по-голямо разрушение са извършили папите, които унищожили старите езически паметници и вместо тях — за своя прослава — построили нови, още по-бляскави. На много места Величков издига езичеството над християнството — особено в областта на изкуството, а може би и в нравствено отношение. Той се отнася критически преди всичко към католическата църква, която има и политическа организация. Но е критичен и към християнството изобщо: то е разделило хората на касти. „Източник на светлина, то стана в ръцете на хората оръдие, за да се държи човечеството в най-грубото невежество. Дойде да събори едно фалшиво идолопоклонство, хората направиха от самото него ново идолопоклонство, *което има всичките недостатъци на първото,* без да има неговата поезия" (к. а.).[27] Тук Величков се издига до равнището на високи прогресивни идеи. Свободолюбивите мисли, които срещаме в „Писма от Рим" — особено дето се говори критически за политическата власт на папите, — ни напомнят стихотворението на Вазов от 1884 „Във Ватикан", писано по Кардучи, но изразяващо прогресивната мисъл и на българския поет, за когото папското седалище е полог „на мрак и тъмноти".

***

Макар литературата през 80-те години по идейно-естетическата си същност да обхваща в двете основни линии и трите поетически рода, *драмата* мъчно би могла да се разгледа във връзка с темите и проблемите, около които се групират произведенията на лириката и епоса. По две важни причини: първо, че драма в истинския смисъл на думата през тоя период не съществува, и, второ, че доколкото я има, тя трябва да се разглежда във връзка с развитието на театъра, който я изпреварва.

Прегледаме ли безкритично библиографски страниците на тогавашния периодичен печат, издателските съобщения или големия „Български книгопис" на Балан, ние бихме останали просто замаяни от огромния брой стихотворения и драми, в грамадна част от които се съревновават бездарие и неграмотност. Характерно е, че по онова време на свободна проява на българската интелигенция, при нейната жажда за всестранна просвета и за художествено четиво — в много области и най-вече в стихотворното изкуство и драматургията — морето е за мнозина до коляно. Многочислени стихотворци — някои със завидна плодовитост — сътрудничат дори в изданията, които Иван Вазов редактира: „Народний глас" и „Наука". Стихописането и драмописането заразяват като епидемия. Огромното число на авторите на стихове и пиеси са от типа на онния, които Вазов по-късно осмива в „Кандидати на славата". Вазов, който през 80-те години пише често рецензии за новоизлезли книги, се отнася твърде строго, дори саркастично към тия незаконни чеда на музите. Той ги присъжда понякога с гняв. Но като че ли е най-вече разгневен против драмописците. Тях изобличава най-често. По случай излизането на една неграмотна българска комедия, за която съобщава, че „имала огромен успех и се е играла в 11 града", той се провиква ужасен: „Пак комедия! Пак драма! Избавете ни от многодрамие! Т. Станчев зарази народът! Едно време пишеше само г. Войников, но г. Т. Станчев почена и всичките бездарни книгомацатели

[27] Денница, год. I, 1890, кн. 6, с. 248.

и даскалчета последваха стъпката му, а днес гледаме, че всичките кундурджии и чизмари пишат драми, утре пъдарите ще напишат трагедии в стихове."[28] Това явление се порицава и от критиците. По повод на излизането на една бездарна трагедия Петър Пешев пише: „Едва ли у кой да е друг народ трагедията е тъй любима литературна форма, както у нас. В продължение на няколко години у нас трагедните са се разплодили като гъби. Всеки пише трагедии."[29] Една дълга рецензия за Величковата драма „Винчензо и Анжелина" Ив. Д. Шишманов започва именно с констатацията за натрупаните негодни драматични съчинения от Станчев, Гребенаров, Узунов и пр., и пр., като дава изцяло отрицателна оценка и на рецензираната драма.[30] В друг един, пак отрицателен отзив за драмата на П. Иванов „Апостоли на свободата" той се възмущава: „Пак драма! Чудно нещо. Настъпила у нас ерата на драмите. Станчев — драми; Василев — драми; Тепавски — драми и прочее списатели — драми, най-сетне и господин Иванов и той захваща да пише драми. Няма ли да почнат да валят драми?"[31] Очевидно това явление придобива съвсем пакостен характер и предизвиква остра реакция. Шишманов не се задоволява с отрицателни критики. Той написва и сполучливи епиграми, в които характеризира прекрасно тогавашните пиеси:

Бенгалски огън, пушек, дим, смърдеж,
ками, пищови, пушки, сеч, гърмеж,
един чувал обръснаги глави,
до десетина песни прибави
и ето — ? — *Българска трагедия.*

Един чибук от дрян,
един слуга пиян,
одърпани потури
разпасани учкури,
глъч и псувни безброй,
строшени чаши — бой:
какво е туй? — *Комедия.*[32]

Втората епиграма — за комедията — е особено допаднала на Вазов и той я цитира в един тогавашен отзив за „Периодическо списание".

Българската драма през 80-те години е все още в своя зародишен стадий. Тя стои дори по-назад от най-хубавото, което създава предосвобожденската литература. И все пак, ако трябва да посочим онова, което е имало успех и е получило известно обществено признание, ще трябва да поменем *комедията* „Михалаки чорбаджи" (1882) и *драмата* „Руска" (1883) от Иван Вазов. Сам авторът признава, че комедията му, която нарича правилно фарс, била написана още през времето на войната и била „една слаба работа, без никакви художествени достойнства"[33]. „Голям успех" имала при

[28] Наука, год. I, 1881, кн. 3, с. 293.
[29] ПСп., 1884, кн. 7, с. 130.
[30] Пак там, кн. 8.
[31] Средец, год. I, бр. 1, 1884.
[32] ПСп., 1885, кн. 15.
[33] Ив. Д. Шишманов. Цит. съч., с. 198

представянето ѝ през 1882 в театър „Люксембург“ и двуактната комедия „Мортагон“, първото действие на която било написано от Вазов, а второто от Величков. Напечатани били само някои сцени от нея („Народний глас“, 1882). Другите са неизвестни. Комедията осмива по лек фарсов начин „лекомисления политикан“, който гори от желание да стане депутат и си служи за тая цел с всички средства. Художествена стойност тая лека комедия няма, но тя представя първият опит да се очертае един траен образ в българската хумористична литература — кандидатът за депутат.

По-значителна по съдържание е драмата „Руска“, макар че и тя не се отличава с никакви художествени качества и като „Михалаки чорбаджи“ има твърде наивна постройка. Написана „със светкавична бързина“, тя е само един „драматически опит“ — както я преценява и сам авторът. Въпреки това и двете тия драми са задоволявали примитивния вкус на голяма част от тогавашните зрители и са имали успех — едната с осмиването на чорбаджиите, а другата с патриотично-борческия си патос, с отпора срещу робството и с изразената любов към освободителите-руси. Особено голям бил успехът на „Руска“. Тя била представяна непрекъснато от любители на много провинциални сцени по градове и села в двете Българии. Дадена била в продължение на две години стотина пъти и била преиздавана многократно. По-късно Вазов признава, че почти се срамял от това произведение, което между другото имало и тая слабост: на едно място там се казва, че Рускината майка умряла от скръб, а после тя излиза пак жива на сцената и продължава да играе! Колко много се е харесвала пиесата, показва един извънредно интересен факт. Недоволен от успеха ѝ, Вазов написва във вестника, редактиран от него и Величков — „Народний глас“, — малко антрефиле, в което казва, че е желателно „да престанат да дават тая несполучлива и безвкусна пиеса. Тя е лишена от всякакви драматически достойнства и заслужава пълно забвение“. Какво било неговото удивление, когато след излизането на вестника той прочел своето анонимно антрефиле, променено изцяло в противоположен смисъл. Словослагателят, „голям адмиратор“ на „Руска“, наредил: „Желателно е да не престават да дават тая най-сполучлива и прекрасна пиеса. Тя е надарена с всякакви драматически достойнства и заслужава пълно уважение!. . .“[34] Очевидно Вазов е бил вече по това време не само широко известен, но и любим автор. И още един извод би могъл да се направи: обикновените хора от народа наистина са харесвали неговата наивна пиеса и няма никакво съмнение, че това се е дължало на нейния патриотичен патос и на любовта към Русия, изразена в нея. Но тъкмо заради тая любов „Руска“ е била забранена от русофобската Стамболова власт.[35] Трябва да прибавим, че тая пиеса продължава да се играе на учителски и други любителски забави на селски и градски сцени чак през първото десетилетие на XX в.

---

[34] И в. В а з о в. Събрани съчинения. Т. 19. С., 1957, с. 178. Подобно антрефиле не е открито във в. „Народний глас“. Има обаче там за представление на „Руска“ една анонимна рецензия (сигурно на Вазов), която, след като преценява играта на артистите, завършва така: „Ще забележим още, че трупата не трябова да играе вече такъви представени драми, каквато е „Руска“. От изборът на пиесата в голяма степен зависи и сполуката на актьорите“ (И в. В а з о в. Събрани съчинения, т. 18, с. 364). Ясно е отрицателното отношение на Вазов към „Руска“.

[35] И в. В а з о в. Събрани съчинения, т. 19, с. 178.

Колкото се отнася до комедията „Михалаки чорбаджи“, макар че в началото се представя твърде много, тя няма тъй дълготраен живот и още при излизането си получава отрицателни отзиви от критиката.[36] Отрицателно се отнася критиката и към драматическите опити на Константин Величков, Петър Иванов и Светослав Миларов. Както е известно, първият успех на Величков в литературата още преди Освобождението е драмата му „Невянка и Светослав“. Писана през 1872 и играна веднага в театър „Османие“ (Цариград) от възпитаници на Султанския лицей, тя направила силно впечатление. Тая щастлива участ обаче не са имали пиесите, които пише авторът, през 80-те години — „Отечество“ (1881) и „Винчензо и Анжелина“ (1882): в тях липсва не само драматическо, а и всякакво изкуство изобщо. Чужди на изкуството са и „Апостоли на свободата“ (1884) от П. Иванов, „Паданието на Цариград“ (1883) от Св. Миларов и много други пиеси на маса драматици начело с прословутия Т. Х. Станчев, имената на които не ще изреждаме. За посочените пиеси още тогава Ив. Д. Шишманов и П. Пешев пишат определено отрицателни критики. Само „Отечество“ Вазов посреща „като утешително явление“. Но това е приятелско пасърчение.

В своя актив литературата през 80-те години не успява да запише нито една сериозна драма, но затова пък по това време започва сериозното развитие на българското театрално дело — въпрос, който не влиза в нашата тема.

[36] Вж. рецензията на П[еше]в в ПСп., год. II, 1883, кн. 4, с. 153 и сл.; З. Стоянов — рецензия във в. „Борба“ (23 юли 1885).

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ — ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ И ЛИТЕРАТУРАТА. София • 1978

Соня Баева

Героят на Шейновската епопея

Петко Славейков през Освободителната руско-турска война

В началото на 1876 г. Петко Славейков напуща Цариград, където пребиваването му става невъзможно. След спирането на в. „Македония“ (1872), въпреки че прави всичко необходимо, той не успява да се задържи в шумната столица на многонационалната турска държава. Срещу него, този път единодушни, са всички представители на ръководящата тогава и силна партия на „старите“, която взема в свои ръце голямата придобивка на народа — Българската екзархия.

Няма друго политическо движение, в което българският народ да е постигнал такова единство, както движението за национално обединение и самостоятелна българска църква. Въпреки различията между отделните буржоазни партии по отношение на тактиката, смисъла и крайната цел на борбата в главните акции, в решителните сражения те са винаги единни, дори и революционната партия подпомага развитието на това движение, обхванало наистина целия български народ.

Още на другия ден след победата обаче нещата се променят. „Старите“ се разграничават рязко от „младите“ и особено от техния талантлив, пламенен и смел ръководител Петко Славейков. Това е важен момент от борбата ни за национално освобождение. „За една нощ — пише Светослав Миларов — ние видяхме плодът на полувековната си дейност загубен на игра, и то в най-честитото време. Защото смятахме, че щом закрепим черковната си победа, тутакси да турим на дневен ред политическото си питание.“

Доживял да види резултатите на едно политическо движение, един от най-дейните вдъхновители на което е той самият, Славейков има основание да вярва, че в този жесток век може „да се отиде към преустройство и без да се достигне до всемирно разстройство“. Той много добре знае, че бунтът велик като порив е трагичен като действителност. Кой е най-добрият път в борбата за освобождението на България според него зависи в крайна сметка и от възможностите, които ни предоставя времето и то, времето, е, което дава насока на един или друг път, то е, което прави една или друга форма на борба подходяща или неподходяща, то поставя своите цели и намира средства за постигането им. Ето защо всякога, когато в страната възниква революционно положение, Славейков, без да се колебае, се включва в борбата.

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Загубил играта след тригодишни безуспешни опити да се закрепи в Цариград, Славейков изпада в пълно и отчаяно безпаричие. Той, който познава мъдростта на компромиса и знае, че една крепост не трябва да се защищава повече, отколкото е нужно, напуща Цариград, столицата на тогавашна България, прощава се с политическата борба и журналистиката и се оттегля в дълбоката провинция — малкия тогава български градец Стара Загора.

Широко известен в България със своите любовни песни, „Смешни календари", с вестниците „Гайда" и „Македония", достигнали най-високия тираж на периодичните издания през Възраждането, Славейков спечелва сърцата на будното гражданство в Стара Загора с една реч, която произнася в читалището малко преди избухването на Старозагорското въстание. Салонът бил препълнен. Той говорил за патриотизма. Но как говорил! Речта му — естествена, остроумна, с най-малка грижа за правилата на изкуството. Сатирата — предпочитаща по-скоро да ни разсмее, отколкото да ни ожесточи. Искреност, здрав смисъл, тънко чувство, горещ патос, а понякога, когато трябва, нежност и сантименталност дори.

В особени моменти, какъвто бил този, застанал пред притихналото множество, обхванат от вълнение и артистичен изблик, той загубвал власт над себе си. Речта му надминала първоначалния си замисъл, предизвиквала възхищение у слушателите. Тя била изпратена с бурни овации от събралото се множество—„нещо, непознато у нас дотогава", както разказват съвременниците.

Само месец след това избухва Старозагорското въстание. Всички учители са арестувани и съдени като бунтовници. Тогава извикват Славейков за главен учител в опустялото от преподаватели петокласно училище. По него време Стара Загора била красива и чиста, радвала се на цветущо благоденствие. Къщите, макар и неголеми, били удобни и светли. Дворовете потънали в зеленина и цветя, препълнени с овощни дървета — кестени, бадеми, смокини, ябълки. Вадички с бистра балканска вода течели по улиците, в дворовете и изпълвали въздуха със свежест и прохлада. Красивото разположение на града и околностите му с лозя, градини и чуден климат давали пълно право да се нарича този кът на България „райска градина".

В града заедно с турците управлявали и няколко чорбаджии — дядо Сава Тодораки, околийски съветник, „явен шпионин" на турското правителство, хаджи Господин Славов, „шпионин, рушветчия, съдружник на дявола", както ги характеризира един съвременник, хаджи Георгов и др. Освен народът, който работел робски труд в турските чифлици, отличавала се и класата на дребната буржоазия. Тя се радвала на добро благосъстояние и била патриотично настроена. Изпращала децата си да учат в чужбина — Русия, Чехия, Франция, — откъдето младежите заедно с науката носели новите идеи за свобода и равенство. В града се оформяла будна, образована и родолюбива интелигенция. Учителите, някои от които също завършили образованието си в чужбина, живеели задружно, сплотени от високия идеал за освобождението на България. Между тях са и приятелите на Славейков — Петър Иванов, отличен учител и поет, Георги Бенев, талантлив журналист, завършил образованието си в Белград, Прага и Виена, Мирчо Атанасов, учил в Белград и Табор. Всички взели участие в Старозагорското въстание и останали като по чудо живи. Самото въстание се ръководело от Кольо Ганчев, известен български патриот и революцио-

нер, приятел на Васил Левски, и неговите помощници, все хора от народа — дядо Кольо Райнов Пантата, Господин Михайловски, Русю Артоглу. Те били предадени малко преди избухването на въстанието от споменатите по-горе чорбаджии, помощници на Емин бей и Таяр бей, пълновластните господари на града.

Тук, в тази затулена провинция на Турската империя, Славейков става свидетел на едно национално движение, което му дава великата утеха, че въпреки всичко неговият вдъхновен и себеотрицателен труд не е отишъл напразно.

„Макар да се ползуваше с голямо име и слава на народен трибун и писател — разказва един негов съвременник, — дядо Славейков водеше един съвсем скромен и съпроводен с много лишения живот."[1] Наистина къщата, в която се настанил да живее той в Стара Загора — в махалата „Св. Никола", — била малка, собственост на един абаджия. Цялото семейство живеело в една голяма стая и кухня. Но затова пък Славейков, който чувствувал дълбоко красотата на изкуството, на природата, на българския национален дух, изразен в архитектурата на тези подбалкански български градчета, умеел да си избира навред такъв дом, който, без да бъде богат, да притежава някаква скрита, чисто българска красота. Едноетажната къща била навътре в огромен двор, ограден с високи дувари и покрита порта. Широката и слънчева стая, околовръст с миндерлъци, била препълнена с книги. А на чардака — саксии с всякакви цветя.

Когато напуща Цариград, Славейков бил на 47 години, но отдавна вече му викали дядо Славейков — не само от уважение, но вероятно и защото косата му побеляла много рано.

В Стара Загора Славейков си намерил скоро задушевни приятели от местната интелигенция, учителите и занаятчиите. Посещавал домовете им и обичал да разказва на децата приказки из славното минало на България: „Бе голям любител на разни бунтовнически и народни песни, някои от които бяха негови творения . . . Понякога ни декламираше с голямо въодушевление собствените си стихотворения."[2]

Надвечер обикновено обичал да сяда заедно със свои приятели пред някоя порта на чаршията, до голямата чешма, да води оживен разговор. Разказвал им за живота в Цариград, за политическите борби, превеждал на слушателите си новини от последните гръцки вестници. Славейков бил приятен събеседник, непринуден, артистичен, духовит. Особено очароваше той имал в кръга на приятелите си, проявявайки в отношенията си към тях искрена доброжелателност и естествена простота.

Макар и за кратко време, тук поетът се наслаждавал на едно общение със самия себе си, със своите мисли, предавал се на размишления и трудолюбива почивка, продължавал работата над своя историко-географски речник на Балканския полуостров. С помощта на учениците си преписвал и подготвял за печат събраните пословици, написал „История на България", съчинил нови стихотворения. „Аз мога да кажа — пише той на синовете си, — че съчиненията ми и преведени, откак съм дошъл в Загра, стихотво-

[1] А. Тошев. Ранни спомени 1873—1879.
[2] Пак там.

рения далеко надминуват по число и по качество всички по-предишни издадени и неиздадени мои стихотворения."[3]

Но този творчески период не траял дълго. Дошли съдбоносни дни. Избухва Априлското въстание. Въстават Копривщица, Панагюрище, Клисура, Калофер, Сливен. Затворите се изпълнили с хиляди нови въстаници. Бесили по десет души на ден — все млади момчета. Старозагорските въстаници, осъдени в Одринския затвор на доживотен затвор, сега получили смъртна присъда. Обесили Кольо Ганчев, Господин Михайловски, Кольо Пантата. Останалите осъдили на доживотен затвор и ги изпратили на заточение в крепостта „Акия". Въстанието било залято с кръв. Дълбоко потресен, Славейков прави всичко възможно да помогне. Той изпраща писма до Екзархията, едно от които случайно стига до нас. Незабавно, пише той, трябва да се организира помощна акция за пострадалите: „Аз мога донейде да си представя неизгодното в много отношения положение на Екзархията в днешно време, но вие въобще никога и никак не можете си представите сърцераздирателното положение на населението по някои места в отечеството ни. То е таквоз, което налага длъжност на всякиго, който има сърце человеческо, да се опита да направи самото възможно за облекчение на злостраждущите клетници!. . . Ако не вземем ний инициативата за една неотложна помощ, аз не виждам да има друго място, което да помисли за това."[4]

Изпитите били вече приключени и Славейков се готвел да отиде в Трявна да прибере семейството си, но ненадейно рано сутринта на 14 юли бил арестуван и хвърлен в най-лошата тъмница „при катилите" — един зандан, натъпкан със затворници, където било толкова душно, смрадно и тясно, „щото при всичкото си равнодушие той се уплашил да не му падне дамла и да не баялдиса". Оттам — окован във вериги, на една бричка — го завеждат в Одринския затвор, където благодарение на своята находчивост и познаване някои черти от турския национален характер той се спасява. Когато „истинтакчията" го извикал на разпит, Славейков, без да губи присъствие на духа, му казал: „Ефендим, не съм от ония хора, които да не разбират и проумяват от народни и държавни работи, и ако обичаш да ме вярваш, това, което ще ти разкажа, е цяла истина. Българин съм и като такъв да ти кажа, че не обичам отечеството си и не желая доброто на народа си, ти лесно ще познаеш, че те лъжа. Но аз съм желал доброто и успеха на отечеството си и работил съм за това в кръга и границите на законите в държавата. Ако ти кажа пък, че съм от ония, които мислят и вярват, че една или две, или три чети по стотина души ще могат да съборят едно царство и една империя такава, каквато е турската, ти пак можеш да помислиш, че те лъжа; годините и опитността ми не ми позволяват да помисля подобно нещо. Но животът ми е в ръцете Ви и от Вас зависи. Ако сте разумен човек, за какъвто Ви сматрям, сами ще дойдете до заключение, че не съм бунтовник; защото ако бях бил такъв, мене щяха да ме уловят в гората с пушка на рамо, а не да ме отделят от учениците ми и да ме намерят и грабнат от дома ми с перото в ръка. Ако ме пуснеш да си отида и да си гледам работата, аз даже не съм в състояние с нищо друго да

[3] СбНУ, кн. XX, 1904, с. 163, писмо до синовете му от 7 ноем. 1876 г.
[4] Писмо до Г. Груев от 23 юли 1876, арх. фонд Г. Груев, Държавна библиотека „Ив. Вазов" — Пловдив.

те възнаградя освен да ти проводя един конски товар хубави загорски ябълки.“ „Тия мои думи видимо направиха впечатление на истинтакчията — разказва Славейков. — Той ми каза: „Виждам, че ти не си от ония хора, за какъвто са те пратили тука, и че си разбран човек, та ще видя какво мога да направя за тебе.“ И наистина Славейков успява да се отърве от този затвор и след няколко дни се завръща жив и здрав в Стара Загора, откъдето изпраща един кош хубави ябълки на турския следовател.

В Одрин Славейков останал цяла седмица, за да организира освобождението на редица свои приятели. Когато се завърнал в Стара Загора, тук заварил двама свои ученици — македончетата Димитър Благоев и Иван Христов, — пристигнали от Габрово, където турците закрили гимназията. Настанил ги в къщата на хаджи Герман, която имала голяма, хубава градина. Там живеели на негова издръжка още двама от цариградските му ученици. За тях се грижела приятелката му Катерина Стойоглу. Тя дошла в Цариград през 1867 г., след смъртта на Георги Раковски, когото гледала до самата му смърт. Мъжът ѝ бил в Цариградския затвор, осъден за революционна дейност. Славейков я настанил на работа в печатницата си, а по-късно останала да се грижи за него. Когато отишъл в Стара Загора, той имал дързостта да я вземе със себе си. Настанил я заедно с учениците си в къщата на хаджи Герман.

Това е най-вдъхновеното време от 17-месечното пребиваване на поета в Стара Загора. Тогава той съчинил повече от 150 песни и стихотворения „с различно съдържание“, някои от тях, „по-съвременни“, били преписани на чисто и готови за печат.

Към края на 1876 г. Славейков довел и семейството си. Присъствието на Катерина станало причина за тежка семейна драма. „Всички в къщи са добре — пише той на сина си — с изключение на мене, който не отивам никак добре, за причини, които, доде съм жив, може да не узнаеш. Моли бога да ми даде търпение, инак съм загубен.“

Ние не се страхуваме, че ще нарушим благоприличието към поета, ако разкрием тази „тайна“, още повече, че като не беше известна, нашата литературна наука обясняваше тежката душевна криза, в която изпада поетът по това време, с постановката, „че се е откъснал от народа“, „че се е побоял от размаха на народното движение, че е останал назад, започнал е да се чувствува изоставен“. А той нито „се е побоял“, нито „се е откъснал“, нито се е почувствувал „изоставен“. Напротив, както вече казахме, въпреки че остава верен на себе си, Славейков веднага оценява положението и помага, с каквото може, на революционното движение, защото „и те си имат своя правда“, както обичал да казва той. Съвсем от друго естество са неговите душевни тревоги.

На 7 ноември Славейков изпраща друго писмо до синовете си Рачо, Райко и Христо, в което споменава отново за тежкото си душевно състояние: „Относително до последните години, що прекарахме, днес можем да кажем, че сме по-добре, освен това, дето от два-три месеца насам сме ся прибрали наедно, аз ся усещам твърде изтощен и залинял, страдам же повече нравствено, като ся не усещам способен да продължавам литературните си занятия — единственото за мене утешение след оттеглянието ми от бурния граждански водоврът. Това ме много мъчи, защото не намервам в друго никаква прелест на живота вече и ако нов позив към труд

не ме повика към нов живот, страх ме е да не „метна петалите“ в омръзването, що ми е омръзнал светът. . .“[5]

Славейков не може да си представи колко скоро, само няколко месеца след това, ще стане участник в горещо очаквани събития, че към него родината ще отправи своя най-върховен „позив“ за труд и жертва — Освободителната война. Тя възвръща душевното му равновесие и събужда у него изумителна жизнена енергия. Въодушевен от светлата надежда за освобождение, той съчинява много стихотворения за посрещане на руските войски, за свободата. Всички те заедно с другите му книжовни трудове изгарят в пожара на Стара Загора. Успял е да си спомни само за осем стихотворения, които издава в сп. „Славянско братство“ през 1878 г.: „На царя и Русия“ (посвещава се на руския народ), март 1877; „На България“ (май 1877); „На агите“ (юни 1877); „На Балкана“ (март 1876), „При посрещане на руските войски“ (Стара Загора, април 1877); „Шествие-следствие“ (Спасовден, 1877); „Към българите“ (юли 1877); „Към дружината“.

Славейков събирал учениците си в градината на хаджи Герман, където ги учел да пеят съчинените от него песни. Б. Богданов разказва за това време: „Годишните изпити, които бяхме почнали, прекратиха и училището се затвори, а дядо Славейков поръча на учениците от пети клас и по-възрастните от шести клас да ходим всеки ден в градината, гдето живееше неговата слугиня Екатерина, да учим песни за посрещането на русите. . .“[6] Пеели патриотични песни и в клас. Ето какво си спомня неговият ученик, по-късно известният български художник Антон Митов: „Той ни беше последният директор. Ето пред себе си го виждам как влиза в пети клас полека-лека със своите тефтери под мишница. Той ни преподаваше главно български език и литература. Дебел, червендалест, с бели къдрави коси, които като сняг овенчаваха високото му мощно чело. Облечен със своите шаечени дрехи, ще дойде, ще седне на масата, ще нареди тефтерите си и ръкописите си, ще извади кутийката с емфие и две сини кърпи, ще си тури очилата и ще почне да ни чете своите прекрасни стихове или описания. Помня през 1877 г. как, като ни диктуваше своите стихотворения, нагласени да се пеят за посрещане на русите, неочаквано в класа влезе един турски молла, нещо като училищен инспектор. Славейков никак не се смути, затвори тефтера и почна да ни говори за други работи. Моллата не полюбопитствува да гледа тефтерите — вероятно не е знаел български, разговори се нещо с учителя и си излезе. Тогава именно Славейков ни научи на песните „Руский цар е на земята“, „Повдигни си гордо чело, Българийо, мале ма, погледни врага си смело и кажи не съм сама. . . и др.“

На празника „Кирил и Методий“ Славейков държи в черквата „Св. Никола“ реч пред събралото се множество. С високо съзнание за значението на дните, които настават, без страх, той подканя гражданите да подпомогнат тия, които са решили „да мрат за българската свобода“. „Той говореше това майсторски, иносказателно — си спомня Антон Митов, — обаче пламенността на думите му, неговите обръщения към север, общото тогава настроение не допускаха никакво съмнение за истинското значение на словото му. А доколко беше решителен старият велик деятел, се виждаше

[5] СбНУ, кн. XX, с. 163, писмо от 7 ноем. 1876.
[6] Арх. П. Р. Славейков, папка 18.

от това, че той не се побоя да говори така даже и в присъствието на няколко турски офицери, които се намираха на тържеството."[7]

А войната била вече в своя разгар. След като минала Дунава при Свищов, руското командуване разделило дунавската армия на четири самостоятелни отряди — предния командувал генерал Гурко. В неговия състав се включвало и българското опълчение под командата на генерал Столетов. Той трябвало да настъпи бързо на юг, да завладее старопланинските проходи и да изпрати конницата си на дълбоко разузнаване в Южна България. За три дни предният отряд стигнал до Търново. Оттук войските на генерал Гурко се спуснали на юг, разбили турската войска при Казанлък и превзели града. От Казанлък през Шипка пътят им към Стара Загора бил открит.

По това време положението в града било критично. Не се знаело кои войски първи ще влязат в него — дали руските или войските на Сюлейман паша. По собствена инициатива гражданите на Стара Загора избрали свое ръководство, председател на което станал Славейков. Той изпратил незабавно две писма — едното до руското командуване, а другото до жителите на Казанлък от жителите на Стара Загора: „Достопочитаеми господа съседи и приятели по-първи в Казанлък! (Комуто се подаде.)

Ако сте християни и българското ви боли сърце за едноверците и сънародниците ви, то намерете средство и доставете приключеното ни на главнокомандующий руските войски в града ви и от своя страна дайте му да разбере това, което е цяла истина, че от сутра насам ний ся намираме в най-голяма опасност. Ако тая нощ и утре не пристигне достатъчно число руска войска в градът ни да вземе под защитата си християнското население, ний ще споделим участта на пострадалите и избити наши братя в Ени Загра.

За мнозина други и за всички — ваши приятели С. Х. Тодоров, Тодор С. Станев и Славейков."

С второто писмо, отправено до главнокомандуващия руските войски в околностите на Казанлък, съветът го моли да изпрати преди всичко оръжие, което е нужно на населението за защитата на града: „Мы уже имеем положительныя данни и верные признаки, что, если не приспеете в самом скорейшем времени, город будет наш жертвою губительнаго гнева взбешавшихся событиями в Казанлыке мусульман, соседей наших.

Во имя всех жителей христианскаго населения."[8]

Писмото е писано от Славейков на руски език, който, както казва Депрерадович, говорел руски „с грехом пополам".

Можем да си представим каква е била радостта на българското население в Стара Загора, когато на 10 юли, само два дни след това, в града влизат първите руски войски — една казашка сотня. „Извън града бе излязло цялото старозагорско население да посрещне братушките. Тук видях дядо Славейков да плаче с радостни сълзи, че дочакал да посрещне руските освободителни войски."[9] На другия ден пристигнали и самият генерал Гурко с войска и опълчението начело с генерал Столетов. Това бил незабравим ден за старозагорчани. В черквата „Св. Димитър" при ехото на кам-

[7] Летописи, бр. 6, 7, 1902, с. 102—124.
[8] Вж. Военно-учен. архив, отд. II, д. № 5131, с. 8 и 9.
[9] Д. Благоев. Кратки бележки из моя живот. С., 1949, с. 27.

баните и нестихващите викове „ура“, дълбоко развълнуван, Славейков произнесъл приветствено слово, което изтръгнало възторжени сълзи от очите на всички присъствуващи.[10] Учениците, подготвени нарочно за този тържествен ден, пеели:

Кат Русия няма втора
тъй могъща на света,
тя е нашата опора,
тя е нашта висота!

Руска сила, руска воля,
руска кръв и руский пот
ще избавят от неволя
наший падналий народ . . .

А също „Към българите“:

На оръжье, братя,
и в военен строй
за Родина свята,
за свобода в бой. . .

Днес за всички рани
тъй да викнем с страст:
„Смърт на вас, тирани,
край на вашта власт!“

Целий свят ни гледа
как трошим ярем,
„Смърт или победа,
славно да умрем!“

„Бях взел най-живо участие в приготовленията за посрещане на русите — разказва Славейков — и още тогава бях съчинил песните за този случай. Туй обстоятелство, уважението, на което се наслаждавах между гражданите, и известността на името ми като народен деец ме призоваха начело на първото българско управление в Стара Загора, задача, трудна и тежка при тогавашните обстоятелства. Трябваше, от една страна, да пазя реда и тишината в града, а, от друга страна, да посветя времето си, опитността си и всичките си сили, за да улесня задачата на руската войска.“

Едва отпуснали сърцата си за голямата радост, гражданите на Стара Загора започнали да осъзнават, че положението в града въпреки присъствието на руските войски продължавало да бъде критично. Точно по това време в Северна България стават промени във вреда на руското командуване. Осман паша завзема Плевен. Затегнали се действията и на източния

[10] Св. Славейкова. Петко Р. Славейков. С., 1959, с. 238.

отряд в четириъгълника Русе—Силистра—Варна—Шумен. Руската армия била затруднена. Разбирайки, че изходът на войната ще се реши на Балканите, турското командуване изпратило Сюлейман паша с най-елитна и многобройна войска. Тя била четири пъти по-голяма от армията на генерал Гурко. Срещнали се близо до Стара Загора. Въпреки че руската войска и особено опълченците показали истински героизъм и на два пъти отблъснали неприятеля, трябвало да се изтеглят, защото главните сили на Сюлейман паша останали непокътнати и продължили настъплението си към Стара Загора.

По това време в града останали само две казашки сотни. Непрекъснато пристигали бежанци — онемели от ужасите, на които били свидетели — гладни, голи и боси, те спели по улиците. Небето в топлите летни вечери било осветено от заревото на пожара в Нова Загора, където вилнеели башибозушките пълчища на Сюлейман паша.

Работата на Славейков като председател на Градския съвет била огромна. Тъй като трябвало да осигури прехраната на войската и на бежанците, той наредил на всяко домакинство поред да снабдява с топъл хляб порасналото население на града. Ранените приждали всеки ден все повече и повече — бежанци, военни. Херцог Лихтенбергски дал заповед да се организира военна болница. Славейков предложил на Депрерадович, тогава комендант на града, да вземат за военна болница девическото училище при храма „Св. Андрей“ — едно от най-хубавите здания в града. Къщата била двуетажна, широка, с големи помещения и високи прозорци. От жителите били събрани кревати, чаршафи и покривки за болните. За бежанците останало мъжкото училище, което било и единствената болница дотогава, поради което ранените лежали под открито небе и умирали, без да получават лекарска помощ, тъй като лекарите били само двама, а медикаменти и превързочни материали почти нямало. Нито войската, особено опълченците, нито бежанците имали дрехи. Всичко по тях било окъсано, нямали обуща. Организирана била помощна акция в града. Събрани били четири коли дрехи — кoпринени ризи, чаршафи, гащи, антерии, кърпи и др.[11]

Положението в града било извънредно сложно. От една страна, патриотично настроеното гражданство и младеж — привържениците на революционната партия, които оказвали всестранна помощ на руските войски, — от друга — старозагорските чорбаджии, последователи на прозападната и туркофилски настроена българска буржоазия, които посрещнали враждебно освободителните руски войски. С тях Славейков започва борба още от самото си идване в Стара Загора.[12] От трета страна — турското население и турските първенци, които укривали оръжието си и се готвели явно за отпор. Образували се даже разбойнически банди, които кръстосвали около града и избивали, когото сварят. Те били свързани с Емин ага, най-богатия турски първенец в града.

---

[11] П. Русески. Исторически бележки от войната на 1877—1878 г., с. 219.

[12] Димитър Благоев си спомня: „Учехме се ние в училището, но се вслушвахме що става вън от него. А там, в града, се водеше упорита борба между дядо Славейков и старозагорските чорбаджии. Тия последните бяха заклети врагове на всяка революция и наричаха всякак въстаниците — нехранимайковци, хаймани. Те бяха врагове и на мисълта за една руско-турска война. Дядо Славейков бе повел една ожесточена борба прогив хулите и клеветите на старозагорските чорбаджии (Д. Благоев. Цит. съч., с. 23—24).

В конака постоянно водели уловени убийци и шпиони, с които населението искало да се разправи на часа. С. И. Кисов разказва как при влизането си в града като руски офицер спасил Емин ага, нападнат в къщата му от няколко въоръжени българи. За благодарност той му подарил своя светлосив чистокръвен арабски кон, оседлан целият в сребро и сърма. Юздите по него, всичко „лъщяло като огледало". Кисов не приел подаръка. По-късно Емин ага успял по някакъв начин да спечели доверието на генерал Столетов.[13] Славейков обаче знаел, че именно той организира отбраната и нападението на местните турци, и настоявал да бъде арестуван и обезвреден незабавно. Емин ага държал връзка със заложниците (по предложение също на Славейков русите прибрали някои от по-първите турски управници като заложници, за да се преустановят убийствата) и с избягалите бейове, които организирали разбойническите банди, тероризирали и избивали населението в околността. Славейков искал да се турят под надзор и семействата на избягалите бейове. Висшето руско командуване обаче се противопоставило и мерките не били приложени.[14] Колко е бил прав Славейков, видяло се при отстъплението, когато войските и бягащият народ били обстрелвани от къщите и джамиите и дали много жертви.

Славейков взел в свои ръце и разузнавателната дейност. Той подбирал хората, на които възлагал да наблюдават движението на турската войска, а и сам ходел, преоблечен като турчин, далеч зад предните неприятелски позиции. Разпитвал на турски език, „който знаел отлично", както отбелязва Депрерадович, пред самия генерал Гурко уловените и докарани в градския съвет турски шпиони, убийци и обвинени лица в подпалвания и грабежи.

Като председател на Градския съвет Славейков организирал доброволната отбрана на града. Създадена била градска милиция, въоръжена с оръжието, иззето от местните турци. Славейков представил списъка на 250 въоръжени граждани и на още 350, които нямали оръжие. Тези доброволчески чети принесли огромна услуга на русите.

Милицията се грижела за опазването на реда в града, който останала да защищава докрай с оръжие в ръка. В своите бележки за тези дни Славейков е описал някои моменти от смелата съпротива на градската милиция.[15]

Славейков водел упорита борба против своеволията на някои българи с турското население в тези смутни времена, заради което често влизал в остри пререкания с членовете на съвета. Те, както пише Депрерадович, го упреквали в мекосърдечност спрямо турското население. Славейков събрал гражданите в черквата и ги призовал да се държат човешки към турското население. Неговият ученик Иван Христов разказва в спомените си, „че от този ден неистовствата престанали".

Невероятна е енергията, работоспособността, бързата и находчива решителност и разпоредителност на народния поет в тези дни. Ние можем да си я представим и да повярваме, че е възможна само ако познаваме неговите бурни и тревожни дни в Цариград като журналист и общественик. Вярата в непобедимостта на руското оръжие, доведена до романтизъм,

---

[13] С. И. Кисов. Българското опълчение в Освободителната руско-турска война 1877—1878 г. С., 1902.

[14] Депрерадович. Българското опълчение в Руско-турската война 1877—1878 г. Русе, 1884.

[15] С. Баева. Неизвестни записки на П. Р. Славейков от Руско-турската война 1877—1878 г. — Лит. мисъл, 1958, кн. 5.

кара Славейков да не допуска до последния час мисълта за поражение. Той уверява жителите на града, че турците ще бъдат спрени. Успокоява ги. На близките си казва да не напущат жилището си, докато той не дойде да ги вземе. Но когато настъпва ужасният ден, всецяло зает с огромна работа и отговорност, която лежала на плещите му, забравил всичко. Възседнал светлосивия кон на Емин бей, който бил прибран в кметството, Славейков обикалял града, давал разпореждания на доброволната защита и на милицията, на бежанците и на населението, въдворявал ред във всеобщия хаос. Той взел участие в отбраната на града, защищаван от въоръжената милиция (в която участвували и неговите ученици) улица по улица, докато се изтеглят руските войски. Гражданската отбрана дала големи жертви, малцина успели да спасят живота си. Самият той напуснал града един от последните, когато вече башибозуците започнали да стрелят по него. Спасил го само великолепният кон на Емин бей. Димитър Търлев, баджанак на Славейков, извел жена му и трите му деца от града, а Катерина, която останала да го чака, била съсечена от турците. За нейната смърт Славейков написал стихотворение, запазено в ръкопис.[16] То започва с картината на старозагорския пожар след навлизането на озверените пълчища на Сюлейман паша. Огнената стихия е превърнала цветущия град в същински ад. Но през „общия трясък, през буйния лют дим", той чува един зов — зовът на Катерина:

Дръжте, братя, и удрете,
то се види, че ще мрем,
да умреме с нож в ръцете,
живи да се не дадем!

Поетът познава на кого е този глас:

Твоят глас бе, о мой цвете,
чух гоази и познах. . .

Тя умира „без страх, точно така, както без страх е живяла", „още от млада връст" свързала съдбата си с борбата за освобождението на своя народ:

И тъмници, и затвори,
и окови запозна,
и те нищо не събори,
беше ти юнак жена.
За народност с мъжете
тегли, колкото живя,
и с револвер в ръката
за народа си умря.

Това стихотворение е ценно за нас като единствената изповед на писателя, която засяга този важен момент от живота му. То е и единственото намерено досега негово произведение, в което говори открито за Катерина.

[16] С. Б а е в а. Една неизвестна страница от живота на Петко Славейков. — Лит. мисъл, 1962, кн. 6, с. 14.

„Още докато първата радост и първото възхищение бяха в силата си — разказва за тези съдбоносни дни самият Славейков, — настанаха тъмни и мрачни дни за Стара Загора. Към нея се бяха упътили дивите пълчища на Сюлейман паша, които приближаваха града. Руските сили бяха незначителни, но надеждите бяха поне да се удържи Загора, доде дойдат на помощ други войски. Не е място тук да възпроизвеждам мъжеството на руските войски и геройството на българското опълчение, което пръв път се кръсти в кръвта на вековния враг. Като не дойдоха подкрепления, участта на града беше решена и тая участ беше ужасна. През целия си живот съм си спомнял за нея с тъга на сърце и сълзи на очи. Аз направих всичко, което можах, да спомогна за удържането на града и в старанията си бях забравил и домашни, и всички книжовни съкровища, които стояха натрупани в къщи. Благодарение на някои свои, които в мое отсъствие се сетили, домашните се избавиха на последния час, без да могат да вземат със себе си друго освен онова, що са имали на гърба си. Син ми, най-малкият, си спомнил за големите тефтери, на които постоянно ме гледаше, че пишех, и които съдържаха материалите по географския словар и пословиците, и за да не би да се загубят, прибрал ги и уж ги скътал нейде на по-скришно място, разумява се, напразно.

Когато всичко около мене беше гръм и дим, врясък и писък, плач и рев, когато войските се дръпнаха от позициите си и почти всичко беше излязло из града, аз, един от последните, възседнах на кон, обърнах гръб и се отправих към дома си. По мене летяха турските куршуми и краищата на града, отдето настъпваше неприятелят, издигаха големи пламъци във въздуха. Всяка минута бавене беше смърт. Като видях, че домашните и без мене излезли из къщи, без да се спра ни миг, излязох из града, който остана в ръцете на турците да го горят, пленят и изколят. Къщата, в която живеех, стана жертва на пламъците, а заедно с нея погинаха и покъщнината ми, и богатата ми библиотека, и скъпоценните ми литературни сбирки и трудове, в това число и 15-тех хиляди пословици, които бях събрал от всичките краища на общото ни отечество.“[17]

Когато настигнал семейството си, Славейков слязъл от коня, качил жена си на него, настанил малкия Пенчо на едно магаре и така те двамата се отделили напред, като поели пътя за Казанлък. Славейков с другите две деца стигнал пеш до Мъглиж. Спали в Мъглижкия манастир. Оттам през Селци, където също останали да спят, стигнали до Трявна, откъдето се отправили за Габрово и Търново. В Търново се събрало цялото семейство. Прибрали ги близки. Славейков станал прошенописец в един затънтен търновски хан, за да изкара прехраната на семейството си. Изненадан бил, когато тук срещнал известния революционер Стефан Стамболов, агент на спекулантската компания „Грегер, Коган и ко“, натоварена с грижата за снабдяване на руската армия. В същност чиновниците ѝ, облечени във военна униформа, най-безжалостно за лични облаги грабели населението.

Почти убит от нещастията, на които станал неволен свидетел, от загубата на най-скъпите до сърцето си, на ръкописите си — плод на упорит и дългогодишен труд, скъпоценно наследство на българската култура и наука, жива история на борбата ни за национално възраждане, — на сти-

[17] Български притчи. Ч. II. С., 1897, с. XVI.

хотворенията си, Славейков страдал жестоко. „Здрав съм уж телесно — пише той на сина си Иван в Цариград, — но душевно тъй страдам, щото желая смъртта, която видях наблизо, без страх."[18] Как е изглеждал по това време Славейков, личи и от спомените на сина му Рачо, който тогава го видял в Габрово.: „Баща ми беше посърнал — пише той — и такава тъга беше изобразена на лицето му, щото сърцето ми се сви от жалост и аз заревах, без да мога да продумам нищо за утешение. . . Винаги бодър и шеговит при най-трудните обстоятелства на живота си, сега той имаше жалък вид. . . нему трябваше да се намери някаква усилена работа, която да отвлече вниманието му от преживяното." Рачо го препоръчал на полковник Соболев, при когото той работел тогава. Соболев използувал Славейков за едно геологическо проучване на България, а също и за съставянето на карта на проходите през Стара планина — Хаинбоаз и Борощица.[19]

Не е имало тогава друг, който да познава така добре България, както Славейков. Неговият историко-географски речник, подготвян в продължение на 30 години и завършен за печат, по своята детайлна разработка, проникновено и талантливо проучване на България остава неповторим.

От меланхолията и душевната мъка, в която изпаднал Славейков, можало обаче да го изтръгне само назначението му за околийски началник в Трявна — работа, свързана отново с кипяща, отговорна дейност между хората. „Като околийски началник в Трявна — разказва по-късно неговият ученик Христо Даскалов, в ръцете на когото беше концентрирано цялото управление, той прибираше приходите, които влизаха в управлението — най-вече от продажбата на заграбения добитък. Ето как Славейков се разпореждаше с този приход. Когато късно вечер излизаше от управлението да си иде дома, бежанците — мъже, жени и деца, — много от които лично го познаваха и знаеха характера и слабостите му, изведнаж го заобикаляха и почваха да му се оплакват, че нямат хляб, дърва и пр. Обикновено Славейков прибираше със себе си приходите, постъпили през деня, понеже положението беше много неопределено — управление в същност нямаше, нито място и сгода за съхранение на парите. Щом бежанците започваха да му се молят и да плачат, той вадеше из джобовете си пари и раздаваше всекиму спроти нуждите. . . Обикновено се случваше тъй, че догдето стигнеше дома си (къщата му беше на горния край на селото, а конакът малко по-настрана от центъра), не му оставаше ни рупче в джоба и домашните му не веднъж са оставали без хляб и са се принуждавали да заимствуват от съседите за вечеря."

Приятелите на Славейков се чудели на пълното му безгрижие по отношение на семейството му. Те го съветвали да туря настрана „бели пари за черни дни". Казвали му, че понякога ще му поискат сметка за тези пари, ще му вземат едничката къща. „Какви по-черни дни от тези, що дочакахме — отвръщал Славейков. — Светът на огън гори, хората гладни мрат, а вие сте седнали да ме карате да трупам пари. Тези пари, които раздавам, са от плячка. Стоката е взета от тия злощастни хора, на които не връщам нито една стотна. Щели да ми продадат къщата! Аз се гордея с това, че и къщата, която съм имал, и тя отишла за народа."[20]

---

[18] Писмо от 31 окт. 1877 г. — СбНУ, кн. XX, с. 185.

[19] Арх. ПРС, папка 18, тетр. 1, л. 91.

[20] Р. Славейков. Петко Рачов Славейков. Очерк за живота му и спомени за него. С., 1927, с. 53.

По време на Стамболовия режим, за да компрометира Славейков, търновският окръжен управител го обвинил в злоупотреба и му поискал оправдателен документ за изхарчените от него държавни пари през това време. И наистина Славейков не е имал с какво да се оправдае. . .

В Трявна Славейков отново се занимавал с разузнавателна дейност. („Аз отидох в Трявна за околийски началник. Имах работа с нестроевата рота на командира на Орловския полк, полковник Позино" — четем в негова бележка.[21] Славейков взел два пъти участие в боевете на Шипка — и през август, когато помагал на опълченците, и през зимата — в отряда на генерал Скобелев. С дълбоко уважение за неговата храброст Немирович-Данченко пише, че го е видял на бойното поле на Шипка, където давал помощ на ранените. Той споменава, че бил очевидец и сам присъствувал в боя при Шипка.[22] От същото време, август, са и спомените на Немирович-Данченко, според когото популярността на Славейков сред българския народ можела да се сравнява с известността на Гарибалди в Италия. По това време Данченко се намирал в Габрово и отпочивал със Соболев на балкона на къщата си, надвесен над Янтра. Погледите им били отправени към Шипка, където се водели решителни боеве. На гърбавия мост пред тях се показала „твърде оригинална група". На малки „от турска порода кончета", които дрънчали със звънчетата си, седели прегърбени няколко българи, облечени, макар и да било много топло, с къси кожухчета. Конниците седели „според местния обичай" със свити колена и високо вдигнати стремена. На гърбовете си имали „цели арсенали, на пояса ятагани и пищови".

„— Слава богу! Най-после! Оцеля! — скочи седналият до мене полковник С.

— За кого говорите?

— За Славейков. Видите ли ей този, що върви напред!

— Кой Славейков, Петко ли, известният писател?

— Прибавете при това и честният гражданин и горещ патриот.

Беше ми много любопитно да видя тази в най-висока степен енергична славна в земята си личност. Оригиналната кавалкада, придружавана от цяла тълпа българи, от които всеки искаше да се ръкува със Славейков, влезе най-сетне в двора на нашата къща. . ." След малко самият Славейков дошъл при тях.

„Пред мене стоеше здрав, нисък българин, с побелели коси, кръгло лице, на което забележително умно и съсредоточено гледаха големи сиви очи. По почернялото от слънцето лице нямаше бръчки, макар че Славейков имаше повече от петдесет години. Устните му бяха весело засмени.

— Отгде?

— Право от Средна гора. Пътувахме цяло денонощие.

Умора не се забелязваше. . ." Данченко разказва, че само Славейков, който загубил толкова много в тази война, не укорил нито веднаж русите за отстъплението им: „Великите дела не стават без велики жертви. Само онзи народ може да цени скъпо свободата си и да я защищава, комуто тя е излязла скъпо" — казвал той.

Същия ден вечерта Славейков пак изчезнал с четата си. Отишъл към Ямбол, Гузово и Селци, откъм Трявна. Вероятно в тези си походи той е изпълнявал разузнавателна дейност — така само може да се обясни и възклицанието на полковник Соболев: „Слава богу, оцеля!"

[21] Арх. ПРС, папка 18, тетр. 1, л. 91.
[22] Пак там, папка 25.

Не само генерал Скобелев, но и генерал Радецки, толкова различни — единият блестящ, талантлив, артистичен, другият търпелив, мъдро предпазлив и спокоен, и двамата еднакво храбри и любими на войниците, — високо ценели качествата на необикновения българин. Но не само те. С голямо уважение говори за Славейков и първият помощник на княз Черкаски — Анучин, — а полковник Соболев казвал: „Писателят, кабинетният човек, един път стъпил на военното поприще, веднага стана необходим на шипченския отряд."[23]

На 28 ноември 1877 г. пада Плевен. Руските извикват Славейков от Трявна. Те имат нужда от човек, който да им посочи най-подходящия за зимен поход път през Балкана. На 1 декември Славейков заминава за главната квартира в Бохот. „Подлагат го на строг изпит — както пише синът му Рачо, — след което той им връчва един обширен доклад с мото: „Балканът вред може да се минава." Особено се заинтересувало руското военно командуване от данните на Славейков за Химитлийския проход. Било решено да се заобиколят всички известни проходи, охранявани силно от турците, и неочаквано за неприятеля да се мине към Шипка от запад. Славейков става пръв помощник на руските в подготовката и провеждането на тази операция, от която зависел в същност и изходът на войната. Нещо повече, той показва по-добрите позиции, подпомага подготовката на помощните средства, намира навсякъде местни жители, които да съберат сведения за движението на неприятелските войски.

Тук, в Бохот, Славейков се среща с един забележителен човек — генерал Скобелев, — който покрай другите си качества имал и способността да „открива" хората, да им дава възможност за пълна творческа изява според индивидуалните качества на всеки един. Наистина рядко Славейков може да каже, че са го оценили и са го насочили според таланта и способностите му. И това винаги са правили чужденци, а не свои, българи. „Умението на Скобелев — пише Немирович-Данченко — да се ползува от хората беше поразително — той винаги откриваше храбрия, суетния, практичния, умния и им даваше подходящи задачи, възможност да проявят себе си." Като прибавим към това и неговата демократичност, достъпност, можем да си представим как Белият генерал е успял да разположи Славейков към себе си, да „изтръгне" от него всички полезни знания, да открие за него широко поле за дейност, за да може да блесне с цялата си енергия и находчивост. Защото без борба, без работа Славейков не прилича на себе си — линее, страда. Но почне ли работа, той е в стихията си. Не може да се каже кога спи, кога почива. Дали когато чертае проходите през Стара планина (онова, което очудва най-много руските, било — пише синът му Рачо — „яснотата на скиците, които той прави на проходите и различните им разклонения, където били нанесени с точност даже изворите") и променя твърдението на един такъв военен авторитет, какъвто е Молтке, според когото „Преминаването на балканите е невъзможно" — с мото-отговор на Славейков „Балканът вред може да се мине". Дали когато не слиза по цели дни от коня, въоръжен до шия, и кръстосва пограничната линия. Дали когато, облечен в турски дрехи, се вмъква през нощта в самия неприятелски лагер или когато като водач на Скобелевата армия я превежда в дълбока зима през Стара планина по един малко известен,

---

[23] В. И. Немирович-Данченко. После войны. СПб., 1880, с. 299.

почти непроходим път и устоява на трудности, на каквито и младите не могат да издържат. Или когато минава устремния път на Скобелевата армия до стените на самия Цариград. Като че ли събираните от него през цял живот знания в този забележителен момент от историята на България намират своето велико приложение.

Пленен от артистичния, пълен с мъжество и обаяние руски генерал, Славейков забравя отново (за кой ли вече път!) и себе си, и своите. Заедно с него и войниците му той преживява върховни минути на вълнение в изтребителния вихър на войната. Когато Скобелев в бял кител, възседнал на бял кон, върви пръв, без да се бои от куршумите, и призовава сякаш самата смърт, Славейков заедно с всички преживява великото наслаждение от презрението на опасността.

Никъде, в никакъв български музей или филм, в роман или пиеса, не е показано как не някой неизвестен селянин, а Петко Славейков, народният поет на България, последователният до края на живота си съюзник на Русия, превежда войските на генерал Скобелев през Балкана. Това е реален факт с огромна сила и значение, който за съжаление стои все още покрит със забрава!

Този труден поход за преминаването на Балкана с артилерията без пътища, през дълбоките снежни преспи, под куршумите на неприятеля е равносилен на подвиг. Той е вдъхновен от думите, с които генерал Скобелев се обръща преди започването му към българските опълченци и към своята войска: „Български войници, вий се сражавате за освобождението на отечеството си, за неприкосновеността на родното огнище, за честта на вашите майки, сестри и жени, за всичко, което на земята е най-ценно и свято! Орли мои, и бурята не може да ни отблъсне от пътя, за нас прегради няма!“

Войските си пробиват път в замръзналия сняг — върховете се издигат един след друг нагоре, а долу не се вижда краят на пропастта. По току-що отъпканата пътечка се препъват коне и хора, оръдията преминават със страшна мъка, като по чудо. „Аз и досега не разбирам как те минаха тези места. И когато по-голямата част от отряда беше на тази адска стръмнина, Скобелев, вече далеч напред, правеше рекогносцировка по направление към Химитлий. Конят му падна убит. Раниха Куропаткин. . . Тук всяка крачка значеше смърт“ — си спомня Данченко.

По този път наблизо до Скобелев е бил и Славейков. Той е участвувал в неповторимия героизъм на похода, спал е на открито в снега, край огъня, заметнат само с шинела си.

Славейков взема участие в боя на 28 декември — „най-блестящото дело на Шейновската епопея“, „последното капитално сражение в епохата 1877—1878 г., в която Турция изгуби своята последна армия“. Битката е грандиозна, редутът е превзет с ръкопашен бой. Пада с. Шейново. Най-после турците вдигат бял флаг.

До края на живота си Славейков не може да забрави това безумно, пламенно чувство на радост от победата. Балканът е преминат, превзет! Пред тях е Шипка! Генерал Вейсел се предава заедно със своята 35-хилядна войска и многобройна артилерия. С щастливи сълзи на очи Славейков присъствува на парада, на който Скобелев, летящ на своя бял кон, поздравява строените за парад герои: „От името на отечеството, благодаря ви братя!“

Двойна била радостта на поета от успеха на похода, всяка несполука на който би се струпала на главата му. Доколко големи са били заслугите на Славейков за осъществяването на тази блестяща операция, личи от факта, че Скобелев постоянно се хвалел с него, че сам Куропаткин, неговият адютант, когато описва този момент, говори с благодарност за Славейков, а Немирович-Данченко, който като военен кореспондент при генерала е бил в постоянна връзка със Славейков, разказва с възторг за знанията, храбростта, находчивостта, родолюбието на народния поет — „героят на Шейновската епопея", както го нарича той в очерка си, специално посветен за него.

Походът на Славейков в щаба на младия руски генерал продължава чак до стените на Цариград. Въодушевен от победата, Скобелевият отряд прави чудеса. На 1 януари авангардът на войската, в който се движел и Скобелев, потегля към Средна гора. Напредва с голяма скорост. „Още няколко дни подобен устрем — и нас никой вече не би могъл да ни спре! Ний ще достигнем Босфора!" Кавалерията превзема вече горящите мостове, железопътните гари, уверена в това, че след нея идва пехотата. Тя се вмъква в градовете, заети още от турската пехота, и не отстъпва на превъзходящите я сили. Държи се с твърдата увереност, че след час-два ще дойдат своите и победата ще бъде завършена. И наистина след невероятно кратко време хвърчащата пехота е вече там. В току-що опразнените градове Славейков определя временното градско управление. Той познава почти навсякъде някои от местните обществени деятели, български патриоти.

А при какви условия се извършва този устремен поход! До кръста в кал, под студения дъжд (тук на юг снегът се е превърнал в дъжд) в съвършено мокри шинели — пътят лош, ями, изпълнени с лепкава кал.[24] Конете се отказват да служат, но хората вървят по 60 километра на ден. Едва що достигнали красивото планинско село Хаскьой, едва що се спират да починат и отново на път. Когато става вече много трудно, синеокият генерал слиза от коня и се смесва с пехотата. Краката се отказват, едвам пристъпват, но напред е Одрин, колкото по-бързо го превземат, толкова по-скоро ще бъдат в Цариград.

Славейков се движи ту в авангарда на отряда, ту в щаба му според задачите, които изпълнява. „Той е велик патриот и драгоценен помощник!" — казва Скобелев за него. Славейков взема участие в нощното сражение с башибозуците между Харманли и Хасково[25] и влиза най-после тържествено със Скобелевия отряд в Одрин. „Сега си спомням Одрин като някакъв далечен сън" — разказва Немирович-Данченко. Това е градът на изящните джамии, като че ли венчан с короната на „Султан Селим" с нейните четири дивни минарета. Това е мюсюлманската Москва, втората столица на султаните, пълна със спомени за приказния им блясък и слава." „В Одрин, където е работил неотдавна, Славейков се чувствува като у дома си. За русите обаче Одрин е по-скоро гръцки град. Те не се съобразяват със Славейковата препоръка и поставят за председател на градския съвет грък, който в същност обърква работите и тайно е на страната на турците.

---

[24] В. И. Немирович-Данченко. Скобелев, лични възпоменания и пр. Сливен, 1885.

[25] Св. Славейкова. Цит. съч., с. 148.

Този път Славейков отправя вниманието си към Чорла и Хадемкьой. Особено впечатление правят на младия генерал укрепленията около града, те го възхищават със своето разрешение, с органичната връзка между постройката и местността. „Гениални инженери! — възкликва той. По-хубаво не може да бъде! Руските инженери строят крепости по книжка, а не според местността."[26] По-късно в Цариград генерал Скобелев можал да се запознае с този инженер — Ахмед паша, — полуграмотен турчин, който не бил излизал от Турция и не знаел нито един чужд език. Без да взема пред вид военното положение, той на драго сърце развел Скобелев из всички по-забележителни крепости на Цариград.

От Одрин тръгват за Чаталджа. Било още януари, а тук в този красив град — безоблачно синьо небе, тишина, предчувствие за близка пролет. Той ги поразява със своята пъстрота. Къщите боядисани с най-различни цветове, тънките минарета стройно очертани в прозрачния южен въздух. Вятърът носи срещу тях на топли вълни някакъв непознат, опойващ въздух. . . Зелените чалми, халатите на моллите, червените салтамарки на албанците, пъстрите премени на младежите — всичко това се смесва в някакъв необичаен калейдоскоп. В тихите нощи сред глъчката на многоезичната тълпа се чува меланхоличното шуртене на фонтаните. . . Така изглеждал градът според описанието на Немирович-Данченко по времето, когато Славейков се намирал в него.

На 19 януари 1878 г. в Чаталджа било подписано примирието. Победа, но този път с горчив вкус. Никой в щаба на армията не иска да повярва, че е възможно да дойдат до самия Цариград и да не влязат в него. Всички очакват заповед за ново настъпление. Скобелев продължава разузнаването. Всеки ден Славейков обикаля местността и изучава укрепленията. Навлиза дълбоко зад демаркационната линия, там, където никой не иска вече да го следва. Останал сам, той се промъква до най-опасните места и носи ценни сведения. Стига чак до Босфора и Кючюк чекмедже. В редица свои доклади описва турските редути. Събира от гръцките вестници сведения за движението на английската флота. „През всичкото време — разказва Немирович-Данченко — аз се чудех на чисто юношеската неуморна енергия на Славейков. Аз не зная кога той спеше. От седлото — в щаба да даде сведения, оттам пак на седлото. . . Той работеше повече от младежите, като се отказваше от каквито и да било удобства."

До нас е стигнало писмо на Славейков до сина му Иван в Цариград, писано през февруари 1878 г. в Одрин. Той съобщава накратко маршрута си в отряда на Скобелев: „В последните числа на ноември от миналата година аз оставих Трявна, повикан пак в главната квартира в Бохот, оттамо по работа бях в Плевен, в Ловеч, в Севлиево, в Габрово, в Трявна, пак в Габрово, на Топлеш, на Балкана, на Химитлий, в битвата при Шейново под Шипка, в Казанлък, в Ески Загра, на Сигмен-Търново, на Харманлий, в Хасково, пак на Харманлий, та в Одрин, оттамо на Люле Бургас за управител 15 дена и оттам на Чаталджа. На 1 февруари бях в Кючюк чекмедже и толкоз близо до вас. Много ми се искаше да прескоча да се видим, но не ми беше възможно."

От Чаталджа Славейков отива пак в Одрин, повикан там от княз Черкаски. Сварил го обаче тежко болен. Докато да получи ново назначение,

---

[26] В. И. Немирович-Данченко. Скобелев. . ., с. 148.

той става подпредседател на административния съвет в града. За председател бил назначен бившият руски консул в града — Иванов (Славейков успял все пак да махне от този пост неподходящия грък).

„От септември миналата година — пише той на сина си в същото писмо — аз не съм бил в Търново и не съм видял нашите. Писмо не съм получил и не съм им пращал от два месеца насам, защото не ми е било възможно. . Майка ви много боледува и тежко подир нещастието ни в Ески Загра, тя лежа в Свищов прйсмърти. . . Не ни приляга засега да сме заедно. . .“[27]

До последния момент Славейков вярва, че все пак русите ще превземат Цариград, който е в ръцете им. „Аз самоволно бих превзел Цариград — казвал Скобелев, — на другия ден нека ме разстрелят, само да не правим тази грешка. . . Ний безплодно губим времето и резултатите на цялата война. . .“ Според него „западните сили няма да посмеят да предприемат каквото и да било, ако русите продължават смело своя ход, защото в момента те не са уверени в силите си.“ Скобелев се възмущава от „малодушието на руската дипломация“. „Главното за нашите дипломати — говорел той — не е отечеството. За тях главното е да не ги считат руски варвари, а образовани европейци.“ „Понякога и поражението не е тъй ужасно — казвал генералът, — както съзнанието за своето унижение, за своето безсилие.“[28]

„Ние стояхме на балкона в дома на Скобелев в Сан Стефано — разказва Данченко, — пред нас, в далечината на синкавата дрезгавина, се криеха лъскавите, пълни с нега вълни на Босфора. . . Захвана се разговор за бъдещето на славяните. Скобелев настояваше за обединението им . . .“

„Никога нито сърбинът, нито чехът — му казва Немирович-Данченко — не ще отстъпят своята независимост и свобода за честта да принадлежат на Русия.“

„За това никой и не мисли — отговаря Скобелев. — Напротив. Аз рисувам в себе си бъдещия свободен съюз на славяните. Най-пълна автономия — едно само общо — войската и митническата система. В останалото — живей, както искаш, и се управлавай вътрешно, както можеш. . . А колкото за свободата, аз говоря за утрешния ден. . . До това време Русия ще бъде още по-свободна от тях. . . И сега още волният въздух свободно се носи, почакайте. . . Разбира се, ний всичко ще изгубим, ако останем при сегашните условия. . .“

И Скобелев започва да рецитира любимото на Славейков стихотворение „Орел“ от Хомяков.

Изненадва ни колко близо до виждането на Скобелев по основните политически въпроси на деня стоят възгледите му, умът и душата на българския национален поет. Същата съвременност и широта, любов към науката, свободата и независимостта, съзнание за необходимостта от славянска общност, същият велик патриотизъм, придружен от невероятна енергия и воля. Разликата е във възможностите за проявление. Ако на единия е даден толкова рано път за това, всичките качества на Славейков като че ли рядко намират правилно приложение. Той употребява повечето от силите и способностите си, за да си извоюва възможност за творческа изява, възможност за помогне на своя нещастен народ.

---

[27] СбНУ, кн. XX, с. 186.

[28] В. И. Немирович-Данченко. Скобелев . . ., с. 224.

Ако Скобелев, макар и за кратко време, успява да „открие“ качествата на българския патриот и да им даде път, за княз Черкаски не може да се каже същото. Въпреки че оценява Славейков като верен и способен помощник, той не смее да му окаже пълно доверие.[29] Наистина положението в България било сложно в този момент. Царското правителство, чийто представител бил княз Черкаски, се плашело от прогресивните сили, на които се противопоставяло и в собствената си страна. То нямало намерение да провежда в България социални реформи, макар и в буржоазен дух, въпреки че обективните условия в страната били такива. Страхът на княз Черкаски да се довери на представителите на демократичното течение в страната неговият пръв съветник Анучин нарича „съсловна нетърпимост“ и „убеждения на най-тясно гледащ аристократизъм“. И наистина главната причина за недоверието на руския царизъм към партията на „младите“ в България бил страхът от „съприкосновението с революционния елемент в страната“, от „заразата на революционния дух“. „Встъпвайки в България — пише либералният руски публицист Евг. Утин, — ние се опасявахме от революционните промени и поради това с такава подозрителност се отнасяхме към „Млада България“, с каквато се отнасяше към нея и Мидхат паша.“[30]

Княз Черкаски, който знаел за демократичните възгледи на Славейков, възлагал ръководни длъжности главно на представителите на „старите“. Ето защо по думите на Данченко князът не е могъл да извлече „всичката онази полза, която несъмнено щеше да принесе този патриот, ако му бяха дали по-голям простор за работа“.

Славейков обаче няма време да обръща внимание на това, какви задачи му дават и дали те са подходящи, щом като това се отнася за освобождението на България. „Той осигуряваше храна за цял отряд — пише в цитирания от нас очерк за Славейков Немирович-Данченко — и купуваше на някое офицерче и най-нищожната дребулия, без да смята това за унижение.“ Въпреки че нямал никакъв вкус към работата по прехраната и снабдяването на войската и след сключване на примирието му възлагат такива задачи. Доколко те не са били по неговия вкус, личи по запазените няколко писма-рапорти, отправени до главнокомандуващия (не е отбелязано към кого точно). Те са от 24 януари и 1—2 февруари 1878 г. — Люле Бургас, Акче чифлик и Буюк чекмедже. В първото писмо Славейков съжалява, че не може да достави поръчаните 2000 първули, а изпраща само 800, тъй като липсвали за това навуща и никой не се осмелява да отиде до Кръклисия. Той самият е готов, ако му дадат пет казака, но

---

[29] Преди още да започне войната, княз Чераски поискал от Тодор Минков характеристика за българските обществени дейци, на които би могъл да разчита като помощници при победа на Русия. С писмо от 1 дек. 1876 г. Минков му препоръчва на първо място Петко Славейков: „Обращаясь затем к отдельным личностям, которые, по моему убеждению, могли бы в значительной степени быть полезными помощниками Вашему Сиятельству, считаю долгом указать не только на собственном убеждении, но и на мнении г. Хитрову, с которым я говорил по этому предмету, на болгарского поэта и литератора Славейкова, человека, пользующегося в Болгарии, во всех слоях ее населения, огромной популярностью, я позволю себе сравнить с популярностью Гарибальди в Италии и превосходно знающего положение своего Отечества, к которому в то же время он питает глубоко патриотическую привязанность.“

[30] Евг. Утин. Болгария во время войны. — Вестник Европы, год. III, юни 1878, с. 708.

комендантът „не отзовался“. По тази причина ще има възможност да достави след два дни само още 400 чифта. Колкото за хляб освен доставения вече изпраща още 1800 хляба. Тази работа може да се организира по-добре, но „вот комендант сменяется и дело внов разстроено“— пише той на неговия руско-български език. В тези две писма-рапорти Славейков се оплаква най-вече от „формалностите“ и от новия комендант — „не сведующ нисколько в этих делах“. „Аз из досади вече и захворал“ — пише той. А освен това няма средства, не му стигат парите, поради което няма с какво да заплати на работниците, които правят хляба. Гражданите вече не дават на заем. Славейков дори си позволил да арестува някои от тях, но те пак не му дали. „Наконец — завършва писмото — я буду просит Вас, Ваше Превъзходительство, уволнит меня от этой во все не по моей способности службы, это меня убьють!“ Той иска да му дадат военни задачи, а не интендантски, защото „умира от скука в този ужасен град“[31].

Месец по-късно ние виждаме Славейков зает отново с разузнавателна дейност. Седемнадесет дни преди сключването на окончателния мир той вярва, че войната ще продължи. Ето защо пише с огорчение в цитираното вече от нас писмо на сина си: „Твърде е възможно аз сам да дойда в Цариград, ако би войната, както се надея, да се поднови, то аз съм, трябва да знаеш, пак в щаба при генерал Скобелева. Ако и да е тежко, но утешително е на стари години да се носи сабя... Ний тук не спим, работим, но не отива всичко, както ни се иска и както трябва да бъде.“[32]

Застанал на брега на Босфора, той казва развълнувано на Немирович-Данченко: „Земята е под нозете ви, стъпчете я!“ „Пред нас като заспала хубавица при сините води на морето дремеше Цариград — разказва руският военен кореспондент. — Върховете на неговите дворци и джамии бяха осветени от слънцето. . .“

В писмата, които Славейков изпраща до Скобелев далеч зад демаркационната линия, той му обръща внимание на дейността, която извършват гръцките шпиони — „греки очен недовольни нашим присуствием в этой стороне“. Славейков дава на Скобелев сведения за турските войски в селата около Цариград. Той прави кратко описание на укрепленията около Карасу. В някои от тях имало захвърлено едно голямо оръдие, патрони, гранати и палатки. На 3 февруари Славейков продължава своя доклад: „Дурная погода не помешала, а еще более благоприятствувала мальенкому моему разезду.“ Съобщава на Скобелев, че в околността вилнее разбойническа банда от трима черкези и двама башибозуци, която граби населението в селата около демаркационната линия. Описва местата, където са разположени турските войски. Те строят редути около местн. Флория. За числеността на турската армия около Константинопол сведенията били противоречиви — от 36 000 до 12 000. Според Славейков те били около 25 000 души.

Скобелев обаче знаел вече какво става вътре в самия Цариград. Неговият план за нападение бил готов с най-малките подробности. „Той е като котарак около капана, в самия Цариград ходи. . . Ту с крака си го попипне, ту се помилва. . .“ — говорели войниците за него.

И наистина след време „белият генерал“ дори се преселил да живее в Цариград. Немирович-Данченко, който заемал стая в хотел „Люксем-

[31] Люле Бургас, 2 ян. 1878 г., Военно-учен. архив, отд. II, д. № 5748.
[32] СбНУ, т. XX, с. 186.

бург“ на Пера, разказва как една сутрин се почукало на вратата му. Влязъл Скобелев, облечен в граждански дрехи.

„— Ето как руските генерали трябва да се явяват в завоюваният град... Аз все пак не вярвам. . . Аз мисля, че даже нашата дипломация, най-после ще се опомни. . . От ден на ден чакам заповед да вляза в Цариград. . .

— Казват, че нашите войски не са готови.

— Не зная кои са тези „наши“. Аз имам под оръжие четиридесет хиляди. След три часа мога да бъда тук. . . Позор, срам!. . .“

Мирът бил сключен на 19 февруари 1878 г. Още същия ден започва битката за власт, за ръководна роля в освободена България. Изчерпан в преживяното по време на войната, потиснат от неочаквания ѝ край, Славейков се оттегля в Търново. Най-после получил назначение — най-неподходящото, може да се каже, от „назначенията“ му, дори обидно — „чиновник за особени поръчения“ при сливенския губернатор полковник Иляшевич, „отявлен злоупотребител“, както го нарича Славейков и както го определят съвременниците му. Не свикнал на чиновническо подчинение, Славейков не може да го понася. За да няма неприятности, Иляшевич престанал да му възлага каквато и да е работа. „Соловейко“, както го наричали русите, не се и вестявал в канцеларията.

„Сега не е време за това, което умея, а това, за което е време сега, не умея“ — обичал да казва той. Дребнавото и подозрително благоразумие — смъртен враг на великите дела — той никога не притежавал. Ето защо изпаднал в тежко положение.

В спомените си Атанас Илиев разказва как посетил Славейков по онова време. Заварил го затрупан с книги. Намерил ги някъде, измокрени и разхвърляни през войната. Вадел си бележки от тях. Когато сменили Иляшевич, „героят на Шейново“ не се почувствувал по-добре, защото самата работа не му била по сърце. Пак доставка на хляб, добитък, чиновничество. . . „Чиновничеството ми е надоело — пише той на сина си Иван, — но няма какво да се прави. . .“

Заедно с тази досада съдбата изпраща на поета и едно ужасно нещастие. В Сливен през 1878 г. умира от туберкулоза на 17-годишна възраст най-талантливият му син Райко. Лошите условия на живот в Николаев, където се учил той заедно с брат си Христо, усилената умствена работа (четял денонощно, пишел стихове, изучавал сам няколко езика) подкопали нежното му здраве. Райко бил надарен с несъмнен талант на поет. . .

Славейков чувствува, че не може повече да живее така, в този свят, препълнен с всичко, което го отекчава, и лишен от всичко, което го окриля. Мрачна тъга отново обзема душата му и угасналите му чувства се възраждат, когато нов повик за борба го повиква за живот.

В Търново започва работа първото Учредително народно събрание на свободна България. Княз Дондуков-Корсаков назначава Славейков за негов член. Той веднага напуща града, където оставя гроба на своя син и печатницата си, открита с голям труд, в която успява да издаде първия почти „изцяло написан от него“ в. „Българско знаме“. С цялата страст, енергия и воля на неустрашимата си душа той се хвърля в борбата за изработване на демократична българска конституция, в която, както е известно, изигра видна роля.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ — ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ И ЛИТЕРАТУРАТА. София . 1978

Ванда Смоховска-Петрова

Три народни епопеи

(„Под игото“, „Пан Тадеуш“, „Кървава песен“)

Първо, трябва да се отговори на въпроса, защо съпоставяните тук епопеи ще бъдат три. Защо не се задоволяваме с традиционния вече в нашето литературознание паралел между „Кървава песен“ и „Пан Тадеуш“, а включваме в нашите съпоставки и „Под игото“ от Ив. Вазов. Причините са няколко. Главната причина е свързана с основната задача на тази студия — разкриването не на генетичните връзки, а на типологическите сходства и на отликите, за да се открои националната специфика, от една страна, на българската, от друга — на полската национална епопея.

Потърсим ли що-годе по-стегната дефиниция на понятието „народна епопея“, ще видим, че това определение обикновено се дава само на една творба от националната литература, и то такава творба, която въз основа на исторически материали, спомени и др. отразява най-вярно характерните за дадена епоха черти на народа, показва го във важен, преломен момент, като същевременно достига високо художествено равнище. На тази общоприета дефиниция „минимум“ в много по-голяма степен отговаря „Под игото“, отколкото „Кървава песен“, а художествените достойнства на Вазовия роман-епопея са вече многократно доказани.[1] Фактът, че „Под игото“ е роман, а не поетическа творба, не бива да ни смущава. Разбира се, в известни моменти от нашия анализ ще трябва да държим сметка за това жанрово различие, но тъй като народната епопея ни интересува предимно като отражение на своеобразното национално мислене, светоусещане, емоционалност, историческа съдба, бит и обичаи, това различие не може да бъде за нас пречка. При това романът „Под игото“ е писан от голям поет, а, от друга страна, „Пан Тадеуш“ в много отношения не е класическа стихотворна епопея, а притежава многобройни черти на съвременен роман. Вече съвременниците на Мицкевич са забелязвали жанровото сходство на неговата поема с романа, а съвременната полска литературна история определя „Пан Тадеуш“ като „най-великолепен и най-новаторски за своето време полски роман“[2]. Преведена на френски език в проза от Пол Казен, поемата се оказва чудесен роман с „железна конструкция“. Въобще жанровото определение „национална епопея“ се пренася постепенно през XIX в. върху

[1] Вж. М. Цанева. За националната епопея на Вазов „Под игото“. — мък, 1975, кн. 6.

[2] Wyka, O formie prawdziwej „Pana Tadeusza“. Warszawa, 1955, p. 184.

големите прозаични творби, каквато е например великата руска национална епопея „Война и мир“ от Л. Толстой.[3] Епопеята в нейната класическа стихотворна форма почти изчезва.

Не ще можем обаче да минем в нашия паралел и без сравнение с „Кървава песен“. И то не само затова, че вече по традиция тя се сравнява с поемата „Пан Тадеуш“, свързана с нея с генетични връзки. Това е необходимо главно поради факта, че тя е съзнателно написана от Пенчо Славейков като българска национална епопея и предлага проблематика, пряко свързана с интересуващите ни тук въпроси. Следователно колебанието, което българското литературознание проявява в периода между двете световни войни, като „все отново избира между „Под игото“ и „Кървава песен“[4], намира у нас разрешение в полза и на двете творби. Те в известен смисъл взаимно се допълват, и то неслучайно. Поемата „Кървава песен“ съвсем съзнателно е противопоставена от Славейков на „Под игото“ и тъкмо затова може да бъде разбрана по-добре при паралелното ѝ разглеждане с Вазовата творба. Славейковата епопея до голяма степен е плод на литературния „дуел“, обявен от Славейков на Вазов, подобен на „дуела“, който е водил почти през целия си творчески живот Юлиуш Словацки с Адам Мицкевич, като на „Задушница“ е противопоставил „Кордиан“, на „Пан Тадеуш“ — „Беньовски“. И в двата случая не са били от решаващо значение конкретните недоразумения и обиди, докарали и двете двойки-съперници почти до истински дуел, макар че и те не са били без значение. Решаваща е била коренната противоположност в светоусещането и творческия натюрел между Мицкевич и Словацки, от една страна, и между Вазов и Славейков, от друга. И в същност Мицкевич като творец със специфичната си емоционалност и възприемане на света е много по-близък до Вазов, отколкото до Славейков. Това не е било досега забелязано от нашето сравнително литературознание, тъй като литературоведите, изследвали въпроса за ролята, която играе „Пан Тадеуш“ в създаването на „Кървава песен“, са съпоставяли само двете творби и създателите им. При това сравненията им са се движели по линията на почти общоприетото тогава в компаративистиката, а за съжаление непреодоляно у нас и до днес уеднаквяване. То доведе до погрешното представяне на двете епопеи като творби, сродни по дух. Заблуждението е породено и от незадоволителното познаване на „Пан Тадеуш“, вследствие на което на Мицкевичевата поема се приписват черти, които притежава „Кървава песен“, но в поемата на полския поет напълно отсъствуват, макар че в другите му творби те съществуват. И така Малчо Николов и Цветан Минков твърдят без никакво основание, че в „Кървава песен“ се появява месианизъм под влияние на „Пан Тадеуш“[5], а Спас Спасов повтаря същата грешка, като говори за „навеяните“ на Славейков от полската епопея месиански мисли“[6]. Погрешното уеднаквяване идва и оттам, че сравняващите не държат сметка за спецификата на двете творби като своеобразни, цялостни структури и затова не могат да определят мястото и значението на отделните прилики, тълкувани само като

[3] Вж. А. В. Чичерин. Возникновение романа эпопеи. М., 1975.

[4] T. Dąbek-Wirgowa. Krwawa pieśń na tle europejskiej tradycji epopeicznej, Z polskich studiów slawistycznych, Seria 4, Nauka o literaturze, p. 141.

[5] М. Николов, Цв. Минков. Българска литература, насоки и теми. Т. I. С., 1947, с. 267.

[6] Родна реч, 1965, кн. 2, с. 23.

заемки и реминисценции. Констатацията на Малчо Николов, че основният патос и на двете поеми е страстната любов към родината и че и двете представляват събития, свързани с историческата съдба на техните народи и прояви, разкриващи „най-съкровените качества на народната душа“[7], са много общи и те могат да бъдат направени за всяка национална епопея. Посочват се прилики между портретите на Косцюшко и цар Асен, между описанието на полонезата и хорото и т.н., без да се разкрива функцията, която играят съответните сцени и образи в творбата като цяло. Докато е напълно вярно, че копнежът по родината до голяма степен определя основния тон на поемата на Мицкевич, твърдението, че тоя копнеж е господствуващ и в „Кървава песен“, е погрешно. Не бива да се забравя, че Мицкевич пише творбата си, когато е вече от десет години политически емигрант и когато е почти лишен от надеждата, че ще види отново някога родната си земя, намираща се тогава под робство. Дълбоката му носталгия, на която той дава израз в поемата си, е следователно напълно естествена. Положението на Славейков е съвсем друго. Той напуска страната си възмутен от отношението на тогавашните власти към него, периодът на неговата емиграция не е бил много продължителен, а и въпросът за евентуалното му завръщане не е бил поставен така фатално. Но преди всичко Славейков е работил върху „Кървава песен“, и то продължително още в родината си. Според М. Николов общото в двете поеми е и в това, че Мицкевич изобразява полското въстание, свързано с Наполеоновото настъпление в Русия, а Славейков рисува Средногорското въстание и Освободителната война. И това твърдение не е вярно. „Пан Тадеуш“, както ще видим, не е поема за полското въстание. Според автора на цитираната студия и двамата поети описват в своите епопеи страданията на двата народа. За да докаже, че така е и в „Пан Тадеуш“, Малчо Николов цитира откъс от „Епилога“ на поемата. Но този „Епилог“, наречен от един от най-големите познавачи на творчеството на Мицкевич, Юлиуш Клайнер „акт на покорство след създаването на шедьовър“,[8] по дух и по тон коренно се различава от цялата поема, в която за разлика от „Задушница“ Мицкевич не си е поставил задача да рисува страданията на един поробен народ.

Унифициращите съп оставки водят до погрешното заключение, че „чрез Мицкевича“ Славейков „е намерил себе си“ и че значителното влияние на „Пан Тадеуш“ върху „Кървава песен“ свидетелствува за духовното родство между двамата поети. Истината обаче е друга. Славейков в своята епопея е напълно оригинален и „свой“. Той не би могъл и да намери себе си „чрез Мицкевич“ по простата причина, че и като творческа личност, и като мислещ и чувствуващ човек е твърде различен от автора на „Пан Тадеуш“.

Самият Славейков също е допринесъл немалко за заблудата, че съществува близко духовно сходство между него и Мицкевич. В очерка си, посветен на полския поет, нарисува духовния му портрет до голяма степен по собствения си образ и подобие. Той наистина вярно определя мястото на творчеството на Мицкевич в полската литература, но величае полския поет преди всичко като богоборeца от Великата импровизация („Задушница“), домогващ се „да властвува — както казва Пенчо — над чуждите

[7] М. Николов. „Пан Тадеуш“ и „Кървава песен“. — Учил. преглед, год. XXVII, 1928, кн. 4 и 5, с. 377 и сл.

[8] J. Kleiner. Mickiewicz. Lublin, 1948, p. 109.

съдби". Славейков не забелязва, че в „Задушница" у главния герой настъпва прелом. Той идва до прозрението, че онова, което гордите и дръзките не могат да постигнат, става възможно за кротките, търпеливите и смирените. В „Пан Тадеуш" цари вече атмосфера на пълна хармония, постигната благодарение на покаянието и последвалия го катарзис. Ето защо такива определения като „великан с горда душа", „с безумна усмивка на гения", „горди дух на един ясновидец", „първожрец на живота" не подхождат за автора на „Задушница", камо ли за автора на „Пан Тадеуш". Полската поема, една от най-жизнерадостните творби в световната литература, ни се усмихва не с безумна, а с ведра, здрава и бодра усмивка на всекидневното щастие на обикновения човек.

С пълно право Юзеф Магнушевски пише, разглеждайки въпросния очерк, че Славейков, след като издигна Мицкевич в символ, „изпълни този символ със собственото си съдържание"[9].

Както вече се каза, много по-близък до Мицкевич в духовно отношение, а и по мястото, което заема в националната си литература, е Вазов въпреки, разбира се, немалките различия между двамата творци. И двамата съвсем естествено и спонтанно сливат своя духовен свят със света на своите народи. Те не само чувствуват и мислят, но сякаш дишат със стремежите, идеалите, страданията и победите на своя народ. Между личното и народното у тях не може да има противоречие, защото тяхното „аз" се е сляло с колективното „аз".

Славейков и Словацки са индивидуалисти, стигащи понякога до егоцентризъм. Съвсем закономерен е фактът, че както българските символисти смятат за свой духовен баща Славейков, така полските модернисти обявяват за свой предтеча Словацки. Докато Мицкевич и Вазов съвсем естествено се затварят в кръга на патриотичната тематика, Славейков и Словацки изпитват силно влечение към разработката на универсални, общочовешки сюжети. И двамата преодоляват своя индивидуализъм и въвеждат в творчеството си национално значима проблематика, но и у двамата това става с усилие, оставило следи в тяхното творчество. Защото у тях съществува противоречие между силния стремеж към неограниченото с нищо разкриване на собствения духовен свят, от една страна, и, от друга — дълга към родината, наложен от гражданския модел на литературата, господствуващ както в България, така и в Полша.

И Славейков, и Словацки страдат от комплекс на непризнати поети, засенчени от славата на съперниците си, които като творци, „органически" свързани с народа, много по-бързо добиват популярност. Чувствуват се отчуждени от своята среда, неразбрани. В самотата си проявяват гордост, стигаща понякога до надменност. И двамата страстно желаят да придобият слава, ако не по-голяма, то поне като на съперниците си. Искат да отнемат от ръцете на „противниците" си факела на първенството, да станат водачи на народа, защото като подчертано интелектуални творци (макар че у Словацки огромна роля играе и въображението) те смятат, че по-добре съзират пътя, по който трябва да вървят техните народи към бъдещето. И двамата въвеждат в творчеството си патриотична тематика, но до голяма степен, за да покажат, че са в състояние да я издигнат до по-високо интелектуално

[9] J. Magnuszewski. Penczo Sławejkow a Mickiewicz. — Pamiętnik Słowiański, 1967, nr 17, p. 20.

равнище от достигнатото от техните съперници. Но дори и в творбте си с патриотична тематика те не успяват да се освободят от своя индивидуализъм и образите на героите им са често абстрактни творения — рожба на въображението на Словацки и умозрителността на Славейков. Полският славист Владислав Бобек още през 1933 г. е забелязал близостта в начина на построяване на персонажите у Славейков и Словацки.[10]

Мицкевич и Вазов в най-големите си творби са по-самобитни, по-независими от чуждите влияния, защото черпят материал направо от живота. Това е не само тяхна дарба, но и последица от благоговението им към живота, най-висш авторитет и най-висока ценност за тях. Дори и „копнежът на звездите е по живота" — казва Вазов. Те чувствуват неразривната си връзка с всички хора, с всички живи същества, с цялата природа. Обект на тяхното изображение е и най-голямото, и най-дребното, защото и то е част от живота. Те изпитват дълбока почит към простия трудов народ и вярват, че само той е запазил морална чистота. Тъкмо затова у тях напълно отсъствува чувството за малоценност спрямо народите с по-развита култура. Те, както Паисий, не ценят културата, която скъсва връзките си с етиката и се прекланя пред Молоха на златото и материалното добруване. Те и двамата са политически писатели в най-хубавия смисъл на това понятие. Творчеството им е борба срещу деспотизма. И двамата познават отровната сила на рационализма, доведен според Мицкевич до крайната точка от немската идеалистическа философия и особено от Хегел. Надарени със силно чувство за солидарност с хората, ценят по-високо френската философска и етична мисъл, отколкото немската. Те са въобще по-цялостни, по-хармонични личности, способни на буен възторг и проста детска радост. Неслучайно една от най-хубавите творби на Мицкевич е „Ода към младостта" и неслучайно Вазов, който също „люби устрем смели" на младостта, цитира в студията си за Ботев голям откъс от тази творба на полския поет.[11]

Славейков и Словацки схващат вечното и временното, духовното и материалното като противоречиви елементи и обожават само вечното и абстрактното. Временното, всекидневното се възприема от тях като дребнаво и принизяващо полета на един силен и горд дух. Те не пестят злъчни подигравки спрямо съперниците си, като ги обвиняват, че в своето творчество боготворят „шопароподобния" всекидневен живот. Словацки, макар че е един от първите, които откриват красотата на „Пан Тадеуш", не пропуска да добави към възхищенията си и забележката, че все пак в тази поема има нещо „шопароподобно", а Славейков в статията си за „Нова земя" заявява, че у Вазов „всичко е равно и гладко като шопар на Коледа". Те имат култ към силни и изключителни личности, необикновени събития, подвизи и преживявания. И двамата са убедени, че величието на героите се разкрива не толкова в живота, колкото в смъртта. Привлича ги повече противоречието, отколкото хармонията. Служат на „бога, който живее не само в истината, но и в нейното отрицание", променливи и противоречиви са „като вихър", по-способни са да отричат, отколкото да утвърждават. За Словацки „Духът е вечен революционер", а борбата на свободния човешки дух е най-висшият идеал за Славейков. И двамата ценят повече „вътрешния слух", предпочитат да се самонаблюдават, отколкото да наблюдават

[10] Вж. Сборник в чест на проф. Л. Милетич, С., 1933.
[11] И в. В а з о в. Събрани съчинения. Т. 18. С., 1957, с. 450.

с обикновените човешки сетива. Те сякаш не се доверяват напълно на живота. Словацки изповядва, че винаги е мечтаел за черни рози, защото не съществуват. И за двамата истинският живот е в същност творчеството. То е „допълване на това, което животът не е в състояние да предложи“[12]. Същия култ, който Мицкевич и Вазов изпитват към живота, Словацки и Славейков хранят към литературата. Своето верую от великолепната си поема „Беньовски“ Словацки започва с думите: „Вярвам със сърцето на езичник в стиховете на Шекспир, Данте и Омир.“ Като че ли и Пенчо би могъл така да започне изложението на своето proffesion de foi, замествайки само имената на Шекспир и Данте с имената на Хайне и Гьоте или Ницше. В същата поема „Беньовски“ — най-блестящият израз на полемичния талант на Словацки и на хапливото му остроумие, с което той се отличава в не по-малка степен от Славейков — полският поет, както Славейков в „На острова на блажените“, атакува своите лични и литературни врагове, критиците, оборва чуждите мнения и становища и създава апотеоз на собственото си творчество. Но за разлика от Славейков той не загубва самокритицизма, проявявайки го в романтичната си самоирония.[13] В „Беньовски“ Словацки по най-рязък начин противопоставя своя бог на борбата, бог на „огненото перо на гордите шлемове“ на бога на Мицкевич, който е според него закрилник на кротките и пасивни натури. Както знаем, и Славейков е обвинявал Вазов в преклонение към „пасивното животуване“ и се е противопоставял на него като певец на борбата, заявявайки, че „само дето има борба, има живот“.[14]

От друга страна, по-голямата абстрактност и интелектуална дистанция в творчеството на Словацки и Славейков са станали причина Мицкевич да нарече поезията на Словацки „храм без бог“, а Вазов в своя предговор към „Избрани стихотворения на Кирил Христов“ да определи творчеството на Славейков като „неподгряно от божествен огън“.

Толкова различни по същината на своето светоусещане и творчески натюрел, тези творци не могат взаимно да се признаят. Те са, както великолепно определи Словацки в края на „Беньовски“, прощавайки се с Мицкевич, „на две слънца противоположни богове“.

Както вече се изтъкна, Словацки се е отличавал от Славейков с поголям самокритицизъм. Той несъмнено е замислял „Беньовски“ като народна епопея, противопоставена на „Пан Тадеуш“. Авторът на „Кордиан“ скоро обаче е разбрал, че не умее да създава фабула и образи, почерпени от всекидневния живот на народа, и то в строго определен исторически момент — едно от основните изисквания при този литературен жанр. И той превърна своята поема в творба от типа на Байроновия „Дон Жуан“ с лирически, философски и политически отстъпления. Славейков прояви по-голяма упоритост и не се отказа от решението си да създаде национална епопея. Тя му струва много усилия и труд и остава, както знаем, незавър-

---

[12] Сполучливото определение на Ст. Илиев от студията му „Поетика на П. Славейков“. — Септември, 1966, кн. 4, с. 157.

[13] Тереса Домбек с пълно право отбелязва, че Славейков в „На острова на блажените“ подиграва всички, но „с най-голяма сериозност третира себе си“ (T. Dąbek-Wirgowa. Penczo Sławejkow. Tradycjonalizm i nowatorsrwo. Ossolineum, 1973, p. 99.

[14] П. П. Славейков. Един стар херой. Нова земя, роман от Иван Вазов. — В: Събрани съчинения. Т. IV. С., 1958, с. 5.

шена. Някои обясняват този факт с преждевременната смърт на поета или смятат, че той я е създавал толкова дълго и трудно, защото винаги е работел по този начин. Мария Белчева свидетелствува обаче, че биографиите на поетите от „На острова на блажените" Славейков е писал направо и е давал за печат, без да ги поправя. Естествено бил е в своята стихия, а да създаде национална епопея е било за него задача, която в много отношения не е отговаряла на творческия му натюрел.

„Илиада" и „Одисея", особено „Илиада", са служели винаги за образец на тези, които в ново време са искали да напишат епопея. Но да се създаде епопея от класически вид е било невъзможно вече по времето на Мицкевич, а още по-непостижимо през периода, когато твори Славейков и когато в европейската литература настъпва пълното господство на романа и всички жанрове в по-малка или в по-голяма степен се романизират. „В присъствието на романа — пише М. Бахтин — всички жанрове започват да звучат по друг начин."[15] Точното запазване на основните черти на класическата епопея, посочени от същия учен като конструктивни за този жанр, става абсолютно невъзможно. Предметът на съвременната народна епопея не може в ново време да бъде „абсолютното минало", тъй като действието ѝ се развива в реален и определен период или момент от историята, свързан и с настоящето, и с бъдещето на един народ. Източникът ѝ не е националното предание, издигнато в култ от античния творец и свято опазвано от всякаква измислица; абсолютната епическа дистанция е също непостижима за съвременния разказвач. Той не е могъл да прекара абсолютната граница между времето на певеца и на читателя, която намираме в античния епос, да се опази от „фамилиарното" и лично отношение към героите и изобразяваното действие. В трите епопеи, които разглеждаме, това е толкова по-невъзможно, че техните автори са запазили от изобразяваните от тях исторически събития по-бледи или по-ярки, но лични спомени. Зрителната точка на съвременната народна епопея е избрана от твореца не само с оглед на миналото, но и с оглед на настоящето и бъдещето на народа, а това на свой ред също унищожава епическата дистанция. Миналото престава да бъде източник на всичко хубаво и велико. Изчезва еднозначната „благоговейна постановка на потомък", тъй като съвременният творец проявява към родната си история и възторжено, и същевременно критично отношение. А критицизмът допуска и хумора, и комизма — черти, присъщи на романа, но напълно чужди на класическата епопея.

Естествено възниква въпросът: остава ли тогава нещо в модерната народна епопея от определящите черти на класическия ѝ образец, за да можем въобще да я наречем епопея?

Мисля, че да. На мястото на издигнатото в култ народно предание модерните епопеи издигат националната история, важен момент, важно събитие, важна за народа епоха с присъщите ѝ нрави, бит, характерното за нея народно съзнание, мислене, изживяване на историята, светоусещането и светогледа на народа. Модерните творци на народните епопеи хранят същия пиетет към достъпната за тях историческа правда при изобразяваното от тях минало на народа, какъвто е изпитвал творецът на античната епопея към преданието, и не допускат тук никаква измислица. Защото и

[15] М. Бахтин. Епос и роман. — В: Вопросы литературы и эстетики. М., 1975, с. 482.

те, както античните творци на епопеите, имат дълбокото чувство на отговорност пред потомците и се стремят да им предадат по възможност най-верния образ на тяхното минало. Те се стремят да запазят най-голяма обективност, когато разглеждат или дори само се докосват до общозначимите за народа зрителни точки и проблеми. Измислицата се пренася в сферата на „фамилиарната" фабула, в сферата на сюжетната измислица.

Модерните епопеи запазват и друга, макар и също видоизменена конструктивна черта на епопеята като жанр. Те се стремят да покажат описаната от тях епоха като завършена по отношение на своя своеобразен и неповторим бит, нрави, език, костюм и т.н., като епоха, безвъзвратно отминала в историята.

Запазвайки тези, макар и модифицирани черти на класическата епопея, творецът на народната епопея, също както античните творци, притежава съзнанието, че изобразява, увековечава това, което заслужава да бъде запазено в паметта на потомците, на народа. Но той внася и нещо съвсем ново. Иска неговата творба да бъде и поука, и образец за бъдните поколения, защото съвременният творец е творец, ангажиран в проблемите на живота, и не може да остане безпристрастен към тях. Напротив, той е най-сериозно и най-дълбоко въвлечен в проблематиката на неговата нация. Ето защо и съвременната национална епопея се възприема от читателите и днес като някакъв по-висш род роман.

По много различен начин изпълняват изискванията на модерната народна епопея съпоставяните тук творби.

Не ще се занимавам тук с този въпрос относно Вазов, защото той е разгледан и подробно, и убедително от Милена Цанева. Ще изтъкна само, че Вазов в случая е в най-благоприятно положение, тъй като обективното и богато изображение на миналото е в същност напълно постижимо, както изтъква Бахтин, само в романа.[16] И може би тъкмо това е била една от причините Мицкевич да доближи толкова много своята творба до жанра на романа. Може би и тъкмо затова народните епопеи в наше време да се появяват вече изключително под формата на роман. И така пред Вазов не застават трудните въпроси, какви черти от класическата антична епопея трябва да бъдат запазени в съвременната народна епопея. Пред тези въпроси са били изправени само Мицкевич и Славейков и всеки от тях ги е решил по свой начин.

Творбите на Омир са будели винаги възторг у Мицкевич — класик по образование и професор по античните езици и литератури в Лозана. Но когато той създава „Пан Тадеуш", в Европа се е появил вече (още от края на XVIII в.) новият литературен жанр — съвременният реалистичен роман. Зараждането му е било пряко свързано с развитието на модерното европейско мислене, което набляга на факта, че всичко, което съществува, е неповторимо. Новият жанр извежда на преден план, както знаем, не общото, както е било у античните творци, а индивидуалното, частното, подробното. Тъй като то може да бъде намерено само в живота, новата литература и по-специално романът захвърля традиционните образци на патетичните герои в полза на проучване на историческите условия и изобразяване на обикновените хора.

---

[16] М. Бахтин. Цит. съч.

Мицкевич твърде рано е усетил, че романът като жанр носи нещо ценно и че има бъдеще, тъй като е рожба на новото светоусещане на съвременния човек. Поетът смело и новаторски е придал на „Пан Тадеуш" хибридната форма на епопея-роман. Композицията на „Пан Тадеуш" е изградена „антикласически", върху няколко нишки на развитието на фабулата, „израснали от техниката на романа"[17]. Мицкевич се опира и на личните си спомени. Въвежда най-обикновени, дори и прозаични герои. Създава фабула, сякаш почерпена направо от живота. Учейки се от примера на създателя на съвременния исторически роман — Уолтър Скот, — поетът е открил пред родната си литература историческото значение на миналите общества и хора, оформени от собствената им среда. Мицкевич е бил свидетел на засилващата се все повече непопулярност на епоса с неправдоподобната му фабула и патетични герои. Тази непопулярност е била пряко свързана с факта, че четенето на епоса от съвременния читател изисквало постоянно усилие да премахва от съзнанието си „обикновените очаквания"[18], свързани с всекидневния му опит, докато романът е разчитал тъкмо на тях. И полският поет си е поставил задача да създаде творба, която да има и общонационално значение и същевременно да изпълнява „обикновените очаквания" на читателите. Той е разбрал, че успоредно с изчезването на божествата и алегориите от епическите творби трябва да се засили значението на познаването на историята и нейните закони, че „святото време" на епопеята трябва да се замести със „светското време"[19] на романа. Поискал е да отговори на новото виждане на съвременния човек и неговите критерии за истинност и типичност, неговите изисквания постъпките на героите да бъдат психологически оправдани и логиката на развитието на действието да отговаря на простата житейска логика. С една дума, авторът на „Пан Тадеуш" е романизирал своята творба, защото е успял да я освободи от цялата условност, помпозност и изкуственост на античната епопея. За сметка на това е издигнал в абсолютен култ достъпната му жизнена правда за изобразяваната от него епоха с всичките ѝ неповторими черти и да представи тази епоха на потомците с цялата ѝ пъстрота и богатство и с отличителните черти, които правят от нея вече една затворена страница от историята на народа.

По друг начин разрешава същите трудности Славейков. Той проявява много по-голямо желание да доближи творбата си до античния образец. Но същевременно у него наблюдаваме много своеобразна, бих казала, чисто Славейкова, а може би чисто българска тенденция към синтезирането на най-традиционните, антични черти с най-модерните. От класическия образец спазва, доколкото може, хладната отдалеченост на разказвача, дистанцията в изображението на народния бит и на съдбите на героите. Вследствие на това се получава един за съвременния човек неестествен патетизъм на тези герои, които постоянно във всекидневния си живот произнасят тържествени речи. В живота, изобразен в епопеите на Мицкевич и Вазов, има такава естественост и „фамилиарност", че в него сякаш „можем сами да влезем"[20]. В епопеята на Славейков това е един студен, условен, недо-

[17] K. W y k a. Op. cit., p. 18 etc.; Szmydtowa. Ctzynniki gawędy w poezji Mickiewicza. — Pamiętnik Literacki, 1948, nr 38, p. 334.

[18] Формулировка на I. W a t t. Narodziny powieści. Warzsawa, 1957.

[19] Ibidem.

[20] М. Б а х т и н. Цит. съч., с. 475.

стъпен свят, свят — съответно декорирана сцена, която можем да наблюдаваме от мястото си на театрален зрител, но в който не можем да участвуваме, както участвуват актьорите. Езикът на автора и в описателните части, и в диалозите на героите е патетичен, героизацията обхваща и тяхната биография, и тяхната реч. Но, от друга страна, Славейков не може да избегне безусловната необходимост да романизира своята творба. И тук той си служи с похватите на психологическия роман, развити вече по негово време, и с похватите на модерната поезия, която търси подсъзнателното у човека. Главният герой на „Кървава песен" по замисъл на автора не е човек, завършен, „равен на себе си" и „безпощадно готов",[21] каквито са били героите на античните епопеи, а тъкмо обратното — той е извънредно усложнен вътрешно и е променлив. Между неговата същност и външните му прояви има пълно противоречие, а и самата му същност е подложена на съмнение. Той е друг за себе си и друг в очите на хората. И така в героизираната, патетична обстановка, доближена по възможност до античната, се движи човекът, който относно вътрешния си мир много по-малко прилича на античните герои, отколкото по-простите герои на Мицкевич и Вазов, защото му липсва цялостността и художествената завършеност на класическия герой.

Друг своеобразен синтез в „Кървава песен" се получава от проявеното в поемата предпочитание на автора да се движи, както античните творци, в едно неопределено, „сакрално" време, отколкото в реалното, налагано му от избраните от него исторически рамки, и от твърде рязкото понякога намесване в изобразявания свят от миналото на проблеми, съвременни на автора.

Изглежда, че тези своеобразни черти на епопеята на Славейков му пречат да постигне двете основни изисквания на съвременната народна епопея — да даде обективна и богата картина на изобразяваната от него епоха с онези специфични черти, които я правят неповторима и безвъзвратно принадлежаща към миналото.

Но да не бъдем голословни, да минем към анализ на самия материал.

Цяла плеяда полски литературоведи са изследвали вече „Пан Тадеуш" не само като високохудожествена творба, но и като изключително верен образ на живота в земите на някогашната Жечпосполита през епохата на Наполеон. Същото са установявали неднократно и българските изследователи относно романа „Под игото" — като образ на подготовката на Априлското въстание и неговото избухване. И това е съвсем естествено, защото действието на една народна епопея протича в историческо време, което при това и в „Под игото", и в „Пан Тадеуш", и в „Кървава песен" не е много отдалечено от нашето съвремие. Подобен критерий като че ли не е бил досега приложен към „Кървава песен". В нашето литературознание поемата на Славейков се съпоставя обикновено с литературните й образци — „Илиада" и „Пан Тадеуш". Малчо Николов, като разглежда сцената на пира, уреден в чест на въстаниците в къщата на Дойчин, пише с възторг: „Когато дивната дъщеря на Дойчина се вестява пред Войводата с погача на сребърен съсъд, а нейната майка слуша похвалите за своето изкуство, пред нас като че ли възкръсва прекрасният образ на благородната Алкиноева дъщеря, а насядалите гости, които с наслаждение вкусват

[21] Формулировките са на Бахтин.

и славословят майсторското творение на домакинята, живо напомнят героите на Омира, умеещи да ценят благата на земния живот."[22]

Авторът на тези редове като че ли не забелязва, че възхвалата му неусетно се превръща в упрек, защото създадената тук картина има наистина твърде общо с посочената у Омир, то твърде малко с истинския български бит през изобразената от Славейков епоха. Подобни очебиещи сходства с което и да било друго литературно произведение няма да намерим нито в „Под игото", нито в епопеята-роман „Пан Тадеуш". За романа въобще подражанието на други литературни творби е пагубно, защото главната му задача е да прави впечатление, че вярно пресъздава живота. Но не може да се търси отговор и за епичността на една съвременна творба само по пътя на сравненията с класическите образци и на откриването на реминисценциите от тях. Твърде важен и съществен е въпросът, до каква степен в „Кървава песен" като народна епопея са разкрити битът, нравите, психиката на българския народ в преломния за него исторически момент — избухването на Априлското въстание. Към този въпрос ще се насочим на първо място, като за изходна точка ще ни послужат някои безспорни постижения в тази област, реализирани в „Под игото" и „Пан Тадеуш".

Умението да се създават богати битови картини, герои и сцени, типични за дадена историческа епоха, е неразривно свързано с дарбата на твореца реалистично да пресъздава действителността. Това умение е владеел древният Омир и тъкмо затова може да се говори за реализма на „Илиада".[23] Владеят го и Мицкевич, и Вазов. Техните народни епопеи ни поднасят богати и цялостни битово-исторически картини из живота на двата народа. В основата на реализма на двамата творци се крие талантът им да пресъздават първичните жизнени импулси. Вазов притежава, както сполучливо отбелязва Стоян Илиев, „първичното, нерационалистическо съзнание, което не умъртвява света"[24]. Същото може да се каже за създателя на „Пан Тадеуш". В разглежданата тук вече студия Малчо Николов много вярно долавя майсторството на Мицкевич да изобразява силните „елементарни преживявания", като младежкото блаженство, с което заспива и се събужда Тадеуш преди лова, и всичките му усещания, свързани с „органическото чувство на младост, здраве и бодрост"[25].

Подчертаното внимание на двамата творци към сетивните възприятия на героите, също откритие на съвременния роман, съживил човешкото тяло, е пряко свързано както у Мицкевич, така и у Вазов с техния култ към простото и естественото. И за двамата творци в простотата се крие съчувствието към другите, човечност, душевна чистота. В „Под игото" най-забележителни в това отношение са сцените в театъра. Не само затова, че от тях лъха „наивната свежест на внезапно събудения устрем на българския народ да догони културата на европейския свят"[26], както много вярно отбелязва Милена Цанева. Вазов същевременно разкрива у наивната театрална публика една чудесна и присъща на българския народ черта — сърдечното съучастие в съдбата на другите хора, били те сънародници или

[22] М. Николов. Литературни характеристики. С., 1930, с. 100, 101.

[23] Познавателната страна на „Илиада" благодарение на това е толкова голяма, че тя за Енгелс, както знаем, е била документ за състоянието на производителните сили в тогавашна Гърция.

[24] Ст. Илиев. Цит. ст., с. 163.

[25] М. Николов. „Пан Тадеуш" и „Кървава песен".

[26] М. Цанева. Иван Вазов. С., 1966.

чужденци, и готовността да им се помогне, абсолютната неспособност на българина да остане безучастен, когато другите страдат пред неговите очи. Плачът на жените, когато гледат страданията на Геновева и графа, енергичната намеса на баба хаджи Павлювица („Бре, баби, не плачи — булката е жива“) и мъдрият съвет на баба Петковица, когато графът най-сетне намира съпругата си („Идете си баби, у вас, па се сговаряйте века. . .“), са не само смешни. Те ни затрогват с искрената си доброта. В „театралната“ сцена наистина изпъква примитивното отношение към изкуството — отъждествяването му с живота. Но, от друга страна, тази сцена разкрива здравото чувство у българина за връзката между изкуството и живота и неизчезналото още етично отношение към изкуството.

Както у Вазов, така и у Мицкевич героите са обикновени прости хора и те неведнъж превъзхождат по ум, трудолюбие, скромност и готовност за саможертва учените и образованите. „Полудивият великан“ Иван Боримечката се оказва най-издръжливият, а в най-трагичния момент дори и най-мъдрият. „Дивичката“ селянка Стайка и простият Колчо притежават „тайния инстинкт на сърцето“ и умеят да изживяват чуждите радости и скърби като свои собствени.

Героят на „Пан Тадеуш“, чието име стои в заглавието на творбата, е също така съвсем съзнателно представен от Мицкевич като най-обикновено младо момче. Отличава се само с чистотата и сърцето си, открито към хората и света. Предоставяйки на Тадеуш ролята на главно действуващо лице, Мицкевич изразява убеждението си, че върху такива обикновени, скромни хора се крепи една нация, ако не и светът. Запазил естествената простота, героят на Мицкевич е чужд на всякакъв снобизъм и запазва непокътната обич към своята родина. Проста, наивна и чиста е и главната героиня на действието — Зосия. Тя с радост и увлечение участвува в домашните селски занимания, а когато по време на сбиването в замъка ученатa и ексцентрична Телимена успява само да припадне, Зосия проявява героизъм и спасява живота на Гервази. Увлечението на Тадеуш по Телимена, представено като заблуда, и възвръщането на героя към Зосия са също така метафоричен намек за необходимостта човек да се пази от изкуственото и предвзетото, от фалшивата красота, а да търси откритото, чистото и простото. Като народен мъдрец е издигнат Матей Добжински — „беден простак“, който живее „от труда на собствените си ръце“.

Езикът на обикновените герои както у Вазов, така и у Мицкевич е естествен. За романа това е било по-лесно, но за стихотворна епопея това е качество, рядко и мъчно постижимо. То отличава „Пан Тадеуш“ от всички други епопеи. Простотата на езика му прави впечатление още от първите редове: „Отечество мое, ти си като здраве, колко трябва да те обичаме, само този ще разбере, който те е загубил.“ Мъчно можем да си представим тези мисли и чувства, изразени по-дълбоко, а същевременно по-просто.

В умението да се рисуват обикновените хора с техните слабости, и то с нескривана симпатия, се крие и в двете творби главният извор на хумора. Класическата епопея не познава такава нежна загриженост за несъвършените хора. Тя търси великото и съвършеното и затова в нея този вид хумор отсъствува. Той е придобивка на модерния човек. Мицкевич, а до голяма степен и Вазов (макар че в „Под игото“ в по-малка степен, отколкото в „Чичовци“) имат добродушно отношение към своите герои, шегуват се с тях ту като „с по-малките си братя, ту като с бащите си, готови всеки миг

и да ги прегърнат, и да им се поклонят“[27]. А тъкмо това отношение е породило неповторимия хумор на сцените в „театрото“, заблудите на Тадеуш, хитруванията на Телимена, тръгнала „на лов за съпруг“, и романтичните илюзии на графа. Последните двама герои са напълно хумористични персонажи. Хуморът заема в „Пан Тадеуш“ много повече място, отколкото в „Под игото“. В същност „Пан Тадеуш“ може да бъде наречен и „хумористичен роман“[28].

От решаващо значение за реалистичното изображение на живота в двете творби е много тънкият исторически усет на двамата автори, подхранван и от обичта им към родната история. Вазов не само е представял българското минало в много свои творби, но и с увлечение е преподавал известно време българска история. Мицкевич също е търсил сюжети от миналото на народа, а същевременно дълго е работил върху обширния си труд „Първите векове на полската история до началото на XIII век“. И двамата творци се отличават със съвременно, историческо мислене и дълбоко съзнание за значението на историята в живота на един народ — качества, твърде необходими за автори на национални епопеи. Мицкевич нарича историята „нуждата на нашия век“[29], а Вазов в очерка си за Ботев величае Раковски затова, че „викаше из праха“ миналото величие на България. И двамата в народните си епопеи успяват да покажат своеобразните и неповторими явления, които са решителни за колорита, климата, „мириса“ на една епоха. У Мицкевич са представени последната шляхтишка самоуправа, последният съдебен куриер, последните старополски пирове, последната, така виртуозно играна полонеза. Възкръсват изчезващите вече стари типове полски шлахтичи, техните забавления, занимания, облекло и храна. Оживява целият този преминал вече в историята пъстър живот с най-дребните му детайли — старите мебели, типичните за онова време стенни часовници, редките сервизи, скъпите табакери, мухоловката, с която Войски избива мухите в трапезарията.

Вазов от своя страна ни показва и неповторимото представление, и тлаката в Алтъново — „обичай, завещан от старината“, — и пиршеството в Силистрайолу с циганската музика, с наздравиците, правени „седешката по тогавашния обичай“. Езикът на тези наздравици е истинска рожба на своето време. „Прокламират се“ тостове за „българското liberté“. Възклицанията на Фратю: „Vive la Bulgarie, vive la republique des Balkans!“ се смесват по неповторим начин с песента на Колчо, запял своя „тропар на калугериците“. В тази чудна смесица се оглежда цяла епоха, когато нахлулото отвън ново съжителствува със заварените стари традиции. Дядо Йеротей с моравата си антерия е „величава останка от миналия век“, дядо Мина — „антика“ от изчезналото вече поколение „даскали на наустница и псалтир“, открили първите килийни училища в България. Алафрангата пръв е проговорил няколко френски думи и обул панталоните, а известна кройка мъжка дреха се е наричала „гарибалдейка“. Какви неповторими, чудни подробности и колко много говорят те за епохата! Вазов има силен усет за значението на тези „дреболии“. Когато споменава за изпятата на

---

[27] Така определя Пигон отношението на Мицкевич към героите в „Пан Тадеуш“ (S t. P i g o ń. Pan Tadeusz, wzrost, wielkość, sława. Warszawa, 1934).

[28] Стефания Скварчинска говори за „жанровата многоаспектност на „Пан Тадеуш“.

[29] A. M i c k i e w i c z. Dzieła. T. XIV. Warszawa, 1955, p. 352. — List do Odyńca.

младежкото пиршество песен „Поискал гордий Никифор“, не пропуска да добави: „това беше тогава българската Марсилеза“. След речта на главната учителка в училищната стая настъпва тишина и разказвачът бърза да поясни: „Тогава още не беше въведен обичаят на ръкоплескането.“ Неведнъж беше изтъкван трогателният автентизъм на Вазовите описания на българските къщи, уредени по тогавашния „нехитър вкус“.

Умението да се насищат битовите картини с колоритни детайли, както у фламандските художници, е и у Вазов, и у Мицкевич неразривно свързано с тяхната обич към средата, обект на изображението им. Те съживяват спомените от собственото си детство, когато човек е най-впечатлителен, пресъздават света, в който „са обичали и били обичани“[30]. Независимо от това, че и двамата проявяват критично отношение към редица черти от този свят, той им е скъп и всяка подробност от него има за тях значение и цена. Тъкмо на тази интимна, емоционална връзка се дължат „топлият реализъм на детайлите“[31], поетичният чар на техните описания. Домът в Соплицово, където се завръща Тадеуш след дългото си отсъствие, е родният му дом. Героят с „жадно око“ и радостно вълнение разглежда окачените по стените картини и предметите — негови стари познайници от детството. Описанието на вечерята у бай Марко е също описание на бащината къща и градинка. И затова само тук чучурът пее „като лястовичка“, чемширите са все зелени, а люляковото дърво „приятелски“ надвесва своите клони над челядта, огряна от добродушния поглед на бащата. Прав е бил Гьоте, когато е писал в писмото си до Шилер от 6 април 1801 г.: „Изкуството на поезията. . . изисква известно добродушно, влюбено в действителността ограничаване. . .“[32]

И двамата творци притежават дарбата да създават интересна фабула и да обективизират своите герои. Що се касае до „Под игото“, това са качества, естествени за един роман. Те са нещо много рядко в една поема. Казимеж Вика изрично отбелязва, че творбата на Мицкевич е до такава степен обективизирана, че дори и най-близкият на автора в идейно и емоционално отношение герой Яцек-Робак е самостоятелен образ, а не porte parole на автора, нито пък негова биографична маска. Психиката на героите, техните действия се управляват от обективни фактори и подбуди, а не от предварително приети идеи и конвенции. Патриотичната проблематика, най-съществена за една национална епопея, се явява post res, като извод от фабулата, развитието на действието и образите. Обективизираните творби обективизират и възгледите на своите автори, те не са нещо отделно, а са съставни части на творбата. Мицкевич в своята поема-роман прави естествено много повече от Вазов лирически и други отстъпления, но винаги точно спазва границата между обективната истина на представения свят и сферата на личните си чувства.

И у Вазов, и у Мицкевич намираме цяла галерия образи индивидуализирани, релефни, живи и същевременно типични за своята епоха, национална и социална среда. С изключение на главните носители на патриотичното начало — Огнянов и Робак, — обградени с ореол на особена възви-

[30] Израз на известния френски писател от XVIII в. Жак Делил, автор на описателни поеми, в които между другото е изложил възгледите си как трябва да бъде описана природата и обстановката, познати на писателя от детските му години. Към тези въпроси ще се върнем и по-късно.

[31] Определение на K. W y k a. Op. cit., p. 100.

[32] J. W. G o e t h e. Dzieła wybrane. T. IV. Warszawa, 1956, p. 399.

шеност, всички персонажи са въведени в тези творби сякаш право от живота. А това е особено важно за националните епопеи, защото животът на едно общество оживява преди всичко посредством типични и живи образи на неговите представители. Остроумното определение на Милена Цанева за света, изобразен в „Под игото“ — „Сопотски микрокосмос“[33], — отразил в себе си най-важните за народа през оная епоха явления, конфликти и проблеми, бихме могли да пренесем и върху света на „Пан Тадеуш“ и да го наречем „Соплицовски микрокосмос“.

За разлика от Мицкевич и Вазов Пенчо Славейков не може да възприеме присъщата на романа „плебейска“, прозаизирана концепция за живота. Както се изтъкна вече, Славейков е творец с такава духовна конструкция, че може да се вдъхновява предимно от изключителното, тайнственото, великото и героичното. Той е певец на „богатите духом“, избраниците, които ще живеят „безсмъртни в смъртни мир“. Дори когато разработва народни мотиви, поетът търси необикновени съдби, случки и герои. Той истински уважава само „възродените във велика скръб велики души“, възмогнатите духове, горди, смели и способни на подвизи. Любимите му декори са планинските пейзажи. Най-високите върхове на планините за него са олицетворение на независимите мислители, студени, непреклонни и самотни. За Пирин той пише, като за „въплотена мисъл на твореца“ — горда, тайнствена и непостижима. Наред с родните планини въображението му съблазнят и алпийските върхове с издигнатия най-високо Монблан.[34] Този връх за него е също символ на търсещата човешка мисъл. Мъдростта стои най-високо в Славейковата йерархия на ценности. За Славейков светът се дели на горен, където живеят издигнатите души, и долен, населяван от слабите роби на емоциите и всекидневните грижи. В „Симфония на безнадеждността“ също намираме характерния за Славейков поглед от горе на долу. Думите на великана Крали Марко-Прометей са като падащи надолу „откъртени скали“. Героят е толкова горд от възвишената си самотност, че дори изповядва Хегеловата вяра, според която и богът дължи съзнанието си на човека.

С голяма проницателност Иван Мешеков отбелязва, че и в „Кървава песен“ Славейков започва „песента си“, „като гледа от горе на долу“, от „космично-вселенското към житейското и обществено-историческото“.[35] При този поглед обаче мъчно може да бъде забелязано всекидневното, неповторимото, дребното. При такава перспектива всичко е от голям мащаб и напълно отсъствува „влюбеното в действителността“ самоограничаване. Каменград, наречен с това име, за да се изтъкне като най-голяма добродетел на жителите му твърдостта, е един необикновен български град. Той е имал „завидната, рядка чест“ да бъде свободен и честит, когато цялата страна е стенела под робство. Каменградчаните заслужават уважението на разказвача, който като античните хора презира робите, защото жителите на този град са били свободни. Къщите им са богати и „напети“, в тях се живее охолно.

---

[33] М. Цанева. Иван Вазов. С., 1973, с. 45.

[34] Интересен е фактът, че най-силната сцена от драмата „Кордиан“ от Словацки се развива на вр. Монблан.

[35] Ив. Мешеков. П. П. Славейков. Творчески усет и въображение. — Родна реч, 1966, кн. 6, с. 39.

Представил града като оазис на добруването, авторът сам се лишава от възможността за изобрази в действието страданията на народа. В „Кървава песен“ няма сцени, подобни на сцените от воденицата в „Под игото“. В първата „мирновременна“ част от поемата за страданията на народа само се говори в дългите монолози на героите. Изключителна е и къщата на Дойчин с галерия от картини на българските царе, явно представена по примера на дома в Соплицово, където стените са украсени с картини из полската история. Също тъй необичайна за предосвобожденския български бит е и трапезата у Дойчин с „безброй“ ратайкини, които прислужват на гостите, с „девойката на стопана с атлазен бял фистан, с пет реда мерджани огърлица“. „Отбраните“ гости, сребърните съдове, златните кутии твърде много напомнят, както вече се загатна, рицарските и шляхтишките пирове в „Илиада“ или в „Пан Тадеуш“, но нямат много общо с истинския всекидневен живот на българина от тази епоха. Този факт е лесно обясним, дори закономерен. В цялото творчество на Славейков ясно проличава, че ежедневието за поета е нещо скучно и отекчително. Щом по изключение той реши да се докосне до всекидневната тематика, прозявката става неговия „свят и висш дълг“. В този прозаичен свят пътят е „пак, както всички пътища — просто скучен“ и „в скуката дюкените задрямват“, а героите са жалки, биологични твари, които „не гледат, а мигат, спят, ядат, мръзнат и потят се“. Елементарните усещания и първичните импулси не могат да бъдат обект на изображение у един творец, който е над тях, както са били античните писатели. Славейков не открива нищо интересно в духовния мир на обикновените прости хора, ненадраснали с нищо средното равнище на умственото и емоционалното развитие, макар че на думи декларира неведнъж, че изпитва култ към патриархалния народ. Този народ обаче за поета не е по-малко скучен от градските еснафи. Неговите представители „шест дена ядат папаз-яхния, извършват всички тайнства, които природата им е предопределила, а в седмия ден почиват и на софрата отпреде им се мъдри куруклия гювеч или тъпкан бумбар. . .“. Докато за Мицкевич и Вазов не съществува граница между „ниската“ и „високата“ проблематика, „ниските“ и „високите“ обекти на описанието, за Славейков тази граница е непроходима. На времето Малчо Николов се е възхищавал, че Славейковият поглед в „Кървава песен“ е „отвърнат от външната бързопреходност и пъстрота“[36]. Но с такава „отвърнатост“ на погледа не може да се пресъздаде битът на народа. По разсъдъчен път Славейков признава необходимостта една епопея да притежава колоритни битови подробности. Той се мъчи да въведе по примера на Омир и Мицкевич някои битови картини и детайли. От тези описания обаче лъха скуката на музейните експонати, често хубави сами по себе си, но с нищо несвързани с живота. С пълно право и много находчиво Милена Цанева отбелязва, че в създадените от поета битови картини „живият дух на народния живот замръзна и се закова върху прочутия таван на Дойчиновата къща“[37]. Цитираният вече френски писател Делил е открил още през XVIII в. в „L'homme des champs“ истината, че „хуманистичният център“ на всяко описание на природата е живият човек и че един пейзаж или битова картина без действуващи „актьори“ е „празен

---

[36] М. Николов. Литературни характеристики, с. 96—120.
[37] М. Цанева. Ив. Вазов, с. 145.

храм, който зове своя бог".[38] Мъртвите картини на българския бит по тавана на Дойчиновата къща нямат при това и никакво конструктивно оправдание. Те са без връзка с развитието на фабулата. Въведени са и без никаква психологическа подготовка. Не будят емоционална реакция нито у разказвача, нито у героя, който ги наблюдава. След описанието им разказвачът сухо и делово направо преминава към друго съдържание, чуждо на това описание. Така е и с другите битови картини и детайли в „Кървава песен". В описаното от Славейков хоро не участвува никой от героите на творбата. Разказвачът не ни запознава с чувствата, които буди този танц у зрителите. Само по себе си хубаво, описанието е пак илюстрация на бита, несвързана функционално с поемата. Това хоро не притежава и нито една черта, която да го различава от българското хоро, каквото се играе и днес. Описанието му не е с нищо подготвено и пак се чуждее от развитието на фабулата. Ако го сравним с описанието на полонезата в „Пан Тадеуш", ще видим, че полонезата се играе от самите герои на поемата, и то във върховния момент на тяхната радост и всенародния възторг. В първата двойка играе Зосия. Тя управлява всичките двойки, „както ангелът движенията на нощните звезди". Към нея са обърнати всички очи, устремени всички сърца. Нейният кавалер е Подкоможи, ненадминат майстор на този танц. Така, както той умее да го води, младите вече не ще могат. С такава виртуозност никога вече полонезата не ще се играе в Полша.

Една изолирана картина, която не допринася с нищо за развитието на действието и за опознаването на героите, е и картината на сбора на св. Петка, пак сама по себе си много хубава. Около сергиите няма познатите ни девойки и младежи. Младен не купува на Бела герданче или пръстенче. Картината е представена така, като че ли разказвачът я гледа отгоре и от голямо разстояние. Тълпата народ се движи като „мравуняк", децата „се роят като пчели". Евреинът показва своята стока на минувачите и „нещо им разправя", а прегърбен мутафчи с „клекналий гаджал до него нещо си разправя все полека. . .". Но ние не знаем какво. Не чуваме гласовете, не участвуваме в празника, както не участвуват и героите. Картината е беззвучна. Никакъв личен спомен от детските преживявания на разказвача не я стопля. Срещаме се пак с нашите герои едва тогава, когато те се завръщат от сбора. Нито тяхното настроение, нито разговорите им издават, че те са били на народно празненство. Ако премахнем неговото описание, развитието на действието с нищо няма да пострада.

Прочутите описания на вкусните ястия в „Илиада" и „Пан Тадеуш" са подтикнали Славейков и той да опише българската погача. И тъкмо тук най-добре проличава неумението на автора да се вдъхнови от подобен „прозаичен" детайл. В напразните усилия на гостите на Дойчин да определят чудния вкус на погачата, като един я „подоби на нещо си „такова". . ., а да каже — /какво, и сам не знай — такова, що се маже /такова. . .", проличава не само безпомощността на героите. Тук се проявява и недостиг на авторова инвенция в случай, когато трябва да се опише нещо, което буди елементарни вкусови усещания.

На битовите описания в „Кървава песен" липсва „топлият реализъм" на детайлите, който придава в „Под игото" и „Пан Тадеуш" толкова носталгично-поетичен чар на подобни описания. Бащата на поета, Петко Славейков, както ни е известно, често се е местил като учител. Синът му не е

[38] Цит. по W. Kubacki. Lata terminowania. Uwagi nad poetyką „Pana Tadeusza". Kraków, 1963, p. 289, 290.

могъл да има ярки спомени от определен бащин дом и от дадена местност. Има и други, още по-съществени причини за това Славейков да не може с радост да си спомня за детския си свят, да желае отново да го наблюдава и да го описва. Прочутото обръщение на Мицкевич към неговата, пресъздадена в „Пан Тадеуш“ „страна на детството, света и чиста като първата обич, непомрачена от спомените за грешките и неотровена от несбъднатите надежди“, трябва да е харесвало твърде много на автора на „Кървава песен“. Навярно под влияние на тази възхвала и Славейков говори в своята епопея за „детинските златни дни“. Това Славейково обръщение създава илюзията, че и той копнее за своето детство, и тя създаде у някои изследователи на „Кървава песен“ погрешното впечатление, че и авторът на българската епопея с радост възкресява в своята творба изгубения си детски рай. За Славейков обаче детството съвсем не е блажен период от живота, какъвто е бил за полския поет, скътал в душата си спомена за детските си дни като най-скъпоценна и най-красива вещ, оцеляла от родната му земя. За автора на „Кървава песен“ неговото детство е неразривно свързано със спомена за башибозушките кланета, с „потоп от черни кърви“, с дни, в които „не пожали смъртта ни стар, ни млад, ни майка, ни дете во майка“. Страната на детството за Пенчо е страна, в която врагът „с меча си от тихий бащин кът ни бе прогонил“. Както знаем, семейството на поета бяга от Стара Загора заедно с други бежанци, преследвано от дивите орди на Сюлейман паша, а когато се завръща, само „рови пепелища“. В спомените на Младен възкръсват детските спомени на Славейков за „невръстния му брат, /сред стаята прострян и други/ непознат до него — зинали/ две черни грозни рани. . . Над чедо с пронизлив плач /бий се майка му. . .“ Тези детски спомени са оставили незаличим отпечатък в душата на поета, може би дори по-дълбок от тежките му преживявания, свързани с неговата болест. В „Кървава песен“ истинско, искрено не е обръщението „детински златни дни“, навеяно от чужд източник, а признанието на поета „чуждея се от вас“. Странно е наистина влечението на Славейков да смесва чуждите настроения, образи и мисли със своите собствени. Понякога е трудно да се различи кое е негово и кое е приспособено от другаде. В известното му стихотворение „Над мойто чело лаврa не вий коравите си листа“ той заявява, че не мечтае за лаврите на слава, защото „по сърцето му“ били простите и нежни цветя — теменужките.[39] Но, както успях да установя, това стихотворение е парафраза на подобно признание от „Епилога“ на „Пан Тадеуш“. В своя „Епилог“ Мицкевич изповядва, че му е по-скъп от „лавра на Капитол“ венец от синчец, изплетен от селянки. Мицкевичевото признание тук пряко е свързано с изказаната от него мечта „Пан Тадеуш“ да стане един ден любимо четиво на простия народ. За признателността и обичта на този народ Мицкевич е държал повече, отколкото за славата. В споменатото стихотворение Славейков е облякъл в хубава форма чужди мисли и настроения, като в момента може би ги е смятал за свои. Но за слава той винаги е мечтаел. В друга творба сам признава:„ лавров венец може би е виждал в съня,/когато се той замечтай и забрави унесен“.

Творчеството на Славейков се отличава с много своеобразна черта. В стремежа си към „външна ефектност“ и „художествена многоликост“,

---

[39] П. П. Славейков. Събрани съчинения. Т. VI. С., 1958—1959, с. 121.

така вярно доловени от Стоян Каролев,[40] той често натрупва едни върху други свои и чужди образи, чувства и настроения. Това е може би типично явление за онова време, когато творческата интелигенция в младата българска държава с ускорено темпо събира културни ценности, предлагани и от други култури. А може би то е и проява на българския „гладен ум“[41], който иска всичко да опита, всичко да притежава. Димо Кьорчев отбелязва: „Славейков трупа върху един и същ предмет много усещания, много бои, много образи. . .“[42] Към тази необикновено проницателна констатация ни се иска да добавим, че тези много усещания и образи невинаги са доведени до единство и хармония, а когато някои от тях са навеяни от чужди творби, могат да бъдат и в противоречие със Славейковите. Така е в „Кървава песен“ с отношението на поета към неговото детство. То е и „златно“ в отделни декларации, и ужасно в изповедите на поета. Подобно явление наблюдаваме и при описанието на Балкана, също нарисуван със своеобразен еклектизъм, но с този въпрос ще се занимаем по-късно.

В реалистичното изображение на епохата и на отделните типични за нея явления Славейков до голяма степен е възпрепятствуван и от липсата на исторически усет, присъщ на Вазов и на Мицкевич. Миналото въобще не привлича погледа на поета. Той е обърнат към „бъдните дни“, към „вятъра на нови съдбини“, премахващ „мъртвилото на миналото“. Със своите разбирания Славейков е близък до становището на Хегел, за когото миналото е само гробище на отхвърлените вече, изживени форми. За Славейков е неприятен и тягостен особено споменът за миналото на народа. Този спомен е „оръфана торба“ на просяк, защото е свързан с робството, което напомня на поета само за ужаси и кръв. Славейков открива в българските народни песни, като изключва хайдушките (а тъкмо в тях се говори най-много за бесилките), само „душа, болна от обиди на съдбата“, и „надгробен стон“. От българската история чува единствено „тъмен ек от някогашна буря“. Той е уверен, както и Ботев, че българският народ „няма преминало, няма настояще, а има само едно бъдеще“.[43]

За Славейков, както за немския философ, народ, лишен от политическа свобода, е мъртъв, защото за съществуването на народите авторът на „Кървава песен“ съди по политическия им живот. Войводата в ролята на porte parole на автора категорично заявява: „убили волен дух, убиха и човека“; от миналото той иска българинът да запази само гнева и жаждата за отмъщение. В отношенията на Славейков към миналото прозвучават и отгласи от стихийния бунт на Ницше срещу историята и от култа му към силата и умението тя да бъде забравена. Българските царе според поета са „велики дураци“, мразени от народа. Крали Марко е „нехранимайко“ и „недосъздаден“ герой и Славейков го доизгражда пак в духа на Хегеловата философия. Авторът на „Кървава песен“ с отношението си към историята е и типичен син на епохата на модернизма. Модернистите предпочитат да живеят в „светото“ време на изкуството, което е извънисторическо, или по-точно казано „надисторическо“. Това изкуство не признава граници между

---

[40] Ст. Каролев. Блян и хармония. — Септември, 1974, кн. 6, с. 173.

[41] Великолепно определение на Тончо Жечев от студията му „За националната самобитност в литературното развитие“. — Лит. мисъл, 1966, кн. 3, с. 23.

[42] Д. Кьорчев. Ив. Вазов, З. Стоянов, П. Славейков. — Бълг. мисъл, год. VI, 1931, кн. 3, с. 169.

[43] Хр. Ботев. Народът вчера, днес и утре. — В: Съчинения. С., 1973, с. 37; вж. и в: Дума, год. I, бр. 1 и 2, 2 и 25 юни 1871.

епохите, смесва по-раншното с по-късното, не държи за историческата достоверност. Всички тези черти ще открием в „Кървава песен". На съвещанието на революционерите в дома на Дойчин се разглежда въпросът, дали трябва да се изпращат четите от Румъния или да се образуват комитети в страната — неактуален вече за онова време, защото теоретически е разрешен. Дългият разказ на Дойчин Диманин за „дяда Славейкова", сам по себе си хубав, няма нищо общо с комитетските работи. Авторът изкуствено свързва този разказ с революционното дело, като твърди, че на баща му принадлежала идеята за скъсване с четническия период и преминаване към комитаджийството, което е лишено от историческа достоверност. И по-нататък революционният съвет е представен много своеволно. От описанията на подобни съвещания в „Под игото", „Записки по българските въстания" и други извори знаем, че основната им задача е била да се убеди народът със съответните „агитационни факти" и доводи, че трябва да се вдигне на всеоръжие и че победата е сигурна. В „Кървава песен" старият Дивисил неочаквано се превръща в българска Касандра и предсказва в патетичен монолог страшния край на Каменград. Младен също взема думата, за да припомни за поражението на Старозагорското въстание и да изрази невярата си в народа. Вазовият чорбаджи Марко също е предвиждал лош край на въстанието и за това не е било нужно да бъде вдъхновен мъдрец. Но българските революционери сигурно не са се събирали ,за да се плашат взаимно. Когато най-сетне пристига Войводата и читателят очаква, че ще започне истинското съвещание, Войводата се скарва на членовете на комитета като на немирни ученици, а след това нещо шепне с Младен, единствен достоен за неговото внимание. Тук проличава последователно прокараното в „Кървава песен" деление на народа и неговия елит, също напълно изкуствено за българското общество.[44] Младен по неизвестни причини се нахвърля върху Войводата с обиди, заседанието се закрива и присъствуващите недоумяват: „защо бе всичко туй, оставаше за тях/ загадка". Но това е загадка и за читателя. Ето защо той не може да се съгласи с крайните обобщителни думи на поета: „такива събрания и сговори потайни навсъде ставаха, на всичките окрайни на Българско".

Внушението на автора, че Великото народно събрание, както хубаво го нарича Захари Стоянов, станало в Оборище, е било свикано само по искането на един човек (Младен), и то с цел да бъде изобличен Войводата, изопачава истината. Както знаем, това историческо събрание е било свикано по колективното решение на апостолите и е било наложено от назрялата нужда. Такива своеволни тълкувания не може да си позволява дори един поет, когато иска да създаде народна епопея. В нея историческите факти и отношенията между историческите лица трябва да намерят вярно художествено изображение.

---

[44] В същност истинският народ в първата част на поемата почти отсъствува. Появява се едва в битката. Когато хората от народа вземат думата, оказват се с твърде ограничени умствени възможности и предизвикват презрение у елита. Това са наистина безсловесни нещенци". Търговчето Смил несмело забелязва, че свободата е дошла някак си внезапно, а Дивисил грубо го прекъсва: „Ти, брайно, цял живот все глупости си цапал. . . Върви в дюкяна си, влачи дреба за черги. . . Пфю!" Когато другият човек от „елита", Мъдрителят, говори с клисаря, последният е представен като пълен невежа и не може да каже нищо повече от: „Но тая псалтикия, ти дето пееш, май, таквиз. . . май таквоз. . ." Няма ги тук хората като Боримечката с неговото възклицание: „Па ако Клисура загине, няма да загине България, я!"

В центъра на първата част от „Кървава песен“ е поставен спорът между Младен и Войводата. Младен е защитник на демократичното начало, а Войводата — на личната диктатура. В този спор обаче изкуствено е раздуто известното от историята скарване между Бенковски и народните пратеници, описано в „Записките“. Само по себе си много интересно и показателно, защото разкрива дълбоко вкорененото у българина демократично чувство, то все пак си остава в подготовката на Априлското въстание само един инцидент. Проблемите за демокрацията и диктатурата добиват наистина централно значение едва след освобождението на България. Представяйки ги в поемата си като най-съществени още през предосвобожденското време, поетът нарушава историческите пропорции и същевременно обърква хронологията. В думите и на Младен, и на Мъдрителя, отправени срещу свои, български тирани, потъпкали народните свободи и закони по-жестоко от чуждия поробител, откриваме също следосвобожденския горчив опит на автора. Неправдоподобно за времето на поемата прозвучават думите на Дивисил за народа: „Не с чуждите, а с вас ще трябва той на битва/ да стане и да се избави навсегда/ от вас, от своите негодници чеда. . .“ С нищо неоправдано е и пренасянето от следосвобожденската обстановка във времето на Априлското въстание на въпроса за немарливото отношение към гроба на Левски. Докато България е била под робство, османските власти не биха позволили на другарите на апостола да почетат неговия гроб. Също тъй анахронично с обратна посока, защото са пренесени от по-късно време в по-ранна епоха, звучат упреците на Младен, отправени към другарите му, защитници на Шипка, че не тачат героите от Априлското въстание. На това вече сбърна внимание Т. Домбек в книгата си за Славейков. Чужда на онова време е и прокарваната от главните герои идея за абсолютната самостоятелност на българското въстание, което не трябвало да разчита на ничия помощ. Думите на поп Матей „Този, който сам не смей, ще бъде роб до гроб. /Ни сестра Сърбия, ни дядо ти Иван/ за нази нивга щат почеса длан о длан“ са навеяни от размисъл и настроения на Славейков, свързани са с неговото съвремие. На всички е добре известно до каква степен въстаниците са разчитали на помощта на Русия.

Авторът на „Кървава песен“ не се отнася с голям пиетет и към народното преживяване на историята, намерило израз в патриотичните песни и предания. За него легендите са „лъжи, в които има само една истина — възхищението на обикновените смъртни към изключителното“[15]. Както в „Пан Тадеуш“, така и в „Под игото“ всички песни, които свирят или пеят героите, са автентични народни или патриотични песни, неразривно свързани с народния живот и с историята на народната борба, писана с кръв. Тъкмо затова будят у читателя дълбоко вълнение. Те са още един исторически документ за епохата. Славейков не се колебае да постави в устата на тръгващите за бой въстаници съчинения от него марш, твърде умозрителен и по своето звучене много отдалечен от народното творчество. „Напред! И все напред. Към подвизи и слава!“ — гласят първите му думи. Но не за подвизи и слава се надигат априлските герои. Те стават просто за свободата. „Ха, народ поробен — пеят българските борци в „Записките“, — що си тъй заспал /ил живот свободен теб/ не ти е мил?“ Маршът на Славейков е

[15] И въпреки че той има и други изказвания по този въпрос, тъкмо това изразява истинското му отношение към него.

лишен от свежест и непосредственост. „Тоз, който в бой умре, в смъртта ще оживей“ е изкуствена парафраза на великите със своята простота и краткост думи на Ботев: „Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира.“ Изкуствено звучат в устата на българските юнаци парадно нагласените думи: „Со мечът на смъртта животът обнови. . .“ Стихът „Реки от кръв пред нази /и трупове безчет/ ний тях щем ги прегази!“ е просто антипоетичен, а в изразите „сплотени в строен ред“, „към идеал заветен“ има нещо плакатно и шаблонно. Тази песен е чужда на българското патриотично творчество от онова време. Естествените очаквания на читателя да чуе достоверна, въстаническа песен на априлските герои не се оправдават, въпреки че авторът сам възхваля своя марш с думи, произнесени от Дивисил.

Затрудненията на поета в реалистичното изображение на конкретната обществена среда в определено историческо време проличава може би най-силно в образите на героите на „Кървава песен“. Нито един от тях не е типичен представител на българското общество от предосвобожденския период. Те са необикновени, дори странни. Войводата е „избраник от избрани“, Младен — „едничък камък за бъдещата сграда на България“. Поп Матей е наречен от самия автор „престранен“ поп. Мъдрителят е представен като самотен чудак, жител на полусрутена кула. Той напомня романтичните демонични герои. Дори и образът на Войводата, фиксиращ конкретен, автентичен прототип, е ту демонизиран, ту идеализиран. Образът на поп Матей, който също има свой прототип в историята и първоначално е представен реалистично, постепенно се замъглява и става изкуствен поради дългите поетико-философски монолози, надхвърлящи интелектуалния кръгозор и изразните възможности на този герой. Местният даскал Белина е представен като „каменоградския Плутарх“ и постоянно ни засипва с примери и сравнения от античната история, митологията и „Илиада“. Старият Дивисил, появил се в началото като народен мъдрец, „от младини не хващал ни една от книгите,/ на ум в днешни времена що учат хората“, скоро се превръща в книжен философ и тъкмо той произнася монолог за избраничеството на българския народ. Напълно оправдана е репликата на Беломоре, предизвикана от този монолог: „Това са мъдрости, от книгите родени.“ Най-сложен е образът на главния герой Младен, събудил възхищението на Алфред Йенсен тъкмо поради сложността си. Действително това е комплициран образ, но чертите, реакциите, изказванията и размишленията на този герой не са обединени в едно стройно цяло. Освен това внушенията на автора се разминават с впечатленията, които самият читател добива за героя. Авторът се мъчи да представи Младен като народен вожд и борец за демократизъм. Читателят обаче постепенно открива, че Младен е само един индивидуалист, самотник и мечтател-поет. В първата част на творбата водачеството на Младен се изразява единствено в страстните му нападки срещу Войводата и другите герои. Твърдението на поп Матей и на Дивисил, че Младен е „душата на делото“, е с нищо недоказана декларация. Обвинението на Младен към Войводата, че този „халосник скудоум“ щял да избяга във Влашко при първия гърмеж на пушките, се оказва дори клевета в светлината на развилите се събития. Младен е заслепен от своето честолюбие и високомерие. Оказва се съмнителен и прехваленият му демократизъм. Единствен герой в поемата, показан интроспективно, Младен разкрива пред читателя своята душа и тогава се оказва, че той е в същност

дисхармонична личност. Съвсем като Мъдрителя Младен се съмнява във всичко, дори и в себе си и в защищаваните от него идеи. Това не му пречи да заяви на другарите си, че никога не се е разколебавал в „предишната си вяра“ да се смята за непогрешим, да презира всички, които му се противопоставят, и да е готов да употреби сила срещу тях, щом тези „кратуни корави“ не възприемат неговото мнение. Подготовката на въстанието той характеризира с думи, наистина много странни в устата на един демократ; „Двама-трима насам го дърпаме (народа б. а.). . . пак натам, а онзи, врявата за който става, сам безмислено стои и чуди се с умът ни.“ Дори когато със своя изстрел Младен спасява другарите си и предизвиква избухването на въстанието, в това няма никаква негова заслуга. Той е действувал против волята си, движен от някаква „незнайна сила“. В момента, когато въстаналият вече народ копае окопите, от лицето на Младен пада досегашната му маска на народен вожд и той застава пред нас в истинския си вид на поет-индивидуалист. В миговете на всенароден подем мечтае да превърне всичко, което става, в песен и с мъка си спомня, че не е успял да създаде поема за земята и труда на своя народ. В сцените, които се развиват в черквата, Младен е вече само поет. Това улеснява автора да му приписва открито собствените си мисли и преживявания. В същност всичките герои на Славейков са натоварени със същата задача — да бъдат porte parole на автора и затова постоянно се превръщат ту във философи, ту в поети. На този факт се дължи и дисхармонията в стила на поемата. Народният език на героите, понякога предаден много сполучливо, се преплита с техните високопарни изрази и отвлечени сравнения, съвсем неподходящи за хората от народа. Когато Дрина защищава пред Мъдрителя народното гледище, той си служи с простите и изразителни думи: „Къде. . . цапаш тъй без брод по божието море?“ След малко обаче в монолога си и той изпада в стила на философските поеми на Славейков и заявява: „И на живота тям я чашата вгорчивя най-малката беда. . . Там врата за миг невяра ражда.“ Също като него човек от народа Захарий Влайко го прекъсва с не по-малко изкуствените думи: „В теб съмнението е вик на слабост.“ Съвременният читател, който притежава чувство за правдоподобност, не приема тези речи. В поемата идва и моментът, когато вече и самият автор е смутен от тяхната изкуственост и търси да я оправдае. Пред събралия се в черквата народ поп Матей произнася възторжено слово. Само по себе си прекрасно патриотично стихотворение, което бихме могли да озаглавим „България“, то прозвучава така неправдоподобно в устата на попа, че авторът се принуждава да намекне, че словото е било съчинено от Младен, а само прочетено от поп Матей. Езикът на героите е най-често поетичният език на самия автор. Тъй като този език не е индивидуализиран и хармоничното съотношение между отделните градивни елементи в „Кървава песен“ е нарушено в полза на монолозите на героите, за сметка на описанията и действието, това значително затруднява различаването на героите. Почти всички в по-малка или в по-голяма степен имат претенции да бъдат духовни водачи на народа, всички до един са горди, самотни, храбри, уверени в своето превъзходство над другите, скрити, раздразнителни, все за нещо разгневени и „ядовити“. Поетът, както знаем, е обяснявал на д-р Кръстев доколко е въплътена „неговата милост“ в Младен. Но тя е въплътена във всичките герои на поемата, и то до такава степен, че те са в същност негови маски. Своеобразието на персонажите на Славейков е било вече забелязано от Владислав Бобек

и той с пълно право нарича в споменатата вече студия героите на „Кървава песен“ „герои не на събитията и фабулата, а на Славейковата мисъл“. Полският славист обаче отива и по-далеч — търси символичното им значение, защото смята, че персонажите от тази поема се явяват, както героите в „Анхели“ от Словацки, от една страна, като действуващи лица, от друга — като въплъщение на известна идея, макар че степента на символизирането в „Кървава песен“ е по-слаба.[46]

Славейков наистина ни представя Войводата като олицетворение на диктаторската власт, Младен като носител на демократичното начало, а Мъдрителя като символ на съмнението и загубването на вяра във всички ценности. Авторът обаче не проявява тук никаква последователност. Войводата и Мъдрителят се оказват в края на краищата не по-малко храбри и предани на народното дело от Младен, а в душата на Младен също се крие съмнението и невярата, както у Мъдрителя. Приликата между героите на тази поема ни кара да отхвърлим тезата на Бобек и да стигнем до друго заключение. Според нас героите в „Кървава песен“ са, както героите на съчиненията от поета биографии от „На острова на блажените“, маски и porte parole на самия автор. Както в „На острова на блажените“ Славейков е рисувал преди всичко богатите и противоречиви страни на собствената си творческа личност, въпреки че същевременно е фиксирал и определени хора, така в „Кървава песен“, при все че е приписвал на някои от персонажа известни черти на конкретни прототипове, направил е от тях на първо място изразители и носители на своите преживявания, мисли и съждения, свързани с вълнуващите го въпроси за характерологията, съдбата и мисията на българския народ. Дългите монолози на персонажа ще бъдат по-нататък разгледани като твърде интересен вътрешен монолог на автора. И ако Славейков не беше си наложил конвенцията на народната епопея, която категорично изисква обективно изобразяване на представената историческа епоха, а беше потърсил по-модерна и по-свободна форма на изява, както направи например в някои свои патриотични творби, не по-малко абстрактни от Славейковата, Станислав Виспянски, не бихме въобще търсили познавателното значение на „Кървава песен“, а щяхме направо да се занимаем с този важен въпрос: какво мисли поетът за народа си в тази творба?

Неумението да пресъздава реалистични картини от живота на народа в определена историческа епоха кара автора на „Кървава песен“ да прибягва към чужди образци, и то тъкмо тогава, когато се налага да го изобрази. Иван Попиванов смята, че елементи от Ботевите стихотворения, от „Под игото“, „Епопея на забравените“ и „Записки по българските въстания“ „присъствуват невидимо“ в „Кървава песен“.[47] В действителност обаче много от тези елементи са напълно видими, нещо повече — те се хвърлят на очи. Същото можем да кажем за влиянията на Омир и Мицкевич. Твърде показателен е фактът, че и в този случай реминисценциите, заемките, подражанията изпълняват в поемата все същата функция: подпомагат автора в това, което най-много го е затруднявало — построяването на фабулата и изобразяването на народния бит и чувствата на простия народ.

[46] Вж. В. Бобек. Цит. ст., с. 647 и сл.

[47] Ив. Попиванов. Епопея на народностния дух („Кървава песен“ на П. Славейков). — Пламък, 1969, кн. 6.

Враждата между Войводата и Младен е поставена в центъра на първата част от поемата до голяма степен под влиянието на „Илиада“, където са скарани двамата вождове, и на съвещанието от „Пан Тадеуш“, където ябълката на раздора е кой ще оглави въстанието. Това отбелязват както Малчо Николов, така и Цветан Минков. Трябва обаче да се добави, че целият този спор между „вождовете“ би останал за читателя доста неясен, тъй като в „Кървава песен“ не се разкриват нито психологическите, нито обществените му корени, ако не знаехме „Записките“ от Захари Стоянов. Оттам е почерпен основният замисъл за спора. Разговорът между Ралка и съседката ѝ за правенето на фишеците като денонощно занимание на тяхната челяд е опрян върху сцени, разгърнати много по-широко и по-интересно в „Под игото“. Краят на разговора на двете съседки, добре характеризиращ простонародния начин на воденето на разговор, досущ напомня края на разговора на сдобрените вече Гервази и Протази от „Пан Тадеуш“. Сходства и реминисценции от родната литература могат да бъдат посочени много повече, но това не е наша задача. Те подпомагат автора на „Кървава песен“ да уплътни битово-историческия фон на своята творба. Както вече се изтъкна, най-големи затруднения среща Славейков, когато му се налага да представи възторга на въстаналия народ. В този случай той неизбежно прибягва към чужда помощ. Сцената, в която Зеленгора като изразител на всенародното вълнение благодари на Войводата, е създадена по подобие на сцената от „Пан Тадеуш“, в която Янкел благодари на генерал Домбровски, и тази прилика е отбелязана вече от Тереса Домбек. Дядо Гърне на Славейков съвсем като дядо Йоцо от Вазовия разказ излиза „макар сляп и той. . . юнаците да види“. Към чужди образци поетът прибягва и тогава, когато трябва да изобрази и собствения си възторг, и възторга на народа от историческата пролет през 1876 г. Цялото лирическо отклонение, посветено на тази незабравима пролет, напълно напомня обръщението на Мицкевич към „паметната“ 1812 г. Това е вече отбелязано от българските компаративисти. Никой обаче не е обърнал внимание на това, колко несъответствия с автентичната българска битово-историческа обстановка и с общото настроение на творбата се получават от това влияние. Както в полската епопея, така и в Славейковата, селяните, обхванати от „предчувствие честито“, не излизат на нивите, за да подхванат селската работа. От „Под игото“ знаем, че българският селянин дори си е правил сметка да не вдига въстанието, преди да прибере гюловия цвят, защото е бил собственик на нивите, а не крепостен селянин. При това епитетът „честито“ за предчувствието, обхванало народа, съзвучен с цялата атмосфера на „Пан Тадеуш“, е напълно неподходящ за Славейковата епопея, където още от началото цари злокобното предчувствие за поражението. Авторът на „Кървава песен“ така се увлича от някои образи от полската епопея, че дори ни говори за български свещеници, които от амвона проповядват на народа си: „Бъдете готови!“ Представяйки дейността на апостолите по образец на дейността на полските емисари, Славейков много засилва пак в разрез с историческата истина строгата конспиративност на тази дейност. Редица моменти в сцените от черквата са също навеяни от Мицкевичевата поема. Картината на навеждащия се пред „скръбната майка“ народ напомня подобна картина от „Пан Тадеуш“, където са изобразени събралите се селяни, дошли да се молят заедно с вождовете на въстанието и полската войска по време на празничната литургия. Описанието на обичая да се носят

пшенични зърна в черквата, за да бъдат осветени, напомня описанието в „Пан Тадеуш“ на селския обичай да се донася за църковния олтар „първият дар на пролетта“ — снопчета от треви и билки. Няма никакво съмнение, че представеният от Славейков обичай е действително български, но в самото наблягане на религиозни обичаи и на картини от черквата се крие влиянието на „Пан Тадеуш“.

Влиянието на поемата на Мицкевич е най-силно в първите три песни, където е представен още мирновременният живот на народа. Несполучливо е тук, както вече се каза, и твърде голямото доближаване на описанието на българската къща на Дойчин до описанието на дома в Соплицово и на пира на българските герои — до шляхтишките пирове, тъй като и в двата случая изчезва българската народна специфика. Но неуспехът, идващ от използуването на чуждите образци, несъмнено е най-голям при изображение заседанието на революционния комитет в дома на Дойчин. Въпреки че то протича в среда, толкова различна от полската битово-културна среда, в много отношения съвсем прилича, както вече отбелязаха и Малчо Николов, и Юзеф Магнушевски, на съвещанието в Добжин. Закачливият Хъшлак напомня Кропителя, спокойният и мъдър Дивисил — Мачек Добжински. И тук всички се разделят на две партии: на „теоретици“ и „практици“. Нетърпението на заговорниците, които осъждат накрая приказливостта, след като са държали твърде дълги речи за разлика от Мицкевичевите герои, и искането им да се бият незабавно са пренесени направо от „Пан Тадеуш“. Напразно ще търсим в тази сцена, както впрочем и в цялата поема, истински български тип било на еснаф, било на селянин от онази епоха.

***

При извора на някогашните епопеи винаги е имало митове и предания за легендарни лица и събития от далечното минало на народа. За структурата на античната епопея е характерна успоредността между две действия — едното от света на героите, второто от света на боговете. Всички събития от фабулата са имали митологична мотивировка. Народната епопея от ново време също трябва да притежава „магия на божеството“, която да издига цялото действие над конкретния исторически момент и да му придава „вечно“ и „свято“ значение. Такова божество в модерната епопея е народът и неговата съдба, а „чудотворната машина“ действува и се проявява в освободителната му борба. Тази борба придава висш смисъл на обикновеното човешко съществуване, „отключва“ величието на хората и събитията.[48]

Народът стои в центъра и на трите епопеи. И тримата творци се взират в неговата „мъдрост и лудост“[49], за да разберат какво се крие в душата му, и разгадали тази тайна, да му посочат най-верния път, най-хубавия образец на поведение, най-съвършената йерархия на ценности. С пълно право Славейков в очерка си за Мицкевич нарича народната епопея „национална Библия“ на един народ, от която се възпитават цели поколения.

[48] Определения на К. Вика (Pan Tadeusz. Warszawa, 1963, T. I, p. 74).
[49] Израз на Ст. Пигон (Sąd nad Polską w „Panu Tadeuszu“. Kraków, 1934, p. 8).

Пред строг, но справедлив съд е изправен полският народ в „Пан Тадеуш", защото, както с основание казва Мъдрителят от „Кървава песен", колкото по-висок идеал носи човек в душата си, толкова укорът е по-строг. Погледнем ли тази творба откъм фабулата ѝ, ще видим, че в центъра на повествованието съвсем не стои подготовката на въстанието, а една позорна за народа проява — въоръжената шляхтишка самоуправа, организирана тъкмо тогава, когато е трябвало да се вдигне въстанието, и осуетила неговото избухване. Съвещанието на шляхтата в Добжин не е образец на революционен съвет, а миниатюра на някогашните полски сеймове, където шляхтишкият егоизъм, лични амбиции и свади са пречели да се вземе каквото и да било решение, полезно за страната. Тъкмо тази анархия е била една от главните причини народът да загуби свободата си. В поемата се споменава и за гордите полски панове, тирани за селяните, и за опортюнистите, служители на царизма. Подложени са на критика у образованите слоеве снобизмът, преклонението пред чуждото и презрението към родното, третирано само като плод на изостаналата в цивилизационно отношение култура. Но с не по-малка решителност поетът изобличава и самодоволната изолираност от външния свят на дребната шляхта, затворила се в себе си, лишена от по-широки кръгозори, потънала изцяло в своя благополучен провинциален живот. Поетът, който с такова майсторство възкресява образа на миналото, не се колебае да критикува порочния стремеж на шляхтата да живее само със спомените за своя „златен век". Развалините на замъка на Хорешко още помнят пировете, на които са се вдигали шумни тостове за здравето на краля, кралицата и всички светски и духовни велможи, докато отвън са чакали каляските, за да закарат пияните панове по техните домове. Този замък е вече почти разрушен, отминали са безвъзвратно онези „блажени" времена, но верният слуга на Хорешкови — Гервази, — чиято длъжност е била някога да заключва и да отключва вратите на многобройните зали, е поправил със собствени средства две врати в замъка, за да ги затваря и отваря всеки ден, макар че те вече никого и нищо не пазят. В този образ Мицкевич разкрива докарана до абсурд полска любов към традицията, независимо от това, че същевременно цялата му поема е възхвала на разумния полски култ към родните традиции — най-вярната гаранция за запазването на една нация от всякакви опити за денационализирането ѝ.

Образът на графа е послужил на поета да покаже в комична светлина свойствената за поляка, и то не само в епохата на романтизма, склонност към театрален жест и нетъждественото на действителността опоетизиране на живота, което при съпоставка с фактите често води до разочарования, поражда презрение към всекидневния живот и невяра в истинската му красота. Докато българската театрална публика в „Под игото" постоянно разрушава илюзията на изкуството, като го приравнява към живота, тъй като българинът, както казва Славейков, всичко „притегля към земята", дори „цялото небе заедно с дяда господа", графът с буйното си въображение постоянно превръща живота в поезия, театър или роман и все „много очаква и малко намира".

В „Пан Тадеуш" народът е показан в преломен момент — в момента на неговото възраждане. Набегът, това шляхтишко престъпление, е „последен", „последен" ключар е и Гервази, фанатичен почитател на порочните шляхтишки традиции и носител на принципа на старата етика — отмъщението. Поро-

беният полски народ е изтърпял вече според поета толкова страдания, понасяйки ги с героизъм, та е доказал, че злото в него е било повърхностно, породено повече от буйния му темперамент, отколкото от порочната основа. Тадеуш, този обикновен поляк, за чиято душа се води борба, както за душата на Ханс Касторп в „Омагьосаната планина" на Томас Ман, разбира се, въпреки голямата разлика в интелектуалната сложност на проблемите издържа изпита. Не се поддава нито на снобски увлечения, нито на фантастични илюзии. Запазва вродената си чистота, добротата на сърцето и обичта към всичко родно. И той, и Зосия са вече нови хора, граждани на нова Полша. Те премахват крепостното право в имението си и не се боят от труда. Необузданата в своите своеволия шляхта се сплотява пред общия враг и забравила предишните си кавги, храбро се бие. Бурята на историята, чийто отдалечен тътен чуваме още в началото на поемата, нахлува в отдалечената провинция, залива я като поток, в който изчезва всичко дребнаво и егоистично, а се издига най-хубавото у народа — неговата обич към отечеството и готовността му за саможертва.

„Великият епически оптимизъм" на Мицкевич, както го нарича Казимеж Вика, намира най-дълбок израз, а същевременно и най-дълбоко оправдание в образа на Яцек-Робак. Трагичният живот на този герой, макар и представен в антецеденцията[50] и фабулиран само в епилога му, има метафорично значение. Яцек е бил олицетворение на най-лошите пороци на своя народ. С анархичните си прояви е погубил себе си, както шляхтата е погубила отечеството си, и е извършил престъпление — убил е бащата на своята любима. Застанал, както Конрад от „Задушница", на ръба на пропастта заради своята горделивост, той намира в себе си сили да отхвърли най-страшната съблазън — да стане царски слуга, което би го превърнало в морален труп. От този момент Яцек тръгва по пътя на нравственото си възраждане. То е представено, както възраждането на Полша, в етичната триада престъпление—покаяние—изкупление, чрез доброволно страдание като заслужено наказание. Приел името Робак, което на полски означава „червей" и символизира смирението на героя, Яцек търпеливо понася всички мъки, които са изтърпели цели поколения полски патриоти. Раняван в битките, заточаван, окован във вериги, затварян, изпращан на каторжна работа в подземията, той не престава да се бори. Организира конспиративното освободително движение, облякъл расото на монах, подготвя въстанието. От всички страдания излиза с укрепнал „дух на саможертва" и умее спокойно да понася и най-голямата си мъка — несправедливото обвинение в предателство. Неговият героизъм е напълно различен от рицарския героизъм, който търси победа и слава. В образа на този тих, безименен, скромен служител на народното дело, който не блести само с мъжеството си в битките, а всекидневно работи за спасението на родината си и за собственото си морално издигане, Мицкевич създава пример за нов „етичен героизъм". Този героизъм обединява нравственото усъвършенстване на човека с патриотичната му служба. Някогашният престъпник Яцек успява да синтезира в себе си чертите на борец-патриот с чертите на светец, достигнал нравствено съвършенство. Той не доживява нито реабилитацията си, нито освобождението на Полша. Но външният успех тук не е най-важният. „Етичният героизъм" е героизъм на „вътреш-

[50] Време, предхождащо действието.

ния човек" и е напълно чужд на успеха, постиган с външни, видими победи. Чрез съдбата и образа на Робак поетът се противопоставя на външното величие и слава, схващани като най-висша цел в живота. Мицкевич защищава вътрешната, моралната оценка както на историята, така и на човешките деяния, независима от външните успехи. Същевременно той знае, че когато тези успехи са неетични, те са само временни, защото непоколебимо вярва в окончателната победа на доброто и справедливостта. А щом поражението е невъзможно и отмъщението става ненужно. В последната част от поемата, която завършва в най-радостния момент на патриотичния подем и на разцъфналите надежди, е вплетена, макар и дискретно, мечтата на поета за бъдещото сдобряване с врага — братския руски народ.

Образът на Яцек-Робак — изкупител на народните грехове и на своите собствени — повдига не само отделния човек и целия народ, но и въобще света към по-висша, по-етична форма на съществуване.

В епопеите на Вазов и Славейков не се поставя въпросът за отговорността на народа за сполетялото го нещастие — петвековното робство. Друго е съзнанието за историята у един народ, толкова дълго лишен от свободно съществуване. В „Пан Тадеуш" най-възрастните герои още помнят времето на свободна Жечпосполита. В съзнанието на българина генезисът на бедственото му положение, в което е изпаднал, е вече заличен. Да търси този генезис, би означавало да се вглежда внимателно в далечното си минало. Това обаче дълго време не може да бъде нито желана, нито спонтанно поставена задача,[51] защото миналото не е за българите „изгубен рай", както за полската шляхта, а ад от насилия и жестокости. Тъкмо затова Ботев казва, че българинът има само настояще и бъдеще, а Славейков категорично заявява, че този, „който се назад озърта, ако ще в нозете си крилат да бъде, няма той до нищо да дохвъркне". При това положение в българските епопеи не може да се появи триадата вина—наказание—изкупление. И двете са изградени върху тезата за незаслужено страдание и законното отмъщение напълно в духа на народната традиция, издигнала в култ юнака-хайдутин, закрилник на народа и отмъстител за неговите страдания.

И в двете български епопеи погледът на разказвачите е устремен не към миналото, а към бъдещето. Дори Вазов, който така живо ни рисува залязващия вече български патриархален свят, има по-изострено око към новите явления — училището, театъра и т.н., — отколкото към явленията, които си отиват. Когато обърне поглед към историята, той незабавно търси пряката ѝ функция и значение за новите прояви и тенденции в живота на българското общество.

Устремът към бъдещето и в двете епопеи е свързан с култ към прогреса. За Мицкевич, вгледан с любов в миналото, няма нищо абсолютно ново, а прогресът върви не по права линия нагоре, а по криволичещ път, в който човечеството постоянно нещо печели, но и нещо губи. За авторите на българските епопеи и особено за Славейков прогресът е предимно положителна категория.

---

[51] Такъв, и то великолепен опит е едва появилият се през 30-те години роман на Сг. Загорчинов „Ден последен — ден господен".

Най-динамичната движеща сила на прогреса — знанието — се поставя в йерархията на ценностите в двете български епопеи много по-високо, отколкото в епопеята на Мицкевич. У Вазов това е изразено по косвен път — чрез обективизирани образи на типични представители на българското общество, които хранят голяма почит към знанието. Най-показателен в това отношение е, разбира се, образът на чорбаджи Марко, но дълбоко уважение към образованието проявява дори и една проста бабичка — клисарката. Влязла в стаята на Рада в момента, когато момичето рецитира стихотворение, тя се връща тичешком, за да накара децата да пазят тишина, защото даскалицата давала урок на даскала и на доктора... У Вазов този култ към знанието е естествено свързан и с типичната за българското възрожденско общество „отвореност" към външния свят. Докато героите на „Пан Тадеуш" и на масата, и по време на лова постоянно говорят за миналото на собствената си страна, обсъждат го и го оценяват, в Ганковото кафене се бистри международна политика, съобщават се новини, почерпени от чуждестранния печат. И историята, и сегашното положение на другите страни повече притеглят любопитството на българските „политици" от собственото им минало. Бай Марко предпочита да чуе от сина си нещо из историята на Русия, отколкото из своята родна история, а кака Гинка иска да стане байрактарка на Любобратич.

Докато у Вазов самите герои — като реалистично изобразени представители на българското общество — са носители на изтъкнатите качества и стремежи, в „Кървава песен" култът към знанието намира своеобразна абстрактна изява. Славейковата легенда за недрата на родните балкани, недостъпни за човешкия крак, добива в това отношение символично значение.

Още Малчо Николов, а и други изследователи на Славейковата поема са отбелязали големите сходства на тази легенда с разказваната в „Пан Тадеуш" приказка за тайните, които крие вътрешността на непроходимите литвански гори. Няма никакво съмнение, че самата идея да се разкаже подобна приказка е навеяна от Мицкевичевата поема. Съвсем ясно личи влиянието на Мицкевич в първата част от легендата на Славейков. У българския поет, също както у Мицкевич, най-дълбоко скритата сърцевина на девствените дебри е заобиколена с местности, пълни с трапове, тресавища и блата, в които живеят дяволи и вещици, препречващи пътя на смелчагите, за да не проникнат навътре. В Славейковото описание в съзвучие с общото настроение на поемата картините на ужасите са само поярки. Оказва се обаче, че сърцевината на непроходимия гъсталак в „Кървава песен" съвсем не прилича на образа, създаден от полския поет. У Мицкевич това е „главната столица на царството на животните и растенията, което не познава нито войните, нито дуелите, нито частната собственост". Там цари мир, равноправие и съгласие. Ако човек успее да проникне в тази „столица", може да влезе в нея без оръжие, защото и най-дивите зверове „ще го погледнат, както в рая са гледали Адама, преди да се скарат с него". Това следователно е скритият от човешкото око, загубеният рай — царството на любовта. Сърцевината на Балкана в Славейковата легенда съвсем не прилича на слънчева Аркадия. Тя се оказва още по-ужасна от обкръжаващите я ужаси — тя е, така да се каже, концентриран ужас. Тук се намира столицата на Огнян Змей, изсипващ заедно със „светкавичните" си дружини гръмотевици и мълнии по време на бурите. Страшният

владетел живее в мраморни сараи, пазени от два сфинкса — обикнат от модернистите символ на мъдростта. Палатите се пазят от великани с „тъпи погледи со замъртвяла скръб", а по прозорците на двореца на този владетел се виждат „вмраморени девойки", „со занемяла реч на зинала уста". Но тъкмо на това място, призрачно с ужасите си, извира потокът на знанието и „който /пий от него, в миг отворен е нему смисълът на всичките неща". Следователно у Славейков не любовта, а знанието е окончателната и най-важната цел, до която стига безстрашният човек.

Знанието, мъдростта се издигат като най-висш идеал на българина и в целия този „вътрешен монолог" за народа, неговата съдба и бъдещето, който авторът на „Кървава песен" води в творбата си чрез своите герои. Българинът според Славейков е определен да достигне най-дълбоката мъдрост, защото е издръжлив и кален от вековните страдания. Когато силният човек попада под ударите на съдбата, от него като от твърд камък изскачат искрите на познанието. Страданието следователно е осмислено у Славейков по по-друг начин, отколкото в полската епопея. Неговото благотворно въздействие не е в етичното издигане на народа и на отделните единици, а в постигането на мъдростта. Направената от поета по косвен, „негативен" начин характеристика на очаквания вожд на народа, който ще бъде най-висшата еманация на българския народен гений, разкрива пак Славейковия култ към разума и знанието. „Единият" няма да бъде като Войводата, дошъл „готов" в един готов свят, чужд на всяко съмнение, на всяка нова мисъл и ново слово за нея. Войводата не може да бъде очакваният вожд, защото е натоварен само с временна мисия и не спори нито със себе си, нито с някой друг. Всичко му е ясно и той само заповядва и всички го признават за прав, защото той е „за днес" и „днес на успеха се радва", и му носят хвалби „с торби". „Единият" е още непознат, но знаем, че ще бъде носител на някаква нова истина, че ще прилича на пророк Моисей, пророк на народа, издигнал в култ мъдростта, единствената според поета божествена добродетел. Най-близък до този очакван вожд е Младен. Той е един вид негов предтеча и затова от приписаните му качества можем да съдим и за „Единия". Младен в мечтите си надхвърля всичко постигнато и открито. Създава се „за бъдното". Със своя „чепат и млад дух" стига чак до онези дълбини, „където се твори и мисълта и реч за нея". Той с нищо не се задоволява, във всичко се съмнява, постоянно е изпълнен с противоречия. Следователно съмнението, наречено от Гьоте „научен скептицизъм", противоречието, дори и неверието са издигнати от твореца на българската епопея като най-висши добродетели на народа, защото тъкмо те са най-необходимите „инструменти" за свободното развитие на човешката мисъл, устремена към все нови завоевания, за постигането на мъдростта.

Славейков е обаче, както и неговият славянски събрат Мицкевич, диалектик. И той умее да вижда обратната страна на всяка добродетел. Погледът на автора на „Кървава песен" става дори много по-вглъбен и по-изострен, когато се касае за противоречивия характер на всяко явление. Той е модерен мислител, мислител на XX в., който отхвърля традиционната логика и приема парадоксалната. Много вярно изтъква Стоян Каролев, че за Славейков е „неплодотворна" всяка мисъл, която „в недрата си не кърми своята негация"[52]. Парадоксът е любимата форма на изказване

[52] Ст. Каролев. П. Славейков. Многоликост, противоречие, хармония. — Лит. мисъл, 1972, кн. 4.

на поета. Слепият Омир — изтъква той — е виждал много по-добре от хилядите „зрящи", „освободените народи имат много повече нужда от свободата, отколкото робът". Авторът на „На острова на блажените" — най-великолепната творба на модерната му парадоксална мисъл — знае и „греха на всяка мисъл съкровена", и „правдата на всеки грех", и „кротостта на волята строга", и „злобата на обич безконечна". Докато Гьоте открива в Мефистофел силата, която вършейки зло, без да иска, прави добро, Славейков умее да види тъкмо противоположното явление, когато „с добро добрий на злото зло прибавя". Авторът на „Кървава песен" вижда и отрицателните страни на висшите български добродетели — раздвоението, двоумението[53], съмнението и безверието — и безкромпромисно ги изобличава. На най-ожесточена атака те са подложени в „същинската българска картина", описана от Мъдрителя, изразител на най-песимистичните мнения и на най-строгите оценки за народа. От картината вее духът на Стария завет с неговия бог-отмъстител. Тя изобразява българския леден ад, където никога не ще проникне лъч от светлина и прошка. Ад на „самоневерците", които в нищо не вярват, но въпреки това с увереност говорят и пишат, „не вярвайки сами на своите слова". Техният дух е „безводна пустиня на робски души", неспособна да приеме каквото и да било семе на възвишен идеал освен „идеала" да бъдат облечени и сити. Тях страданията не издигат, а унищожават. Те не тачат народните герои и дори освободени, си остават роби.

Още по-ясно се откроява основната разлика между полската епопея и двете български епопеи относно предлаганите в тях върховни ценности, когато съпоставим образцовите за техните творци модели на поведението и живота. Като два основни модела с архаична древност приемаме тук земеделския, мирновременния, женския модел и мъжкия, рицарския, военния модел.

В „Пан Тадеуш" рицарският модел е представен съгласно с действителността като господствуващ в полското шляхтишко общество. Той е бил оформен и наложен от няколковековното развитие на народа, от неговата история, толкова жива в съзнанието на шляхтата. За героите на „Пан Тадеуш" победоносните битки на някогашната Жечпосполита са още съвсем близко нещо. Войски като дете е виждал Сапеха, взел участие в армията на Ян III Собески, спасила Виена от турците. Поселището Добжин е дало за същата армия 600 души доброволци. Старите шляхтичи от поемата са жива история на полските борби за освобождение след поробването на Полша. Матей Добжински е участвувал в барската конфедерация, организирана срещу първия дележ на Полша, и по-късно във въстанието на Тадеуш Косцюшко. Завърнал се у дома „надупчен като решето", той е заобиколен с голяма почит в едно общество, което високо тачи своите патриоти. Бартек Прусак е вдигнал заедно с другарите си Познанското въстание, преди наполеоновите войски да навлязат във Великополша. Живият народен спомен за отдавнашните победи и вестите за новите подвизи и успехи на полското оръжие, както и фактът, че в създаденото от Наполеон Варшавско княжество се формира стохилядна полска войска, придават на героите самоувереност, оптимизъм, повишено самочувствие. Лич-

[53] Мъчно може да се намери в другите славянски езици дума, напълно съответствуваща на българската дума „двоумя се".

ната съдба на всички герои е пряко или косвено свързана с полските освободителни борби. В защитата на замъка на Хорешко срещу царските войски са вземали участие и жените. Съпругата на Хорешко и дъщеря му — майката на Зосия — са подавали куршуми на мъжете. Пред портите, водещи към дома на Матей Добжински, някогашна крепост, все още стои огромен снаряд от времето на шведското нашествие. По вратите личат резки от саби. По стените има заседнали куршуми. Вътрешността на къщата е цял арсенал от оръжия, някои турски, взети като военна плячка при Виена. Любимото развлечение на шляхтата е ловът, който също прилича на битка. Заемат се определени позиции, преследва се „врагът", има поле за проява на храброст. В това рицарско-шляхтишко общество най-много се тачат смелите и тези, които най-сръчно боравят с оръжието. Главната повеля на шляхтата е: „всявай страх, ти не се страхувай", „удряй, не се предавай и махай със сабята". Войски е прочут майстор на хвърляне на нож. Тадеуш се слави с това, че могъл да улучи хвърлената във въздуха монета. За добрите стрелци и фехтовчици се съчиняват цели легенди. Соплицовските ловджии са много засрамени, когато ги надминава по храброст един монах — Робак. Тадеуш и графът се смятат за опозорени, че не са се справили сами с мечката. Няма по-голяма обида за шляхтича от това да бъде заподозрян в страхливост. Старите воини тачат и обичат своето оръжие. Наричат го с прякори като живо, любимо същество. Гервази изповядва пред генерал Князевич, че мечът му е бил за него „и жена, и деца". В това общество е общоприет и рицарският кодекс на поведение и на всички са известни рицарските форми на водене на войните. Съгласно с познатата още у Омир практика да се решава изходът на войната с дуел на двама избрани рицари Тадеуш предлага на началника на руската войска да се дуелира с него и победата на по-храбрия да реши изхода на битката. Рицарските традиции се познават и се тачат и от противника. Капитан Риков често цитира военните поговорки на Суворов. Личната чест може да се защити според рицарските традиции само с оръжие. Тадеуш, за да спаси честта на Телимена, предизвиква соплицовското сражение. Рицарският модел е проникнал и в салонните отношения. Когато соплицовските герои напускат родната си страна, за да постъпят в легионите на Домбровски, Телимена връзва на графа панделка с думите: „Рицаре мой, когато тръгваш за война, нежно погледни своята любима!. . ."

Множество сравнения и метафори, почерпени от военния живот, също издават господството на рицарския модел в полското общество. Янкел, преди да започне концерта си, гледа своя инструмент като ветеран, отново позован във войската, „когато внуците тежкия му меч откачват от стената". Според Войски да мълчиш на масата по време на обеда е равно на това „да оставяш куршума да ръждяса в пушката" и т.н., и т.н. Но въпреки че Мицкевич е предал правдиво и с обич тази рицарска атмосфера на Соплицово, „Пан Тадеуш" не е героична поема. Поетът добре е познавал динамичната и спонтанна полска смелост. Въоръжената борба е била според него не само необходима, но и свята за един поробен народ. За това свидетелствуват може би най-добре развълнуваните думи на Робак, излезли направо от сърцето на поета: „Важни неща, брат! Война се открива! / Война за Полша, брате! Ще бъдем поляци!"[54] Своите „Книги за народа и полското

[54] Превод на Бл. Димитрова.

пилигримство“ Мицкевич е завършил със странната молитва за всеобща война, защото е знаел, че врагът няма да отстъпи доброволно. Едно от лиричните си отклонения в „Пан Тадеуш“, добило метафорично значение, е посветил на героя, който със своя подвиг е решил окончателната победа на битката в Соплицово. „О ти имение! — пише Мицкевич. — Ако са оцелели под сенчестите липи стените твои бели, ако и днес там от селища съседни на масата за пир безгрижна шляхта седне,/ за Лейка тост наверно вдигнат сбрани. /Без него тоя дом не щеше да остане.“[55] При все това Мицкевич не поставя героизма на най-високо място в йерархията на ценностите. За него героизмът е само средство, без което „този дом не щеше да остане. Рицарският модел на поведение в „Пан Тадеуш“ въобще е подложен на строга критика. В това отношение съществуват по-стари европейски традиции.

Рицарският модел се атакува и се осмива още от началото на XVII в. На всички е познат знаменитият Дон Кихот. По същото време епическата традиция решително се разделя на две течения — официалнотържествено и гротескно, героико-комично, пародиращо повдигнатия стил и патетизма на рицарските епопеи.[56] Критиката става още по-решителна през XVIII в.— века на разума. Редица западноевропейски писатели и публицисти атакуват „шокиращата черта“ на този модел, проявена още у Омир — неговата жестокост. Все по-често се чуват гласове, че разпространяваният от рицарската етика „фалшив кодекс на честта“ има мъжки, войнствен, аристократически и езически характер. Английският писател от първата половина на XVIII в. Ричардсън, допринесъл немалко за развитието на съвременния европейски роман, напада рицарския кодекс на поведение и предлага той да бъде заместен с друг, в който въпросът за честта да стане „вътрешен“, духовен въпрос, стойност, достъпна за всеки независимо от пола и от класовия му произход. Дуелите според Ричардсън били „любезна покана за убийство“ и напълно противоречали на чувството за човечност и дълг. Същата мисъл Пушкин ще развие великолепно в разказа си „Дуел“. Истински героизъм е да изпълняваш всекидневните си задължения въпреки всички трудности и пречки.

Поемата на Мицкевич може да бъде смятана за продължител на това европейско течение, поставило си задача да изобличи рицарския модел на поведение като неетичен. Авторът ѝ решително противопоставя на този модел и неговата жестокост мирновременния, земеделски, женски модел като по-висш, по-съвършен. В пролога към поемата поетът не призовава музите, както са правели авторите на класическите епоси, а Богородица — олицетворение на женското начало в живота. С пълното съзнание на духовен учител на народа си Мицкевич компрометира в своята творба отживелиците на рицарския модел, като си служи с ефикасното оръжие на хумора. В духа на героико-комичния епос са описани лудориите на обхванатата от военен бяс шляхта, която, лишена от възможност да избие семейството на Соплица, коли и обезглавява домашните птици и животни. До известна степен в комична светлина е представена и самата битка в Соплицово. Смешни са претенциите на героите за спазване на рицарските канони, прилагани в големите сражения между цели неприятелски армии.

[55] Превод на Бл. Димитрова.

[56] Тук се опирам върху две книги: I. W a t t. Op. cit.; M. O s s o w s k a. Ethos rycerski i jego odmiany. Warszawa, 1973.

„Стратегическият ход“ на Войски — срутването на мандрата върху главите на неприятеля, — реализиран от съдебния куриер, готвачката и помощник-готвача, и последвалата го картина на поражението на врага, легнал всред начупените греди и разхвърляните буци сирене, крият голям заряд от комизъм и осмиват изкуствеността на спазваните рицарски форми при едно сражение в не особено голям стопански двор. Битката в Соплицово заприличва, въпреки че и тук се проявява храброст и загиват хора, на момчешка луда игра, която разказвачът гледа от дистанцията на мъдър, възрастен човек, прозрял истината, че всички войни и кръвопролития са в същност доказателство, че човечеството в етично отношение е все още много незряло. Напълно прав е Алфред Йенсен, когато, сравнявайки баталните сцени в „Пан Тадеуш“ и „Кървава песен“, подчертава, че битката в полската поема прилича на детска игра, докато у Славейков има истинска трагична напрегнатост.[57] Но Йенсен греши, когато тъкмо поради този факт поставя баталните описания в „Кървава песен“ по-горе от описанието на битката в Соплицово. Същата грешка са правили неведнъж и компаративистите, сравнявайки баталните картини от „Трилогията“ на Сенкевич с описанието на военните сражения във „Война и мир“. И в двата случая съпоставките са правени, без да се вземат пред вид своеобразието на дадената творба като цяло и функцията, която изпълняват в нея баталните сцени. Йенсен не забелязва, че в „Пан Тадеуш“ тези сцени имат задача да осмиват и изобличават неразумната готовност на шляхтата да се бие и тогава, когато това не е наложително и моментът за това не е най-подходящ.

Пряко насочен срещу жестокостта на рицарския модел, която не цени нито своя, нито чуждия живот, е разказваният от Войски анекдот за Домейко и Довейко. Тези двама герои били толкова разгневени един срещу друг, че решават да се дуелират през меча кожа, т. е. от толкова близко разстояние, че единият от тях непременно трябва да загине. Хитрият Войски обаче в качеството си на секундант нарязва кожата на тънки ивици, съшива ги и простира дългата лента от единия края на моста до другия. Разсмива по този начин развилнелите се врагове и ги сдобрява. Конструкцията на някои персонажи също издава изобличителния замисъл на автора относно рицарските традиции с техния патетизъм и парадност, прикриващи антихуманното поведение. В образа на Гервази, довел рицарския модел с повелята му за отмъщение до абсурдна крайност в своята жестокост, има нещо зловещо. В комична светлина е представен другият обожател на рицарските традиции — графът, който изпитва култ към западноевропейските дворци, защото там са се вършели повече престъпления и се е ляла повече кръв, отколкото в полските. . . Цялата конструкция на „Пан Тадеуш“ изтъква на преден план срещу рицарския жесток модел миролюбивият, земеделският, женският модел. Мирновременният живот е изобразен като най-голяма скъпоценност за човека. „Кога бог ще ни позволи — запитва поетът — да се завърнем от далечния път / и пак да заживеем у дома си, в родната земя / и да не познаваме други оръжия освен сърпа и косата?“ Соплицовският свят е свят на мечтания мирновременен труд и домашен уют. В този свят важна книга е „Съвременният готвач“ и тържествени действия — приготовлението на вкусни ястия. Мицкевич

[57] Вж. А. Йенсен. „Кървава песен“ и „Пан Тадеуш“. — Листопад, год. XII, 1931, кн. 1—2.

би могъл да повтори заедно с Вазов,че „по-добре е невеста млин да точи, отколкото рицарят да точи своя меч". „По-добра е медовината от сабята" — заключава Протази в края на поемата, сдобрил се вече със своя враг Гервази.

В този омиротворен свят цари любовта. За Мицкевич тя е най-дълбокият смисъл на съществуването. Тя е носителка на всички добродетели. В „Пан Тадеуш" любовта е и етическа, и естетическа категория. Да намериш истинска любов, да не я подмениш с изкуствено, фалшиво чувство, да се окажеш достоен за нея, да я опазиш непокътната — това са проблеми, не по-малко важни в живота на индивида от проблемата за свободата в живота на народа. Мицкевич успява не само да представи всичките любовни перипетии на героите с удивителен психологически реализъм, но и да митологизира в своята поема любовта като най-висше благо в предлаганата йерархия на ценности. Зосия е скромно и чистосърдечно момиче, но тя е и олицетворение на любовта с нейната нежност, поезия, чар и радост. Тя се явява не само пред влюбените очи на Тадеуш и възхитения поглед на графа, но и пред читателя като ефирна жена-дете, носителка на чистата обич. Нейният образ е нарисуван с пастелни багри. Лицето ѝ е „едно от тези мили, светли детски лица, които помним от сънищата на невинните ни години". Пръстчетата на ръката ѝ, вдигната срещу светлината на изгряващото слънце, изглеждат като рубини. Зосия се носи из своята градинка като феерично видение. Обитава в един свят, където всичко е в умалителна форма — цветята са цветчета, вратите — вратички, обувките — обувчици. И все пак тя е девойка от плът и кръв. Носителка е не само на красотата на живота, тя е и олицетворение на обич към всичко живо, представителка на женското начало, което не само очарова, но и поддържа живота. В сцените, в които Зосия храни селските деца и домашните птици, се явява като Деметра — хранителката на всичко живо. Но и тогава тя не добива строг вид на матрона, а си остава вечно млада, вечно прелестна майка-девица.

Образът на Зосия не е единственият носител на любовта като основно начало в поемата. Повечето персонификации, метафори, описания на природата имат за цел да изтъкнат същото чувство като най-съществено. Гостите на Соплицово още спят, а слънцето вече надзърта през затворените капаци и „сънливите им устни дразни със сутринните лъчи, като момиче, събуждащо с клас своя любим". Когато изгрява луната, небето и земята „дремят един до друг като съпрузи / щастливи: небето в чистите си рамене е прегърнало / гръдта на земята, посребрена от месеца". Двете близки до Соплицово езера са „като двойка любовници", шипката е в обятията на калината, боровинката притиска тъмните си устни до горската ягода, дърветата и храстите са като наредени за танц младежи, а по средата на поляната стои най-красивата двойка: „бялата бреза, младоженка, с хубавия си съпруг — габера". Кълвачът си играе в гората на криеница, катеричката е „танцьорката на горите", а старият Матей, заобиколен от белите си зайчета, „самият бял като зайче", „милва тяхната пухкавина". Всичко е хармонично, дори и „селската симфония" от крясъците на гъските, пуйките и патиците и мученето на кравите. Всичко се превръща в многобагрен разказ за живота, който със своите корени достига първичната си радост на любовта, според поета най-необходима за съвременния свят, който страда не от липса на знание, а от много знание и липсата на любов.

И в композиционно, и във фабулно отношение поемата завършва с всеобща хармония, всеобщо помирение, един победоносен химн на обичта. Влюбените се сгодяват, скараните се сдобряват. Всички заедно посрещат изгряващото за целия народ, за цялата земя може би слънце на свободата и всеки намира и малкото си лично щастие. Защото любовта не пренебрегва никого. Победата на едно общо дело само тогава е истинска според Мицкевич, когато осигурява щастието на всеки отделен човек, който не е средство, а цел на всяка борба. И творецът намира собственото си щастие — в тази поема се завръща в мечтаната си Итака. С пълно право немският естет Йоханес Фолкелт, професор на Славейков, нарича „Пан Тадеуш" епос, пропит „от един мощен, разкошен поток от празнична радост"[58]. Словацки определя оптимизма на Мицкевич като „оптимизъм на светостта", пред която трябва да се предаде „някаква столица на мрака". Поетът изразява с този оптимизъм вярата си в бъдещето на народа и на света. Той обаче предупреждава сънародниците си, у които на почит е бил цели векове рицарският модел на поведение, да не го доведат до лошата му крайност и принудени да водят строг войнишки живот, за да си извоюват свободата, да не забравят, че борбата не е цел, а само средство. Ето защо полският поет, този „измъчен от тежък опит син на историята", извежда в своята епопея идилията до върховете на изкуството и превръща цялата си творба в „молитва за форма на света преди хаоса, в която домът чака човека, земята — орача, зърното — сеитбата", както хубаво пише полската литературоведка Алина Витковска.[59]

За разлика от „Пан Тадеуш" и двете български епопеи извеждат като идеал за подражание мъжкия, рицарския модел на поведение, естествено свързан с култа към разума и знанието. Но докато реалистът Вазов изобразява в „Под игото" земеделския, мирновременния модел като все още преобладаващ в българското общество, Славейков представя, одобрява и препоръчва само рицарския модел. Всяка народна епопея е „война и мир", т. е. рисува живота на народа в мирно и военно време, което великолепно изрази Лев Толстой в заглавието на своята епопея. Славейковата „Кървава песен" е в същност само „война", защото и в първата й част, преди да е избухнало Априлското въстание, се водят непрекъснато словесни сражения и дуели между героите. Фактът, че Славейков представя Каменград като изключителен оазис на свободата и каменоградчаните като хора, които са служили в турската армия и имат военни традиции, му позволява да изобрази българското общество като общество, което живее и действува съгласно с изискванията на рицарския модел на поведение, както в „Илиада" и „Пан Тадеуш", макар че това съвсем не е типично за българското предосвободенско общество. Мъчно би могло да се реши доколко авторът в случая е повлиян от творбите на Омир и Мицкевич и доколко тук се проявава съзнателният му стремеж да противопостави своята епопея на Вазовия роман „Под игото". Няма никакво съмнение, тъй като съществуват доказателства за това,[60] че Славейков много се е дразнил от факта, че в „Под игото" изображението на въстанието започва от момента, когато у въста-

[58] J. Volkelt. Ästhetik des Tragischen. Zweite Aufl., München, 1906, p. 261.
[59] A. Witkowska. Słowianie, my lubim sielanki. . . Warszawa, 1972, p. 173.
[60] Статията на Славейков за „Под игото".

ниците вече се появяват признаци на униние и надделява страхът. Авторът на „Кървава песен“ не възприема концепцията на Иван Вазов и Захари Стоянов, според която само подготовката на въстанието е била велика и само тя е „мерило за силата на една велика идея“. Той иска да даде на народа си такава епопея, която да го убеди, че е способен на героизъм и че не е лишен от собствените си военни традиции. Славейков иска, както Паисий, да подпомогне народа си да изправи своята прекършена от робството, но въпреки това, а може би тъкмо затова силна и мъжествена снага. Такава концепция за народна епопея е съвсем естествена за един поет, чието творчество в голямата си част е възхвала на борбата и подвига. Славейковите герои и в другите му творби безкомпромисно защищават правото за свободна изява на чувства и мисли, превъзмогват собствените си слабости, надвиват над всякакви удари на съдбата. Най-надеждната връзка между миналото и настоящето за Славейков е „песен за гордия юнак“. Само тази хайдушка песен спасява според поета и миналото, и настоящето и открива път към бъдещето. Само загиналите в борбата герои оправдават живота на живите. Славейков величае дори родния си език затова, че е „активен език“, че във всяка негова дума има „меч, млат, длето и мускули“.

Безрезервният култ към войнственото, мъжкото начало в живота се проявява още в първата част на Славейковата епопея. Макар че нейното действие започва в мирно време, земеделският, женският модел почти отсъствува. Важната за този модел любовна нишка едва е загатната, и то по начин, който издава отекчението от нея на самия творец. Той като че ли я въвежда главно затова, че я притежават другите епопеи. В същност в „Кървава песен“ любовта отсъствува. От срещата между Младен и Вела лъха студенина. Застанал пред своята любима, героят не е напуснат нито за миг от мисълта, че „се бави още“ и че е оставил заради нея много поважните си мъжки дела. Оттам идва нетърпеливостта и рязкостта на поведението му. Лишена от топлота е и изградената напълно в романтична конвенция картина, в която Вела, седнала през нощта до прозореца, мечтае за „гордия и свиден лик“ на своя любим. Тук авторът не прониква в чувствата на момичето, а величае рицарския образ на Младен. И хубавото описание на първата среща между Вела и Младен не е лишено от студенина на дистанцията от времето, тъй като е дадено ретроспективно — в спомените на Вела. И за двамата герои техните чувства не са извор на радост и бодрост, а на притеснение и мъка. В духа на Славейковото убеждение, че само „в разлъка се постига най-висшата любов“, прозвучава пророчеството за трагичния край на любовната двойка: „един за другиго родени, / един от другиго да бъдат разделени“. В поемата с нищо не е доказано, че Младен и Вела наистина са били родени един за друг, но пророчеството за тяхната раздяла се сбъдва съвсем точно. За последен път виждаме Вела с пронизана гръд, потънала в локва кръв, и разказвачът не смята за нужно поне да загатне за чувствата на Младен при тази гледка или да го накара, макар и за миг, да спре пред трупа на своята любима. Младен я отминава, като че ли нищо не се е случило. . .

В „Кървава песен“ няма да намерим и нито една сцена, която да изобразява любовта на българина към земята и земеделския труд. За Славейков обработването на земята е пряко свързано с робството — „живот мъртвило“. Изтъкват се постоянно вместо земеделските военните традиции

на народа. В летописите на Будим, Виена и Унгария — съобщава разказвачът — е отбелязано, че в турската армия имало войници с „вълчия калпак", проявили изключителен героизъм. Това са били каменградчаните и макар че в случая едва ли има основание да се гордее с техните подвизи, оставили „в буреняк. . . по години села и градове, полета и долини. . .", поетът не пропуска да изтъкне и този пример на българската храброст. Това му дава възможност да обясни откъде каменградчаните и жителите на околността са добили своя „юначний гордий дух", са запазили военната си стойка, обичат своето оръжие и както героите в „Пан Тадеуш", също му дават разни наименования. Мнозина от тях са изкусни майстори във владеенето на пушките и знаят „гъдела" на военните работи. Слави се с храбростта си, този път с пълно основание, Стойко Ръж — стар опитен юнак, бил се и в Белград, и в Сицилия при Гарибалди. Храбри юнаци са и Хъшлакът, и Стоичко Делирад, известен като „най-ударния пушкар" в цялото Средногорие. Мъжествени и храбри се оказват всички герои от „Кървава песен", някои от които са се били за освобождението на други народи. Славейков с пълно право повдига много важен и все още малко проучен въпрос за участието на българите в освободителните борби на други европейски страни. Той наистина не привлича материала, разкриващ ролята на българските борци в гръцката завера и в другите освободителни борби на балканските народи, но и с приведените, съзнателно подбрани факти успява да представи българското общество като общество, на което е присъщ рицарският модел. Същата задача — да се разкрие героизмът на народа — изпълняват и хиперболизацията и стилизацията в героичен дух — ту рицарски, ту хайдушки. Уедряват се мащабите на явленията. Когато тръгналите за Оборище заговорници се качват по склоновете на Балкана, „глухият им оръжеен звън" е толкова силен, че се чува в най-отдалечените краища, както тътенът на наближаващата армия. За конете на българските юнаци се говори като за „вихрени коне", а в образа на Войводата, появил се за пръв път, се изтъква на преден план „от буйний пламък светнал, пристегнатий на кръст аджемски лют ханджар — юнаку под ръка в беди най-скъп другар". Милко Странника се движи „с пищови сребърни с позлатени дръжки". Каменградчаните са хора с „поглед мълниеносен", „стъпка смела и напета", а свитият им „чутовен" юмрук „и най-коравий лоб проплъзнял би на пита". Оказва се, че не българите са жертва на помаците, а родопските помаци се боят от буйните каменградчани, които неведнъж успяват да ги набият. Култът към физическата сила, типичен за античните творци, проличава най-добре в сцената на традиционната по време на сборовете борба между българския юнак и помака. Българинът побеждава, а помакът е „обезславен". В изображението на войнствения дух на народа поетът се увлича до такава степен, че дори когато рисува сцената, в която народът хвърля китки цветя на въстаналите юнаци, това започва да прилича на хвърляне на камъни и поетът заявява накрая: „кой както веч и во когото свари замеря".

Рицарската и войнствена атмосфера е усилена и с постоянното изтъкване на гордостта като най-висша добродетел в йерархията на предлаганите ценности. Поетът употребява епитета „горд" без никаква мярка. Името на Войводата се появява винаги с прилагателното „горд" и на устата му все „горда реч трепти". Балканът е винаги „горделив", а байракът на юнаците „гордо се вее". Юнаците са също горди като орли, Хъшлакът е

„навъсен и горд", Младен отговаря с „ответна горда реч", Мъдрителят „гордо се извива", въстаналият народ е „горд и честит" и т. н., и т. н. Дори и Турция получава наименованието „гордия властител". Това качество за Славейков е признак на човешко достойнство, което в „Кървава песен" се изтъква като незаменима скъпоценност. Може би дори е прав Спас Спасов, като твърди, че в „Кървава песен" „политическата свобода е по-скоро въпрос на човешкото достойнство"[61].

Героизмът, мъжеството и подвизите се възхваляват като най-висши добродетели и в речите на героите. Младен пред другарите си опълченци заявява, че единственият смисъл на живота са борбата и героичният подвиг. Гробовете на героите са нещо най-свещено и макар че борбата носи съсипни и безбройни жертви, няма друг „прекий ход" за силните, мъжествените и безстрашните.

Още от началото на поемата се усеща, че поетът се отекчава от мирновременния живот и бърза да премине към най-важното според него — да изобрази безсмъртния априлски героичен подвиг на народа. Едва несръчно завързал политико-идеен и любовен конфликт, той ги прерязва, без да ги разреши, както Александър Македонски е прерязал със своя меч гордиевия възел. Въстанието е избухнало и поетът с видима наслада се потапя в баталните сцени. То е един вид спасение и за героите, които загиват от собствените си противоречия, и за твореца, който с истинско увлечение рисува борбата. В първата част на „Кървава песен" храбростта на българина е разкрита по косвен начин. На заседанието в дома на Дойчин тя се възхвалява от самите комитетски хора, нещо, неприсъщо за българите.[62] Храбростта на народа героите описват и на народното събрание в Оборище или рисуват предчувствуваните от тях ужаси на близкото въстание, с което разказвачът иска за изтъкне, че те ги предвиждат, но не се боят от сигурната си смърт. От момента, когато започва борбата, поетът има вече възможност да покаже българската храброст непосредствено, в сцените на ожесточените боеве и сега творбата му се превръща в истински героичен епос. Разговорите стават кратки и естествени. Започването на битката след глухото затишие е дадено много пластично и живо. Напълно изчезва студената дистанция на разказвача. Сега и той, и читателят непосредствено участвуват в баталните сцени, описани с целия им ужас, по съвсем натуралистичен начин. Това е шокирало някои изследователи на „Кървава песен". Малчо Николов е смятал, че боевете в Славейковата поема се водят толкова тежко и с необикновено усилие под влияние на „Илиада". Според него в битките с модерно оръжие такава тежка сила била нещо неестествено и обвинява Славейков в пристрастие към отвратителни и кошмарни картини; той поставя за разлика от Йенсен баталните картини от „Пан Тадеуш" по-горе от тези картини в „Кървава песен".[63] Но и той не е прав. Функцията, която баталните картини играят в „Кървава песен", изисква да бъдат показани с цялата си истинска жестокост и кошмарна правдивост. Верен художествен усет е предпазил Славейков от всякаква стилизация

[61] Сп. Спасов. „Кървава песен". — Родна реч, 1965, кн. 2, с. 21.

[62] В това отношение Вазов е много по-прав, като изтъква нежеланието на българина сам да се хвали. Игуменът от „Под игото" е великолепен стрелец, но не той, а Онбашията го предизвиква на състезание, за да си покаже изкуството, тъй като самохвалството е черта, типична за един военен народ, какъвто е турският.

[63] М. Николов. „Пан Тадеуш" и „Кървава песен".

на битката в традиционния рицарски дух. Тук няма нито красиви рицарски дуели, нито хитри стратегически планове. Липсва всякакво украшение, всякаква пощада към нежните читателски „естетически "чувства. Борбата е отвратителна, жестока, нечовешка. Напълно на място е нейната „тежка сила", защото не се сражават две редовни армии, а се бият на смърт или живот шепа български въстаници, въоръжени с каквото са намерили под ръка — топори, боздугани, колове, камъни, — и то срещу една дива орда. В ръкопашните боеве те се борят с нокти и зъби, вадят се очи, разпорват се кореми, хвърчат окастрените глави и ръце. Това е див, нечовешки бой, какъвто не познават рицарските романи. Докато в описанието на мирновременния живот героите много си приличаха, сега всеки умира по свой собствен, неповторим начин. Хъшлакът, най-смелият юнак, е издигнат най-високо — забит е на кол от врага и така се превръща в символ на върховната, безумна храброст. „Най-върлият", сетен бой се води вече в Каменград — за всяка къща, за всяка ограда, за всеки праг. Героите тичат, „раната с ръката си прихванали", но не се предават. В последния бой с щикове Вървбан от Стрелча, макар и с отсечена ръка, успява със здравата да удуши налетелия го враг. Същия безумен героизъм проявяват опълченците на Шипка, „впили се в скалите, като пиявици". Те непоклатимо „стоят насреща като непокорни нови Прометеи" не само на врага и жестоката природа, но и на злия бог, който владее в тази поема и й придава дълбок трагизъм.[64]

Докато героизмът в „Пан Тадеуш" е етичен, героизмът в „Кървава песен" трябва да бъде определен като „фаталистичен", защото той не разчита на победата. Героите на „Пан Тадеуш" никога не се съмняват, че ще победят, дори когато се надигат срещу превъзхождащ ги в числено отношение враг. Героите на „Кървава песен" от самото начало предвиждат своята гибел. За първия ден от въстанието Младен казва: „Победен ли е той, или / на пропаст ден — велик и свет е ден!. . . / и в него за нас началото на края. . ." И все пак трагизмът на „Кървава песен" и безнадеждността на героите са „ведри". На хоризонта се мярка силуетът на Белия генерал — залог за близката победа. Но те няма да я доживеят. Няма да се завърнат в своята Итака, както не се завръща и самият творец. В суровия свят на борбата те не са цел, каквато е всеки човек в Мицкевичевия свят на любовта. Те са, както в безмилостния поход на Хегеловия Weltgeist, само средство за постигането на победа.[65] Затова в поемата няма жизнерадост. Има само трудно постигнато жизнеутвърждение. Поемата „Кървава песен" — апотеоз на мъжкия героичен устрем — е огряна не от слънчева, както „Пан Тадеуш", а от лунна светлина. Тя свети, но не топли.

Както вече се каза, реалистът Вазов не представя рицарския модел като общоприет от цялото българско предосвобожденско общество, а като идеал, към който трябва да се издигне народът и чиито носители са главно представителите на младото поколение. Но някои черти на мирновремен-

[64] Един от полските изследователи на категорията „трагично" с пълно право изтъква, че в античните творби има истински трагизъм, понеже античният човек е открил злия бог.

[65] Тук се касае за Хегеловия инструментализъм, осъждащ субективизма на единиците. Срещу този инструментализъм въстава Белински, като заявява, че съдбата на субекта, на единицата е по-важна от съдбата на целия свят и че не иска щастието „дори даром", ако не бъде спокоен за съдбата на всеки от своите братя (В. Г. Белинский. Философские сочинения. Т. I. М., 1948, с. 305).

ния, женския модел, присъщ на патриархалното земеделско общество, са представени от автора на „Под игото“ не само с достоверност, но и с увлечение, защото Вазовата „славянска“, както би казал Мицкевич, душа го тегли и към този модел. Близки до сърцето му са тези „хора къщовници“, които умеят и нивите си да обработват, и да въртят търговия, и да се повеселят в свободното време. Любовта между Рада и Бойчо е представена като ценност сама по себе си и макар че любовта не е митологизирана, както в „Пан Тадеуш“, постоянно усещаме, че Вазов я смята за една от най-хубавите прояви в живота. Патриотът и героят Огнянов не се отказва от нея, както прави лиричният герой на Ботевото „До моето първо либе“. Любовта между Рада и Бойчо е разкрита в романа с известна психологическа проникновеност. Писателят умее да изобрази важните за двамата влюбени мигове, както например тяхната среща след трагичната раздяла, когато Бойчо разправя на Рада за своите патила и с блаженство следи какъв дълбок и жив отзвук намира всяка негова дума в душата на любимата му. В света на човешката обич Вазов не е гостенин, а постоянен жител. Той дискретно, но убедително разкрива и бащината любов на бай Марко към синовете му, и радостта и гордостта на родителите, вгледани в умните си чеда, проявили се на годишния изпит. Той изобразява и братската обич, която свързва патриотите, и вярната и предана привързаност, на каквато са способни простите, но чисти души. В „Под игото“, както в „Пан Тадеуш“, има място и за обичта към животните. Бай Марко нежно погалва своя изплашен кон, а Марийка намира спасение между биволите, които за разлика от ожесточените хора се оказват към нея „състрадателни“. Дори в сцените на безпощадно изобличение на малодушието на въстаниците Вазов не може да скрие ако не своята симпатия, поне съчувствието и разбирането си към трогателната загриженост за семействата, накарала излезлите на бойното поле герои да предупредят жените и децата в града да не би да се уплашат, когато ще изгърми черешовото топче. . . Вазов, както с голяма прозорливост отбелязва Георги Цанев, не е *войнолюбец*.[66] Представител на един народ, който векове наред не е притежавал съсловие, чийто занаят е войната, той, както и сънародниците му, не е загубил още естественото за човека отвращение към кръвопролитието. В критическата си студия за Ботев Вазов не крие възхищението си от факта, че големият поет на практика мъчно се решава да пролива човешка кръв. „Ако чрез това — пише Вазов — войводата излиза лош, то човекът излиза по-добър.“[67] Много от героите на „Под игото“ също не са войнолюбци. Рада нарича Бойчо „кръвник“, когато той започва да й разкрива миналото си, а за мирното общество въстаниците дълго ще си останат „нехранимайковци“. Съзаклятниците вече знаят за престъпленията на предателя Стефчов, но не могат да се решат да го убият. Рицарският модел на поведение не може да не бъде противен на един народ, който цели векове е бил жертва на друг народ, довел този модел до най-жестоката му крайност. Проповедта на турския софта от „Под игото“ припомня често забравяната истина, че „светът трепереше от името на османите“ и че безмилостното избиване на гяурите е било санкционирано от мохамеданската религия. „Наточете ножове, пригответе всеоръжията си с молитва и бъдете готови, защото вече удари

---

[66] История на българската литература. Т. III. С., 1970, с. 121.
[67] И в. В а з о в. Хр. Ботев — крит. студия. — Събрани съчинения, т. 18, с. 242.

часът да умием срама си с кръвта на гяурите пред единия и велик бог на исляма“ — зове турският духовник. Вазов умее с пестеливи средства, но може би тъкмо затова толкова убедително, да покаже, че България наистина се намира, както чудесно определя чорбаджи Марко, в самото „чрево адово“. Синът на чорбаджи Марко, видял вратничето си с отрязана глава и заболял от тази гледка, няма да я забрави. Марийка е придобила епилептични припадъци — последица от чудовищната нощ във воденицата. Не може един народ — жертва на най-жестока военщина — да бъде войнолюбец. Напълно естествено ни звучат оправданията на тези, „бедни абаджии, прекарали живота си в мирен труд, с игла в ръка и превърнати сега в бунтовници, „навтъкани с оръжие“[68]: „Ние не сме били за това нещо!“, „Аз пушка в живота си не съм хванал“, „Ние кръв не можем да леем. . .“. Днешният читател, изживял ужасите на последната война, не може дори да не изпита чувството на възхищение, че са се запазили още на земята хора, които не са държали пушка в ръката си и не могат да проливат кръв. Професионалният революционер Бойчо смята за позор, че тези хора на мирния труд не се срамуват да признаят, че се боят. Но разказвачът ги разбира. Разбираме ги и ние. Полският съвременен писател Тадеуш Ружевич в един от най-хубавите си разкази „Смърт всред старите декори“ се възхищава от група младежи, отправили апел към света, че искат да живеят, не искат нова война и открито признават, че се боят от нея. Страхът от войната е по-човешки и по естествен, отколкото нейните жестокости.

Все пак разказвачът в „Под игото“ разбира, че за всеки народ идва времето, когато трябва да преодолее мирновременния си женски модел на живот, и че този момент е дошел за българите. Затова положителните му герои са носители на този нов модел, на новата йерархия на ценност и тъкмо те придават на творбата господствуващото в нея настроение на патриотизъм, храброст и готовност за саможертва. Вазов успява да покаже в своята епопея, че в живота на народите има и такива дни, в които най-висшата добродетел е да умееш храбро да умреш. Той рисува неповторимия подвиг на българските въстаници, непознат у „военните“ народи — да се опълчиш едновременно и срещу врага, и срещу собственото си общество, чуждо още на новия модел на поведение. Благодарение на своя реализъм и вярност към историческата правда Вазов разкрива изключителния трагизъм на тези самотни борци, тръгнали по пътя на върховен, защото „безнадежден“ героизъм, преследвани и от свои, и от чужди. И никой друг, като изключим Захари Стоянов, не е успял да покаже с такава достоверност националната специфика на българското въстание, което наистина са могли да вдигнат само хора, обхванати от „поетическо безумие“, непознато на народите, които винаги са притежавали рицарско съсловие. Априлското въстание в „Под игото“ е действително „зарист метеор“, истинско чудо и доказателство, че нищо не може да сломи в душите на хората зова към свободата, дори когато те се намират в самото „чрево адово“ и никога не са държали пушка в ръцете си. За разлика от Славейков Вазов знае, че височината и величието на един подвиг могат да бъдат разкрити само тогава, когато открито се покажат низините, от които е започнал полетът нагоре.

В самото представяне на рицарския модел като нов модел за подражание Вазов среща обаче известни затруднения, като стига ту до „отчаяни

[68] И в. В а з о в. Под игото. С., 1967, с. 319.

крайности", за които така е корил своите сънародници, ту се опитва по някакъв начин да видоизмени този модел в духа на общоприетия стар морал, тъй като хуманната му душа не може да го възприеме напълно. Това личи най-добре в конструкцията на образа на носителя на новия рицарски модел — Огнянов. Първоначално писателят стилизира този герой по образец на благородните рицари. Той безспорно е убеден, както и Херцен, че рицарският идеал в страните, които не са имали рицарство, може много да допринесе за развитието на чувство за лично достойнство у индивида. Херцен е смятал, че гордото искане да бъдат признати правата на рицаря, създавало почвата, върху която „е израснало съзнанието за правата и човешкото достойнство въобще"[69]. Явно доказателство за това, че авторът на „Под игото" също като руския мислител живо се интересува от този въпрос, е неслучайно въведеният в романа епизод със залавянето на двамата любовници, за да бъдат венчани насила. Неодобрението на този стар обичай, накърняващ личното достойнство и свобода на индивида, тук е израз на живия интерес у писателя към тази проблематика. В началото на романа Огнянов е представен като благороден рицар. „Какво рицарство!" — възхищава се Соколов, научил за решението на Кралича да се предаде в ръцете на властта, за да спаси погрешно задържания вместо него. Подвизите на Бойчо му спечелват такава слава, с каквато се гордеели някога безстрашните рицари, и Рада мечтае за „рицарския образ" на своя любим, „разхубавял още от красотата на мъжеството и окръжен с лъчезарния ореол на славата". Здравият обаче реалистичен усет на писателя скоро го накарва да изостави тази изкуствена стилизация. Вазов има верен усет за това, че рицарският кодекс на поведение за българите е „чуждо растение" (комедията му „Двубой"). Рицарската стилизация не е съзвучна с местната обстановка. Да си спомним само сцената, в която Кандов, задържан от турските власти, иска от Бенчо Дермана да преведе на турски неговите пълни с възмущение думи, казани в защита на личната му неприкосновеност и законност. Преводачът, както помним, му отговаря, че такива думи въобще не съществуват в турския език. . . Рицарският образец в тези условия си остава наистина доста абстрактен. Ето защо Вазов го изоставя и замества с образеца на българския хайдутин — отмъстител за народните страдания. Той е сега идеал за Бойчо. Огнянов се стреми да постигне „мрачно спокойния поглед на смъртта" и „геройския фатализъм" на българските хайдути, у които няма „нито разкаяние, нито съжаление, нито надежда". В „Под игото" българският „фаталистичен героизъм", който открихме в „Кървава песен" на Славейков, добива още поплътни очертания, защото съзнателно е издигнат от писателя до образец за подражание. Вазов успява да се докосне до сърцевината на този въпрос, неразривно свързан със своеобразната историческа съдба на народа. Традиционният народен отмъстител се е подвизавал векове наред с шепа свои другари в пределите на могъщата Турска империя. Дори всичките му нападения и набези срещу врага да са били успешни, никога не е могъл да разчита на пълна победа над неприятеля. Тъкмо обратното — той е знаял, че в края на неговия смел живот го очаква най-вероятно. . . бесилото. И неслучайно Захари Стоянов в „Записките" определя българските

[69] A. W a l i c k i. W kręgu konserwatywnej utopii, struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa. Warszawa, 1964.

въстаници като „млади хора, издигнали в своя идеал бунтовничество. . ., на края на което стоеше бесилницата“[70]. Ботев познава само „две заветни думи“: „свобода и смърт юнашка!“. Този „фаталистичен героизъм“, който не разчита на победата и е напълно решен да приеме мъченическата смърт, не буди никакви възражения у Вазов, толкова е естествен за българското съзнание. Има обаче друга черта в българското традиционно юначество, която смущава Вазов-хуманиста. Той не може да се помири напълно с отмъщението като етичен принцип. „Простата душа — четем в „Под игото“ — извинява и, тъй да се каже, одобрява дори много неща, противни на собствените ѝ етически установления от култ към извънредната личност.“ Но душата на писателя съвсем не е проста. Той се възхищава от народния герой-хайдутин, но не може да скрие смущението си от необходимостта да изтъкне отмъщението като етична директива, макар че многократно я проповядва в своя роман. Това проличава най-добре в описанието на преживяванията на Бойчо, когато наблюдава отмъщението на Данаил, насякъл на парчета убиеца на своя баща. „Кръвожадност — мисли Бойчо, — но добра черта. . . Българинът пет века е бил овца — звяр да бъде е по-добре, тогава ще го уважават хората. Силата е право и свобода. Това е природен закон. . . Пò обичам Мойсей, който дума „зъб за зъб, око за око.“[71] Тук писателят изпада очевидно в смущение, в „отчаяна крайност“ и в желанието си решително да скъса с мирновременната етика, отрича и това, което в нея е било ценно и положително. Той не забелязва, че отъждествяването на законността с успеха не може да бъде идеал за въстаника, тръгнал да се бие тъкмо срещу материалната сила на една незаконна, тираническа власт, и че човекът-звяр никога не може да си спечели у хората искрено уважение. Вътрешният, етичен закон на историята, в който дълбоко е вярвал Паисий, като писал, че страдащите и потисканите ще бъдат издигнати, а великите и мощните потисници — разгромени, тук е заместен с външния закон на политическия успех. Но само на думи. „Праведното отмъщение“ на хората от Алтъново, чиито следи заличава глутницата вълци, оставя неприятно впечатление и у Огнянов, и у неговите другари-селяни, то „влияе мрачно“ върху тях.

Разказвачът в „Под игото“ не може напълно да одобри военната етика с „праведните ѝ убийства“, „свещени кражби“ и героични отпечатвания на чужди писма, всичко това, което по-рано се е смятало за безчестие. Това проличава най-добре в сблъсъка между Огнянов и Викентий. Това е същевременно остър конфликт между двете йерархии на ценности — старата и новата. В името на „нов катехизис“, провъзгласил за бог и спасител „хъша балканскаго“, поставен най-високо дори и от духовните лица, Бойчо иска от Викентий да извърши „праведния грях“, като му го представя за подвиг — да обере своя опекун и благодетел. За Викентий в началото този „подвиг“ е само едно безчестие. Той е в пълно противоречие с дотогавашния му морал. Положението е сложно и трудно. Жертва на „свещената кражба“ трябва да стане не свирепият враг, а един благороден сънародник. Развръзката на тази сцена, при която двамата заговорници разбират, че са нападнали човек скромен и чист като светец, при това голям патриот, е доказателство, че писателят в случая смята за прав не Огнянов, а Викен-

[70] З. Стоянов. Записки по българските въстания. С., 1965, с. 38.
[71] Ив. Вазов. Под игото, с. 193—194.

тий. Верният етичен усет на Викентий е подсказал най-правилното му решение — да помоли за парите своя покровител. Бойчо е проявил тук схематично мислене: „Отец Йеротей е калугер и пари не дава лесно.“ В тази сцена надделява хуманизмът на Вазов, уверен, че целта невинаги оправдава средствата. В думите на Викентий „Не те ща, кръвнико“ — казани на Бойчо „почти злобно“, когато Бойчо подава на послушника своя нож — проличава съзнанието на Викентий, че Огнянов е стигнал в случая до отрицателната крайност на военната си етика и с това погазва нещо свято у човека. Авторът на „Под игото“ разкрива в тези сцени важна истина: в мирновременна обстановка военният морал може да се окаже много опасен. Подобна тревога Вазов изразява и на друго място, като пише, че народният герой „върви ръка под ръка с нощния касотрошител, но и тоя последният не е гнусен, а симпатичен даже, защото го осветлява и почти извинява человеческа идея, искрено възприета, зле разбрана и зле приложена“, тъй като тя неведнъж допуска действия, които „цивилизацията и самата човешка съвест смотрят за позорни и престъпни“.[72] Мислителят Вазов вижда опасността „хайдушкият“ модел да не се превърне в извинение за престъпленията на хората, които са убедени, че като герои „не са подсъдни на общите съдилища на обикновените хора“[73].

Авторът на българската епопея „Под игото“ предупреждава сънародниците си, че никакъв етичен образец, колкото нов и съвършен да бъде той, не освобождава човека от задължението да решава във всеки конкретен случай дали едно убийство или обир са наистина „праведни“ и „свещени“. Дълбокият хуманизъм на Вазов отхвърля въобще всякакви схеми. Писателят знае, че един шпионин може да се окаже благороден патриот, а една блудница — по-смела и по-човечна от довчерашните другари-комитаджии. В „Под игото“ той показва, че има моменти, в които трябва да отхвърлим всякакви образци за поведение и каквито и да било шаблони за разбирането на света и да се опрем само на обикновената човешка съвест и усета на собственото си сърце. И с това свое разбиране Вазов твърде много се доближава до Мицкевичевия „етичен героизъм“, който се проявява не само на бойното поле, но и във всекидневния живот. Проличава и усилието на автора на „Под игото“ да стигне до някакъв обединяващ синтез между двата модела — мирновременен, земеделски и военен, хайдушки.

* * *

Народът винаги по свой начин митологизира историята, а творецът на народна епопея трябва да умее да поеме върху себе си народното виждане с цялата му привидна наивност. Тъкмо това умение става обикновено „народна гаранция“[74] за един епос.

Епопеята на Мицкевич е митологизирана в народен дух, тъй като поетическото съзнание на автора е близко и сродно с фолклорното. Тук естествено не е без значение и умението на поета, типично може би за поляка въобще, да „издига обикновения факт в приказно явление“, както пише Малчо Николов, сравнявайки тази дарба на Мицкевич със „статично-аналитичния“ подход към явленията у Славейков.[75]

---

[72] Ив. Вазов. Събрани съчинения, с. 508 и 510.
[73] Пак там, с. 541.
[74] Вж. K. Wyka. Op. cit., p. 82.
[75] М. Николов. „Пан Тадеуш“ и „Кървава песен“.

Големият историк на литературата Юлиан Кшижановски с пълно право твърди, че Мицкевич въобще е живял с „истините на простия народ", чужди на елита. Въпреки че в подзаглавието полската епопея се определя като „шляхтишка история", Кшижановски убедително доказва, че тя е ако не повече, то поне толкова шляхтишка, колкото и народна, тъй като съдържа множество живи картини от селския живот, предания, поговорки, вярвания, сравнения, почерпени от фантастиката и бита на народа. „Селският свят се явява с толкова реалии — пише Кшижановски — че присъствието на селяните и на техните жизнени въпроси се чувствува на всяка крачка."[76] Тази близост до народа и до земята, „глуха за гражданите, но на селския човек с множество гласове шепнеща на ухото", както изповядва самият поет, окрилява неговото въображение. Тя му позволява да митологизира пролетта на 1812 г. напълно в народен дух, с тревожните и радостните предчувствия, предсказвания и апокалиптични знаци по земята и небето. Народното очакване на свободата се слива неразривно с очакването на самия разказвач, който, „роден под робство, окован още в люлката си, само едничка такава пролет е имал в живота си". Народният и личният възторг, обединени и издигнати до най-високия връх на напрежението, превръщат времето и пространството в епопеята в свято за народа „вечно" време и „вечно" пространство — национален мит за 1812 г. В поемата на Мицкевич можем да проследим и механизма на създаването на друг национален мит — мита за полските легиони на Хенрик Домбровски, овековечен в „Пан Тадеуш". В най-затънтените краища на страната пристигат вести за формирането на полска войска в Италия при армията на Наполеон и за необикновените ѝ подвизи. Около вестите нарастват цели легенди, обогатени и от разказите на първите герои — инвалиди и ветерани, — завърнали се от фронтовете по родните си домове. Митът се разраства, разхубавява се все повече и започва да изпълнява най-съществената си жизнена функция в обществото — младите момчета, които слушат „историите, по-чудни от приказки", бягат от къщи, за да постъпят в легионите на Домбровски.

Важен елемент на митологизацията в „Пан Тадеуш" е природата. Тя въобще заема в поемата изключително важно място. Може да се каже, че е един от епическите мотиви в тази творба наред с историческия, битовия и личния. Природата тук е въздесъща и прониква действието като „въздух и слънце" по думите на Станислав Пигон. По описание на природата и нейната красота през различните часове на деня и при разните атмосферни условия „Пан Тадеуш" надминава всички европейски епопеи. Големият полски драмописец и художник Станислав Виткевич отбелязва, че под думите на Мицкевич можем да подложим многоцветни бои и да рисуваме картини, напълно съответстващи на създадената от природата хармония. „В тази поема — пише Юлиуш Словацки на майка си — цялата природа живее и чувствува." Мицкевич е притежавал не само удивителна наблюдателност и изключителна памет за природата, но и богати познания за света на растенията, животните, птиците, насекомите. Той е отделил обаче толкова много място в творбата си на природата и по чисто патриотични и философски съображения.

[76] J. Krzyżanowski. Paralele. O ludowości Mickiewicza. Warszawa, 1961, c. 341 etc.

В съгласие с класическия канон, който изисква в началото на епоса да се съобщава главното му съдържание, поетът още в пролога посочва като главна задача на творбата си описанието на красотата на полската земя. Мицкевич е искал и самият той, и сънародниците му — емигранти — да бъдат пренесени от тази поема „телом и духом в полските ни родни полета“, както пише един от първите му читатели.[77] За Мицкевич като романтик народният пейзаж притежава наред с народната история и народния бит „историческа стойност“, защото според романтиците пейзажът е неразривно свързан с духа и съдбата на народа.[78] Да рисуваш родния пейзаж, това означавало за романтиците да създаваш национално изкуство. В Мицкевичевата епопея обаче природата наред с патриотичната играе и друга, може би още по-съществена роля.

В лекциите си по славянски литератури, четени през 40-те години на миналия век в Париж, Мицкевич говори с възторг за „Словото за Игоровия полк“ и подчертава, че характерният му белег, както и на славянските епопеи въобще, е отсъствието на митологичните божества. Те са според него заместени от природата. Славяните търсят и изразяват чудотворното в природата и чрез нея. Тя е и люлката на тяхното въображение, и тяхната митология. Гаранция за величието на една славянска епопея е следователно според Мицкевич народното преживяване на природата. В „Пан Тадеуш“ поетът съгласно с теоретическите си възгледи по тези въпроси придава на природата тази функция, която в „Илиада“ играят боговете. Природата участвува в съдбите на хората — съчувствува им и се гневи. Природните явления имат свой етичен смисъл, свързан със събитията в човешкия свят. Казимеж Вика отбелязва, че разказвачът в „Пан Тадеуш“ повдига своя тон само тогава, когато говори за природата, и допуска такива емоционални оценки, каквито не си позволява спрямо героите (с изключение на Робак). Незабравимо в своето величие е описанието на бурята, избухнала по време на набега, когато ураганът „с главата си рине земята, а с лапите си сипе пясък в очите на звездите“. Описанията на природата — казва Вика — създават „величествени епически рамки“ и внушават на читателя, че човешките съдби се управляват от ритъма, който господствува в света. Човекът не се отделя от битието като студен наблюдател, а се слива с него. В пейзажите на Мицкевич има много образи, близки до първичното, архаично одухотворяване на природата. Същевременно голяма роля в тях играе своеобразното „хуманизиране“ на света. Преди Зосия да се е появила в градинката — пише Вацлав Кубацки , — т. е. преди човекът да се е появил всред природата, тя е вече „хуманизирана“. Зелето, „навело плешивата си глава, размишлява над съдбата на зеленчука“. Поточето, „палавият немирник“, навлязло между ливадите, започва да шепне „като кресливо дете, сложено в люлката“. Антропоморфизмите се смесват с множество натуроморфизми, представляващи хората като растения или животни. Телимена, легнала в гората, прилича на пъстра гъсеница, графът — на дебнещ котарак, Зосия се плиска в легена като врабче в пясъка и т.н., и т. н. Неусетно се постига пълно единство между човека и природата. Двата свята се преливат един в друг и поетът по своя интуитивно-поетически път открива установената днес от науката истина за пълното единство на живата материя.

[77] Полски емигрант-революционер Станислав Ворцел.
[78] W. Kubacki. Op. cit., p. 320.

Народното преживяване на историята е чуждо на Славейков. Той не може да поеме върху себе си народното наивно виждане, защото наивността за него е синоним на невежеството. Не умее и да съучаствува в колективните изживявания, които, както у Вазов след представлението или у Мицкевич по време на концерта на Янкел, „сбират всичките души в една“[79]. Неуспешни са опитите на поета да митологизира голямото историческо събитие в живота на народа — събранието на делегатите на революционните комитети в Оборище. В „Кървава песен“ то е наречено „елмаз“ в „бисерен гердан“ — сравнение, лишено от свежест и оригиналност. Това събитие не може да бъде опоетизирано и превърнато в национален мит преди всичко затова, защото поетът едностранчиво го представя като словесен двубой между Младен и Войводата. Истинският му исторически смисъл е заличен. Опитът на Славейков да митологизира за негова сметка самата местност Оборище с помощта на една „екскурзия“ в предисторическо време с някогашните храмове и жреци-отшелници е много обстрактен и субективен. В него няма нищо народно.

Когато действието в „Кървава песен“ стига до върховния момент — обявяването на въстанието, — разказвачът вече напълно разкрива неумението си да изобрази народния възторг и склонността си не към митологизация, а към демитологизация. Настъпилата тишина след свадата, кой пръв от въстаниците да държи реч в чест на въстанието, поетът сравнява — съвсем неподходящо за момента на всенароден подем — с тишината, която цари в една къща, където стопаните са се завърнали от погребението на своя близък. Когато дружината тръгва из улиците на града, разказвачът предпочита да я напусне и да ни опише „глухата тишина и мъртвини“ на напуснатия двор и едно дете, вгледано с ужас, може би запомнен от детските години на поета, в „зинатата паст на мъртвия низам“. Когато народът се събира в църквата, народното изживяване на въстанието е напълно заместено от личните и много субективни преживявания на Младен. След като народът напуска църквата, разказвачът пак предпочита да остане в притихналия храм, за да придружава своя самотен чудак — Мъдрителя. Тълкуването на Тайната вечеря като вечеря на заговорници-борци би могло да послужи за някаква, макар и слаба връзка с главното събитие — въстанието. Заключението обаче на Мъдрителя „Един се в небеса, друг во земята лъже. . .“ и изказаното от него убеждение, че въстаниците са се „домъкнали“ само „на сиромасите да бъркат акъла“, рязко скъсват и тази слаба нишка и придават на цялата сцена силно демитологизиращо звучене. Действието се пренася сега на гробищата, където българските гробове говорят за преживените от народа ужаси. Тази сцена на свой ред не може психически да подготви читателя за непосредствено последвалото я описание на веселата трапеза у Дойчин. И така всички сцени от първите дни на въстанието са чужди една на друга, защото са рожба ту на спонтанното влечение на твореца да описва трагичното и ужасното или да изобличава наивния възторг, ту на съзнателното му старание да покаже ра-

[79] Важността на умението творецът на народната епопея да преживява историята заедно с народа си изтъква и А. В. Чичерин, който за „Война и мир“ пише: „О высоком патриотизме росского народа в годы Отечественной войни 1812 года думает и говорит Лев Толстой то, что об этом говорили его Тихон Щербатый, мужики и бабы, взявше в руки вилы и топоры“ (цит. съч., с. 194).

достта на въстаналия народ. Може би най-куриозен в това отношение е краят на сцената, когато каменградчаните изпращат своите юнаци: „шум и блъсък див настана и неразбранщина такава. . . че би ѝ завидял дори самият ад. . . за дълго време врачките ще има в Каменград извехнали нозе да вържат и обтягат" и „подпухнали меса со билки да налагат". Вместо емоционално да се слее с народа, разказвачът със своите подигравки и ирония издига преграда между себе си, заел позицията на гледащ отгоре наблюдател, и простата невежа тълпа.

В пълен контраст с усилията на Славейков да изобрази всенародната радост са и предсказанията за смъртта на главните герои. В края на тази част от поемата, която трябваше да бъде възторжена, поетът сравнява угасващите огньове около окопите с „някакви чудовища", които „из ропи подземни втренчиха през мрака там очи, зловещо греещи без блясък, без лучи". Настроението на зловещото предчувствие за приближаващия ужас окончателно надделява над съзнателно поставената задача да се изобрази възторгът на въстаналия народ.

Всяка политическа творба се отличава със своето основно настроение, което поетът създава не само чрез фабулата и образите, но може би още в по-голяма степен чрез сравненията, метафорите, персонификациите. В „Кървава песен" настроението играе огромна роля, защото и Славейков скъсва с конвенцията на класическата епика, но не в посока към романа, а в посока към модернистичната поема на настроението, с решителен за нея превес на субективното начало. Изчезва епическият разказ, заместен от личното поетическо виждане. Поемата „Кървава песен" е също митологизирана, както „Пан Тадеуш", но по своеобразен, Славейков начин.

Първата част от поемата е потопена в атмосферата на тайнственост и злокобно предчувствие. Тайнственото и загадъчното се изтъква от поета дори с известно загубване на чувството за мярка. Редица герои имат тайнствени биографии, в погледа на Войводата, който винаги нещо таи, „тайнствен някакъв и горд сияе плам". Младен върви в „тайнствен полумрак", където се „спотайва нощта" и т.н. Дори и „клонища прострели в белоцвят / като видения от други някои свят, / стоят тайнствено безмълвни дървесата", а на съмване „някои излека, като по таен знак, / прибра под стрехите разведрения мрак".

Още в пролога се казва, че България е обречена на изключителни страдания „незнайно по каква незнайна висша воля". Балканът също крие „дивни и замайни тайни". Самият български народ за поета е една тайна — „народ загадка". Епопеята „Кървава песен" трябва да разгадае тази загадка и може би тъкмо затова изобразеният в нея свят е увит с воала на загадъчното, обожавано впрочем от всички модернисти.

Настроението на предчувствията за приближаващия ужас ни обгръща също от първите страници на Славейковата епопея, родена до голяма степен от запомнения от детството на поета „на тези дни ужаса". На съмване звездите редеят и гаснат „като че в неочаквана уплаха", в „заглъхналите нощи" се чува плачът на цигулката на Мъдрителя и „слухти и дебне" „злокобното предчувствие". Картината на народното събрание в Оборище завършва с персонификацията на съдбата, която с „костелива длан" „зловещо засени" небесата. Още през първите нощи след избухване на въстанието месецът изгрява „издут червен" като подпухнал и окървавен. След погребението на Богдан Вит „умърлуши се нощта" и „някаква злокоба в тиши-

ната като че слухти и дебне". Близките ужаси предсказват героите по време на революционния съвет, предсказана е трагичната смърт на Младен и Вела, на Дивисил и поп Матей. Самият Младен предчувствува собствената си смърт. Във вдъхновения си монолог Дивисил предрича, че Единият" — народният вожд — ще поведе народа през „червеното кърваво море". Ужасът на всички предчувствия и предсказания достига кулминационната си точка в апокалиптичния сън на Младен. Героят е единственото останало живо същество на земята, сякаш преживяла потопа или ако употребим днешната терминология — атомната война. Единственият глас, който нарушава тишината, е гласът на водопада. Но от него не струи вода, а кръв. Появилият се внезапно тайнствен млад ковач — със зловеща „тиха песен" на уста — идва да отнеме живота и на последния човек — Младен. Този кошмарен сън е подходяща увертюра към втората част от поемата, в която всичките предчувствия и предсказвания от първата част напълно се сбъдват и оправдават заглавието ѝ „Кървава песен". Тържествува въздесъщата смърт. Вторият миг на върховния ужас, изживян този път от героите наяве, е мигът, в който вражеската войска настъпва към града, водена от „служителя на смъртта", прочутия кръвопиец Хафъз паша, „ален в жестокости" и „жаден кръв да лочи". Това е „хиена в облекло и облик на човек". Погледът му е смърт, усмивката му — също смърт. Славейков сякаш е отгатнал в този образ образа на палачите от хитлеристките лагери на смъртта.

От момента, когато врагът навлиза в града, картините на ужасите, кланетата, гаврите с трупове следват една след друга. Най-после не остава вече нито едно живо същество в разрушения град и в тишината, както в края на поемата на Юлиуш Словацки „Баща на чумавите"[80], се чува само молитвата на музеина, възхваляващ бога на разрушението и отмъщението — аллаха. След тази песен се появява и персонифицираният образ на смъртта. Тя се вглежда в своето дело с „очи бездънни", т. е. с кухините на човешкия череп, познава „своя дъх в дъха на кръвта" и в „ехидна радост" свива „в беззвучен смях изюдени уста". Славейков е знаел, че най-силен ефект се постига тогава, когато ужасът се свързва не с плача, а със смеха.

Смъртта, този път бялата смърт, празнува своята победа и на Шипка. Засъхналата кръв на юнаците хваща вече „лишеи от пукнатини на скалите" и „ризници от кръв съсирена" обвиват планинските върхове. Опълченците газят „реки от кръв", както им е предсказал техният марш, но още пострашна от борбата с врага се оказва борбата със зимната планинска стихия — най-жестокия „служител на смъртта". Ненамерил спасение в своята църква, народът не го намира и в родния си Балкан, макар че тъкмо той в началото на поемата е представен като единствената му светиня, единствена, в която вярва и самият поет.

Славейков, както романтиците, разбира, че в народната епопея огромна патриотична роля играят описанията и образите от родната природа. На творческия му натюрел обаче не е присъщо да описва природата просто от възторг, породен от нейната красота и хармония. Както великолепно определя Боян Пенев, с присъщата си тънка наблюдателност, Славейков така персонифицира обектите от природата, че те „въстават не в своята собствена конкретност, телесност и движение", а са „оживени от

[80] На този въпрос посветих отделна студия, озаглавена „За влиянието на Юлиуш Словацки върху „Кървава песен" от Пенчо Славейков", предадена за печат.

вътрешния живот на художника и представени така, както ги вижда той с „вътрешното си око“.[81]

И Славейков, както Мицкевич, въвежда в своята епопея родната природа, или по-точно казано, образа на Балкана като един от важните епични мотиви на творбата. Както Мицкевич, така и той приписва на природата функция, която в „Илиада“ играят боговете. Но Славейков прави това по свой, специфичен начин. Святата българска планина присъствува в цялата творба, но образът ѝ е митологизиран в народен дух само в началото на поемата, във великолепното обръщение на поета към „света светих“ и на собствената му душа и на душата на народа. По-нататък вече откриваме типичното за Славейков „натрупване“ върху един обект на несъгласувани помежду си, дори напълно противоречащи едни на други образи, сравнения и олицетворения. Поетът постепенно изоставя митологизацията на Балкана в народен дух и започва все по-открито да митологизира българската планина в съзвучие със собственото си светоусещане. В тази планина той иска да намери загадката на тайната на човешката съдба въобще. Балканът се превръща сега в „издигнат от бога символ таен“, олицетворение на гениалността, единствено способна да разгадае тайната на битието. Българската планина е пренесена в извънисторическото, митично време и в сакралното пространство. Тя става многовековен мъдрец, издигнат над света безучастен и „неволен зрител“ на всичко, което се върши около него и което за него е презряна, празна човешка суета. „Непознатата сган“, „пълчищата“ нахлуват при мъдреца неизвестно откъде и „кой знае от какви полъгвани мечти“. В диалога, поведен между Балкана и народа, Балканът се оказва вече не „баща“, а жесток, безпощаден съдник. В деветата песен „На Шипка“ българската планина — олицетворение на българската издръжливост — се превръща същевременно пак в мъдрец, възмутен, че пристигналата „паплач“ (а между нея има юнаци, на които Балканът е бил закрилник!) смущава неговия покой на вглъбен в себе си самотен мислител. Той пак гледа с презрение безсмисления „кръговъртеж“ на хората, които „слава кървава“ вечно „славят на някого“. Техните безсмислени деяния будят у него отегчение и скука: „И все то същото, каквото днес и вчера, / примъква се за кръв на смяна нощ и ден / и ден и нощ.“ Ницшеанската идея за цикличността на битието, за „вечното възвръщане“ прозвучава тук съвсем определено. Образът на българската планина заприличва на образа на Ницше, създаден от Славейков в очерка му „Фр. Ницше“.

От несмутимото си величие и спокойствие на мъдрец Балканът е изтръгнат от нанасяните му от снарядите рани, „подсърдени от мраз“. Обхванат от необуздан гняв, странен за един мъдрец, той се превръща сега в гръмовладен Зевс, в зъл бог на отмъщението, не по-малко страшен от аллаха: „Безмилостно и диво той налетя и сняг, и камени, и ледове парчета / размята ревнал той / наверно враг и свой / да изпотрепи с тях. . .“

Балканът превръща окопите на българските юнаци в гробове, вледенява стражите, отнема живота на главния герой на поемата. С пълно право Вълкан Гощана възкликва: „изяде ни Балкана“. В края на поемата Балканът става също „служител на смъртта“ и баща, който изяжда собствените си деца. Тук човекът и природата не само, че не са част от космическата

[81] Б. П е н е в. Български преводи на „Кримски сонети“. — Год. Соф. унив., Филол. фак., т. XII, 1926, с. 1—64.

общност, в която се сливат в едно цяло, както е в „Пан Тадеуш“, но тъкмо обратното — те са изправени един срещу друг, като смъртни врагове напълно в духа на съвременната отчужденост на човека от природата. Това е същевременно и трагично отрицание на вярата на поета в Балкана. Авторът на „Кървава песен“ би могъл да каже заедно с Димчо Дебелянов: „и в свойта вяра сам не вярвам аз“. „Кървава песен“ не е ли тогава поема за безверието и за победата на смъртта?

В цялото творчество на Славейков жестокостите, ужасът и победата на развилнялата се смърт се явяват като лайтмотив, като упорита обсесия. Обърне ли той поглед към миналото на своя народ, вижда потресаваща картина — огромно, покрито със сняг поле и по него „чак поглед догдето достига, / извива се черна верига“. Това са завръщащите се български полкове „сакати и слепи нероди“, на които е извадил очи Василий Българоубиеца. Вгледа ли се в миналите съдбини на руския народ, поетът забелязва само орляци „полицейски гарвани“, в чийто зловещ грак „се чуе безумния смях на Иван Грозний“ и „се черней в небесата сянката“ от бесилките на Николай втори. Където и да погледне, Славейков навсякъде открива дива жестокост, от която е страдал векове наред неговият народ. Той я рисува също с безкомпромисна жестокост към читателя, уверен, че Хайне се чете и днес, защото с творчеството си „ранй люти рани“. Чести са у Славейков образи на самотни гробове, погребения, на които „мъртвеци мъртвеца в царството на мъртвите спровождат“. Той обича да рисува лицата на умрелите. Не знаем как изглежда Иво от поемата „Ралица“, докато е бил жив, но неговите „широко изцъклени безжизнени очи“ остават в паметта ни. Чумата като „служителка на смъртта“ неведнъж възбужда въображението на Славейков. Той обича да показва всесилието на смъртта и нейната победа над изкуството, любовта и живота. „Жрецът на живота“ трябва да признае, че е бил „осмъртен“ в своя храм. Славейковият Микеланджело открива, че умъртвява живота в мраморните си фигури, както един от героите на полския модернист Казимеж Тетмайер открива, че вместо „ангела на живота“ е изваял „ангела на смъртта“. Любовта у Славейков е „скритий хладен образ на смъртта“ и влюбените могат да се съединят само в смъртта. Радостното по своя характер състезание между младата двойка жътвари, чийто скъп залог е перспективата за брак, завършва със смъртта на жътварката и нейните дружки отнасят трупа й в селото. Друг герой на Славейков, грабнал пушката, за да извоюва „слънцето на сърцето“, е осъден на смърт и е обесен.

В света, в който смъртта се превръща в пълна господарка, и самият бог „умира в това, що е оживил в човека“. Човекът остава самотен почитател на „бога на безбожието“, „себевраг“, „безсмислена играчка“ на времето, която знае, че ще се освободи от кръста на съдбата си само за да легне под другия кръст, издигнат над нейния гроб. Поетът въстава дори и срещу най-висшия дар на живота — съзнанието, — защото за него то е само извор на страданията и на мъките на отчуждения от всичко човек, чужд дори и на себе си. От тази призрачна самотност и безнадеждност Славейков намира само един изход — да се преодолее страхът от смъртта, като тя бъде осмислена, одобрена, може би дори обикната. И поетът възхвалява смъртта ту в духа на източните мислители като желана врата и път към вечността, ту в духа на модернистичните „нирвани“ като най-хубав сън, в който се сбъдват всички надежди. Смъртта в творчеството му се оказва

и висша награда за смъртните, „обезсмъртила“ човека. Тя слага лавров венец върху челото на героя, който „не връзва с живота ръцете си“, освобождава „смелокрилите духове“. Смъртта е страшна само за тези, чийто живот е безсмислен. Във великолепните обаче „Епитафии“ на Славейков и за тях смъртта се оказва истинска благодетелка. Тя смъква от отрудените им плещи товара на живота и закърпва раздрания им живот. Нещастниците, които са живели винаги за чужда полза, умират за собствената си.

Но колкото повече се възхвалява, осмисля и обиква смъртта, толкова повече се обезценява животът. Поетът разбира това. В „Кървава песен“ той обявява генерално, решително и последно сражение на смъртта с всичките ѝ ужаси в името на мъжествения подвиг, в името на живота. Той успява, въпреки че и тук не спазва художствената мярка и натрупва толкова ужаси в една творба, че до голяма степен притъпява способността към свежото възприятие у читателя, да нарисува величествена картина на безверника-българин, напуснат от всички, дори и от най-скъпия на сърцето му роден Балкан, но не се отказал от живота и борбата, уповавайки се само на себе си. Въоръжен с „фаталистичния“ си героизъм, той превъзмогва страха от смъртта, наслоен от векове в душата му, и побеждава. „Кървава песен“ е дълбока метафора на народната съдба. Господствуващото в епопеята настроение е не само рожба на лична обсесия, но и израз на скрития в народната душа спомен за изживените мъки и ужаси. Славейков достига не с външно наблюдение, а с вглъбяването в собственото си „аз“ и с погледа на „вътрешното си око“ до истината за своя народ. „Кървава песен“ е философска национална епопея, разкрила „несъзнателната съзнателност, която ние означаваме със слабата дума митос на един народ“[82].

„Под игото“ като роман разкрива на твореца много по-малко възможности за митологизация от поетическите творби. Но Вазов е роден поет, и то поет надарен, както вече се изтъкна, с тънък усет към народното светоусещане, близък, както Мицкевич, до фолклорното съзнание. Той умее майсторски да вплете в своя разказ народната мълва, породила се в същност във връзка с легендарните подвизи на Левски, според която Огнянов се превръща ту в момче, ту в старец, от черноок става рус, от поп — селянин. . . С народното митологизиране Вазов умело съчетава и своето лично. В редките си отстъпления, наситени със силна емоционалност, той успява да включи своите герои-апостоли във великата верига на народните водители, от които първият е благословил освободителното дело от „височината на Атон“, а последният — „от височината на бесилото“. Така писателят доизгражда скъпия за народа национален мит. В „Под игото“ добива голяма поетична сила и народният мит за „дядо Ивана“. Вековните предчувствия на народа и неговата вяра в освободителната мисия на Русия намират прелестна, а същевременно и естествена изява в думите на едно дете, за което е тъй сигурно, че Русия ще освободи България, както е сигурно, че цар Асен е освободил българите от византийско робство. . . Народните поверия за Вазов са нещо живо и поетично. Когато героите на романа напускат през нощта Алтъново, разказвачът не се колебае да ги сравни с „вампири, които стават около Коледа“. Авторът на българската епопея долавя и значението, което са имали в онова време, когато прежи-

[82] Определение на самия Славейков от очерка му за Мицкевич.

вянето на историята започва да обхваща все по-широки народни маси, разните предсказвания за края на „турецкото государство“ и на Мохамеда, „восточний антихрист“. Голям художествен успех на романиста-поет е изображението на кулминационната точка на патриотичния народен възторг, слял се в неразривно цяло с възторга на разказвача и намерил своя видим израз в прочутото „Турция ке падне“, изписано с черковни букви върху черешовия топ — символ на безумната дръзновеност на народа.

Ако авторът на „Под игото“ беше завършил своя роман със сцената, в която Боримечката изнася черешовото топче на Балкана, когато и най-закоравелите неверници почват да вярват в успеха на народното дело, митологизацията на тази сцена щеше да обгърне цялата творба, както възторженият епилог на „Пан Тадеуш“ потапя цялата полска епопея в сияещ оптимизъм, макар че, както знаем, Наполеоновата кампания в Русия завършва с пълно поражение. Но Вазов е и поет, и трезв реалист и не се отказва да разкрие цялата истина за Априлското въстание докрай. Той показва в следващите сцени на романа и „чудовищния крах“, когато въстаниците отново биват наричани „хаирсъзи“, юрдановците и стефчовците пак са на почит като „спасители“ на народа, а Балканът се превръща от легендарна майка на юнаците в коварна мащеха. Докато в потопа на историята, залял Соплицово, загива всичко дребно и егоистично, а изплуват на повърхността най-хубавите качества на народа, в потопа на османското отмъщение, залял българските земи, загиват всички най-честни, най-смели, а остават, издигат се и тачат безочливите подлеци и покорните страхливци. Краят на романа е дълбоко трагичен, защото това е история на един град, който не се е спасил с героизма си като Соплицово, нито е бил разрушен до основи и загинал заедно със защитниците си като Каменград. Той е оцелял благодарение на пълната си капитулация. Единственият, който се осмелява да протестира срещу вършените престъпления и насилия, е Мунчо — далечен сродник на глупавите братя от народните приказки; защото в света, където господствува кондензираното зло, само „лудите“ са способни на протест. В този песимистичен край и изобличителния му патос бихме могли да търсим типичната за Паисий, Неофит Бозвели, Ботев, Смирненски, Алеко Константинов и много други български писатели „богомилска“ демаскираща страст, „богомилския“ поглед, особено чувствителен към злото в света. Тук обаче съществуват и конкретни причини завършекът на Вазовата епопея да бъде толкова мрачен. Когато Мицкевич пише „Пан Тадеуш“, полският народ е още под робство. Поетът напълно съзнателно завършва действието на своята епопея в момента на всенародната радост и на изгрелите надежди за близкото освобождение. Те наистина не са били оправдани в конкретния случай, но краят на поемата разкрива светли перспективи към бъдещето, което един ден непременно ще ги оправдае. Когато Вазов и Славейков създават своите епопеи, народът им има вече независима държава и двамата български творци знаят, че борбата не свършва с политическото освобождение. Влахът от „Кървава песен“ казва: „През много се врати, докле в свободата да влезеш, преминава / и требва не една там да трошиш брава. . .“ В изобличителната последна част на „Под игото“ е вградено тежкото разочарование на поета от постигнатата „свобода“, която не се е отървала от диктаторите, „потребни подлеци“ и мъчители на народа, „свобода“, при която народът продължава да живее „на страха под крилото“. Вазов знае, че бъдещата победа зависи

от победите ни в настоящето. И затова категорията „настояще“ за него е толкова важна.

В заключение[83] трябва да се каже, че „Под игото“ и „Кървава песен“, макар да притежават някои общи черти — резултат от намерилата в тях отражение българска национална специфика, — като народни епопеи са много различни. Вазовата епопея по отношение на вярното изображение на миналата епоха е много по-близка до „Пан Тадеуш“. Ето защо сравненията на двете български епопеи с „Пан Тадеуш“ — общопризнат образец на народна епопея — се оказаха благоприятни за „Под игото“, но поставяха в неизгодно положение „Кървава песен“. Може би донякъде закономерен би бил дори въпросът: щом като „Кървава песен“ е друг вид епопея, различна от „Пан Тадеуш“, оправдана ли е нейната съпоставка с Мицкевичевата творба, съпоставка, от която „Кървава песен“ губи? Не бива обаче да забравяме, че всяко литературно произведение съдържа в себе си implicite закони, според които трябва да бъде „съдено“. А Славейковата творба има смесен характер. Тя е философско-политическа поема, като същевременно авторът ѝ съзнателно се стреми да придаде на произведението си историческа и битова представителност, присъщи на съвременните народни епопеи.

И редица наши критици тъкмо за такава епопея от Мицкевичевия тип са я смятали. Ето защо тази съпоставка е според нас не само оправдана, но и нужна. Помъчихме се да покажем, че влиянието на „Пан Тадеуш“ върху „Кървава песен“ не е било благоприятно, защото всеки опит на Славейков да доближи творбата си до Мицкевичевата нарушава естествената ѝ целенасоченост и самобитност. Според нас Славейков би създал по-цялостно произведение, ако се беше напълно доверил на собствения си творчески усет, собствения си творчески натюрел и своеобразното си светоусещане.

Паралелът между „Пан Тадеуш“ и „Кървава песен“ не ни позволи да отделим повече внимание на най-съществения за „Кървава песен“ въпрос: какво представлява тя като българска философско-политическа епопея? Това би могло да стане при друга съпоставка с произведение, което е също опит за създаване на национална философия на историята, опрян върху личен, вътрешен свят на твореца. Може би един литературен паралел между „Кървава песен“ и някои творби от Юлиуш Словацки или Станислав Виспянски в това отношение би бил плодотворен, защото би ни доближил повече до сърцевината на Славейковата творба. Но това би могло да бъде тема за друга студия. И все пак да не си правим илюзии, че подобни сравнителни изследвания биха могли да заместят една цялостна монография, посветена на „Кървава песен“ и написана от специалист-славейковед. Проучванията от типа на предлаганото имат само приносен характер.

[83] Тук искам изрично да подчертая, че подтик към написването на тези заключителни думи ми даде задълбоченият критически анализ на сегашната студия, направен от Петър Велчев при обсъждането ѝ в Института за литература.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ — ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ И ЛИТЕРАТУРАТА. София . 1978

Иван Радев

„Кървава песен" и идейно-естетическите измерения на темата за националноосвободителните борби

Темата за националноосвободителните борби е основно обединяващо ядро на литературата ни през 80—90-те години. Тя играе ролята на идейно-естетически фактор в жанровия и тематичния развой, съсредоточава усилията на поети и белетристи, предлага възможностите си на ярко събитийно цяло, което „улеснява" неукрепналата още белетристична традиция, овладяването на нови форми от поезията, обуславя разцвета на мемоарно-документалната проза.

Достатъчно е да спомена, че такива изтъкнати представители на нашата класика като Ив. Вазов, З. Стоянов, К. Величков осъществиха своя талант чрез темата за националноосвободителните борби. Всичко най-значително в поезията и белетристиката на Иван Вазов („Пряпорец и гусла", „Тъгите на България", Епопея на забравените", „Немили-недраги", „Под игото", „Чичовци") или пък на Захари Стоянов („Записки по българските въстания", биографиите на Ботев, Левски, Каравелов) е плод на интереса им към революционно преобразуващата сила на събитията от 70-те години. Оказа се, че темата за Априлското въстание, за борбите през това „комитетско десетилетие", както го нарекоха историците, е „тема българска" с неизчерпаеми възможности за пресъздаване, за „изследване" на българската душевност, българския национален характер и същността на историческата съдба на българския народ.

В тоя смисъл не е случаен фактът, че почти непосредствено след Освобождението се налага една вълна от мемоарнопублицистични творби, които целят на документират събитията, да възстановят техния образ, докато са живи участниците, докато са пресни раните, докато не се е уталожил изпълващият ги национално-патриотичен подем. Тази задача изпълняват „Неотдавна" от Вазов, „Записките" от З. Стоянов, „Миналото" от Ст. Заимов, „В тъмница" от К. Величков и др.

В съгласие с възможностите на белетристичния си талант, с принципите — идейни и естетически, — от които изхождат, в съгласие с кръга от лични наблюдения те постигат отчасти истината за историческия ход на събитията, уплътняват картината на станалото, на проявения героизъм, на съдбоносните последици от революцията.

Пенчо Славейков, започнал своята литературна дейност в края на 80-те години, представя друг етап от художественото мислене и търсенията в литературата ни. Но и той е овладян от повишения интерес към темата за националноосвободителните борби. За това говорят „Сто двадесет души", „Харамии", „Бачо Киро", „След Старозагорския бой" и най-вече епосът „Кървава песен". В късите поетически форми преобладава философски осмислящото и баладичното начало. Изобразени са твърдостта на българина, готовността му за борба, трагичното лице на подвига. Със своите качества и поетическа завършеност на идеята се открояват „Харамии", „Сто двадесет души", „Бачо Киро". Но тук ни интересува „Кървава песен" — неговото „жизнено дело", творбата, в която влага най-настоятелно амбициите си на художник, гражданин и мислител.

От една страна, намираме всичките основания да разглеждаме „Кървава песен" във връзка с разгърналия се през 80—90-те години процес, с очертаната по-горе насока в тематичния развой на следосвобожденската ни литература. Славейков полага големи усилия да обхване историческите събития, на документална основа да постигне идейно-естетическата им същност. Отделните строфи и песни заемат мястото си в рамките на целия епос след обстойно проучване на писаното и документите, след точно възстановяване на засвидетелстваното от участниците. На въпроса за съотношението и видоизменението на историческите факти, на документалността и естетическото им преосмисляне по страниците на „Кървава песен" няма да се спирам. Ще напомня само, че в това отношение Славейков изненадва с историографското уплътняване на изображението, с максималното използуване на документа, на описваните моменти около Априлското въстание. Сам той в бележки към черновите на „Кървава песен" е записвал неколкократно използуваните спомени и документи, позовавал се е на много наши и чужди автори — „Миналото" от Ст. Заимов, „Записките" от З. Стоянов, спомените на К. Иречек, Садък-Чайковски, Немирович-Данченко, Ужин, Берковски, Ф. Симидов, автобиографията на Пърличев и др.[1]

Тук не става дума за творбите, подпомогнали Славейков да осъществи своя замисъл — те са от друго естество и са му влияли при изясняване художествената концепция и стиловия изказ на „Кървава песен" („Илиада", „Пан Тадеуш", на Гогол, Пушкин, Гьоте). В случая е важно друго — създавайки поемата си, той се „основава на мудни и тягостни изучавания на фактите и спотаения зад тях смисъл на нещата"[2]. А това се отвежда към усилия с по-сложна характеристика, които се приближават до целите на Ив. Вазов, З. Стоянов, К. Величков, но същевременно се налагат и с нови черти.

Текстът на „Кървава песен" показва познаване на българската и турската история от XVIII—XIX в. Едно специално проучване на неговите източници, дори и само на използуването на Захари Стояновите „Записки" би разкрило механизма и характера, степента и преосмислянето на ония исторически факти и документални положения и събития в процеса на създаване на поемата, отразяващи усилията на Славейков да бъде верен изобразител на Априлското въстание. Но не бива да забравяме, че поетът

[1] Вж. П. Динеков. Към историята на „Кървава песен". — В: Славейков, П. П. Съчинения. Т. IV. С., 1949, с. 329—330.

[2] П. П. Славейков. Събрани съчинения. Т. IV. С., 1958, с. 185.

изобразява въстанието в Каменград. Неслучайно в първите редакции на началните песни на „Кървава песен“ срещаме името Бенковски, което по-късно преименува Войводата. Преценил е, че по тоя начин си предоставя възможност по-свободно да оперира с проявите и характеристиката на образа, с фактологичната основа на сюжета. Но всичкото това — извлечено от архивите, от разказите на участници, от спомените и сборниците с имената и делата на поборниците — е подчинено и не само подчинено, а и променено в съгласие с насочеността на авторовата идея, с неговите разбирания и представи.

Оказва се, че дори и антропонимичната система на персонажа е на документална основа — последица от внимателно изучаване на спомените и на списъците на въстаниците в Панагюрище, Копривщица, Перущица. Но героите оживяват по страниците на „Кървава песен“ с такива променени поетични и необичайни имена като Дивисил, Чер-Чемер, Младен, Делирад и др. или с обобщаващо символни като Войводата, Мъдрителя, Хъшлака, Сокола, но и с истинските — Адил ага, Селями, Хафъз паша. . . Близостта до документалното изображение, влечението към историческия факт, към спомените на участници и очевидци правят „Кървава песен“ органична проява от тази художественодокументална вълна на 80—90-те години, която осмисля темата за националноосвободителните борби. Но това не са чертите, които единствено определят подхода на епика.

От друга страна, твърде съществени са различията между Ив. Вазов, З. Стоянов, К. Величков и Пенчо Славейков — в изходните позиции, в усилията им да пресъздадат художествено това голямо историческо събитие. Различията се обуславят от няколко неща. Авторът на „Кървава песен“ не е участник в изобразяваните събития, нито техен свидетел. Той за разлика от другите разбира в по-друга насока целите на своето творчество, връзката му с българската действителност, със „злобата на деня“ и т. н.

Поставил си задача да „европеизира“ българската литература, да дири художествения смисъл на общочовешкото, на трайното в неговите национални прояви, съвсем естествено е Славейков да види при „Кървава песен“ в по-друг план творческия си замисъл, овладяването на темата за революцията. Пък и характерът на неговата творческа рефлексия — съзерцателно-обобщаваща, философскоразсъдъчна — го отдалечава от естетизирането на фактите и техните стойности сами за себе си, отдалечава го от „прототипа“, за да подири философско-психологическите измерения на голямото историческо събитие. Дял имат и предварително избраната форма и жанрът. Оттук тръгват различията между художественодокументалната стойност на „Кървава песен“ и емоционално-възторжения облик на „Епопея на забравените“ и „Под игото“, между „Кървава песен“ и „Записките“. Това определя самостоятелния ъгъл на изображение, по който се осъществява цялостната картина на Априлското въстание в „Кървава песен“.

Още когато се насочва към темата за революцията, към тежкостъпната форма на епоса, Славейков осъзнава необходимостта от самостоятелност на творческото решение и схваща задачата си да постигне „една философска преценка на историята на българите“. Именно философско-психологическият разрез и осмисляне на събитията залягат в усилията на епика и резултатът им е в съгласие с пластикоизобразителната сила, с която е уловен и пресъздаден българският бит и българската природа в

тяхното многообразие и пълнота. Това са две страни на един и същ процес, на едно цяло, на едно динамично време, на единно национално присъствие. Затова грешат изследвачите, които се опитват да пренебрегнат идейно-философската част на изображението и на заряда на събитията, конфликтите и образите, като сочат, че майсторството на поета се е проявило само в „изображението на българския бит и природа", на „родния Балкан", в „лирическите отклонения", в строфите, където се чувствува въздействието на фолклора, и т.н.[3] Защото основната задача на автора включва именно философско-психологическите измерения на епохата и на българина, на ония прояви, в които се оглеждат характерологичните му черти като национален тип. Идейният, философският и психологическият заряд на конфликтите и събитията са в центъра на авторовите усилия и въпреки отделни слабости именно благодарение на тях „Кървава песен" зазвучава самостоятелно и пълноценно в рамките на литературния процес.

Няма да анализирам творбата с нейното многообразие от идейно-философско съдържание и психологически обобщения, които я открояват и налагат като новаторско явление в нашата литература. Това е задача, трудна и сложна, изискваща аналитичен обглед на образната система, на конфликтите, на уловения философски смисъл на натрупания от българина исторически опит и готовността му за борба. Ще засегна само насоките на изображение, които свидетелствуват за тая самостоятелност, за принципно новите идейно-естетически измерения на темата за националноосвободителните борби в „Кървава песен".

Поставяйки си задача да пресъздаде Априлското въстание — върхово събитие в живота на българина през XIX в., — в което се пречупват или си дават среща всички неща, които изграждат неговия дух и бит, начин на мислене и самочувствие, Славейков е бил изправен пред две възможности — или да се стреми към максимална достоверност на изображението по линията на пряко следване хода и данните на събитията и така да създаде документална творба, или да „илюстрира" събитията със средствата на художествено-повествователния похват, където художествената измислица, свободното фабулирате, авторовите инвенции да запълнят липсата на занимателност, на интригуващо начало в предлагания от историческия ход сюжет. Но действителността, която разкрива „Кървава песен", не е плод нито на едното, нито на другото. Епикът тръгва по самостоятелен и неизползуван дотогава в нашата литература път към събитията на историческото минало. Авторовият замисъл още в началото се подчинява на идеята за написване на една „философия на българската история". Не изясним ли постигнатото в тази насока, не осмислим ли философските обобщения на характера и чертите на българина, на неговия исторически опит и революционен кипеж, не можем да добием цялостна представа както за стойностите, така и за слабостите на „Кървава песен", не можем да уточним самостоятелния влог на Славейков в тълкуването на темата за националноосвободителните борби.

Славейков осъществява философско-психологическата измеримост на събитията и на душевността на българина в „Кървава песен" чрез цялостната насоченост на изображението. Помагат му както проследените разговори

[3] Вж. А. Т о д о р о в. Предговор към С л а в е й к о в, П. П. Събрани съчинения. Т. I. с. 58—66.

и разгърнати виждания на персонажа, така и неговите вмесвания и лирически отстъпления, пресъздадената природа и бит. За автора това са прояви на едно единно цяло, където мисловното прераства в практически жестове и всекидневнобитова окраска и форми, където тежкостъпното бродене по детайлите на бита се превръща в охарактеризиране на национално определена психология.

Още в първа песен („На заседание") Славейков дава превес на обществено-политическия акцент, макар и разгръщайки неговите прояви в естествената среда и форми на битието на българина, с присъщия за цялата поема езиково-стилистичен строй на разговорно-образното мислене. И то чрез съсредоточеното в образите и конфликтите на взаимоотношенията им. Очертан е назрелият основен, съдбоносен конфликт — между турския нашественик и българския народ , — очертан е и вътрешният, „домашен" конфликт (Младен—Войводата), който не по-малко занимава автора, тъй като именно чрез него на фона на започналата борба се вниква в сложната картина на нравите, манталитета и мисленето на българина. Битовите картини независимо от самостоятелността и функционалното си звучене отстъпват на заден план. Епикът ги е „видял" и привлякъл със съзнанието за съдбовността на другото, което назрява, което търси форми да се прояви и определи духа на времето. Оптимистично оцветените виждания се преплитат със скептичните подмятания за ненужността на жертвите. Но се налага трезвата, осъзната готовност за борба:

Веднъж да разбере, веднъж да се реши,
тогаз ще видите що българина значи!
Какво е връщане назад, не знай, кога захрачи
напред, и крачи той през огън и вода. . .

Ето тук се заплита основният възел от противоречия, който е особено благодатен за художника, заел се с изображението на това голямо историческо събитие, поставил си задача художествено да пресъздаде неговата противоречива същност. Като художник с култивирани представи за ролята и задачите на изкуството Славейков не се уповава само на иманентната възможност на събитията да въздействуват и да „говорят" за своята сложност. Затова организира и разполага в една плоскост тази сложна картина на нравите и вижданията, съсредоточава изображението върху механизма на съзряването и изявата на идеята за борба. Така надмогва описателното, зад видимото откроява същностното, което има своите опори и исторически основания, но и народностно-характерологична специфика — със свой философски и психологически смисъл.

Новаторски за нашата литература, за подхода ѝ към историческата действителност е стремежът на Славейков по пластикоизобразителен път да осъществи „философска преценка на историята на българина". Защото другото вече е направено, резултатите му са налице — художественодокументалният образ на събитията в тяхната неповторимост с неподражаема сила и властност на внушението е постигната в „Записките" от З. Стоянов и „В тъмница" от К. Величков, революционно-романтичният дух на времето е въплътен от Ботев и Вазов („Епопея на забравените", „Немили-недраги", „Под игото"). Не че в техните творби не откриваме истините, философските и характерологичните черти на действителността. Напротив,

доказана съкровищница на наблюдения и изводи в това отношение е дори и само книгата на З. Стоянов. Но тук става дума за подхода, за предварителната нагласа, за залегналото в художествения замисъл и намерило израз във вече завършената творба, за целевото им овладяване като художническа задача. А такъв характер на изображение на събитията и тяхното осмисляне откриваме в „Кървава песен". С реализацията и Славейков разшири границите на художественото тълкуване на темата, подири нейните нови измерения, нови дълбочини и същностни черти. Пресъздавайки конкретно историческо събитие, той съумя не толкова в сюжетно, колкото в идейно-философско отношение да концентрира и обобщи редица трайни, исторически формирали се черти на българина като народност.

Самият факт, че заемайки се да създаде мащабна епическа творба, Славейков се обръща към революционната борба на българина от края на 70-те години, е показателен. И се противопоставя на мнения, които недоотчитат неговото отношение към характера ѝ. Защото Славейков, когато отбелязва основната съдържателно-фактологична черта на жанра, подчертава, че само голямо събитие, разтърсило живота на цял народ, може да „послужи като фон на епос", че в него се „възсъздават движения и борби на цели народни маси" и т. н.[4] Тия разбирания, изказани по повод на „Пан Тадеуш" от Адам Мицкевич, са го ръководили и в „Кървава песен". Отнесени към въпроса, който тук ни интересува, те свидетелствуват за ония големи и трайно вълнуващи го — народнопсихологически и естетически — идеи, които решава с „Кървава песен", които се опитва да види произтичащи от темата за националноосвободителните борби.

Изясним ли идейно-политическите възгледи и патриотичната същност на делото на Младен, Дивисил, Мъдрителя, Войводата и др., вникнем ли в усложнената картина на техните връзки, преценки и самопреценки, разпри и близост в поведението, можем да извлечем необходимия материал за обобщения на реализираната философско-историческа концепция на автора. Младен, Войводата, Мъдрителя не са оголени скелети на определени идеи, а са живо въплъщение на дадени философски и житейски гледища. Затова Славейков ги натоварва с идейния и философския заряд на съзиданието, оптимизма и скептицизма на Възраждането, със съмненията на едно по-ново време. Те не са видени и изобразени през погледа на наблюдателя-фактограф, който дири външната, събитийната страна на тяхното поведение. Напротив, героите участвуват в събитията със свое усложнено мислене и виждания, с твърдо установени концепции за същността на борбата, за връзката личност—народ, за характерологичната специфика и революционната активност на българина и т.н. В тази светлина и в тия широки граници на неделимост от народностното авторът е успял да изгради образите на Войводата, Мъдрителя, Младен, Белина и др. В епически овладените им характери Славейков съсредоточава съдържание и емоционално-мисловно напрежение, които идват със силата на конкретното и обобщаващото, на непосредно житейското и символното.

В концепцията на Славейков образната система на „Кървава песен" е скелетът, около който се разгръща картината на нравите и взаимоотношенията, на натрупания опит и характерологичната самостойност на българина. Портретирайки външните прояви и психологическата същност на

[4] Вж. П. П. Славейков. Събрани съчинения. Т. VIII. С., 1959, с. 253—254.

всеки от героите, епикът постепенно и методично разслоява идейно-философските виждания на българина от Възраждането, като се стреми към обхватност, към дълбочина на изображението.

Както и трябва да се очаква, усилията на поета са съсредоточени в изграждането на основните образи — на носеното от Младен, Войводата, Дивисил, Мъдрителя. Особени трудности изпитва при изясняването на идейно философската позиция и несъгласия на Младен — герой, който отразява противоречивата същност на възгледите на Славейков, опита му да въплъти разнопосочни идейни и психологически черти на основата на демократичност и връзка с народа.[5]

Споровете между Младен и Войводата, между Младен и Дивисил, косвеното участие на Мъдрителя в тях са свързани с централната част на сюжетното действие, в което епикът влага „изследването" на идейните и философските домогвания на нашето Възраждане, на националноосвободителните борби. Подирени са положения и житейски примери, които подкрепят дадено гледище, привлечен е и е синтезиран целият опит на историческото ни развитие, за да се обосноват опорните точки на един изстрадан оптимизъм и вяра в борбата. Колкото и различни да са в реакциите и помислите си Войводата, Младен, Дивисил, Мъдрителя — а те са премного различни и индивидуализирани в това отношение, — именно тази жажда за патриотични дела ги сближава и в крайна сметка унищожава границата между нееднаквите им схващания. Въпреки големия, ту подмолно развръщащ се, ту избуяващ в остра разпра конфликт между Войводата и Младен делото ги нарежда рамо до рамо. Обединява ги увереността:

И ето дойде ден — и с тоя ден живот!
Възкръсна днеска пак един умрял народ!

Тя активизира и натежалото от горчивия опит на минали неуспехи съзнание на ратници като Дивисил и Мъдрителя, поп Матей и Белина. Без да се е превърнало в спор, оголен до тезисност, нейното развръщане е ясно откроено на фона на пластично възсъздадените картини на българския бит и българската природа, композиционно и сюжетно са обособени частите, в които авторът разкрива философския и психологическия строй на персонажа. Колкото и епически единно и еднопосочно да е съзнанието на българина тогава, продиктувано от общата цел, достатъчни са фактите и за неговата нееднаквост. Тях привлича Славейков, когато рисува характери с различни гледища, с усложнена психика и философски възгледи като Дивисил, Младен, Мъдрителя. Него го привлича и го занимава най-вече именно тая усложненост, която е предпоставка за напрегнат и богат, за съзнателен духовен живот.

Чисто външното в проявите, епическата цялостност и отдаденост на действието, вихрените полети на въображението, ентусиазмът и жертвоготовността толкова не занимават Славейков. Той иска да ги види като последица от вътрешна убеденост, от преодолени съмнения. Затова проследява широките граници на лична проява и отношение — от устрема на Войводата, през Младен, Дивисил, Мъдрителя и Хъшлака до просвещенската разсъдъчност на Белина и Дойчин — една богата и разнообразна

[5] Вж. П. П. Славейков. Събрани съчинения, т. VIII, с. 253—254.

картина на политическата активност на българина. Естетически обобщена, тя, макар и в отделни прояви да губи връзката си с възрожденската действителност — такава, каквато е в нашите представи, — отразява реални конфликти, вътрешни и в отделни случаи неизявени мотиви в движението на обществено-политическата мисъл у нас през Възраждането.

Творческите решения, свързани с такъв подход, дават възможност на Славейков да напусне границите на конкретното историческо събитие, да подири обществения му смисъл, да проектира в „общобългарски" план темата за националноосвободителните борби. Така поетът като че ли защищава схващания на съвременни изследвачи за господствуващото в литературния процес, за цялостните възможности на темата, за борбата в търсенията на българския художник, практически ни убеждава в естетическата „благодатност" и алтернативност на революционните върхови изяви като мерило за национална същност и съзряване на литературата. Пантелей Зарев отбелязва: „За доминантата на българската литература. И я определих категорично — борбата. И чрез борбата — самоопознаването ни, самозадълбочаването ни, осъществяването на духовно-самобитното ни творческо начало."[6] От такива принципи като че ли се е ръководил и Славейков, когато се заема с пресъздаването на Априлското въстание, с темата за националните борби. За него тя прераства в проблематика с прояви и значения, където се преплитат и се изявяват в трайните си форми националното и общочовешкото, конкретно-историческото и исторически пресятото, духовното и земно-човешкото като бит и психология.

Въз основа на тая проблематика Славейков разгръща и конфликтите, чийто фон е основният конфликт между поробители и поробени. Макар да е предизвикала нашите възражения, идейно-философската същност на повествованието в значителна степен определя стойността на постигнатите обобщения, спомага да се навлезе в духа и сред характерните черти на епохата. Не фактите сами за себе си, не битът като такъв, не събитията в тяхната изолирана героична осанка, не българската природа като обект, достоен за естетизиране, привличат и подтикват към творчество епика. Трайното му вдъхновение овладява и пресъздава всичко това, подчинявайки го на ссновната задача — да постигне „цялостен културно-исторически образ на живота на един народ с всичките подробности, които именно правят интересен и характерен тоя образ"[7] въз основа на оптимистична философска концепция за миналото, настоящето и бъдещето на българина.

И докато основният, исторически обусловен и сюжетно залегнал конфликт между нашественика и въстаналия народ се развръща в естественото си корито, познато от хода на историческите събития, от спомените на участници и съвременници, голямата част от авторовите инвенции и творческо пресъздаващи усилия са свързани с овладяване на вътрешния, „домашния" конфликт, където поетът вижда проявени националните и общочовешките черти в поведението и мисленето на българина. Взаимозависимостта между тия два конфликта в разбиранията на Славейков е очевидна. Но като поет-психолог въпреки „ограниченията" на жанра в това отношение го занимава вторият конфликт, който активизира творческите му усилия и който спо-

[6] П. Зарев. Българската литература в световния контекст. — Лит. фронт, бр. 36, 1976.

[7] П. П. Славейков. Събрани съчинения, т. IV, с. 88.

ред него е от съдбоносно значение и за бъдещето на българина. От началата, на които ще се осъществи борбата и ще се реализира национално-патриотичният идеал, зависи и по-сетнешният ход на обществения живот.

Спорът Младен—Войводата е неизбежният кръстопът, през който минава всяка борба, всяко национално движение за революционни промени. Вглеждайки се в българската история, Славейков е намерил опорните точки на този спор, конкретно-историческите му основания и място като възлов момент за разкриване на философско-психологическия климат на времето. Неслучайно във връзка пак с тоя период, но в друг план в наши дни Вера Мутафчиева — изтъкнат представител на историческата ни романистика — го прави актуален в книгата си „Процесът 1873". Чрез тоя конфликт епикът обогати тълкуванията на темата, нейните художествено-интерпретационни възможности.

Проектираме ли качествата и особеностите на „Кървава песен" на фона на западноевропейската епическа традиция, на фона на най-близкото по същност и задачи до нея творение „Пан Тадеуш" на Мицкевич[8], виждаме, че Славейков внася редица нови моменти в жанровата характеристика на епоса.[9] Но те не произтичат от амбицията му за „новаторство", за претенциозна промяна на формалните и композиционно-тематични белези на жанра. Напротив, продуктивани са пак от усилията му за самостоятелна интерпретация на темата за националноосвободителните борби на българина. С тая цел той „психологизира" епоса, натоварва го с философска проблематика, стреми се към символно обобщаващата сила на основните образи.

Сам авторът на „Кървава песен", когато разглежда „Пан Тадеуш" на Мицкевич и в същност разкрива личните си схващания за същността на жанра, изрично посочва: „Епическият поет по характера на своята задача отбягва да се впуща в психологически анализ на действуващите лица, в онова разпъване на човешката душа, което повечето от художниците са се затирили да правят в модерната литература: той разказва и изобразява, без да се вдълбочава, без лично да коментира онова, което изобразява."[10]

Това са думи, изповядвани през 1899 г., когато Славейков е напреднал в създаването на „Кървава песен". Но вече осъществената поема свидетелствува, че не се е придържал към тия принципи. Напротив, стреми се да приложи онова, което са се „затирили да правят в модерната литература", главно във връзка с психологическото изграждане на образите, с прониквания в душевния и раздвоен свят на героите.

Така например трудно ни е да си представим Младен без психологическата характеристика, която му прави авторът във връзка с конкретните положения на поведението му, без драматичния размисъл, без разгърнатия самоанализ в IV песен („Първи ден"), които подкрепят и доосмислят поведението му. В аналогична позиция спрямо средствата, с

---

[8] Паралел, правен неведнъж в статии на Вл. Бобек, Малчо Николов, Ал. Йенсен, Й. Магнушевски, П. Динеков, Т. Домбек-Виргова и др. (вж. П. Динеков, Между свои и чужди. С., 1969, с. 80—94; T. Dąbek-Wirgowa. Penczo Sławejkiow — tradycjonalizm i nowatorstwo. — PAW, 1973, p. 151—158).

[9] Когато приемаме, че „Кървава песен" е епопея, не се придържаме към строгото схващане на М. Бахтин за жанра (вж. Вопросы литературы и эстетики. М., 1975, с. 456 и сл.).

[10] П. П. Славейков. Събрани съчинения, т. IV, с. 89.

които е изграден, Славейков налага образа на Дивисил, също на Мъдрителя, Белина и др.

„Различните гласове", чрез които епикът възстановява душевния разнобой у Младен, са средство за психологическо изобразяване на неговия идейно-философски свят и разбирания. Външно поведенческото, „епическото" му е недостатъчно като израз, като основа на художествено въплъщаване. Затова героите действуват, но се и саморазкриват, характерите им се налагат в непосредствен тип рефлексия, но и оживяват определени житейски гледища.

По тоя начин, осъществявайки „Кървава песен" в границите и чрез белезите на епопейния жанр, Славейков се стреми да „надмогне" изходната фактологична основа, да постигне синтетичен, обобщен образ на трайното в душевността на българина. Така епикът си предоставя възможността за самостоятелен подход и реализация на темата за националноосвободителните борби, възможности, които са в съгласие с по-новите изисквания към литературата, със собствените представи на поета за единството на националното и общочовешкото. Разгръщайки двупосочно усилията си — вярност на историографската същност на сюжета и дирене на философско-историческия му обобщен смисъл, — авторът на „Кървава песен" покрай задачата си да изобрази Априлското въстание постига и друга, по-голяма задача — една цялостна картина на формите, проявите и характера на българския национален живот. Такава цел малцина поети са си поставяли и още по-малко са я осъществявали. Един от тях е Славейков — с целокупното си поетическо творчество и най-вече с „Кървава песен".

Доколко е новаторски и самостоятелен, а и плодотворен подходът на Славейков, личи от факта, че едва в последните десетилетия у нас историческата тема, художественото осмисляне на големите исторически събития се осъществяват на базата на философско-психологическата и национално-характерологичната им същност. Така историческата ни романистика от Л. Каравелов, Ив. Вазов, Д. Немиров, К. Петканов и др. до Ст. Загорчинов си остана в руслото на едно романтично-приповдигнато отношение към миналото — въпреки реалистичните елементи на изображението, въпреки социалната заостреност на погледа. Но сега с романите „Цената на златото" от Г. Стоев, „Време разделно" от А. Дончев, „Антихрист" от Ем. Станев, „Последните Шишмановци" от В. Мутафчиева и др. литературата ни се приближи до философско-историческата същност на миналото на българина и „заговори" с езика на пълноценното, дълбоко и обхватно художествено обобщение. Фактите показват, че още с „Кървава песен" Пенчо Славейков постави началото на тоя подход и наложи нови идейно-естетически измерения на темата за националноосвободителните борби у нас.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ — ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ И ЛИТЕРАТУРАТА. София • 1978

Божидар Христов

Към полемиката между Ф. М. Достоевски и Л. Н. Толстой по т. нар. „източен въпрос“ и освобождението на България

Вече сме в навечерието на един забележителен за нас, българите, юбилей — стогодишнината от обявяването на Освободителната руско-турска война от 1877—1878 г., която сложи край на петвековното господство на турския феодален гнет на Балканския полуостров и донесе свободата на изстрадалия български народ.

Една от най-важните задачи, които стоят пред нашето литературознание, е установяване на обективно-историческото значение на отгласа от Руско-турската война във великата руска литература. Изясняването на този въпрос има съществено значение за нас, тъй като дейността на много забележителни руски писатели — Аксаков, Хомяков, Тютчев, Тургенев, Достоевски, Гаршин и др. — е не само морално оправдание на тази война пред света, но със своето творчество те създават и своеобразна програма за освобождение на братските южнославянски народи.

Твърде съществен е и въпросът за международния отзвук от събитията в България през 1876—1878 г. Младата българска литература все още не е в състояние да изтъкне и да защити достойно пред света ожесточената борба на един героичен, но малък и подтиснат народ, застанал срещу твърде могъщ и фанатизиран до краен предел противник, за когото победата открива последната историческа възможност да отстои и да утвърди многовековното си владичество върху Балканския полуостров, който е в същност област с изключително важно значение за Турската империя във военно, политическо и икономическо отношение.

Огромната заслуга за разкриване същността и справедливия характер на Освободителната руско-турска война и за правилно насочване на европейското обществено мнение по тези въпроси принадлежи на руската художествена и публицистична мисъл. Нещо повече, като разчиства възникналите недоразумения и многобройните клевети от различни източници за „истинските“ цели на Русия по отношение на южнославянските народи, граждански ангажираната руска литература същевременно оказва и значителна помощ и за бързото международно признание на младата българска държава, възникнала въз основа на Санстефанския мирен договор от 3 март 1878 г. А и горещата защита на угнетените славянски народи, призивите към конкретни действия в помощ на нашето националноосвободи-

телно движение силно активизират радетелите на българската кауза не само в Русия, а и в почти всички европейски страни.

Връзката между конкретните исторически събития в България в края на 70-те години на миналия век и, от друга страна, трактовката на тези събития от представителите на прогресивната руска литература е различна и зависи от субективните позиции на писателя. Освободителна руско-турска война оставя неизличими следи в творчеството на почти всички руски писатели, творили през втората половина на XIX в. Войната допринася много не само за развитието в идейно-естетическите и морално-етичните възгледи на мнозина от тях, но отчасти спомага и за общото развитие на художествено-творческия и публицистично-творческия процес изобщо в руската литература. Отношението към войната и изводите, които отделните писатели правят в много случаи, са от такова естество, че водят до сблъскване на взаимно отричащи се гледища. В случая имаме пред вид не само отношението на славянофилите и на другите идейни течения към развитието на „източния въпрос", а най-вече полемиката, която се разгаря между Ф. М. Достоевски и Л. Н. Толстой спрямо освободителната за южнославянските народи Руско-турска война от 1877—1878 г.

Въпросът за смисъла на полемичните взаимоотношения между двамата забележителни писатели и съвременници в цялото им творчество води началото си още от 70-те години на миналото столетие, като е получавал разнообразни тълкувания според мирогледа на изследователите и задачите, които са стояли пред тях. А въпросът за полемиката между Достоевски и Толстой по отношение на балканските събития и войната, донесла нашето национално освобождение, почти не е разглеждан от съветското литературоведение. Последните години редица видни учени спряха вниманието си върху взаимоотношенията между тези две колосални фигури на руската и световната литература с трудове, които са значителен принос в литературната критика.[1]

Забележителният съветски литературовед Б. И. Бурсов поддържа мнението: „Пръв Страхов поставя проблемата Толстой или Достоевски."[2] А Н. Н. Страхов е бил не само известен критик и философ, но и съвременник на двамата писатели, техен личен приятел в различни периоди от живота им. По този въпрос взема отношение и друг известен съветски изследовател — К. Н. Ломунов, — който отбелязва в студията си, че големият руски критик Н. К. Михайловски още в средата на 70-те години на миналия век развива мисълта за паралелно разглеждане на двамата писатели.[3] Но въпросът за полемиката между Достоевски и Толстой има и друга гледна точка. Тя би трябвало да се осветли и във връзка с отношенията на двамата писатели спрямо един значителен факт от европейски мащаб, какъвто

[1] Вж. Н. Н. Гусев. Толстой и Достоевский. — В: Яснополянский сборник. М., 1960; Б. И. Бурсов. Толстой и Достоевский. — Вопросы литературы, 1964, кн. 7; Н. Н. Арденс. Достоевский и Толстой. М., 1970; Г. М. Фридлендер. Достоевский и Толстой. — В: Достоевский и его время. М., 1971; К. Н. Ломунов. Достоевский и Толстой. — В: Достоевский — художник и мислитель. М., 1972; В. А. Туниманов. Публицистика Достоевского. Дневник писателя. — В: Достоевский — художник и мислитель; А. И. Шифман. Достоевский в споре с Толстым. — В: Искусство слова. М., 1973; Б. И. Бурсов. Личность Достоевского (роман-исследование). Л., 1974.

[2] Б. И. Бурсов. Личность Достоевского, с. 54.

[3] К. Н. Ломунов. Цит. ст., с. 485.

е т. нар. „восточен вопрос“ и Руско-турската война от 1877—1878 г. В такава светлина въпросът е поставен съвсем бегло от А. И. Шифман, не е разработван пълно и многостранно и предоставя широка и плодотворна възможност за работа.[4] В българската литературна критика също не разполагаме със задълбочено и цялостно проучване по въпроса и това е една от задачите, които стоят пред нас. По всяко време, като се започне още от 70-те години на миналия век, отношението на великия художник Достоевски към българския народ е непрекъснат обект на внимание от нашите изследователи. Но направените досега проучвания са твърде едностранчиви и не обхващат напълно всички проблеми. Преди всичко трябва да отбележим, че отношението на Достоевски към България и нашия народ се разглежда в зависимост от целите, които са си поставили различните изследователи. Противоречията в мирогледа и творчеството на писателя предоставят широка възможност за изтъкване и засилване звученето на определени тенденции у него. Това се отнася най-вече до изследванията, направени у нас преди Девети септември. Някои от авторите се спират предимно на руссфилските тенденции в творчеството му, други разглеждат отношението на писателя в религиозно-мистически план.[5] Такива изследвания безспорно са тенденциозни и неточни в научно отношение. А проблемата за полемиката между Достоевски и Толстой относно ролята на Русия в разрешаването на „източния въпрос“ въобще не е поставяна. Ясно е, че нашите проблеми по време на националноосвободителните борби, намерили място в публицистиката и творчеството на Достоевски и отразили развитието в мирогледа му, неговите възгледи по това време, са останали извън вниманието на изследванията.

След Девети септември изследванията върху Достоевски станаха значително по-пълни и отговарящи на съвременните позиции на авторите.[6] Но въпросът за полемичните взаимоотношения между Достоевски и Толстой все още не е изяснен напълно. Само Георги Германов се спира на определени аспекти от тази проблема, без да я разглежда подробно.[7]

Преди да разгледаме въпроса за полемичните взаимоотношения между Достоевски и Толстой във връзка с проблемите на южнославянските народи и техните освободителни борби, трябва да проследим развитието на т. нар. „източен въпрос“ и неговото място в междудържавните европейски отношения, интереси и конфликти.

---

[4] А. И. Шифман. Цит. ст., с. 274—281.

[5] Вж. С. С. Бобчев. Ф. М. Достоевски (животописен и книжовен очерк). — Наука, 1882, част 2, кн. 1, с. 19—32; М. Стоянов. Достоевски и нашето освобождение. — Златорог, 1931, кн. 1; К. Бакларов. Богочовекът и човекобогът Достоевски. — Славянски глас, 1931, кн. 3; Д. Кьорчев. Стогодишнината на Достоевски. — Развигор, бр. 45, 1921; Т. Стефанов. Драматичното у Достоевски. — Развигор, бр. 49, 1921. Освен посочените статии има и други, съдържащи подобни или сродни на гореизброените тенденции, и други автори, които не отбелязваме в това изследване.

[6] Вж. Г. Германов. Достоевски за България. — Септември, 1956, кн. 2, с. 154—158; Г. Константинов. Нашите учители. С., 1959; Ем. Георгиев. Български образи в славянските литератури. С., 1969, с. 286—288; С. Бурнаска. Достоевски — защитник на българския народ. — Език и литература, 1972, кн. 1, с. 92—95; Г. Германов. Ф. М. Достоевски и българите. — Изв. Инст. по литература, 1972, кн. 21.

[7] Г. Германов. Ф. М. Достоевски и българите.

Като важна дипломатическа проблема „източният въпрос“ възниква в началото на последния етап от националноосвободителните борби на Балканския полуостров и отбелязва своя апогей през 70-те години на миналото столетие.[8] Бързият революционен подем сред южнославянските народи и най-вече в България, чиято кулминационна точка е Априлското въстание през 1876 г., и последвалата го наскоро след това Освободителна руско-турска война отново поставят „източния въпрос“ на сцената на най-важните европейски събития. И този интерес към него е оправдан, като се има пред вид, че при решаването му се преплитат в сложен възел интересите на всички велики европейски сили.

Една от най-важните международни последици от разгрома на Франция във Френско-пруската война през 1870—1871 г. и от създаването на новата германска империя е рязкото изостряне на кризисното положение на Балканите. „Източният въпрос“ се очертава отново като твърде актуална проблема във външнополитическата линия на руския царизъм през 70-те години. Дипломатите на император Александър II основателно смятат, че за проявения неутралитет през Френско-пруската война сега Русия трябва да получи отменяването на Парижкия мирен договор, който сериозно накърнявал интересите на руския царизъм по Черноморието и в Близкия Изток. Ръководителят на руската външна политика, канцлерът княз Горчаков, усилено работил върху различни планове, търсейки най-приемливото решение за придвижване на Русия към Балканите, чието стратегическо положение за контрол на проливите било неоценимо важно. Като успешна стъпка за затвърдяване на Русия и за укрепване влиянието ѝ на Балканския полуостров се очертава възможността да се създаде тук южнославянска империя под покровителството на императора. Но за осъществяването на тези съкровени мечти на царизма пречила Турската империя, ревностно поддържана и защищавана от големите европейски държави, кръвно заинтересовани от ограничаването на Русия и подкопаването на нейния авторитет и влияние сред огромните славянски маси, населяващи полуострова. След като въстанията в Босна и Херцеговина през 1875 г. отново изострили балканската криза, по всичко изглеждало, че новото поредно сблъскване между Русия и Турция е неизбежно. Затова руската дипломация искала на всяка цена да подсигури неутралитета на могъщите тогава държави — Англия, Австро-Унгария, Франция и Германия — в предстоящия конфликт. Но успешното лавиране между техните интереси изисква преди всичко време. А събитията назряват много бързо, особено след като Турция с активната подкрепа на Англия проваля Цариградската конференция от 23 декември 1876 г. По това време положението на южнославянските народи и най-вече на българския народ след зверското потушаване на Априлското въстание става нетърпимо тежко и изисква час по-скоро реална помощ за успешно решаване на крайния момент от многовековните борби за национално освобождение. На 15 януари 1877 г. руската дипломация успява да сключи т. нар. „Будапещенска конвенция“, която осигурява неутралитета на Австро-Унгария при евентуална война с Турция. От този момент събитията се развиват светкавично, на 12 април 1877 г. войната между Русия и Турция бива обявена. Така съвсем накратко може да се посочи ходът на събитията, които предопределят съдбата на

[8] Вж. История дипломатии. Т. 2. М., 1963, с. 83—165.

„източния въпрос“, застанал в центъра на вниманието на демократичната общественост в Русия и в света през 70-те години на миналия век.

***

Фьодор Михайлович Достоевски е бил винаги изключително отзивчив към актуалните политически събития. Злободневните житейски факти дават благодатен материал за изява на неговия ярък публицистичен талант. През целия си творчески живот писателят се стреми да затвърди у себе си убеждението за доброто начало, заложено у човека. Как ще се осъществи на практика моралното превъзпитание на хората, е въпрос, поставен в основата на почти всичките му творби. Тази проблема излиза на преден план и през 70-те години, търсейки реално покритие в суровото всекидневие на войната.

Твърде сложно и противоречиво протичат жизненият и творческият път на забележителния руски писател. В търсенето на свой „модел“ за човека Достоевски се запознава с разнородни идейни течения. Като започва с романтизма и утопичния социализъм на петрашевци, той преминава последователно през „почвеничеството“ и славянофилството, през теорията за „златния век“ и борбата с „измиращата“ Европа, накрая засилва у себе си идеите на реакционния теократизъм, макар и своеобразно пречупени през призмата на разбиранията му. Всички тези периоди разкриват достатъчно ясно сложното развитие на един неспокоен и търсещ дух, на един широк мироглед, обхванал толкова много и различни теории, учения и хипотези. Съмненията, които съпътствуват Достоевски през целия му живот, са отражение на сложния път на духовно и творческо развитие; те свидетелствуват и за необикновената житейска съдба на писателя. Вярно отбелязва Я. Е. Елсберг: „Неговите съмнения и колебания са били предизвикани от разгрома на петрашевците, от смазването на революционното движение през 60-те години, от разочарованието в утопическия социализъм и просветителството и от настъплението на буржоазията, отразяващо се обективно в тежкото положение на народните маси в Русия и в липсата на революционна класа.“[9] Обаче истински идеал за писателя си остава винаги руският народ в своята трагична и велика борба за по-добър и по-осмислен живот. А този народ според Достоевски има да изпълнява изключително важна историческа задача — обединяване и сплотяване на безбрежното славянско море. Този своеобразен месианизъм е обусловен предимно от дълбокото и искрено съчувствие към страданията на милионите обикновени руски хора и от преклонението на писателя пред величието на своя народ.

В броя от юли—август на своя „Дневник на писателя за 1877 г.“ Достоевски помества „Признанието на славянофила“. Тук той прави оригинален опит да анализира славянофилските си убеждения. Характерно е и времето, в което се появява статията. Периодът на 70-те години на миналия век в същност е начало на упадъка на славянофилството като идея. Под напора на историческите събития, които практически доказват неговата несъстоятелност, то се раздробява по различни направления, засил-

[9] Я. Е. Елсберг. Достоевский — христианский социалист? — В: Искусство слова, с. 221.

вайки някои тенденции и отслабвайки други. Предизвикан от това явление, Достоевски не може да остане безучастен към развоя на славянофилската идея и изявява своето отношение. Според него за някои хора славянофилството „означает лишь квас и рядьку“[10]. Такива възгледи са характерни за представителите на най-реакционното крило сред славянофилите, които проповядват връщане към старината, към патриархалния руски бит от миналото. За по-голяма част от славянофилите идеята означава стремеж към освобождението на славянството и към неговото обединение под върховенството на Русия. Отчасти давайки израз на своите промонархически настроения, Достоевски разширява опита си да осветли по своеобразен начин някои сами по себе си прогресивни тенденции. Така писателят се присъединява към славянофилските кръгове, които се придържат към схващането, че „обединението на славяните под ръководството на Русия означава и заключава в себе си духовния съюз на всички вярващи в това, че нашата велика Русия начело на обединените славяни ще каже на целия свят, на цялото европейско човечество и неговата цивилизация своето ново, здраво и нечувано още слово. Това слово ще бъде казано наистина вече за обединяването на цялото човечество в нов, братски световен съюз, чиито начала лежат в гения на славяните и най-вече в духа на великия руски народ...“[11]

Искреното демократично чувство на Достоевски личи ясно в мисълта, че в този бъдещ общославянски съюз всички членове ще бъдат свързани с принципи, почиващи на равноправието между тях във всяко отношение. Руското влияние в този съюз не бива да пречи за свободната и пълноценна изява на обединените народи в политическо, икономическо или духовно отношение.

Ето такава лична позиция защищава Достоевски спрямо славянофилството и неговата роля за общославянското развитие. От тази изходна база писателят-хуманист извежда своята искрена и страстна защита на българския народ, давайки оригинална интерпретация на т. нар. „източен въпрос“ и на пътя за неговото разрешаване в последното си и най-значително публицистично произведение „Дневник на писателя“.

Балканските и в частност българските национални проблеми, поставени и анализирани от Достоевски, се приближават донякъде до скритите ходове и замисли на руския царизъм. Но целите, които се преследват, са коренно различни. Писателят, въпреки че стои на идеалистически позиции, успява да схване твърде прозорливо истината около събитията, разиграващи се на Балканите. И тази истина той извежда от фактическия материал, с който е разполагал. Професионалният журналист се придържа към известните му факти и въз основа на тях прави конкретните си изводи, като се разграничава от официалната политическа линия, провеждана от царското правителство. Писателят черпи фактите най-вече от руския печат — „Русский мир“, „Голос“, „Русские ведомости“, „Отечественые записки“, „Московские ведомости“, „Новое время“ и други издания, — както и от разкази на очевидци. Умело използува всички познати на него случаи от събитията на Балканите, за да илюстрира с тях идейно-естетическите си възгледи по тези въпроси. Великият хуманист и демократ Достоевски не

---

[10] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1877 г. Берлин, 1922, с. 310 (всички следващи бележки са от това издание).

[11] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1877 г., с. 310.

може да сдържи негодуванието си от безнравствеността на буржоазно-капиталистическите отношения: „О, цивилизацийо! О, Европа, чиито интереси толкова ще пострадат, ако се забрани на турците да дерат кожите на бащите пред очите на децата им! Само тези високи интереси на европейската цивилизация, разбира се — търговията, мореплаването, пазарите, фабриките, — какво може да стои по-високо в очите на Европа? Това са такива интереси, до които ние не можем да се докоснем не само с пръст, но даже и с мисъл, но. . . но да бъдат проклети тези интереси на европейската цивилизация!“[12] Тук големият човеколюбец приковава на позорния стълб буржоазния свят, който заради своите материални интереси става фактическият палач на българския народ. Внасяйки тези проблеми по страниците на „Дневника“, Достоевски изразява най-високи хуманистични идеали.

Какъв е в същност мирогледът на Достоевски през 70-те години, какво е неговото идейно-естетическо верую, какви са философските му възгледи? Въпросът е твърде сложен и изисква преди всичко внимателен анализ на историческата обстановка в Русия по това време. Както е известно, тогава Достоевски се намира в сравнително близки отношения с определени представители на реакцията и монархическата върхушка в страната. Това е една от причините за засилване на неговите промонархически илюзии, които не му позволяват да разбере, че не е възможно царизмът да замени своите егоистични цели с желанието да окаже безкористна помощ в името на хуманността за изпълнението на благородната по същество задача — освобождаването на южнославянските народи.

Монархическите тенденции у Достоевски още повече засилват противоречията в неговия мироглед, но не могат да се използуват като довод за обявяването на писателя за убеден привърженик на самодържавието. Много правилно отбелязва това Б. И. Бурсов: „Двойствеността на мирогледа е характерна и за самия Достоевски. Така в късните години от живота си той е изпитвал влиянието не само на реакционера К. Победоносцев, а едновременно и на А. В. Корвин-Круковска и нейния мъж Жаклар, участници в Парижката комуна.“[13]

Великият певец на „унижените и оскърбените“ не може и не желае да остане настрана от страданията на милионите поробени славянски братя и затова изразява своя искрен и дълбок хуманизъм. Ръководна идея на цялото му творчество е братското съчувствие към трагичния живот на обикновените хора в капиталистическия свят. И е немислимо да не го прояви към нашия народ в такъв тежък момент, в най-страшните години на робство и терор. Верен на своя творчески инстинкт, писателят често се откъсва от публицистичния тон на статиите си, посветени на българските проблеми, и съвсем кратко от името на очевидци вмества потресаващи картини на човешка жестокост и насилие: „Тя също (пише за едно десетгодишно българско момиче, преживяло ужасите на турските клания — б. а.) има един спомен, който не може да понася. Турците взели от нея по-малкото й братче, детенце на две-три години, отначало му изболи с игла очите, а след това го набили на кол. Детенцето страшно и дълго викало, докато умре — този факт е съвършено верен.“[14]

[12] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1877 г., с. 61—62.
[13] Б. И. Бурсов. Толстой и Достоевский, с. 72.
[14] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1877 г., с. 269.

В „Дневник на писателя“ Достоевски отделя твърде много място за героичното Априлско въстание и неговите последици за българския народ. Потресен от жестоките насилия срещу българите след потушаването на въстанието, той търси истинските причини, които подхранват тази свирепост. И много вярно отбелязва, че те се крият в егоистичните интереси на буржоазната класа, в отсъствието на каквато и да е етика в безогледната борба за забогатяване и надмощие. Хуманистът Достоевски не крие голямата си ненавист и презрение към цивилизованата и безчовечна варварщина на буржоазната икономическа система, която спокойно принася българския народ в жертва на своите користни интереси. В името на човечеството, призовава той, тази цивилизована варварщина трябва да бъде унищожена! Великият проповедник на смирението иска сурово, но справедливо възмездие за злото, стореното на хората — физическо изтребване на насилниците. Очевидно е, че реалната историческа действителност в България допринася за твърде същественото прогресивно развитие във възгледите на Достоевски. Откритият и категоричен призив към физическа разправа със злото противоречи на нравствените убеждения на писателя, който поддържа теорията на смирение и духовно самоусъвършенствуване на личността. Но, трябва да отбележим, че в статиите си, посветени на нашите национални проблеми, Достоевски се издига на най-голяма идейна висота в разбирането си, че въоръжената борба е единственото радикално средство за унищожаване на злото. Той и в този момент си дава ясна сметка, че войната като реален факт е огромно и страшно бедствие за воюващите народи. Но трезвият публицист и общественик е твърдо убеден, че няма друг начин за извоюване националната свобода на угнетените южнославянски народи. Въставайки понякога дори срещу собствените си убеждения, които страстно е защищавал до този момент, той не изневерява на себе си. Достоевски винаги търси благородната изява на човешкия дух. Във връзка с това можем да подчертаем, че неговото отношение към „източния въпрос“ и Руско-турската война е *пробно изпитание* и за личната му съвест като човек и гражданин, *изпитание*, което той блестящо издържа.

Разобличавайки сложните дипломатически интриги на европейската политическа сцена, които имат за цел да омаловажат събитията в България след жестокото смазване на Априлското въстание и да отстранят от Турция заплахата от въоръжен конфликт, руският писател се нахвърля върху държавниците, които се стремят към безкръвно, постигнато по мирен начин съглашение за уреждане на българските и изобщо на балканските проблеми. Реалистът Достоевски е напълно убеден, че такова съглашение може да се постигне само за сметка на поробените народи. Затова в случая той категорично отхвърля дипломатическия път за решаване на балканските въпроси. В статията „Източният въпрос“, поместена в броя от юни 1876 г., писателят се опитва да отговори на въпроса: „Как трябва да постъпи Русия в новата историческа обстановка спрямо събитията на Балканите?“ И прави следния извод: „Може ли това да бъде проблема? За всеки руски човек това не може и не бива да бъде проблема. Русия ще постъпи честно — такъв е отговорът. И нека в Англия премиер-министърът по политически съображения да изопачава истината пред парламента, като му съобщава официално, че шестдесетте хиляди българи са избити не от турците, не от башибозуците, а от славянски пришълци, и нека целият

парламент пак по политически съображения да му вярва и безмълвно одобрява тази лъжа; в Русия нищо подобно не би се случило, а и не трябва!"[15]

Като проследяваме отразяването на нашите проблеми в публицистиката на Достоевски, съвсем логично възниква въпросът: Откога се заражда у писателя този неприкрит интерес към съдбата на южнославянските народи, пъшкащи под жестокия турски гнет? Самият факт, че никъде в статиите си не се впуска в далечни исторически паралели и примери от живота на южнославянските народи, дава основание да предполагаме, че интересите му в това отношение са сравнително отскоро. И все пак известно време той е наблюдавал внимателно не само събитията, развиващи се на Балканския полуостров, но и реакциите, които тези събития предизвикват в Русия и в другите могъщи европейски държави. Безспорно за първоначалната му намеса в тези проблеми решителна роля изиграва искреното съчувствие на писателя към страдащите народи, неговият дълбок и чист хуманизъм. Не бива да се пропуска обаче и отрицателното му отношение към съвременна Европа. По време на своите пътешествия из различните европейски държави Достоевски вижда и се убеждава, че Русия е назадничава страна, че тя изостава от големите европейски страни. Но не може да приеме и буржоазно-капиталистическите отношения на Запада, виждайки, че по своята същност те са още по-антихуманни и варварски. Търсейки изход, той спира своето внимание върху освободителните движения на Балканския полуостров, убеден, че да се жертвуваш за свободата на който и да е народ, е най-висшата хуманна добродетел у човека. Естествено за обмислянето на подобни изходни позиции е необходимо време.

За пръв път Достоевски изявява намерението си да разработва балканските проблеми в светлината на своите разбирания и да вземе отношение към тях съобразно с идейно-естетическите си позиции в априлския брой на „Дневник на писателя за 1876 г.". Тук той обнародва статия, озаглавена „Нещо за политическите въпроси", в която споменава за „безкрайното херцеговинско дело", т.е. за въстанието срещу турската власт в Херцеговина. В същата статия Достоевски анализира и предполагаемите намерения на Австро-Унгария спрямо славянските народи, намиращи се под османско робство: „Да, Берлин ни е приятел: той много ни обича (става дума за Австро-Унгария — б. а.), защото иска да ни отнеме немските владения и може би това ще стане доста скоро. Но тъй като той прекалено ни обича, ще ни възнагради непременно за отнетите ни немски владения и ще ни прехвърли заради това правото върху турските славяни. . . Тези мисли могат да се породят не само у Родич (барон Родич, тогава канцлер на Австро-Унгария — б. а.), но въобще у австрийците."[16]

От този момент Достоевски все по-често и по-задълбочено се занимава с нашите проблеми, които заемат основна част от списваното по страниците на „Дневника". Не минава много време и той стига до мисълта, че само войната ще реши наболелите въпроси. За пръв път в живота си Достоевски се обявява за война, и то час по-скоро. Благородството на идеята за безкористна помощ на южнославянските народи говори красноречиво за

---

[15] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1876 г. СПб., 1895, с. 223 (всички следващи бележки от тази годишнина са от това издание).

[16] Пак там, с. 151.

високия дух на руските хора, готови на саможертва в името на свободата на своите братя по кръв. И това е ярко доказателство, че войната според писателя ще бъде справедлива и ще се води в името на хуманизма. Достоевски смело поставя знак за равенство между най-висшата духовна изява на човека — саможертвата — и войната, водена в името на справедливостта и човеколюбието. И в тези си съждения той е категоричен: „Този подвиг — самопожертвуването с кръвта си за всичко онова, което ние почитаме като свято — естествено е много по-нравствен от целия буржоазен катехизис. Повдигането на духа на нацията в името на великата идея е скок напред, а не озверяване.“[17]

Ясно е, че Достоевски остава верен на етичния си кодекс. От такава позиция той осъжда поведението на значителна част от буржоазната интелигенция в Русия, което не е в състояние да направи реална оценка на историческата действителност и да вземе твърдо становище по злободневните въпроси и политически събития. Като съпоставя позициите на народа и на тази част от интелигенцията, която се обявява против войната, Достоевски отбелязва в статията „Остаряващи хора“, поместена в септемврийския брой на „Дневника“: „Трябва да признаем, че народът и сега, в цялото тазгодишно общоруско движение, се показа от много по-здрава, точна и ясна страна, отколкото мнозина от нашата интелигенция. Народът разкри непосредственото си просто и силно чувство, своите ясни разбирания и главно всичко това се прояви с изключително единство и общо съгласие. Не възникна даже и спор: „Заради какво трябва да се помогне на славяните? И трябва ли да се помогне? Кому е по-добре да се помогне и кому да се помогне повече, и кому да не се помага изобщо? Не ще ли навредим на нашата нравственост, не ще ли спънем гражданското си развитие с вероятно значителната си помощ? И с кого в края на краищата трябва да воюваме, пък и необходимо ли е да воюваме?“ и т. н., и т. н.“[18] Народностното чувство на писателя логически е обосновано. Той напълно се солидаризира с народните настроения, които са доказателство за здравия разум, изискващ да се помага на нуждаещите се.

В многобройните статии на Достоевски, посветени на балканските проблеми, отсъствува „малкият човек“ с болезнено раздвоена психика, подтиснат от жестоката и безпределно мрачна действителност. Сега народните маси са показани в съвсем друга светлина, те са носители на надеждите на писателя. Обикновените руски хора ще извоюват свободата на угнетените славянски братя. Този извод той подкрепя с многочислени наблюдения и факти, взети непосредствено от околната действителност, които съобщава в статията „Война. Ние сме най-силните“, отпечатана в априлския брой на „Дневника“: „И отново, както през изминалата година, се повториха всички събития и факти. Според възможностите си селяните в областите жертвуват пари, каруци и изведнъж този хиляден народ възкликва като един: „Какво са жертвите, каруците, всички ние ще отидем да воюваме!. . .“ Тези факти са безбройни, ще има още десетки хиляди подобни факти и с тях никого не ще учудиш. Те означават единствено това, че целият народ се е вдигнал за правдата, за святото дело, че целият народ се е вдигнал на война.“[19] Да, фактите не могат да учудят Достоевски, той е твърдо убеден, че руският

[17] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1876 г., с. 150.
[18] Пак там, с. 318.
[19] Ф. М. Достоевский, Дневник писателя за 1877 г., с. 144.

народ ще изпълни безкористно своя дълг към славянството и така ще докаже, че е напълно достоен за националното си величие. Тази мисъл отговаря на месианизма на писателя, на вярата му в бъдещата историческа роля на Русия в световното обществено развитие.

В публицистичната си дейност Достоевски често прави логични и удивително точни политически предвиждания и анализи. Така например той отлично разбира, че в тогавашния момент на развитие на южнославянските народи защитата на православнорелигиозната независимост е политическа форма на първоначалния етап в националноосвободителните движения на Балканите: „А отгоре на това сега у тях (южнославянските народи — б. а.) все по-силно се разгарят междунационалните съперничества и те водят началото си едва ли не от първия пробляснал между тях лъч на образованието. Съвсем неотдавнашната гръцко-българска църковна разпра под формата на църковна беше в същност чисто национална, а за бъдещето тя беше като едно пророчество. . .“[20] Под влияние на събитията ортодоксално-християнските възгледи на Достоевски значително се притъпяват. Човек с клерикални убеждения не би могъл да пише, „че във всеки значителен момент от нашия исторически живот нещата винаги се решават от народния дух и разбиране“[21].

Достоевски се вълнува не само от сегашната съдба на южнославянските народи. За него унищожаването на османското робство е само въпрос на време. Но наред с мисълта за развитието и решаването на „източния въпрос“ той се тревожи и за бъдещата съдба на славянството: „Та нали сега в Европа никой не разчита на „източния въпрос“ да се реши за по-дълго от една година, още повече, че самата Турция едва ли ще устои цяла година. Но работата не е там, а в това, какво ще остане след нея. Тези окончателни решения може и да са изгодни на Европа за една година, но за някой — не много изгодни; и какво ще стане с тези някои, особено с онези някои, там, зад Дунава? Но за тях мисли единствено руският народ.“[22]

През септември 1876 г. Достоевски обнародва в „Дневник на писателя“ няколко статии, в които полемизира с либералите, групирани около „Вестник Европы“, относно балканските събития и помощта, която руският народ трябва да окаже на славянството. Разсъждавайки за смисъла на рубриката „Едноверец“, срещу която се обявяват неговите опоненти, той отбелязва: „Най-добре е да се помага заради това, че човек е нещастен. Именно това означава помощта на едновереца. Повтарям ви, думата „едноверец“ съвсем не е клерикална рубрика, а *историческо* (к. а.) обозначение. Повярвайте, че и „едноверието“ обича и цени благородното и велико дело на свободата; нещо повече — умее и ще съумее да умре за това винаги, когато се наложи.“[23]

Трябва ли да се напомня, че тезата да се гледа на явленията исторически е марксическа. И щом тя съществува и в статиите на Достоевски, това е още едно доказателство, как великият художник, макар и по стихиен път, воден само от чувствата и инстинкта на твореца, прави прозрения, които го издигат и го поставят една глава по-високо от който и да е буржоазен политически деец, мислител или философ. А от принципа „да

[20] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1877 г., с. 105.
[21] Пак там, с. 104.
[22] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1876 г., с. 51.
[23] Пак там, с. 330.

помогнем на човека, когато е нещастен", който горещо защищава, е напълно ясно, че Достоевски остава верен на себе си, на своя хуманистичен патос в основното — трябва да бъдеш човек, да помагаш на страдащия, да помагаш на цялото човечество. От този принцип писателят извежда идеята за душевния катарзис като път към нравствено самоусъвършенствуване и спасение на душата.

Българските проблеми са засегнати най-вече в публицистиката на писателя — в „Дневника". Тя е актуална, отговаряща напълно на динамичния нерв на развиващите се събития и преди всичко силно въздействува върху широката читателска аудитория. Това се дължи в най-голяма степен на публицистичния му талант, на могъщия полемически темперамент на писателя, на присъщия му своеобразен антидогматичен начин на мислене. Тук Достоевски в най-голяма степен се ръководи от действителните факти, които черпи с пълни шепи от конкретната историческа обстановка, и по такъв начин обективно се проявява като реалист и демократ, защищавайки интересите на народа, ставайки изразител на неговите желания и чувства.

Достоевски се занимава с нашите проблеми и в литературно-художественото си творчество. Отзвук от събитията в България през втората половина на 70-те години на миналия век и по-специално от турските зверства при потушаването на Априлското въстание намираме в гениалното му произведение романа „Братя Карамазови" (1880). Периодът между 1878 и 1880 г., когато Достоевски създава този свой шедьовър, последния от поредицата забележителни творби, следва непосредствено след времето на издаването на „Дневник на писателя". А и през годините на списването на „Дневника" той е работил върху замисъла и плана на романа. Българските събития продължават да вълнуват писателя, дават му богат материал за размисли и за преоценка на някои негови възгледи. Достоевски вече години наред живее с балканските събития и ги следи с нескриван и неотслабващ интерес. И съвсем логично вмъква в творбата си факти от българската действителност за изясняване на една от основните идеи не само в този роман, а и в цялото му творчество. Това е идеята за страданието на най-невинните, за страданията на децата и за необходимостта от жестоко, но справедливо възмездие за тези страдания. И съвсем неслучайно този изобличителен материал, взет от живота, Достоевски влага в мислите на своя най-изстрадан герой — Иван Карамазов. За този герой Л. Гросман справедливо отбелязва, че е кулминационната точка в портретно-образната система на писателя.[24] Или както образно се изразява: „От всички герои[25] на Достоевски само Иван Карамазов би могъл да напише неговите романи."

Наистина можем да си представим с каква сила отекват страданията на българския народ в нежното и чувствително към всяка човешка болка сърце на големия хуманист и велик художник, за да вложи той тези потресаващи картини от българския живот през последните робски години за илюстрация на своята философска идея за нуждата от възмездие на всяко престъпление, насочено срещу човека и човечеството: „Наскоро един

[24] Л. Гросман. Ф. М. Достоевски. С., 1965.
[25] Пак там, с. 509.

българин ми разказваше в Москва как турците и черкезите там у тях, в България, повсеместно злодействуват, страхувайки се от общо въстание на славяните, т. е. горят, колят, изнасилват жени и деца, заковават с гвоздеи ушите на арестуваните за стените и ги оставят така до сутринта, а на сутринта ги бесят, всичко не можеш да си представиш.. . Тези турци между другото със сладострастие са мъчели децата, като са започвали с изваждането им с нож от майчината утроба до подхвърлянето на кърмачетата нагоре и ловенето им на щик пред майчините очи. Но ето обаче една картина, която ме заинтересува. Представете си кърмаче в ръцете на разтреперената майка. Около нея са влезлите турци. Те са започнали весела игра: милват детенцето, смеят се, за да го разсмеят, успяват, детето се разсмива. В тази минута турчинът насочва пищова си към него на пет-шест пръста разстояние от лицето му. Момченцето радостно се смее, протяга ръчички, за да хване пищова, и изведнъж артистът спуща спусъка право в лицето му и раздробява главичката му. . . Художествено нали?“[26]

Но писателят не спира само дотук, при този пример. Като прави паралел с тази ужасна картина, той разказва и случая с руския генерал, който не отстъпва на турците по своя садизъм — пуска кучетата си, за да разкъсат едно невинно дете. Тази аналогия е доказателство за правилното разбиране у Достоевски на социалните условия, които подпомагат създаването на такива античовешки типове. Тогава произнася присъдата: „Е, Альоша, какво да го правят? Да го разстрелят? За удовлетворение на нравственото чувство да го разстрелят? Кажи, Альоша!

— Да го разстрелят! — тихо продума Альоша. . .“[27]

Тези моменти от последната безсмъртна творба на Достоевски разкриват достатъчно ясно, че той намира сили у себе си да преодолее много от своите примиренчески и реакционни възгледи. Демократичната линия, на която твърдо застава, занимавайки се с южнославянските и в частност с българските проблеми по това време, го извежда далеко настрана от собствената му теория за смирение пред насилието и за нравствено усъвършенствуване на личността. Само в публицистиката му, и то в „Дневник на писателя“, където се засягат проблемите на южнославянските народи, се чувствува силен отглас от нашите националноосвободителни борби, които по-късно намират отражение и в романа „Братя Карамазови“. Точно тук писателят развива мисълта, че борбата срещу насилието с насилие е справедлива и хуманна. И на тази прогресивна позиция той стои докрай, като говори категорично за физическото унищожение на насилниците.

Съпоставяйки редица моменти, които определят отношенията на великите европейски сили и най-вече на Русия спрямо „източния въпрос“, разкривайки ясно своите позиции по тези проблеми, Достоевски със забележително майсторство успява да превърне „Дневник на писателя“ в истински летопис на тази напрегната историческа епоха. В този летопис той съединява и осмисля актуалните факти от реалната действителност със своите идейно-естетически, политически и философски възгледи и ги представя на широкото обществено мнение от висотата на своеобразната си гражданска трибуна — „Дневник на писателя“.

---

[26] Ф. М. Достоевски. Братя Карамазови. С., 1975, с. 308.
[27] Пак там, с. 314.

Пределно ясна е огромната историческа заслуга на Достоевски за делото на нашето национално освобождение. Като превъзмогва ортодоксалнохристиянските си разбирания и застава на хуманистични и демократични позиции, той продължава делото на И. С. Тургенев и представителите на напредничавата руска мисъл за защита на южнославянската кауза и си извоюва моралното право да го смятаме за един от заслужилите участници в борбата на подтиснатите под османско робство славянски народи. Такава е обективната роля на писателя в нашето освобождение независимо от неговите субективни намерения. С активната си творческа дейност, посветена на нашите борби, Достоевски потвърждава изключително важната роля на великата руска литература за освобождението ни и се нарежда заедно с Тургенев на челно място в плеядата забележителни руски писатели, за които съдбата на поробеното славянство и Освободителната руско-турска война стават кръвно дело и творческа съдба.

Значително е и влиянието, което нашите националноосвободителни борби оказват върху творческата личност на големия художник. И Априлското въстание от 1876 г., и Освободителната руско-турска война дават изобилен фактически материал за размишления и върху славянските и изобщо върху общочовешките проблеми. Като допълват и разширяват значително богатия му запас от житейски наблюдения, тези събития му дават възможност да направи преоценка на много от своите постановки и схващания по редица социални, политически и философски проблеми. Освен това великият писател, разграничавайки се от официозната политическа линия на руския царизъм, още повече засилва критическото си отношение към скрития механизъм на управляващата буржоазно-капиталистическа класа и към живота в буржоазното общество с неговите изострени до краен предел антагонистични противоречия.

Ние можем да се гордеем с факта, че нашето националноосвободително движение, събитията, развиващи се у нас и на Балканския полуостров през 70-те години на миналия век, оказват силно влияние върху забележителния руски писател Ф. М. Достоевски и допринасят за идейно-тематичното и творческото обогатяване на руската публицистика и изобщо на великата руска класическа литература.

***

Като писател с утвърден вече международен авторитет, признат крупен общественик и един от духовните водачи на руското общество през 70-те години на XIX в., Л. Н. Толстой реагира своевременно на всички актуални обществено-политически събития, които засягат непосредствено съдбините на руския народ. Естествено развоят на „източния въпрос", събитията на Балканския полуостров и прякото ангажиране на Русия в разрешаването на тези кризисни проблеми стават обект на изострено внимание от страна на великия писател и му налагат да вземе отношение към тях. Неговото отношение се пречупва през призмата на субективния му мироглед, на неговите идейно-естетически, политически, философски и етични концепции, които той защищава и утвърждава през този период.

Своето отношение към събитията на Балканите и по-специално към войната от 1877—1878 г. Толстой споделя само в приятелски кръгове. Становището си по тези проблеми той изразява и в кореспонденцията си със

своите съмишленици и приятели, както и в художественото си творчество от този период. Това становище е твърде сложно и изисква внимателна и обективна оценка, която трябва да се съобрази и с противоречивия душевен свят на забележителния художник. За разлика от Достоевски, който всецяло се ангажира с нашите проблеми, Толстой е твърде предпазлив. Независимо от това той съвсем не е бил равнодушен към бързо протичащите събития на Балканите, които неминуемо ускорявали началото на новия военен конфликт между двете големи империи — Русия и Турция. И когато на 12 април 1877 г. в Кишинев бил оповестен т. нар. „Височайши манифест за навлизането на руските войски в Турция", Толстой съвсем не приел възторжено този акт. Писателят е изпълнен с тревога и загриженост за предстоящата война и нейните последици за руския народ. Тази противоречива позиция, която заема Толстой спрямо българските проблеми, не се влияе толкова от настроенията на дадения исторически момент, тя преди всичко е плод на неговата система от обществено-политически възгледи, както и на големия му жизнен опит. Така например на 1 септември 1877 г. той пише на своя близък приятел и съмишленик Н. Н. Страхов: „Чувството ми по отношение на войната премина вече през много фази и за мене е очевидно и несъмнено, че тази война освен най-жестоко и много по-ярко изобличение, отколкото войната през 54-а година не може да има други последствия."[28]

Толстой разглежда войната като социално-историческо явление, чиито последици са преди всичко неизброимите материални щети и тежките морални страдания, причинени на воюващите страни. Без да третира историята на войните, причините и следствията от тях, без да се издига до висотата на ленинското разбиране за справедливите и грабителските войни според целта, която преследват, той категорично отрича правото на съществуването им като средство за разрешаване на междудържавните конфликти. В отношението на писателя към войната изобщо като явление прозира позицията на абстрактния пацифизъм, който не държи сметка за социалните условия и конкретните обществено-исторически моменти, пораждащи и обуславящи всички войни. Изхождайки от такава своеобразна и исторически погрешна позиция, както ще видим по-късно, в романа „Ана Каренина", Толстой не съумя да направи правилна оценка на прогресивната роля, която Освободителната руско-турска война фактически изигра, като свали господството на турския феодален деспотизъм на Балканския полуостров и откри широк път за проникване и развитие на новите капиталистически отношения в новоосвободените страни. Същевременно тази война, освобождавайки братските южнославянски народи от жестокия османски гнет, осигури завинаги искрената народна признателност към руския народ, която по същество е най-жизненият и нерушим съюз между славянските народи. Историята на по-късното развитие на южнославянските народи и най-вече историческото развитие на българския народ красноречиво доказа и потвърди тази истина.

Изхождайки от големия си личен житейски опит, като има пред вид и впечатленията си от Кримската война, в която сам е участвувал с оръжие в ръка, писателят прави твърде прозорливи обобщения и изводи относно

---

[28] Л. Н. Толстой. Полное собрание сочинений. Т. 62. М., 1953, с. 338—339.

обществено-политическото състояние и социалните условия в Русия през 70-те години на миналия век. Яростен и непримирим изобличител на дълбоките и неизличими пороци на монархо-помешчическата държавна система, Толстой е дълбоко и искрено убеден, че една нова война означава само излишно проливане на скъпоценна народна кръв за успеха и утвърждаването на най-съкровените стремежи на руския царизъм. Макар и да избягва публично да изрази своето мнение по тези въпроси, разбирайки добре каква огромна отговорност трябва да поеме върху себе си като един от водачите на духовния живот на руското общество, Толстой с голямо внимание наблюдава подготовката и развитието на бойните действия върху сцената на военния театър. Така на 12 ноември 1877 г. в писмо до А. А. Фет той съобщава: „Ходих до Москва, за да узная нещо за войната. Всичко това много ме вълнува. Добре им е на онези, на които всичко им е ясно; но на мене ми се струва и ми става страшно, когато се замисля за цялата сложност на условията, при които се извършва историята. . .“[29]

За съжаление неговите предвиждания относно развитието на военните действия почти напълно се потвърждават. След първоначалните сравнително леки победи руската армия започва да понася значителни поражения. Зареждат се неуспехи и големи загуби на жива сила и всичко това още повече допринася за засилване на отрицателното становище на писателя за сегашната война. В друго писмо до Н. Н. Страхов (от 10 август 1877 г.) Той отбелязва: „Това го казва онзи Сергей, който съчувствуваше на сърбите и който ни сочат като доказателство за народното съчувствие. А тайната му интимна мисъл във войната са туркините, т. е. разюздаността на животинските инстинкти. 2) Когато Стьопа разказа, че работите не вървят добре, той спомена, че няма да надвият Михаил Григориевич Черняев (знаеше името и презимето му), защото той би ги разпердушинил. Туркините и сляпото доверие в новото народно име. Струва ми се, че сме пред прага на колосален преврат.“[30] Тук Толстой стига до извода, че поражения та, нанесени на руската армия вследствие на нейното бездарно ръководство, ще причинят големи обществени трусове и в самата Русия и може би ще станат причина за значителен преврат в държавното устройство, в неговата структура. На хода на бойните действия и на последиците от развитието на войната се спира отново и в друго писмо до Страхов (от 15 август 1877 г.): „Във войната ние стигнахме до третия ден от битката при Шипка и аз чувствувам, че сега се решава или вече е решена участта на кампанията или на нейната първа част.“[31]

Всички тези проблеми, предизвикани от бушуващата война, карат писателя да се обърне с писмо към императора, в което се опитва да изрази откровено своето отношение към нея. Въпреки че не го довършва дори, запазената част от писмото е твърде характерна за мислите и чувствата, вълнували писателя по това време. В това писмо той поставя открито и остро редица наболели и съществени проблеми. Много характерна е съпоставката, която прави между Кримската война от 1854—1855 г. и сегашната Освободителна руско-турска война. Толстой е твърдо убеден, че в този момент — 70-те години на XIX в. — Русия е много по-слаба във военно отношение, отколкото през Кримската война. Причините за това се крият

[29] Л. Н. Толстой. Полное собрание сочинений, т. 62, с. 288.
[30] Пак там, с. 353.
[31] Пак там, с. 357.

предимно в обществено-историческите условия, в отношението на дворянството към народа, в самото съществуване на царизма като държавна система, вече доказал на практика своята управленска непригодност. Същите тези причини доведоха и до поражението на Русия през Кримската война. И все пак, смята Толстой, въпреки тогавашното руско поражение Русия не загуби почти нищо в териториално и политическо отношение, а дори Кримската война се оказа благоприятна в смисъл, че разкри много убедително несъстоятелността на унизителното за народа феодално крепостно право и извоюва официалното му премахване. А какво може — задава въпрос писателят — да се очаква от сегашната война в случай на евентуално поражение? Съпоставяйки двете войни, Толстой справедливо отбелязва: „Кримската война бе прекратена, всички признаха и говореха, че тази война беше груба и жалка грешка на деспотичното и оглупяло правителство, че ние започнахме войната без пътища, без устройства за ранените, за продоволствието, че ние се опозорихме с тази война и трябва да се учим. . . Едва сега, след двадесет години и след многото европейски събития, когато се води сегашната война от 1877 г., е странен споменът за тогавашните разговори."[32]

Разбира се, самият замисъл за изпращане на такова писмо лично до императора говори в известен смисъл за утопичните по същество идеи, вълнували Толстой. Но по времето, когато пише това писмо, той правилно разбира, че размисли от такъв характер не ще бъдат прочетени и взети под внимание от самодържеца, който фактически е най-крупният помещчик в Русия и в пълна степен олицетворява всичко онова, срещу което Толстой яростно се обявява. Затова той не довършва този силно изобличителен документ.

По своята творческа същност Толстой е изконно свързан с широките народни маси, със съдбата на руския мужик. В такъв смисъл той разглежда Руско-турската война, като изхожда от гледна точка на народа и на истинските негови интереси. Ориентирайки се вярно в скритите планове на руския царизъм, писателят е твърдо уверен в непреодолимото разстояние, което отделя интересите на монархо-помещчическата класа от действителните и неотложни нужди на обезправения руски народ. Затова той поставя въпроса така — щом в името на славянското братство, в името на хуманизма Русия трябва да окаже дори въоръжена помощ на южнославянските народи, не е ли по-правилно и необходимо най-напред да бъде облекчена участта на своите, на руските селяни, които най-много страдат под тежестта на непосилния помещчически ярем? Това своеобразие на обществено-политическия поглед на писателя изяснява до известна степен неговото противоречиво становище спрямо Освободителната руско-турска война.

Толстой винаги поддържа мисълта, че спасителният за руския народ път на бъдещо развитие е утвърждаването на патриархалния селски ред в съчетание със своеобразния, предлаган от него християнски възглед и с теорията за несъпротивление на злото и насилието. Като схваща вярно истинските нужди на руското селячество, писателят вижда, че главната проблема за народа остава въпросът за притежаването на земята, която обработва. Но този правилен извод е подкрепен с утопичен възглед за разрешаването му. Според Толстой отнемането на земята от ръцете на тези, които я обработват, е „великият грях" на дворянството към народа. Този

[32] Л. Н. Толстой. Полное собрание сочинений. Т. 17. М., 1936, с. 361.

грях може да бъде изкупен от помешчическата класа само тогава, когато земята бъде върната доброволно на селячеството. Тогава, след като бъде решена окончателно и справедливо основната жизнена проблема за милионите обезземлени селяни, ще могат да се преодолеят и предпоставките за създаване на революционни настроения сред широките народни маси. В такъв случай вместо кървава въоръжена борба в държавата ще може да се осъществи мирна безкръвна революция, която, започвайки от дадена област, постепенно ще се утвърди в цялата страна и след това ще се разпространи и ще обхване целия свят. И всички грешки и заблуждения, които Толстой допуска в своите обществено-политически възгледи, се дължат именно на това, че търси упорито реални пътища за осъществяване на тези идеалистически и утопични по смисъл планове. Той е убеден, че решаването на аграрния въпрос е най-важната проблема, която трябва да се приключи колкото се може по-скоро. Само след това ще се създадат благоприятни условия за отмиране на буржоазно-монархическата върхушка с нейната прогнила система на управление на държавата, ще се преустрои по мирен път социално-общественият строй, руската мощ ще стигне нови, неподозирани висоти.

След като Русия намери успешен начин да разреши своите силни вътрешни противоречия, които я разяждат и водят към гибелен упадък, вече ще може и трябва да окаже активна помощ на нуждаещите се подтиснати южнославянски народи. Само една могъща Русия е в състояние да спечели убедителна победа, без излишно проливане на скъпоценна народна кръв. Такава позиция е идеалистическа, защото Толстой не вижда и не възприема единствено правилния път — революционния път на развитие, по който само могат да бъдат решени непреодолимите класови противоречия, подкопаващи дълбоко устоите на монархо-помешчическа Русия. Разбира се, грешките и неправилните оценки на някои от събитията, развиващи се на Балканите по това време, от страна на писателя не бива да се разглеждат едностранчиво. Това са грешки на мислителя и доктринера Толстой, който се опитва на всяка цена да разреши сложно заплетените проблеми на руското обществено-икономическо развитие през 70—80-те години на миналото столетие. Но великият писател-реалист Толстой, гражданинът и патриотът, който сам с оръжие в ръка се е сражавал в редовете на обикновените руски войници, не може да не симпатизира и да не съчувствува на поробените славянски народи, които водят решителна борба за своето национално освобождение.

Това раздвоение между художника реалист и хуманист Толстой и мислителя и доктринера Толстой се отразява твърде отчетливо и ясно в идейно-естетическите и обществено-политическите концепции, които той защищава в един от своите шедьоври — забележителния роман „Ана Каренина“ (1877). Тук Освободителната руско-турска война намира своето пълно интроспективно изображение. В този роман, от една страна, художникът-реалист утвърждава южнославянските националноосвободителни борби и помощта, която им оказва руският народ, от друга — в доста случаи проповедникът на догмите за непротивление на злото и насилието, абстрактният пацифист Толстой се мъчи да утвърди и да наложи своите концепции за войната като социално-историческо явление, което трябва да бъде отречено категорично като антихуманистично, или да наложи морално-естетическите си

разбирания като средство за преодоляване на антагонистичните класови конфликти в руското буржоазно общество.

Действително Толстой пряко не изобразява войната никъде в романа, но нейното отражение в духовния живот на руското общество, новите процеси, които са следствие от нея, са разкрити пълнокръвно и ясно. Несъгласието на великия писател със същността и природата на войната, неговият морален догматизъм и доктринерство не господствуват над гениалния художник-реалист, който вярно я отразява като реален исторически факт със значителни последици за съдбините на руския народ. От този гледна точка Толстой остава верен на себе си, верен на реализма, на художествената и жизнената правда. И въпреки, че никъде в романа не рисува батални широкообхватни картини на военните сражения, писателят ни дава да почувствуваме убедително полъха на войната, като показва вярно ускорените от нея общи социални и икономически процеси; психологически дълбоко и правдиво разкрива пред читателя новото съзнание на човека от 70-те години на XIX в., който живее, оплетен в неразрешими противоречия. Всичко това определено подсказва за изграждането на сложното и противоречиво отношение, което Толстой поддържа спрямо проблемите, очертаващи се около „източния въпрос“ и Руско-турската война от 1877—1878 г.

Най-пълна представа за същината и смисъла на противоречията у Толстой спрямо балканските проблеми можем да придобием, като разгледаме тези противоречия на фона на разгорялата се полемика между него и Ф. М. Достоевски. Тази тяхна полемика е тясно свързана с отношенията на двамата забележителни руски писатели към проблемите на южнославянските народи, борещи се за своето национално освобождение, и е показателна за идейно-естетическите, философските и моралните позиции, които Толстой и Достоевски горещо защищават през 70-те години.

***

След като се спряхме на постановките, към които се придържат Достоевски и Толстой в защита на отношението си към проблемите на народите на Балканския полуостров и спасителната за тези народи война от 1877—1878 г., ще обърнем внимание и на същността на техния „полемичен диалог“, съсредоточен върху тези въпроси. В същност двамата забележителни писатели и съвременници никога не са поддържали преки лични или писмени връзки помежду си. Но това не е пречка за вниманието, което си отделят един на друг и на своите публицистични и художествени творби. Този дълбок взаимен интерес съвсем не е случаен, той е продиктуван от справедливата, макар и твърде субективна критика и преценка на творческото дело на всеки от тях и на мястото му в литературата.

Един път на 5 юли 1900 г., в приятелска беседа, на която е присъствувал А. Б. Голденвейзер, Толстой цитирал по повод на Достоевски една фраза на Иполит Тен, който заявявал, че „за една страница, написана от Достоевски, дава всички съвременни френски белетристи“[33]. Една година по-късно, на 9 август 1901 г., пак в приятелски разговор с Голденвейзер Толстой категорично потвърждава, че според него Достоевски заслужено се нарежда сред най-големите руски писатели. Такова признание

[33] А. Б. Гольденвейзер. Вблизи Толстого. М., 1959 (приведените тук примери са описани в това издание на книгата).

на Достоевски от страна на Толстой, който не обичал да оценява със суперлативи почти никого, говори красноречиво не само за личното му мнение за него, но и за преценката, която прави на цялото му художествено творчество. Достоевски също неведнъж високо оценява мястото и значението на своя гениален съвременник и възторжено се изказва за него и неговите произведения, като твърди, че след Пушкин Толстой е другото изключително по мащабност явление във великата руска литература.

Но въпреки тези положителни оценки, които Достоевски и Толстой дават един на друг, различията между тях като личности и творци са големи и обуславят до значителна степен тяхната полемика. По този повод Б. И. Бурсов справедливо отбелязва: „Героите на Толстой са били винаги във висша степен неприятни на Достоевски, докато Толстой в по-голяма или по-малка степен е бивал безразличен към героите на Достоевски."[34] Съвсем ясно е, че причините за полемичните взаимоотношения между тях до голяма степен са субективни. Спрямо творчеството им като цяло полемичната линия между двамата писатели е сравнително повърхностна. Изключение прави само острият спор по повод на отношението им относно „източния въпрос" и последствията от него за руския народ. Различията им във връзка с бъдещия път на развитие на Русия, за което известна роля изиграват и нашите балкански проблеми, са отбелязани от Бурсов: „При цялата общност на предпоставките пътищата на духовните търсения на Толстой и Достоевски рязко се отличават."[35]

Отправна точка за острия спор, поведен от Достоевски, дава обнародването на романа „Ана Каренина", или по-точно — неговата последна, осма глава. Според него до този момент много епизоди от тази творба дават заслужено основание да се мисли за Толстой като за писател от световен мащаб, утвърждаващ правото на руския национален гений да каже своята „нова" дума пред лицето на цяла Европа, пред целия свят. Но краят на романа привлякъл веднага вниманието на Достоевски, който рязко разкритикувал прокараните тук идейни позиции на автора. Толстой, който считал „полемиката за чужда на истинската природа на изкуството", не отговорил публично на острите нападки на Достоевски, но въпреки това тази тяхна полемика оставила забележими следи в руската литературна история.[36] Техният идеен конфликт не е необичаен. И двамата писатели, забележителни хуманисти, не могат да останат безучастни към страшната трагедия на братските южнославянски народи, които водят решителна битка за извоюване на националната си свобода и независимост. А тази кризисна европейска проблема, в която Русия се намесва пряко, може да се окаже твърде съществена и за съдбата на руския народ. Това на свой ред извиква на преден план редица парливи въпроси на руската действителност, към чието решаване се насочват усилията на всички прогресивни представители на руската интелигенция и най-вече на нейните признати духовни предводители, между които на челно място се нареждат Достоевски и Толстой. Различията относно начините, които двамата писатели предлагат за бъдещия път на руското обществено развитие, зависят от техните възгледи. Тези възгледи се отстояват убедено и страстно, претворени по страниците

[34] Б. И. Бурсов. Толстой и Достоевский, с. 67.
[35] Пак там, с. 73.
[36] Пак там, с. 76.

на гениални произведения, като за илюстрация на правдивостта им се използуват всички крупни събития на световната политическа сцена. Това се отнася най-вече до Достоевски, за когото Бурсов справедливо отбелязва: „Рядко силен полемист, той в продължение на цялата си литературна дейност непрекъснато спори с някого — и като публицист, и като художник.“[37] Ето защо идейният конфликт между двамата писатели относно такова събитие от европейска величина като разрешаването на „източния въпрос“ в най-кратък срок е съвсем логичен.

Но, както подчертахме вече, идейният спор между тях е предизвикан предимно от дълбоката и искрена загриженост за съдбата на руския народ. В сравнение с Достоевски Толстой е познавал много по-добре положението на руското село, нуждите на широките народни маси. Това е съвсем очевидно от позицията, която защищава и към която се придържа. Най-напред според него трябва да се облекчи нетърпимото положение на руското селячество. Като отразява в творчеството си кризисната епоха на новореформирана Русия, писателят винаги изхожда от разбиранията на обикновения мужик. И съвсем естествено разрешаването на най-съществените, главните за селото проблеми е било и е основна задача на мислителя и художника Толстой. Достоевски е художник от по-друг тип. Преди всичко той изследва духовния строй на руския гражданин, който преживява преломна за държавата епоха — рухването на патриархално-съсловните порядки — и е разтърсен до дъното на душата си, защото не вижда на какво да се опре при това преосмисляне на явленията и духовните ценности в обществото. От такава гледна точка Достоевски се опитва да помогне на хората, като им посочи пътя към мечтаното щастие, към жадуваната от човечеството извънсъсловна хармония на бъдещето. В търсенето на този път той стига до славянофилските концепции за историческата съдба и мисия на славянството. В такъв смисъл съдбата на поробените южнославянски народи става кръвно дело за писателя. Към такава позиция го водят, от една страна, славянофилските му убеждения, от друга — неговият действен активен хуманизъм.

По време на събитията на Балканския полуостров Толстой усилено работи върху „Ана Каренина“. Произведението е завършено окончателно през 1877 г. Първоначално Толстой го дава за печат в „Русский вестник“. Излизайки по глави в отделни броеве на списанието, книгата била посрещната много възторжено от читателите. Достоевски, който следи внимателно всичко излязло изпод перото на Толстой, бил възхитен от този гениален роман. В „Дневник на писателя“ той обявява „Ана Каренина“ за съвършено художествено произведение на руската литература, което не може да се сравни с нито едно произведение по това време в европейската и световната литература. Достоевски се гордее с факта, че този истински шедьовър е типично руски по смисъл и сюжет и утвърждава издигането на руската литература на челно място в световната литературна история. Това челно място е доказателство за огромната заслуга на руския народ, на неговия национален гений в процеса на общочовешкото духовно-етично развитие. Третата глава на броя от юли—август на „Дневника“ започва със статията, озаглавена „Ана Каренина“ е факт с особено значение“. Самото заглавие е твърде показателно за отношението на Достоевски към романа. В тази

[37] Б. И. Бурсов. Толстой и Достоевский, с. 76.

статия писателят излага своите размисли и впечатления от книгата: „Въпреки всичко „Ана Каренина“ е съвършена като художествено произведение, появило се на бял свят съвсем навреме, художествено произведение, с което нищо подобно в сегашната епоха на европейските литератури не може да се сравни. И, второ, по своята идея това е вече нещо наше, свое, родно, именно онова, което определя нашата особеност пред европейския свят, което определя вече нашето национално „ново“ слово или във всеки случай неговото начало, такова слово, каквото не ще чуеш из Европа и което обаче ѝ е така необходимо независимо от цялата ѝ гордост.“[38] И въпреки това, признавайки големите и неоспорими достойнства на романа, Достоевски не може да отмине спокойно моментите в него, които не отразяват правдиво истината за отношението на руския народ към т. нар. „източен въпрос“. Едно такова задълбочаване на принципния спор в „Дневник на писателя“ трябва да подбуди Толстой да ревизира отношението си спрямо балканските проблеми и Освободителната руско-турска война и да го привлече към позициите на самия Достоевски. Това е логична мисъл, защото Достоевски, отдаден изцяло на идеята за освобождаването и обединяването на южнославянските народи, търси подкрепа и одобрение на тази мисъл във всички обществени кръгове и най-вече сред напредничавата руска интелигенция. И като вижда огромния авторитет на Толстой, един от забележителните духовни наставници на руската и световната обществена и културна мисъл, той си дава ясна сметка колко много ще спечели южнославянската кауза, ако в нейна защита категорично се обяви и могъщото слово на великия художник.

Но в последната, осма глава на романа почти напълно се изявяват противоречията у Толстой спрямо „източния въпрос“ и Освободителната руско-турска война. Яростната критика, която Достоевски отправя от страниците на своя „Дневник“ срещу възгледите и позициите на Толстой относно нашите проблеми, изразени в „Ана Каренина“, е основателна и справедлива, макар и доста пресилена. Тя е справедлива в смисъл, че Толстой дава неправилна оценка относно начина, по който Русия оказва помощ в борбата на южнославянските народи. Интересен е фактът, че гениалният полифоник Достоевски, сам толкова противоречив писател, не успя да разгадае противоречията у своя велик съвременник и разглеждайки го твърде едностранчиво, го обяви едва ли не за най-яростния противник на Руско-турската война от 1877—1878 г. и на освобождаването на балканските народи от османския гнет.

Особено остро се нахвърля Достоевски срещу позицията, която защищава един от главните герои в романа — Константин Левин. По замисъл той е един от най-типичните толстоевски герои, неуморен търсач на правдата и истината в живота. Според спомените на по-големия син на Толстой образът на Левин е почти пълен фотографически портрет на самия писател през 70-те години. При един разговор (в осма глава на романа) между Левин, Катавасов и Сергей Иванович Кознишев Левин така излага своите разбирания за войната, за нейния смисъл: „Моята теория е следната: от една страна, войната е такова животинско, жестоко и ужасно нещо, че нито един човек, не казвам християнин, не може да вземе лично на своя отговорност започването на една война; това може да го направи само едно пра-

[38] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1877 г., с. 318.

вителство, което е призвано за това и неизбежно идва до война. От друга страна, и според науката, и според здравия смисъл в държавните работи, особено при война, гражданите се отричат от личната си воля."[39]

Ето тук, в цитирания откъс от романа, ясно се чувствува отрицанието на войната, както и нежеланието на Толстой да подеме призива за нейното обявяване, което единствено може да разреши взаимоотношенията около „източния въпрос", заплетени в сложни дипломатически интриги.

В такъв аспект Достоевски много по-вярно успява да се ориентира в балканските проблеми от Толстой, въпреки че до тези прозрения на тогавашния етап той достига стихийно, воден само от новото си активно хуманистично разбиране за помощ на човека и човечеството, изобщо като всесветовна идея.

Работейки над „Ана Каренина", Толстой изразява отношението си спрямо широко разгърналото се общоруско доброволческо движение в помощ на борещите се славянски народи на Балканския полуостров пак чрез мислите и разсъжденията на Левин: „Според мене това значи, че сред един осемдесетмилионен народ винаги ще се намерят не стотици, както сега, а десетки хиляди хора, които са изгубили общественото си положение, хора отчаяни, които винаги са готови да отидат било в бандата на Пугачов, в Хива или Сърбия."[40] Слабостта на тези Левинови, респективно на писателя размисли (тъй като мислителят Толстой почти изцяло се проектира в образа на Константин Левин) се крие предимно в погрешната преценка на искрените патриотични настроения, завладели широките народни маси. Като започват от обикновените руски хора, от селячеството, стоящо на най-ниското обществено стъпало, тези настроения обхващат дори и върховете на висшето аристократично общество. И наблюдавайки това патриотично увлечение сред знатната столична върхушка, Толстой повърхностно и неправилно заключава, че доброволческото движение в помощ на южнославянските народи е само поредната модна приумица сред висшия свят, която успява да проникне бързо сред всички обществени слоеве: „Всичко, което празната тълпа прави обикновено, за да убие времето си, се правеше сега в полза на славяните."[41] Разширяването на доброволческото движение и неговата популярност като обект на модно увлечение според Толстой давали възможност на много авантюристи да се включат в него с надеждата да затвърдят своето лично или обществено положение. Естествено такива личности е имало, и то немалък брой. Но привеждането на всички доброволци под еднакъв знаменател е неправилно, защото по такъв начин се дискредитират идеята и искреният патриотизъм на преобладаващата част от доброволците. Не оценявайки обективно масовата и действена народна помощ в подготовката и развитието на Освободителната руско-турска война, воден от сюжетното развитие на своя роман и най-вече от нравствените проблеми, заложени в него, Толстой насочва вниманието си предимно към средата на висшето общество. А великият писател познава много добре истинската духовна същност, моралната нищета и егоизма на руската аристокрация и затова е убеден, че не е възможно хуманната по своята същност идея за оказване на активна помощ на славянските народи, бо-

[39] Л. Н. Толстой. Ана Каренина. С., 1973, с. 937.
[40] Пак там, с. 899.
[41] Пак там, с. 898.

рещи се против османския гнет, да бъде толкова известна сред обществото, освен ако се приеме като моментно и повърхностно увлечение. Заставайки на такова становище, пронизано със скептицизъм, Толстой лесно може да се заблуди и да сгреши в своите преценки. Неговата субективна позиция е отразена най-пълно в образа на Константин Левин, в постъпките и размислите му. Затова Достоевски отделя толкова много място на Левин, защото, атакувайки героя, иска да изтъкне и да подчертае грешките на самия Толстой. В броя от юли—август на „Дневник на писателя за 1877 г.", посветен почти изцяло на анализа на осма глава от „Ана Каренина", Достоевски изрично отбелязва: „Левин като факт, разбира се, е недействително лице, а само фантазия на романиста."[42] В светлината на полемиката между двамата писатели става ясно защо Достоевски с такова внимание разглежда образа на Левин. Толстоевските идеи, които защищава този герой, предизвикват заслужено рязката критика на горящия във всеславянската идея Достоевски, който нарочно многократно подчертава думите на Левин за принадлежността му към народа: „Може би, но аз не го виждам; и аз съм от народа, но не чувствувам такова нещо."[43] Достоевски категорично твърди, че след като не приема войната и отрича желанието на народните маси да помогнат безкористно на братята славяни, този герой няма никакво право да отъждествява себе си с народа: „Левин обича да минава за народен човек, но той е дворянин, московски дворянин от средно-висшия кръг, чийто историк най-вече се явява граф Л. Н. Толстой."[44] Левин според него не е в състояние не само да усвои, но и да разбере истинската народна вяра, да схване същността на руския човек и сам красноречиво доказва това, като отрича народния характер на войната. А на това отричане на войната — в духа на абстрактния пацифизъм — се дължат и колебанията у героя, неговата нерешителност, която Достоевски отбелязва с нескрит сарказъм: „Да си представим такава сцена: Левин стои вече там, на бойното поле, с пушка и втъкнат щик, а на две крачки от него турчинът сладострастно се подготвя да избоде с игла очичките на детето, което вече е в ръцете му. Седемгодишната сестричка на детето изпищява и като безумна се хвърля да го издърпа от ръцете на турчина. И ето Левин стои потънал в размисъл и колебание: „Не знам какво да правя, аз не чувствувам нищо. Аз съм от народа. Непосредствено чувство към угнетените славяни няма и не може да има."[45]

Много по-близко до схващанията на Достоевски е мисълта, изказана от друг герой в романа — Сергей Иванович Кознишев: „Напразно поставяш така въпроса. Тук няма обявяване на война, а просто израз на човешко, християнско чувство. Убиват братята ни, еднокръвни и едноверци. Но, да речем, дори не са братя и едноверци, а просто жени, старци, деца; чувството се бунтува и руските хора тичат да помогнат за прекратяването на тия ужаси. Представи си, че минаваш по улицата и виждаш, че пияни хора бият някоя жена или дете; смятам, че няма да седнеш да питаш дали е обявена или не война на тоя човек, а ще се хвърлиш върху него и ще защитиш обидения."[46] Очевидно в тази мисъл можем да открием и колебанията

[42] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1877 г., с. 307.
[43] Л. Н. Толстой. Ана Каренина, с. 938.
[44] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1877 г., с. 326.
[45] Пак там, с. 351.
[46] Л. Н. Толстой. Ана Каренина, с. 937.

у самия Толстой, за които говори Ленин: „Идеите на Толстой са огледало на слабостите, на недостатъците на нашето селско въстание, отражение на мекотелието на патриархалното село и закоравялата страхливост на „пестеливия, грижлив, стопанисващ мужик“.“[47] Интересно е, че образът на Кознишев според Достоевски също не е убедителен, твърде е блед в художествено отношение. И писателят е съвсем прав, като пише: „Наистина Сергей Иванович се изтъква като защитник на съзнателността на народното движение срещу Левин, но той лошо защищава своето дело, също се горещи и въобще, както вече казах, представен е в комична светлина. . .“[48] И в други пасажи Достоевски обръща внимание на съпоставката между двамата герои — Сергей Иванович Кознишев и Константин Левин. Категорично подчертава ролята на образа на Кознишев в „Ана Каренина“: „. . . Той е и замислен единствено, за да послужи в края на романа като пиедестал за величието на Левин.“[49] Разбира се, когато отчитаме различията между схващанията на двамата писатели относно южнославянската кауза и проблемите на войната, не трябва да забравяме, че Толстой — великият реалист — никъде и никога не пренебрегва въпроса за освобождението на славянските народи на Балканите. Неведнъж в „Ана Каренина“ той отбелязва от себе си: „Обществото определено бе изразило желанието си.“[50] По-надолу, в същия пасаж от текста, отново подчертава „това велико дело“, т. е. оценява положително активизирането на руското общество за каузата на Освободителната руско-турска война, помощта, която руският народ искрено желае да окаже на борещите се срещу османското подтисничество братски славянски народи.

Друго различие между двамата писатели е гледището им по въпроса за времето, необходимо според тях за решаване на проблемите на балканските народи. Достоевски много по-прозорливо вниква в политическите събития, които придружават развитието на кризата на Балканския полуостров. Той реално преценява фактите, като съзнава колко необходимо е да се действува час по-скоро, непрекъснато призовава към активна помощ и конкретни действия. Войната, твърди великият миролюбец, е единствената радикална помощ, която руският народ трябва да окаже незабавно на борещите се братя славяни. И когато горещото му желание се сбъдва, неслучайно Достоевски прибира при най-ценните си вещи в ковчежето и манифестът от 12 април 1877 г. за обявяването на Освободителната руско-турска война според спомените на неговата съпруга А. Г. Достоевска. Този факт ни убеждава какво голямо значение е отдавал той на своевременната и решителна намеса на руската армия в крайната фаза на националноосвободителните борби на Балканите.

Като изхожда от своите разбирания по тези въпроси, Толстой реагира по съвсем друг начин. Не желаейки в никакъв случай да поеме лична отговорност за ускоряване на събитията, които въпреки неговите желания приближават началото на войната, той решително избягва призивите към конкретна и бърза намеса на Балканите, а говори по-скоро за съчувствие, не съвсем определено по форма и смисъл. Това ясно личи от мисълта, вложена в разсъждението на Сергей Иванович Кознишев: „Виждаше, че тук

[47] В. И. Ленин. Полное собрание сочинений. Т. 17. М., 1961, с. 212.
[48] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1877 г., с. 341.
[49] Пак там, с. 329.
[50] Л. Н. Толстой. Ана Каренина, с. 899.

има много лекомислени и смешни неща; но виждаше и признаваше и несъмнения постоянно растящ ентусиазъм, който обединява всички класи на обществото и на който не може да не *съчувствува* (к. а.) човек."[51] Това съчувствие, за което говори Толстой, разкрива убедително процеса на определено развитие в неговите идейно-естетически позиции. Това се вижда при сравнение на разбиранията му, застъпени преди това в епохалния му роман „Война и мир" (1863—1869). Тук Толстой също разглежда проблемата война—общество. Но позициите му по онова време са твърде различни от позициите му сега, през 70-те години на миналия век, и Иван Цветков в предговора към последното издание на романа на български език (1970) правилно отбелязва: „Така в крайна сметка „Война и мир" утвърждава народа като главен критерий за всички морални ценности, носител на всички морални добродетели, като крайна точка и разрешение на мъчителните нравствени търсения на Толстоевите герои."[52]

Характерни за писателя са размишленията, вложени у ранения при Аустерлиц княз Андрей Болконски: „Няма нищо, нищо сигурно освен нищожността на всичко, което разбирам, и величието на нещо, което не разбирам, но е най-важно!"[53] Тези мисли на жадуващия за подвиг и военна слава княз Андрей показват добре, че Толстой схваща, макар и интуитивно, че несигурността у героя се дължи на това „нещо", което от гледна точка на истинските народни интереси и морал не може да оправдае действителните цели на агресивната война, водена далеко от родните земи. Тук Толстой справедливо се обявява против войната, защото тя не е свързана с интересите и нуждите на руския народ. Но когато Наполеоновите пълчища навлизат дълбоко в Русия и се настаняват дори в Москва, когато родната страна е сериозно застрашена, тогава отношението на писателя към войната рязко се променя. Той стига до правилния извод, че войната в някои случаи, колкото и да е отрицателно явление, е жизнено необходима за защита на родината и свободата. Отечествената война е винаги справедлива и морално оправдана. Народът, който защищава свободата и независимостта си, не може да бъде виновен за нещастията и страданията, причинени от войната.

Размишлявайки върху Бородинското сражение и последиците от него, Толстой отбелязва: „Периодът на кампанията през 1812 г. от Бородинското сражение до изгонването на французите доказа. . ., че силата, която решава участта на народите, се крие не в завоевателите, дори не в армиите и сраженията, а в нещо друго."[54] И това „нещо друго" той издълбоко схваща и прекрасно обяснява: „. . . Блазе на оня народ, който в минута на изпитания, без да пита как другите са постъпвали според правилата, чисто и просто дига първата попаднала му суровица и буха с нея дотогава, докато чувството на оскърбление и мъст в душата му не се замести с презрение и жалост."[55] Ето така може да пише само гениалният художник и творец Толстой, който тук удивително правдиво и точно предава истинското народно разбиране за тази война. Въобще в оценката си за народния характер на Отечествената война от 1812 г. той се издига на изключително ви-

[51] Л. Н. Толстой. Ана Каренина, с. 899.
[52] Л. Н. Толстой. Война и мир. Т. I. С., 1970, с. 19.
[53] Пак там, т. I, с. 416.
[54] Пак там, т. II, 1971, с. 571.
[55] Пак там, т. II, с. 573.

соко идейно равнище, което по-късно за съжаление спрямо Освободителната руско-турска война не успя да защити и да запази. Този факт потвърждава, че от времето на създаване на забележителния роман-епопея „Война и мир“ до събитията, разиграващи се на Балканския полуостров през 70-те години на миналото столетие, възгледите на Толстой в това отношение се развиват, тъй да се каже, по низходяща линия. Тъкмо това регресивно идейно развитие се поражда от конфликта между моралния догматизъм и абстрактния пацифизъм на писателя, залегнали в неговата идейно-художествена платформа, и реализма му като естетическа категория. От една страна, писателят пише лично писмо до императора, в което проявява политически реализъм спрямо войната, а, от друга — чрез мислите и думите на Константин Левин и стария княз манифестира идейните си противоречия по отношение на балканските проблеми. Тези противоречия най-рано отбелязва Достоевски и, както стана ясно, въпреки уважението, което изпитва към Толстой и към неговия гений, не пропуска да отбележи този идеен конфликт, бидейки за него нещо незначително. Но увлечен от своите идейни стремежи, Достоевски твърде силно подчертава именно моралното доктринерство на Левин — Толстой, — като пренебрегва романа в смисъл, че той също като цяло допринася за утвърждаване на идеята за помощ на подтиснатите южнославянски народи от страна на Русия, и то активна, въоръжена намеса като израз на тази помощ.

Докато Толстой, разкъсван от нравствено-етичните си противоречия в стремежа си да ги преодолее, избягва да вземе открито и ясно становище, което да защищава убедено и твърдо, Достоевски използува примери от българската историческа действителност, за да илюстрира по-ясно отричането си от възгледите и концепциите за пътя на развитие на човешката личност чрез нравствено самоусъвършенствуване. При Достоевски също можем да говорим за еволюция в мирогледа му, но еволюция, която се развива по възходяща линия. Точно това развитие на хуманиста, който намира гражданска смелост да отрече своята позиция, горещо защищавана до този момент, показва ясно искреното чувство, което е влагал писателят в защита на каузата на славяните, борещи се за свободата си.

Достоевски, също както и Толстой, отрича революционната борба. Затова сега, в общия всенароден подем в помощ на южнославянските народи, смята, че една война ще облекчи и натрупаните вътрешни напрежения в Русия и ще отпаднат предпоставките за създаване на революционно положение сред широките народни маси: „На нас самите ни е необходима тази война; ние се вдигаме на война не само заради измъчените от турците „братя-славяни“, а и заради собственото си спасение; войната ще освежи въздуха, който дишаме и в който се задушаваме, седейки в немощта на разложението и в духовна теснота.“[56] Очевидно е, че Достоевски също се страхува от революцията. Той не я разбира и не иска да я разбере и да я приеме за себе си. Затова в осъществяването на дълго лелеяната от него мечта за всеславянско обединение под покровителството на Русия след успешна освободителна война писателят вижда важна причина за успокояване на революционния дух у руския народ и смята, че промяна в света може да настъпи без кръвопролитна революция, по силата на така

[56] Ф. М. Достоевский. Дневник писателя за 1877 г., с. 144.

създалите се исторически условия. Но в тази си позиция, което прави чест на Достоевски, той е далеко от каквито и да е националистически тенденции, а се ръководи само от мисълта, че великият руски народ е длъжен в името на братството да помага винаги и безкористно на другите славянски народи. Трябва да се подчертае, че въпреки външното сходство между многобройните доказателства, които Достоевски привежда в защита на своята платформа за действие относно т. нар. „източен въпрос", и доказателствата на официално поддържаната правителствена политическа линия разликата между тях е огромна и взаимноизключваща се. Великият писател Достоевски никога не е бил апологет на реакционните монархически идеи, и макар и обременен от някои илюзии по отношение на истинското лице на царизма, винаги е търсил и търси път към бъдещето, утвърждаващ човешката свобода и световното братство между народите. В такъв смисъл целите, които си поставят и Л. Н. Толстой, и Ф. М. Достоевски, са напълно сходни.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ — ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ И ЛИТЕРАТУРАТА. София . 1978

Христо Дудевски

За някои особености на документалната белетристика за Освободителната руско-турска война

Пред очите ни документалната белетристика — и у нас, и в Съветския съюз — все повече разширява своя идейно-тематичен обхват. Този процес, струва ми се, е закономерен. Защото новата политическа история е наситена с много и най-разнообразни факти и събития, изпълнена е с толкова героични подвизи и дела, които на всяка цена трябва да заемат достойно място не само в паметта на поколенията, но и в ярки художествени творби. От друга страна, принципът на документализма във висша степен съчетава голямата познавателност на фактическия материал с безусловното му обществено-възпитателно въздействие върху духа и поведението, върху емоционалния и мисловния свят на съвременника.

При това търсенията са многопосочни. Наред със спомените за Втората световна война, за преживяното в концлагери, по затвори и в партизански отряди започнаха да се появяват и произведения на белетристичната документалистика за изтъкнати личности, за големи политически и военни дейци, за важни събития, в това отношение не беше забравено и по-далечното минало, отразено например в романите „Легенда за Сибин — княз Преславски“ и „Антихрист“ от Ем. Станев, „Иван Грозни“ от Р. Скринков, „Историята на подофицера Иванов“ от В. Глинка и др. От тях, забележете, получават вдъхновение читатели и критици. Ето какво признава автор като Константин Симонов: „Документалистиката ме влече и като писател, и като читател.“[1]

Специално за Освободителната война от 1877—1878 г. произведенията в руската художествена литература не са толкова много; общо взето, тази война е останала неотразена. Най-често се сочат разказите на Всеволод Гаршин „Четири дни“, „Из спомените на редника Иванов“ и очерка му „Аясларският бой“; от Василий Ив. Немирович-Данченко (брат на известния театрален деец Владимир Ив. Немирович-Данченко) романите „Буря“ (1880), „Плевен и Шипка“ (1881), опита за биография на генерал Михаил Д. Скобелев (1882). Слабо са познати на българския, отчасти и на руския читател талантливо написаните спомени за войната от брата на художника

[1] Константин Симонов пред „Литературен фронт“. Нашият нравствен дълг (интервю), бр. 48, 27 ноем. 1975.

Василий В. Верешчагин, подпоручик при генерал Скобелев, а така също издаденият в края на 80-те години „Сборник с военни разкази“. Тук са включени записки на участници във войната — предимно на офицери, по-малко на лекари и войници.

Нямам намерение да се спирам на полемиката на Ф. М. Достоевски с Л. Н. Толстой във връзка с т. нар. „Восточен вопрос“ и Руско-турската война; имам пред вид страниците в „Дневник на писателя“ от 1877 г., посветени на романа „Ана Каренина“ (разговорите на Левин с Кознишев). По тази полемика е създадена вече значителна изследователска литература.[2]

Има нещо много показателно във факта, че Александър Блок също откликва на темата за Освободителната война. Ретроспективно той се връща назад към 80-те години и в автобиографичната поема „Възмездие“ (1910—1921). Оттласквайки се от обикнатата дотогава тематика, той пише с ирония:

. . . Перед растроганной царицей,
В осенней солнечной пыли,
Войска проходят вереницей
От рубежей чужой земли. . .
Идут, как будто бы с парада.

Нататък поетът артистично мени тона и пряко изразява възторга си от обикновените руски войници, с чиито щикове беше извоювана свободата на България:

За ними снежные Балканы,
Три Плевны, Шипка и Дубняк,
Незаживающие раны,
и хитрый, и не слабый враг. . .
Вон — павловцы, вон — гренадеры
По пыльной мостовой идут;
Их лица строги, груди серы,
Блестит Георгий тут и там,
Разрежены их багальоны,
Но уцелевшие в бою
Теперь под рваные знамена
Склоняли голову свою. . .[3]

Ето ги истинските победители! Те се връщат „в родината“, „при своя народ“. Но какво ги чака тук? Въпросът остава открит: „Ние вас освободихме, а кой нас ще освободи?“ Или с други думи, Блок, а преди него Достоевски и Лев Лолстой, Гаршин и Немирович-Данченко, Тургенев и Я. П. Полонски в статии и художествени произведения показват, че царското правителство поддържа освободителното движение на сърби, черногорци и българи далеч небезкористно. При благоприятно завършване на

[2] Подробно вж. Н. Н. Гусев. Толстой и Достоевский. — В: Яснополянский сборник. Статьи и материалы. М., 1960; К. Н. Ломунов. Достоевский и Толстой. — В: Достоевский — художник и мыслитель. М., 1970, и др.

[3] А. Блок. Сочинения в двух томах. Т. I. М., 1955, с. 487.

войната то разчита да създаде илюзия за пълно единство между самодържавието и народа.

Сега, почти сто години след публикуването на Гаршиновите разкази и романите на В. И. Немирович-Данченко, в сп. „Дон“ се появи нов роман за Освободителната война. Негов автор е Борис Изюмски, познат на българския читател с повестите „Червените пагони“ (1951) и „Признание“ (1954). Новият му роман е озаглавен „Плевенските редути“[4]. Още тук трябва да кажа, че той запълва съществена празнина в художествената документалистика за Освободителната руско-турска война. Освен това от послеслова („От автора“) узнаваме, че подтик за написването му Изюмски получава по време на посещенията си в Плевен и по-конкретно — от разговорите с местния художник Георги Тодоров, който го подканя: „— Другарю, тук събирай материал за своя роман. . .“[5]

За документалния характер на „Плевенските редути“ съдим още по обяснителните бележки на автора, дадени под линия, например: „То (Самарското знаме — б. а.) сега е във Военноисторическия музей в София. Младите офицери-випускници на софийското училище „В. Левски“ (вече се помещава във Велико Търново — б. а.) дават клетва за вярност на републиката пред това разгърнато знаме с петна от кръв и дръжка, счупена на две от шрапнел“ (кн. 2, с. 124). Или: „Срещу 6-те хиляди Скобелеви войници бяха противопоставени 18 хиляди турци“ (кн. 3, с. 102).

Явно с тези допълнителни обяснения авторът иска да убеди читателя в историческата достоверност на описваните герои и събития. Но да не предрешаваме въпросите. Едно е ясно: документализмът на Гаршин е от един тип, докато документализмът на Изюмски съществено се отличава от него.

„Плевенските редути“ не е единственият роман в днешната съветска литература от този род. В момента работи над книга за Освободителната война и Борис Василев (негова е нашумялата повест „А утрините тук са тихи“). Тя трябва да излезе в два тома под наслов „И бяха, и не бяха“. През 1976 г. Василев прекара няколко месеца в нашата страна, събирайки материали (вж. интервюто му във в. „Работническо дело“, 11 август 1976 г.).

1.

Интересна е личността на Всеволод Гаршин (1855—1888). Дворянин по произход, той изоставя следването си и тръгва доброволец с руските войски за България. В същност, както свидетелствува майка му Екатерина Степановна, още през лятото на 1876 г. по време на херцеговинското, а после и сръбското въстание той искал непременно да замине доброволец.[6] Окончателното му решение идва тогава, когато на 12 април 1877 г. в Кишинев бива прочетен манифестът за обявяване война на Турция. На майка си той пише: „Аз не мога да се крия зад стените на заведението, когато моите връстници излагат своите чела и гърди на куршумите. Благословете ме.“ Телеграфическият отговор на Екатерина Степановна бил кратък: „Сбогом, мили.“[7]

[4] Б. И з ю м с к и й. Плевенские редуты. Роман. — Дон, Ростов-на-Дон, 1976, кн. 2—5.

[5] Пак там, кн. 5, с. 125 (нагатък в скоби давам само книжката и страницата).

[6] Е. С. Г а р ш и н а. Вместо предисловие. — В: Писма из България на Всеволода Гаршина до майка му във време на войната през 1877 г. С., 1895, с. 7—8.

[7] Пак там, с. 15.

В Кишинев Гаршин е зачислен редник в един от полковете. Изнурителните походи, започнали наскоро, не смущават младия патриот. „Руският войник е нещо съвършено необикновено“ — споделя той в писмо до майка си (5 май 1877 г., Кишинев). А за себе си признава: „Никога ми не иде на ум да се разкайвам, че съм тръгнал на поход. . . *Както очаквах, оказаха се бездна материали за наблюдения* (к. а.). Ако бог ме запази, ще зная какво да правя. Че да съумея да напиша и че ще имам успех, аз почти не се съмнявам.“[8]

Бих искал да обърна внимание на подчертаната от мене фраза в писмото на Гаршин. При положение, че той още нищо не е написал за войната, това вече подсказва предварителната му нагласа. Намеренията понякога сковават твореца, понякога пускат корени в слоеве, които са твърде различни, затова и резултатите изненадват.

Гаршин е 22-годишен, когато тръгва да се бие за освобождението на нас, българите. Само година по-рано е поместено първото му произведение „Книжки“ във в. „Молва“ (15 май 1876 г.). Както вече казах, Гаршин е дворянин по род и демократ по убеждение. Ето защо по време на походите особено цени дружбата си с редниците като него. Естествено в отношенията му с тях няма докарване, а постоянен интерес и внимание. Той се удивлява от мъжеството и високия дух на руския войник. Същевременно като истински патриот и интернационалист Гаршин е поразен от трагичната участ на братята българи, за това отстоява нуждата от незабавна помощ. Силно впечатление му прави също красотата на българската природа и в писмата до Екатерина Степановна възторжено възкликва за България: „Тук би могло да се устрои земният рай, а що се върши сега!“[9]

На 11 август 1877 г. край с. Светлен (тогава Аязлар), на десетина километра от Попово, се водят решителни сражения, в хода на които, проявявайки изключителна храброст, Гаршин е ранен в крака. В писмо до майка си (от 12 август 1977) той съобщава:

„Драга Мамо! Мене ме леко раниха при Аязлар на 11 август. Раната от куршума е в крака, над коляното, в напречен диаметър. Куршумът е преминал така щастливо между костта и артерията, щото не е закачил нито едната, нито другата. Няма никаква опасност даже за крака.

Днес отиваме в Бяла, оттам в Свищов и т.н. до Русия.“[10]

Сравним ли тия редове с онова, което съдържа очеркът „Аязларският бой“, лесно се открива „връзката“ между тях и разказа „Четири дни“. Впрочем Гаршин и не скрива автентичността на повествуването. Така при първото обнародване на „Четири дни“ в сп. „Отечествени записки“ (1877, кн. 10, с. 461—474) той е сметнал за необходимо да постави подзаглавие „Один из эпизодов войны“ и бележка в края: „Бяла, август 1877 г.“. Т. е. Гаршин започва да пише разказа „Четири дни“ в Бяла, където лежи в болницата след раняването си в крака, а го завършва през септември в Харков и го изпраща в редакцията на „Отечествени записки“.

Документалният характер на „Четири дни“ може да бъде потвърден и по някои военни сведения за боевете край с. Светлен. Ще напомня само,

---

[8] Е. С. Гаршина. Вместо предисловие (писмо от 26 май 1877 г., Албеща, Румъния), с. 19—20.

[9] Пак там, с. 34 (писмо до майка му, 19 юни 1877 г., лагера край Свищов).

[10] Пак там, с. 56.

че тези сражения се водят на същите дати — 9, 10 и 11 август, — когато на вр. „Св. Никола“ се решава изходът на войната от войниците на генерал Н. Г. Столетов. В изданието (дневник) „Войната през 1877 и 1878 г. в Европейска Турция“ се казва:

„Между тем, зловещие тучи собирались уже над войсками Рущукского отряда и готовы уже были разразиться страшною грозою. . . 9-го августа направление движения турок, одинаково появившихся и перед Хайдаркиоем, и впереди Аяслара, или же вследствие необычной быстроты в наступлении турок, только 10-го августа, рано утром, дежурный батальон Нежинского полка, занимавший высоту впереди Аяслара, у входа в ущелье, был неожиданно атакован со стороны этого ущелья восемью батальонами турок, поддержанными сильным артиллерийским огнем. Нежинский батальон был сбит с высоты и отступил на левый берег Кара-Лома, в роще, расположенной у Аяслара (горичката, в която лежи раненият Иванов, герой в разказа „Четири дни“ — б. а.).

1-й эскадрон Вознесенских улан тотчас же был послан из Хайдаркиоя к месту действия и занял позицию вблизи отступившего батальона, охраняя таким образом его фланги.“[11]

В цитирания откъс определено се улавят *контурите* на разказа, присъствува военната обстановка, разположението на противоборствуващите сили. А ето и конкретния случай, подробно описан в официалната „Кратка история на 138-и пехотен Болховски полк“, където е служил Гаршин:

„Через четыре дня после Есерджинского боя 2-й батальон нашего полка послан был хоронить убитых. Окончив работу, батальон двинулся уже обратно и, проходя цепью через кусты, случайно открыл в густой чаще раненого, рядового 2-й стрелковой роты Василия Арсеньева. Несчастный был ранен в обе ноги и беспомощно пролежал несколько суток. После подания помощи его благополучно доставили в полк, а затем и в госпиталь. Там Арсеньев рассказывал, что он, лежа в кустах, часто слушал голоса, но не решался крикнуть, не зная турки это или русские. „Питался я, — рассказывал раненый, — водой из фляжки, снятой с лежащего рядом убитого турка. Голод и боль в ногах еще ничего бы, а пуще всего донимал меня запах со соседа-турка, который от жары уже разлагался.“ Рядовой Арсеньев все таки не мог поправиться и через некоторое время умер.“[12]

Тъкмо тази реална случка става основното ядро на „Четири дни“. Разбира се, Гаршин не я възпроизвежда механично, а подхожда към нея като художник — в разказа убитият турчин се превръща в египетски селянин, фелах и др. Самият Гаршин, преживял нараняване в крака, обогатява „Четири дни“ с подробни психологически анализи. Така на Иванов, смъртно ранен и по чудо останал жив, когато другарите му го намират след четири дни, авторът не натрапва мисли, чувства или постъпки, неоправдани от художествената им природа. Не, Гаршин следи преди всичко потока на съзнанието у ранения войник. Ние чуваме всяка негова въздишка, следим отчаяните му опити да защити правото си на живот, прокрадващия се понякога страх, че може да умре, виждаме цялата му фигура, измършавялото му лице, всяко помръдване на ръката, стискаща конвулсивно манерка

[11] Война 1877 и 1878 гг. в Европейской Турции. С картами, планами и рисунками. Т. III. М., 1888, с. 623—624.

[12] Краткая история 138-го пехотного Болховского полка. Рязань, 1892, с. 32.

с вода. И не само това. Рисунъкът е даден контрастно. До руския войник лежи убит египетски фелах, който по волята на своя господар е пристигнал да се бие в България, отстоявайки интересите на Абдул Хамид, турския султан. През същите тия четири години трупът на фелаха се разлага. Създава се вътрешно напрегната колизия.

Именно пред разложения труп Иванов постепенно осъзнава войната в цялата ѝ историческа сложност. И той като своя автор е тръгнал доброволец да извоюва свободата на поробените братя българи, но сега пред лицето на смъртта у него възниква съмнение в необходимостта от тази война. И Иванов се пита, естествено без да може да си даде отговор: „Пред мене лежи убит от мене човек. Защо го убих?“

Това е реакция на *вечните* въпроси в световната литература. Гаршин, повтарям, не е бил в състояние да реши тия проблеми. По-важното е, че ги е поставил. В тоя смисъл разказът „Четири дни“ е убедителен с историческата си конкретност. Много вярно това е доловил Г. Я. Бялий. „Напълно ясно е — пише той, — че те двамата не са виновни: нито руският студент-доброволец, нито египетският селянин. Двамата са жертви на войната. Виновните трябва да се търсят не сред редниците на двете воюващи страни — тази извод се налага сам по себе си. . . Неговата (на Гаршин — б. а.) цел е да застави читателя да мисли, да му покаже, че работата не се свежда до въпроса за личната отговорност на тия или онзи хора. На Гаршин е ясно едно — войната е противоестествена и враждебна на човека. Всекидневните ѝ прояви са болката, раните, кръвта, безсмислените убийства.“[13]

В тая справедлива мисъл е отбелязано идейното развитие на Гаршин, когато пред него, студента-доброволец, в хода на войната се очертава образът на народа, който е вълнувал съзнанието му още в Русия. Само ранната смърт на писателя попречва тия негови търсения да не станат тема за нови художествени произведения.

Ако трябва да се определи чисто жанровата наситеност на „Четири дни“, това е несъмнено художественодокументален разказ. Вграден в живия профил на войната, образът на Иванов увлича и респектира главно с автентичността на събитието, случката. Социалната ангажираност на автора се проявява в прякото му вмесване в повествуването, рисувайки едно от важните сражения в освободителния марш на руските богатири в България през 1877 г.

2.

Борис Изюмски е наш съвременник. От есента на 1970 г. той многократно посещава нашата страна — Плевен, Шипка и други светини на бойната българо-руска дружба. Особено впечатлаващи за него са картините от Плевен: „Ярко светеше луната, като заливаше Скобелевия парк със синкава светлина. Шумяха листата под краката ми. Откъм Вит хладен ветрец донасяше мирис на есенна вода.

---

[13] Г. А. Бялый. В. М. Гаршин. — В: Гаршин, В. М. Сочинения. М. 1955, с. 10.

И изведнъж си помислих: преди сто години сигурно са вървели по тази земя ето така един до друг българин и гост от Дон. Възможно е, минавали са Столетов, Райчо (Николов — б. а.), Скобелев“ (кн. 5, с. 125).[14]

Тия мисли-впечатления обясняват част от вътрешните подбуди, послужили като пръв емоционален тласък за създаване на „Плевенските редути“. Обърнете внимание как се изразява авторът: „И изведнъж си помислих. . .“ Не е ли това началото на творческия замисъл, на „случайно“ родилата се идея? Още оттук се разбира, че става дума за връщане назад по следите на велики исторически събития. В тоя смисъл, струва ми се, Изюмски може да повтори за себе си думите на художника Верешчагин, казани в романа:

„— Аз искам да създам картина за великата несправедливост, наричана война, за дивото, грозно избиване. За да стане това, всичко трябва да се види не през далекогледна тръба. Аз ще превземам батареи и редути, ще вървя срещу изстрели и щикове, с казаците ще препускам в атака, ще пълзя с пластуните. И не от докарване, не! Всичко искам да почувствувам, без да жаля кожата. Само след това могат да се появят правдиви картини“ (кн. 2, с. 109).

Верешчагин може да иска *това* от себе си и, както ще видим, на този принцип остава верен докрай. Верешчагин е доброволец в Руско-турската освободителна война, приятел и спътник на генерал Скобелев. За автора на „Плевенските редути“ всичко това е *история*. За да навлезе в нея, му е било необходимо да направи сериозни издирвания на запазени спомени от миналото, да чете документи, военни и дипломатически донесения, да посети не, а *да поживее* поне няколко дни във всеки от главните пунктове, през които минава действуващата руска армия — от Кишинев през Букурещ, Гюргево, Зимница, Свищов до Плевен, а оттам бегло да набележи марша ѝ през Шипченския проход, боя при с. Шейново, Одрин и Сан Стефано. Тук особено роля са играли издирванията на всичко запазено в архивохранилища и частни лица, спомените на участниците във войната,[15] посещенията в музеите в Кишинев, Плевен, Горни Дъбник, вр. „Столетов“, София и другаде. Изследователската страст се е допълвала с настървението сам да „преживее“ подема на руските войски и на българското опълчение още в Кишинев, при преминаването на Дунава при Свищов, възторга, с който ги посрещат българските братя, да „види“ трите атаки на Плевен и т. н.

На пръв поглед Изюмски е сякаш само увлечен от великия подвиг на руските витязи, дори е пристрастен към личността и историческите дела на генерал Скобелев в България. И това е естествено. Ако се хвърли поглед към цялото творчество на Изюмски („Червените пагони“ и главно историческите повести „Ханski знак“ и „Тимофей Новгородец“), не може да не се отбележи една последователност в художествените му търсения, която неизбежно го отвежда към темата за Освободителната война.

Романът „Плевенските редути“ започва с кратко описание на разположението на руските войски в Гюргево. Юни 1877: „Задълго Дунавът беше

---

[14] Тук и по-нагатък преводът е на автора — Х. Д.

[15] Очевидно в помощ на Б. Изюмски са били книгите на В. И. Немирович-Данченко — Дневник русского корреспондента, 1877—1878. Т. I—II. СПб., 1878; Плевна и Шипка. Роман в 3-х частях. Из событий последней войны. СПб., 1881. Имам пред вид историческите факти, описанието на някои епизоди, а иначе „Плевенските редути“ е роман, оригинално замислен и написан от съвременни позиции.

залял златистите плажове, ливадите с цъфнал розов слез, водата стигаше до гората и платното на жп. линия. Говореше се, че това повторно разливане е от снеговете, които се топяха по Балкана.

Турците откъм Русчук, от другия бряг на Дунава, бавно, сякаш примервайки се, обстрелваха Гюргево — румънско градче, където в очакване бяха руските войски" (кн. 2, с. 69).

Този и подобно на него откъси на документализъм добре стоят в иначе немного сложната композиция на романа. Отчасти те играят ролята на „индикатори" спрямо темата.

Стегнато, без изкуствено търсени възли в интригата става запознаването и с главния герой — генерал Скобелев, — с неговите *неспокойни* сега мисли: „Още дълго ли ще чака спадането на прословутото разливане? Нима и по-нататък ще се наложи да се задоволява с оскърбителната роля на страничен наблюдател от втори ешелон? Скобелев младши! И да пропусне звездния си час? Часа, след който с името ти наричат улици и площади" (кн. 2, с. 70).

Читателят разбира, че в устата на Скобелев авторът е вложил такива мисли и думи, които той не е казвал, но е могъл да каже. По принцип Изюмски се стреми да остане верен на характера на историческата личност, да не излиза извън неговата поанта. За това допринасят някои немаловажни подробности, вплетени в тъканта на романа. Например за Скобелев узнаваме, че той е потомствен военен — дядо му Иван Никитич бил генерал-писател, а впоследствие комендант на Петропавловската крепост; баща му се прославил на Кавказ и в Кримската война. Михаил Дмитриевич също има нелека биография: „хвърляше се навсякъде, където се очакваше схватка, където мирише на барут, в това изпитване на съдбата стигаше до авантюризъм". Но същият „Скобелев познаваше пътя към сърцето на войника, духовно се сближаваше с него, умееше да получи от него всичко, да го научи на твърдост. Обичаше да повтаря Драгомировото: „Грубо на уставите не трябва да се кланяме, не ние сме за тях, а те са за нас", „Само с формализъм в боя далеч няма да идеш" (кн. 3, с. 85).

Това са идеи-мисли, които правят актуално съдържанието на романа като цяло, а образът на Скобелев неволно излиза от историческата рамка и става наш съвременник. Защото оригиналните, силните личности винаги са били дръзки в мислите си, избирали са най-рискованите решения.

Че пред нас стои човек на делото, лесно се убеждаваме от сцената на срещата на генерал Скобелев с Константин Н. Фаврикодоров, в миналото доброволец-севастополец, кавалер на ордена „Св. Георги" четвърта степен, отлично владеещ турски език. . . Респектира и външният, физическият портрет на Фаврикодоров, нарисуван с пестеливо изразходвани изразни средства: невисок, здравеняк, с кафяви спокойни очи, смугло лице, назад старателно сресани, леко прошарени коси, същата брада. Фаврикодоров е избран да замине в тила на турската армия. От Свищов, а подире от Плевен и Одрин той ще изпрати на руското командуване изключително важни сведения. На недоумяващия въпрос „Да стана шпионин?" Скобелев отвръща с обичайната си категоричност: „Празни приказки!!. . . За гимназистките. Да бъдеш разузнавач на руската армия струва не по-малко, отколкото да защищаваш севастополските бастиони. А за стария войник, смея да ви уверя, това е почтено" (кн. 2, с. 72).

Мисля, че текстът не се нуждае от коментар.

В следващите страници се включват в сюжета все нови и нови — исторически и измислени — герои. От руските — генералите Драгомиров, Столетов, Тотлебен, Александър II, военният министър Милютин, великият княз Николай Николаевич, майор Горталов, княз Черкаски, П. В. Алабин, д-р Леополд К. Хламов, началник на болницата при Главната квартира, народоволецът Фьодор И. Бекасов, капитан в корпуса на генерал Скобелев; от редниците на преден план са изведени младите казаци Алексей Суходолов и Анифан Тюкин — и двамата от станица Митякинская (подробност, на която авторът много държи!), есаулът Афанасиев[16], войникът-пехотинец Егор Епифанов и мн. др. Посредством тия *низши чинове* Изюмски разкрива и „разиграва" почти всички ходове на войната. Виждаме ги навсякъде — на плажа край Гюргево, в лодката през Дунава, по улиците на освободения Свищов, на редутите около Плевен, към подстъпите на вр. „Св. Никола", в лазарета в Одрин. . .

В романа доста белетристично е показана дейността на известната историческа личност графиня Юлия Петровна Вревска, пренебрегнала богатство и положение в императорския дом и тръгнала доброволка-санитарка с действуващата армия.[17] В „Плевенските редути" Вревска е получила друго име — Александра Аполоновна Чернявская. С руските освободителни полкове тя достига Одрин, където заболява от тиф (от тиф Вревска умира при Бяла). Накратко, тълкуването на образа на Юлия Петровна от Изюмски е доста по-различно от онова, което дава И. С. Тургенев в известното стихотворение в проза „В памет на Ю. П. Вревска" и Я. П. Полонски в „Под червения кръст".

От българите в „Плевенските редути" активно действуват Райчо Николов, командир на българските опълченски дружини,[18] Цветан Куцаров (в неговия образ са събрани биографиите на С. И. Кисов[19] и на Никола Симов, знаменосеца в Ботевата чета), реално историческо лице е и 70-годишният воевода Цеко Петков, руският резидент Пенчо Маджаров, има и измислени герои — Христо Бръчков, свищовските жители беднякът Ивайло Конов с дъщеря си Кремена, търговецът Жеко Цолов със сина си Марин, плевенските жители Стоян Русов, Вълко Халчев, шпионин на турска служба, и мн. др. От турците — Осман паша, Сюлейман паша, бинбаши Ариф. . .

Тези, повтарям, исторически и измислени лица се заплитат в сложен възел. Авторът еднакво се интересува какво мисли Александър II, Главната квартира, генерал Скобелев, войниците в окопа. Всички стоят като интерьори на въртяща се сцена. Войната се разглежда като политика и важно държавно дело.

Княз Черкаски: „Дай им конституция, ще я поискат и в Русия," „В България даже не трябва да се играе на либерализъм".

---

[16] Вж. Писмо на покойния Иван Афанасиев, командир на 5-а рота от Болховския пеши 138-и полк. . . — В: Писма из България на Всеволода Гаршина до майка му. . ., с. 67—71.

[17] В момента се прожектира филмът „Юлия Вревска", нова съвместна продукция на Студията за игрални филми и „Мосфилм". Ролята на Вревска е поверена на з. а Людмила Савелиева, позната на зрителя като Наташа Ростова във „Война и мир" на С. Бондарчук.

[18] Вж. подробно Илюстрованная хроника войны. Т. 1. СПб., 1879.

[19] Срв. Българското опълчение в Освободителната руско-турска война 1877—1878 г. Възпоминания на зап. подполк. С. И. Кисов. С., 1902.

Цветан Купаров (по повод на Априлското въстание): „Тогава турците изклаха петнадесет хиляди мирни българи!. . . Посланикът на Англия в Цариград, сър Хенри Елиът, даде съвет на Портата да се разправи с нас, „без да подбира средствата". И те последваха съвета! Какво, повторение ли да чакаме!?. . . Не, не, драги Фьодор (Баскаков — б. а.), тази война трябва да ни донесе национално освобождение, а ние там вече сами ще се погрижим за народовластие, за това, щото в помийната яма след яничарите да хвърлим и чорбаджиите. Млада България самостоятелно ще решава въпросите на вътрешния си живот. Турция е една от последните опори на феодалната система. И досега тя се държи само върху трудолюбието на нашия народ" (кн. 2, с. 134).

Тия мисли на Цветан не бива да ни смущават. Той не е резоньор. В романа е въведен като ученик на Рахметов, приятел и съидейник на Христо Ботев (сътрудничи във в. „Знаме"), запознат е също с мнението на европейските социалисти, в това число на Карл Маркс, които желаят поражението на Русия в тази война (доколкото това поражение на Русия би могло да доведе до падането на царизма и обратно — царското правителство се стремеше към победоносното й завършване и по този начин „да докаже, че краката на колоса са бронзови, а не глинени"). В романа е посветено цяло отстъпление на Ботев, естествено не лирическо, а публицистично, където подробно е характеризиран като личност, поет и идеолог на националната ни революция. Тоя текст явно е предназначен за руския, съветския читател, например: „Той (Ботев — б. а.) изпрати телеграма в Париж: „Да живее Комуната!" — и написа „Символ-верую на българската комуна": „Вярвам в единната обща сила на человеческий род на земното кълбо, за да твори добро. И в единний комунистически ред на обществото, спасител на всички народи от вековни тегла и мъки чрез братски труд, свобода и равенство."

Купаров споделя убедеността на Ботев в тържеството на комунизма чрез революция, в това, че ще има едно отечество за всички хора и общо владение на цялото имущество" (кн. 2, с. 130).

Безспорно така може да мисли и да говори само оня, който е надрасъл съвременниците си с цяло столетие, т. е. „апостол на революцията", както справедливо авторът нарича Ботев.

В тези стегнати, публицистично заострени отстъпления имат значение не само портретите и картините, но и вътрешният идеен патос. Изюмски широко използува като историческа канава спомените на съвременниците, резултатите от нарочните изследвания на историци, философи, социолози, литературоведи. Документите — стари и нови — дават възможност да се види личността на героя от разстояние, от една страна, а, от друга — от наши дни.

По строеж, по исторически обхват на събитията „Плевенските редути" несъмнено е художественодокументален роман. Той ни вълнува със своите конфликти и герои, почерпени от самия живот. Острите идейни, политически и морални въпроси, които авторът поставя главно във връзка с обсадата на Плевен, намират реален отговор в победния край на войната.

С особена настървеност и любов Изюмски е описал силата на руското оръжие, готовността на обикновения войник да не пожали и живота си за освобождението на България, а така също да покаже чистата радост и непреходната признателност на българите към братята освободители.

Истинския историзъм ще търсим обаче не единствено в биографията и дейността на генерал Скобелев в България. Върху друго се гради сюжетът. Преди всичко това е *философията на действието*, която изповядва Михаил Дмитриевич и за която често и продължително в романа разговаря с художника Верешчагин. Оказва се, че за Василий Василиевич Скобелев е „някаква добра фея", двамата изпитват дълбоки симпатии един към друг въпреки голямата разлика в характерите им. В атмосферата на тези идейни спорове Скобелев *методично* излага принципите, от които се ръководи в *тази* война. На свой ред Верешчагин вътрешно се съпротивлява, имайки пред вид предишните участия на Скобелев в събитията в Средна Азия, в Испания и другаде. С други думи, авторът не отминава щекотливите въпроси във военната биография на Скобелев, до които ние все още плахо се докосваме. Някои от тези важни и сложни проблеми, поднесени във вид на вътрешни монолози на Верешчагин, правят впечатление със своята злободневност и политическа прозорливост:

„Вероятно има хора, определени от съдбата за вòйни, родени от нея като личности. . . В мирния, обикновения, плавен живот те са малко интересни, незабележими, лошо приспособени към житейските бели. Но попаднали във водовъртежа на войната, в нейната кръв, хаос ,вихър, те проявяват и издръжливост, и безстрашие, и смелост, граничеща с безумие, превръщат се в герои, в легенда, за да клюмнат пак, щом войната свърши..." И по-надолу:

„Скобелев беше интересен за Верешчагин и извън войната — като талантлива личност. Той не беше сладникав, Василий Василиевич не понасяше сладникавите хора, както супа без сол. . . Скобелев можеше да цитира на английски, френски, немски език огромни късове от Байрон, Молиер, Гьоте. . . Това беше самобитна натура, щедро надарена от природата и лошо шлифована, с безредие в политическите възгледи. И не само военоначалник „по божия милост" — щастливец, рисковач, но и хитър, пресметлив — интересен човек."

Сред досегашните, често противоречиви оценки за личността и историческото наследство на Скобелев предложената от Изюмски изглежда нова, твърде перспективна, тя е съобразена с кривата в развитието на този наистина „шейтан-генерал". С тази преценка не могат да не се съгласят дори противниците му. Продължавайки да търси опора в мислите си, Верешчагин има право да заключи: „В нещо — в презрението към смъртта, в готовността да рита срещу ръжен, в това, че сам съвсем не беше ангел, лесно пламваше — Василий Василиевич приличаше на Скобелев, това той чувствуваше и такова сходство също го привличаше към генерала" (кн. 3, с. 85).

Колко много дават на читателя тези вътрешни монолози. Размишлявайки за личността на Скобелев, героят влиза в полемика не само със себе си, със съвременниците си, но и с нас, читателите. По този начин става актуална по художествен път проблемата, от какви позиции днес трябва да се оценява дадена историческа личност, в чиято дейност се наброяват много положителни и отрицателни страни. Това чувство за отговорност пред потомците, с което се излагат най-интимните страни в психологията на Михаил Дмитриевич през Руско-турската война от 1877—1878 г., няма обаче нищо общо с опита за пълна реабилитация. В същност Скобелев и неговото историческо дело в България не се нуждаят от подобен опит.

В романа Изюмски добре е показал, че тъкмо генерал Скобелев олицетворява военния гений на руския народ, блестящо проявен при атаките на височините край Плевен.

Що се отнася до образа на Верешчагин, това може би е първата сцена в руската съветска художествена проза, дето той е показан като действително историческо лице и разговаря с генерал Скобелев, без да знае онова, за което ние сме осведомени от историята и мемоарите на неговите близки и съвременници.[20] Нещо повече, Верешчагин не може да зачеркне от паметта си участието на Скобелев в събитията в Испания („в помощ на реакционерите-карлисти"), походите му в Средна Азия и неговото кръвожадно правило: „Пленници да не се вземат!. . ."

Читателят разбира за какъв тип хуманизъм става дума; и в авторската интонация, и в психологическия подтекст, и в идейно-художествения строй на романа този тип „хуманизъм" се отрича, с него Скобелев отблъсква, тази му дейност явно представлява рецидив на миналото, отречено с революционния акт на 7 ноември 1917 г.

В образа на Скобелев има и нещо наследено, доразвито от руската класика. Немислимо е, струва ми се, да си представим образа му без образа на Михаил Кутузов във „Война и мир". Тук не става въпрос за подражание, а за творческо школуване у великия Лев Толстой. Защото в главното Изюмски се опира на своя опит и по силата на отдавнашния си интерес към героичните страници от миналото на руския народ постига нещо, много поразлично в сравнение с предишните си творби.

И все пак истинска находка в „Плевенските редути" е очертаването на образа на Верешчагин. Това ме кара да добавя още няколко думи към казаното.

Специалистите знаят, че Верешчагин е пръв и талантлив художник на Руско-турската война от 1877—1878 г. Той е не просто велик художник-баталист, макар че и това би било достатъчно за епохата. Той е летописец-воин, борец за истината, която открива пред човечеството всяко голямо изкуство. Световноизвестна е картината му „На Шипка всичко е спокойно" (триптих). Изобщо рисунките на Верешчагин — естествено най-добрите — са ярък протест срещу завоевателните войни, разобличение на деспотизма, колониализма, религиозния фанатизъм. Страниците в романа „Плевенските редути", в които е изграден психологическият портрет на художника, са едни от най-интригуващите. В похода на Балканите Верешчагин продължава да носи войнишкия си шинел със същото себеотрицание, както по време на похода в Средна Азия и същевременно нещо коренно се е променило. Останала е само любовта му към войниците и Русия, вътрешната преданост към истината. Тук наред със спомените за него, за виденото и разказаното от други участници във войната на Изюмски много са помогнали и личните му пристрастия. Така установеното от историци, писатели, публицисти, военни за Верешчагин очевидно го подтиква да вземе върху себе си благородната задача да уточни и систематизира всички материали, свързани с участието на художника във войната, и да ги обработи в художественодокументална форма, подходяща за всеки отделен детайл. Например като страничен коментар се възприемат отзивите на В. В. Стасов:

[20] Вж. В. В. Верещагин. На войне в Азии и Европе. М., 1894; Переписка В. В. Верещагина и В. В. Стасова. М., 1950; А. К. Лебедев. Василий Васильевич Верещагин. Жизнь и творчество. М., 1958, и др.

„Той (Верешчагин — б. а.) е очите на нашето изкуство", или на Репин: „Свежест на погледа. . . чудеса в колорита. . . юнак. . . скитът Васюта".

Това са преценки, пропити с любов и преклонение пред таланта на Верешчагин. Но са твърде категорични, може би затова Василий Василиевич (*живият,* а не литературният герой!) *веднага* трудно ги възприема, вътрешно се съпротивлява: „Е, в мене сигурно живее скит. Същият Стасов някак си справедливо казваше: „Не се сърдете, но понякога ми напомняте степен кон, който препуска из полето, разпуснал грива и опашка, не чува и не вижда нищо."

Няма да характеризирам всички вътрешни монолози. Само тези няколко примера са достатъчни да схванем сложния и противоречив образ на Верешчагин като личност и художник:

„С отчаяние си казваше, че е вол, доживотен каторжник, но би бил най-нещастният човек на света, ако съдбата го лишеше от тази сладка каторга. Щом рисува — значи живее. Това е неговото дихание. И каква радост е да се събудиш с мисълта, че те чака недовършен замисъл" (кн. 2, с. 114).

Много пъти цитирах, но го сторих нарочно. Такава интелектуална проза не се среща толкова често. Изюмски я постига, рисувайки духовния лик на Верешчагин. Това му е дало възможност да изгради не само ярък, плътен психологически портрет на една забележителна историческа личност, а и да покаже вътрешното горене на тази личност, спадовете и подемите ѝ, да я приближи до нас, без да нарушава историческата дистанция.

В романа Верешчагин, неудовлетворен от себе си, от войната, на която е активен свидетел, и главно възмутен от поведението на Александър II, мечтае за парижката си квартира, където според него би намерил истински покой и нормални условия за творчество. . .

Между епизодичните образи само за няколко минути се показва фигурата на „младия, но надежден писател Всеволод Гаршин, доброволец от 138-и Болховски пехотен полк". В същност това са мисли на Василий Василиевич. Нататък следва: „Вниманието на Верешчагин привличаха очите на Гаршин: големи, светлокафяви, гледащи с кротка тъга. Офицерът му се изказа за него много ласкаво като за човек, твърдо понасящ войнишките несгоди и дори представен за Георгиевски кръст" (кн. 5, с. 87). В тия редове съвсем точно е възпроизведен портретът на Гаршин според известната картина на И. Е. Репин (1884). Просто Изюмски я е копирал.

Документализмът като естетически принцип, провеждан от автора на „Плевенските редути", се чувствува и в начина, по който рисува „общия изглед" на по-важните градове, през които минават освободителните руски полкове, например на Свищов:

„Систово (турското име на града — б. а.) е големичък град, с останки от средновековната крепост Калето, с развалини от древните стени на лагера на римските легиони.

В града само магазините са около триста. И пазари има: за коне, вино, свине. И пристанище, което преди войната денонощно шумеше. От него нагоре започва стръмна, разбита калдъръмена улица с тополи от двете страни. Освен многото ниски къщи, покрити с турски керемиди, в Систово има и европейски постройки: на няколко етажа, с балкони и венециански прозорци" (кн. 2, с. 78).

Силата на романа не се изчерпва с външната пълнота на събитията, нито с интригуващия ход на сюжета. В „Плевенските редути“ срещаме силен диалог, с мярка наситен с архаизми и диалектни думи. Ще цитирам по оригинала:

„Василий Васильевич взял в руки жестянку, почти горячую от солнца. Цветная этикетка поясняла, что это пареная гречневая каша, сделанная по рецепту вдовы Богдановой. Судя по вздутым крышкам консервы были уже испорчены.

— На какой черт вы их везете? — удивился Василий Васильевич.

— А как же — харч. Знатная добавка! — хитро поглядел на Верещагина возчик.

— Вашблагородие, дозвольте узнать? — обратился другой солдат, пяля светлые, словно размытые глаза на эмалевый Георгиевский крест, Верещагина. — Верно грят, что англичанка нам объявила войну?

— Вранье!

— И то понять! удовлетворенно мотнул головой солдат. — На англичанку таперича бояться нечего. Она только на море сильна. Ейное дело подойтить к Одессте и стоять на приколе. А мериканец тот вроде б за нас. Он, сказать, тоже на море может“ (кн. 3, с. 81).

Тук писателят не прави характеристика на героя, нито „поглежда“ в биографията му, за него той е „возчик“ или просто „солдат“. Помежду си войниците разговарят като че ли за най-обикновени неща. Но езикът им е до такава степен индивидуален, че ние чуваме отделните гласове и неволно се пренасяме назад преди сто години, когато е могла да стане тази среща и да се води този именно разговор.

В „Плевенските редути“ се откриват и лошо „сглобени“ епизоди, стилни грапавини, неправилно написани български думи и изрази като: „— Иду, бащта“ (правилно е: — Иду (ида), тейко (татьо), или: „Моля, заповядайте в къщу“ (трябва: в къщи); сортовете вина, посочени на 108 страница (кн. 2), не са били познати по онова време, и др. Мисля, че романът като цяло би спечелил, ако авторът, подготвяйки отделното му издание, съкрати страниците, проследяващи „любовта“ между Кремена и казака Алексей Суходолов. В тази изкуствено създадена интрига има много псевдоказашко и небългарско. В случая измислицата е несъвместима с документализма.

***

Какво да кажа в заключение?

Паралелното разглеждане на разказа „Четири дни“ от Гаршин и на романа „Плевенските редути“ от Изюмски, надявам се, убеждава внимателния читател в продуктивния характер на принципа на документализма в художествената проза в миналото и днес. Може да се добави, че такива произведения като „Иван Грозни“ от Р. Скринков, „Историята на подофицера Иванов“ от В. Глинка, а към тях може да се отнесе романът „Плевенските редути“ от Изюмски, продължават голямата традиция, идеща от „Война и мир“ на Л. Н. Толстой, „Петър Първи“ на А. Н. Толстой, „Тихият Дон“ на М. Шолохов. Това е художествена документалистика, населена с реални герои, обикновено чужди на предварително скроени схеми или *модели*. В тия произведения героят излиза от историята и се връща в нея,

но вече естетически оценен, за да ѝ служи. Негов идеен ориентир е съвременността.

Предпоставката за разцвета или поне за подема в областта на художествената документалистика не са юбилейните дати, нито бягството на авторите от текущия ден, както се струва на някои критици, а главно новите нравствени критерии, новият възглед за взаимната връзка между общество и личност, минало и настояще. Проследяването на исторически съдби, уточняването на всякакъв род исторически факти, събития и т.н. се оказва твърде положителна и крайно плодотворна дейност, която като правило насочва писателя към дълбокото, трайното знание. Сенките от историята укрепват въображението му, предлагат нови идейни и естетически хоризонти, подтикват към размисъл. Така се е получило в последните пиеси на М. Шатров, в романа на В. Шукшин „Дойдох свобода да ви дам" за Степан Разин и др.

Тематиката на „Четири дни" и „Плевенските редути" е близка. Но както показа анализът, двете произведения са реализирани по различен начин. Разликата идва не само от жанра — в „Четири дни" имаме един централен герой и няколко епизодични, докато в „Плевенските редути" централните герои са няколко, а второстепенните десетки. Събитията и обстоятелствата, състоянията и отношенията в романа придобиват значителност благодарение на многоплановия си характер. В „Плевенските редути" Борис Изюмски изобразява трите атаки на Плевен от руските войски, смислено подчертава наличието на значителни и остри конфликти в хода на самата война. В тоя смисъл достойнствата на „Четири дни" с нищо не засенчват положителните черти на „Плевенските редути", напротив — романът само допълва и обогатява представите ни за онова, което в разказа е само щрихирано. А двете произведения заедно укрепват репутацията на художествената документалистика, казват ни нещо такова за Освободителната руско-турска война, каквото никоя история или военна книга не би могла да го направи. Това открива нови перспективи, поле за нови естетически решения.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ — ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ И ЛИТЕРАТУРАТА. София . 1978

Христо Йорданов

Донски казашки песни и Освободителната война

На Ив. Ив. Корольов

Преобладават мненията, че Освободителната война (1877—1878) като една от тежките войни, водени от Русия против асимилаторската политика на Османската империя на Балканите, не е въодушевлявала руските поети за песенно творчество. Ще посоча само мнението на съветския автор И. Н. Розанов, който изрично подчертава: „Война 1877—1878 годов еще менее оставила следов в нашем песенном творчестве."[1] Това становище напълно се потвърждава и от наличните факти. Руските поети в онова време действително не се отзовават на тази война, освободителна по своята същност, в творчеството си.

Ако току-що направената констатация е безспорна спрямо личното творчество, тя не се отнася с еднаква сила до песенното творчество на народните маси, които въпреки всичките тежести на войната създават художествени документи за патоса на епохата, в която се води тази война. Не защото народът, народните синове и дъщери, по-малко е засегнат от трудностите и сложността на тази война, а тъкмо обратното — защото цялата ѝ трудност се стоварва върху плещите му. Той просто изстрадва войната. Интелигенцията като цяло в това отношение е в много по-привилегировано положение. Народът търпи не само крепостническата тегоба, но към нея се прибавя и допълнителното бреме на войната, която разтърсва из основи самосъзнанието на трудещите се народни маси. И действително Освободителната война дава силни тласъци за по-бързото и радикално разрешаване на редица назрели противоречия в полуфеодалната руска държава.

Тази преломна вълна чувствително активизира широките народни маси и към творческо съзидание, към активно отношение за преобразяване на живота. Така се раждат и донските народни казашки песни за Освободителната война. Народните маси изразяват собственото си съчувствие за дадените жертви във войната и ги възпяват в песните си. Същият процес е характерен и за българския народ, за който Освободителната война изиграва ролята на победила буржоазнодемократическа революция, която се подготвя още през априлската епопея (1876), когато по думите на Вазов:

---

[1] И. Н. Розанов. Стихи русских поэтов, ставшие песнями. — В: Песни русских поэтов. Малая серия. Изд. 3-ье. Л., 1957, с. 36.

И в няколко дена тайно и полека
народът порасте на няколко века!

Донските казашки песни, пети през Освободителната война или посветени на нея, са хвалебни творения на народа за тежкия труд на воините, участвували в тази война. Те са творби за онези „люди вольные", чийто подвиг надживява своите създатели. Тези народни песни не са еднородни по своето съдържание, макар да имат единна основа, произтичаща от патриотичния им заряд. Те пряко изразяват настроението на руските войници, тръгнали в люта бран под лозунга „защита на братята славяни". По трудните пътища на войната бойците някак съвсем спонтанно възкресяват великите сенки на известните полководци Невски, Суворов, Кутузов, Хмелницки и др., които им дават крила и въодушевление в тежките преходи, в бесния кариер и в кръвопролитните сражения.

Войнишкото сърце познава много добре всички горести, изживявания и несгоди във военната служба. То помни дунавската „преправа", плевенските сражения, снежните виелици по чаловете на Балкана, когато във военните комюникета се е съобщавало само: „На Шипке все спокойно". Добре познава и драматизма на съдбовните боеве в летните горещини, когато се разгарят ръкопашните боеве и схватки между живи и умрели. . . Там, на тези исторически проходи, се кове свободата на България. Това сърце познава и болката по загиналите другари; съчувствува на инвалидите; разбира и разочарованията на завърналите се по родните домове. . . Такъв е тематичният обхват на тези песни. Ето защо това чувствително сърце знае да твори и песни, да скърби или тържествува. Така именно се създават казашките песни, тези съкровени химни за българската свобода, вълнуващи със своето съдържание и мелодии, трогващи със своята простота, лиричност и правда, каквито се срещат само в народните песни.

Макар и условно, песните могат да се разделят на три групи: исторически песни, пети през Освободителната война; песни, посветени на самата война, и песни, създадени по-късно като възпоминание от войната, имащи и по-битов характер.

По същество Освободителната война е предимно подвижна. Отначало — бърз преход, а след преминаването на Дунава — устремни атаки, кръвопролитни сражения и обсади. Пътят от Дунава през Плевен и Балкана до Сан Стефано се осява с костите на войници от 53 казашки полка. И тъкмо болката по загиналите създава казашките песни. Основният въоръжен конфликт между двете империи еднакво поразява синовете на трудовия народ в победилата и в победената страна. Както се знае, отстъпващият противник напуска всеки значителен опорен редут след ожесточена съпротива и атаки, в които падат свидни жертви и от двете страни. В тези боеве казаците и от балканското, и от кавказкото направление, проявяват изключителна храброст, която нашият народ е обезсмъртил в своите народни песни, а наред с това народният поет Иван Вазов като пряк свидетел със сълзи на очи преживява възторга си от похода на отбраните „конници горци", които лично посреща близо край Букурещ:

и като изглеждах тез вòйни отбрани,
тез конници горди на война призвани
под същото знаме, под същий закон,

от Урал, от Волга, от Двина, от Дон. . .
. . .
и като помислих, че всичките тия
идат да умират зарад България,
и като си помислих и като гледах
всичко туй — плаках!

(*„Разходка до Баняса“*)

Вазовият възторг, отразен и в много други известни негови произведения, е възторг на целия български народ.

Първата група песни са старинни казашки песни. Те са съпътствували неразделно освободителния поход на руската армия и са органична част от най-насъщния войнишки репертоар. Отразяват частица от духовните потребности на войнишкия колектив. По своята същност старинните казашки песни са творческата основа и солидният естетически пласт, над който се надслояват новосъздадените песни за освобождението на българския народ. Самите песни за Ермак Тимофеевич („Песен о Ермаке“), за Иван Матвеевич Краснощеков („Ой вы, братцы, мои братцы“), за Матвей Иванович Платов („Славим Платова героя“), за Яков Петрович Бакланов („Честь прадедов — атаманов“, „Баклановцы — Донцы молодцы“, „Не туман с моря поднялся“), както и песните „По Тверской — Ярской да по Питерской“, „Грянул внезапно гром над Москвою“ и „Что кормилец наш Дон Иванович“ са конкретен художествено-исторически контекст за възникване на новосъздадените песни за Освободителната война. Затова напълно естествено е причисляването им към песните за освобождението на българите от половинхилядолетното османско иго.

Песните за Ермак например завладяват всеки патриот независимо от неговата националност, защото отразяват мъжеството на безстрашния атаман, единодушно избран за боеви вожд с безспорни качества. И Ермак действително ги проявява в покоряването на Сибир, когато предвожда 840 богатири заедно със стрелците от строгановите земи. Въпреки рисковете на изморителния и отговорен поход към Сибир войниците тръгват след своя командир с пълно доверие. Подобни рискове и опасности съпътствуват войнишката маса и в Освободителната война, в която участвуват техните внуци и правнуци, сега предвождани от прославени генерали, като Гурко, Столетов, Драгомиров, Скобелев и др. Ето защо, когато войниците пеят песните за Ермак, Краснощеков, Платов или Бакланов, цялата минала атмосфера на старите походи към Дунава естествено се свързва със сегашния поход от Дон до Дунава и през непрестъпните върхове и проходи на Балкана та чак до Мраморно море, близо до Босфора.

Войниците поглъщат като въздуха и хляба потребното им величие на деди и прадеди, защото само имената на тези полководци са им святи и са свързани с преданията за бойната слава на родния Донски край. А миналата слава завладява „умовете на живите“, както се изразява Маркс, които „призовават на помощ духовете на миналото, взаимствуват от тях имена, бойни лозунги“[2] и т. н. Не трябва да се забравя и фактът, че подобно

[2] Осемнайсети брюмер на Луи Бонапарт. — В: К. Маркс и Фр. Енгелс за изкуството. С., 1951, с. 27.

„взаимствуване“ се извършва от войниците на една освободителна армия.

Кои са тези исторически личности, които се възпяват в песните и какво знае народът за тях?

Всеизвестният Ермак Тимофеевич е донски казак, прославен национален герой в руския епос и от автори като А. Н. Радишчев, В. Г. Белински, К. Ф. Рилеев, Л. Н. Толстой, Д. Н. Мамин-Сибиряк, П. Бажов и др. В една песен за него се казва: „не глупой казак, он и реч говорит словно во трубу трубит“. Обичат го всички „донские, гребенские, казанские,яицкие“ казаци, защото той приобщава към родината далечното Сибирско ханство.

Друг много популярен полководец е Иван М. Краснощеков — първият бригадир на донската войска, герой на много войни от първата половина на XVIII в., постоянен защитник на границите на донската земя от безпокойните съседи (кримски и нагайски татари, кавказки черкези, астрахански калмици и др.). Краснощеков е бил защитникът от тези нападатели. Освен военните си заслуги той е един от първите руски деятели, който се заема да подобри качествата на казашките коне. В района на Бяла Калитва развъжда нова порода коне — кръстоска между донска и карабахска порода. В началото на XVIII в. разбира значението на конницата в боевете и иска да подобри съществуващата порода, за да създаде издръжлив и силен кон, нужен за казака, на когото са били възлагани от държавата отговорни военни задачи. Заслугите на Краснощеков се признават от съвременниците му на Дон. След екзекуцията на атамана Л. В. Максимов от Булавин „Войсковият кръг“ издига кандитатурата на Краснощеков за атаман. Но Петър I и последвалите го царе и царици на Русия пожизненоутвърждават на тази длъжност Данил Ефремов, син на Ефрем П. Василиев, екзекутиран пак от Булавин. Краснощеков загива през 1740 г., когато правителството на императрицата Ана Ивановна води продължителна война с Швеция. Военните действия се провеждат в Северна Финландия. Краснощеков нанася много вреди на шведите със своите бойни отряди. Шведското правителство и военно командуване определят голяма парична награда на този, който им предаде главата на Краснощеков — жив или мъртъв. В едно от сраженията, неуспешно за русите, поделението начело с Краснощеков е подмамено в мочурливи блата. По исторически сведения шведите жестоко измъчват Краснощеков, като одират кожата му жив. В страшни мъки той загива. Паметта му свято се тачи от русите и до днес. Шести донски казашки полк е носил името на бригадира Краснощеков. Една от донските станици също носи неговото име. Признателните поколения му се издължават с неръкотворния паметник на старинните песни, които и досега са запазили.

Друг също прославен атаман, обичан от казаците, е Матвей И. Платов (1751—1818). Той е герой от Отечествената война (1812), генерал от руската армия, походен атаман на донската казашка войска от 1788 г., съратник на А. В. Суворов и М. И. Кутузов. Интересно е, че той започва военната си служба 13-годишен и се прославя по-късно в щурма на Измаил (1790) като генерал от кавалерията, като организатор на опълчението на донските казаци в състава на 24 полка, играли важна роля при разгромяването на Наполеоновите войски. За този му подвиг Платов е провъзгласен за граф от 1812 г. Народът помни подвизите на прославения генерал и му посвещава своите песни, които по-късно пее през Освободителната война (1877—1878).

Платов е погребан в Новочеркаск, където му е издигнат паметник. Много по-подробни и интересни данни могат да се открият за него в историческия роман на Дмитрий Петров (Бирюк) — „Сыны степей Донских“ (Москва, 1959). От Платов се възхищава и поет като В. Жуковски:

Хвала, наш вихор-атаман,
Вождь невредимых, Платов!
Твой очарованный аркан
Гроза для супостатов.
Орлом шумишь по облакам,
По полю волком рыщешь;
Летаешь, страхом в тыл врагам,
Бедой им в уши свищешь!
Они лишь к лесу — ожил лес,
Деревья сыплют стрелы!
Они лишь к мосту — мост исчез!
Лишь к селам — пышут селы!

Друго прославено име сред казаците е името на полководеца Яков Бакланов. За него са създадени популярни сред казаците песни, защото той е храбър генерал в руската армия и през 1828—1829 г. участвува в похода на фелдмаршал Дибич-Забалкански към Балканите и е един от най-младите полкови командири на конната част.

Имената на Платов и Бакланов, походни атамани на казаците, са свещени за всяко руско сърце. Далеч още преди революцията на техни имена са назовани проспекти в Новочеркаск, полкови поделения, гимназии и др. В Новочеркаск например триумфалните врати са назовани на името на Платов. И двамата са погребани в костницата мавзолей в Новочеркаск. Създадените за тях песни се пеят.

Втората група песни — „Ликуйте: россы! Плевна пала!“, „Ты наш, Скобелев генерал“, „23 июня открывался нам огонь“, „Всспомним братцы“, „Всколыхнулся, взволновался“, „Ой да веселитесь, храбрые Донцы-казаки“, „Вдоль по линии Кавказа“, „Казак на чужбине“ — са пряко свързани с Освободителната война. Едни от тях са създадени по време на самата война, а други по-късно. Споменават се названията на български реки и градове, планини и исторически места, където стават славните победоносни боеве. Някои от тези песни и досега се пеят от казаците, а и от българите. Най-известните наши военни хорове винаги включват в репертоара си песните За храбрите „Донци-молодци“.

Един от прославените в песните руски генерал е Михаил Д. Скобелев (1843—1882). Този талантлив пълководец възпитава своите войници в духа на суворовските традиции. Подготвя ги предварително за преодоляване на трудностите във високопланинските терени, като ги приучва как да щурмуват укрепени пунктове и крепости. През Освободителната война той командува и казашка бригада, която се отличава при оперативното прехвърляне на руските войски през Дунава (15/27 юни 1877), при втория щурм на Плевен (18/30 юли 1877) и т.н. След третия щурм на обсадения Плевен (30—31 август — 11—12 септември) и след превземането на града казаците участвуват в трудния преход през Стара планина и със стремителните си действия осигуряват разгрома на армията на Вейсел паша, когото пле-

няват край Шейново, и победоносно продължават. Бойците и командирите от българското опълчение се отнасят с изключителна обич към Скобелев, защото той проявява големи грижи за тяхното бойно възпитание. И българи, и руси обичат Скобелев заради народния му произход. Неговият дядо е бил откупил се селянин, който стига до висш сан към руския император.[3]

Войнишката песен за генерал Скобелев става особено популярна сред донските казашки полкове. През същата война полковете на кубанските казаци участвуват на Кавказкия фронт. Макар и кратка, песента за Скобелев прославя един от най-младите генерали, тръгнали по оставените стари следи от Михаил Суворов, който на времето изпраща класическото по своята краткост донесение до фелдмаршал Румянцев:

Слава богу, слава нам
Туртукай взят, я там!

Става дума за Тутракан, чиято крепост бойците обсаждат и преминават Дунава. Този „спомен" отново се възкресява, за да въодушеви бойците. Войниците не скриват своите симпатии към Скобелев, което личи добре от песента. Войнишката душа познава своите любимци и съответно им се издължава. Бойците, в мнозинството си крепостни селяни, разбират „кръвната си връзка" с потомъка на прославения „однорукий комендант".

Прославен генерал в Освободителната война е и Йосиф В. Гурко (1828—1901). Той стига до чин генерал-фелдмаршал и ръководи боевете при Горни Дъбник, при старопланинските проходи, при София, Пловдив, Одрин и т.н. Също е обучавал своите войници в традициите на суворовската школа, ползувал се е с изключителна популярност сред българското население през Освободителната война.

Песента за генерал Гурко отразява суровия воински бит. Сякаш дочуваме ехото от бойните тръби, свистенето на шашките, ударите на пиките, тежките стенания в жестоката сеч или устрема на донските ескадрони. . . Бойците съзнават трудностите на боя, но живеят с удовлетворението „зато слава про нас хороша", защото имат съзнанието, че са служили на голямо дело, „не щадя своих голов". Правдиво и исторически точно е конкретизирано изображението на върховите моменти от неотразимата атака на руската армия:

От Свиштовской переправы
Турок гнали за Балканы,
Им покою не давал
Храбрый Гурко генерал.

Или:

Вспомним, братцы, как стояли
Мы на Шипке в облаках.
Турки нас атаковали,
Но остались в дураках!

---

[3] А. И. Куприн. Однорукий комендант.—В: Куприн, А. И. Собрание сочинений. Т. 7. М., 1973.

Народният певец е отразил с подробности какви лишения и трудности изживява руският войник, за да завоюва победата. Обобщените образи на руския богатир и на българския опълченец, днес в бял мрамор, стоят и досега високо в облаците, приютени в шипченския мавзолей на признанието. Песните, посветени на войната, документират нравственото превъзходство на руския войник, който влиза в „бой жестокий"з а свещено и право дело, затова чувствува вътрешната потребност да унижи противника си, след като го е победил. Оскърблението, насочено против турския султан, че той няма „папуци" на краката си, е особена форма на нравствено възмездие и удовлетворение от големите възможности и мащаби на родината. И нещо друго— нескривана ирония по повод на дипломатическите ходове за помощ на Турция от „хладния Албион:

Ах, вы турки — ротозеи,
Где ж вам с нами воевать:
Англичанка ваша мать,
Не успела помощ дать!

Песента „23 июня открывался нам огонь" е сътворена видимо по обратния път към родината. С песен по-бързо се скъсяват дългите руски версти, а сякаш и позатихва болката по загиналите другари. Така подобава само на войници, които знаят цената на саможертвата си в Освободителната война:

Мы по горочкам летали
На подобье саранчи,
Из винтовочек стреляли
Мы, Донские казаки.

Гром гремит, гремит трубой
По всей области Донской
Царь султана победил
Христиан освободил!

Към втората група се причислява и „Казак на чужбине". Както е известно, тази песен е написана от Евгений П. Гребенко (1812—1848), украински и руски белетрист и поет. Тя обаче заживява дълъг живот като творение, създадено и пресъздадено от народа, приспособявано за своите нужди. Вариантът, който тук се прилага, носи безспорно „редакцията" на донските казаци, което личи от петия куплет. Най-интересното в случая е, че изменението на песента е извършено по вкуса и от името на воюващите казаци-кавалеристи, които в края ѝ добавят още едно четиристишие. Чрез прибавения куплет се уточнява съдбата на загиналия „казак в чужбина", но вече в бой:

Седло отстегните на память подруга;
Пусть помнить павшем в бою казаке!" (к. а.).
Тут голос прервался с неведомой силой,
Он умер, о ней вспоминая в тоске.

Към *третата* група се прилагат само четири песни, макар да са най-разпространени и най-многобройни („Мне в чистом то поле“, „Среди лесов дремучих“, „По дорожке пыль клубится“, „Прощай, мой край!“). Те отразяват съдбата на загиналите на бойното поле или на завърналите се по домовете казаци, но огорчени и измамени от любимите си девойки или от неверните си жени. Други се завръщат „окършени“ от „безокия демон“ на войната и останали инвалиди за цял живот. Тези песни са по-обстойни, с повече битов колорит. В замяна на това в тях по-ярко изпъква „простата човешка драма“.

Много трогателна е например песента „Мне в чистом то поле“. В нея се представя участта на загиващия, който в предсмъртния си час доверява болката си на своя верен кон, като го моли, когато се завърне в родния край, да разкаже на най-близките как е загинал. Собствената си смърт казакът представя като кървава сватба:

Что я женился на другой:
На пуличке свинцовой. . .

Наша свашка была шашка,
Мечь булатный был дружком,
А венчался в чистом поле,
Под ракитовым кустом.

Не по-малко въздействуваща е одисеята на завърналия се казак-инвалид. В посветената му песен личи как извира като изповед, направо от сърцето неговата болка. Той е обладан от законната гордост, че е полагал клетва за вярност към своята родина, която клетва не я е нарушил нито за миг; че неговият баща и двамата му родни братя също са се клели и „За Рус головки положили“. Сам инвалидът е готов да отдаде и своята глава, ала завърнал се едва след четири години в родината на чужд кон и без дясна ръка, оплаква горчивия си жребий:

Казак не мог одной сражатся!
Не мог и землю отпахать!
Одна осталась лишь забота:
С рукою под церковью стоять.

Такива мъченици, осакатени от жестокостта на войната, се срещат не само в песните. Затова народният певец не остава безразличен към участта им и точно зафиксира тяхната съдба. Трогателно е съчувствието му към този еднорък боец, принуден от суровата нужда да подлага лявата си ръка за милостиня пред църквата. Неговата съдба и досега затрогва, защото всяка война има грозни страни.

В своите песни донските казаци са представени като съчувствуващи хора с богата и състрадателна душа. Те обичат мирния живот, неговата патриархална уредба и строго спазват неписаните закони на своето жизнелюбие също като древните елини. Проявяват го даже и към животните. Така народът сам се характеризира, като коригира някои погрешни представи у онези литератори, които рисуват казаците едва ли не като родени войници на походните коне. Благородството на тези мирни хора може да

се долови и от песен като „Из за гор, горит“. В нея е представен духовният лик на младия казак-ловец. Цял ден той безрезултатно е бродил по планинските пътеки, храсти и лесове. Накрая на деня среща край реката сива кошута със своето стадо. Кошутата го моли с човешки глас да скрие оръжието и да не я убива, защото и тя си има дребни сърнета, както самият ловец е оставил в дома си „ненагледните“ си дечица. Как постъпва младият ловец, личи от края на песента:

Призадумался молодой казак,
молодой казак, охотничек.
Опустил ружье
Вниз дулом.
Опустил свою
Буйную головушку
И побрел в свою,
в свою станицу казачью
К своим детям ненаглядным. . .

Жизнелюбието в казашките песни не е привилегия само на мъжете. То овладява и седемнадесетгодишната палавница, за която се пее в „Ой да ты падуй, падуй“. Тя страстно моли дъждоносните облаци да напоят обилно сухата земя, да полеят зеленатa ѝ градина, за да се налеят обилно „червенобузите ябълки“ на зажаднялата за вода „суха маковка“. Иносказателната образност ни помага да разберем защо лудетината не се интересува накъде ще се „търкулнат“ зрелите ябълки. . . За себе си тя, разбира се, съвсем не е безразлична, когато избира бъдещия си жених. Хитро разсъждава: „за старым жить — сухоту нажить“, „с молодым то жить — беду нажить“. Уверена е, че само с донския казак, с храбрия боец нейната младост ще разцъфти като истинска ябълка:

А мне молодой
Замуж хочется:
Ни за старого,
Ни за молодого,
А за Донского
Казака разудалого. . .

В самосъзнанието на руския народ казаците са волни хора, волеви и силни личности. Неслучайно е запазен споменът за казашките бунтове или за събитията през 30-те години на XIX в., когато Николай I издава строгата си заповед всички донски полкове, отслужили срока на действителната си служба в района на кавказката линия (Сунджански и Владимировски), да не се завръщат по родните си места на Дон и да не се демобилизират, а да се заселят задължително по местата, където ги е заварила височайшата заповед. Но тази заповед не бива изпълнена. Не е било потребно да се агитират войниците от казашките полкове да остават по чуждите за тях места, защото този въпрос те са решили сами: в пълните си състави, без офицерите, разбира се, те се завръщат по родните си домове. Това вбесява командуването и се води строго следствие. „Откриват“ т. нар. „подстрекатели“ и те стават изкупителните жертви. Осъждат ги най-строго.

Биват разстреляни 5—6 души, а на другите казаци тихомълком разрешават да си останат по домовете. Исторически „спомен“ от това събитие са създадените от народа песни. Една от тях е например „За курганом пики блещут“, която макар и да не е посветена на Освободителната война, насочва всеки изследовател към точната представа за истинската душевност на донските казаци:

За курганом пики блещут,
Пыль несется, кони ржут
И повсюду было слышно,
Что Донцы домой идут.

Подходили к Дону близко,
Тотчас кивера долой.
Поклонились Дону низко:
— Здравствуй, наш отец родной!

В наше време интересът към песенното богатство на донското казачество не е така голям, както в миналото, макар в романите на белетристи като Михаил Шолохов („Тихият Дон“) ,Андрей Губин („Молоко волчици“ — тук откриваме песни за Ермак Тимофеевич), Дмитрий Петров (Бирюк) и др. В романа си „Сыны степей Донских“ (Москва, 1959) Бирюк цитира редица казашки песни за прославения син на донските степи М. И. Платов, пети от руските войници, достигнали Париж по време на Освободителната война (1812):

Ай, вот наш Платов генерал,
Вот по полям он разъезжал,
Ой-да по полям разъезжал,
Ай, к французику в гости заезжал.

Ой-да по полям он разъезжал,
Ой-да, к французику заезжал,
Вот и ну, французик не узнал, ,
Ай, в палаты его зазъвал. . .

Ай, французик не узнал,
Ой-да во палаты зазывал,
Вот и во палаты зазъвал,
Ай, за дубовый стол его сажал. . .

Посветените на Отечествената война песни по-малко се знаят или са неизвестни за съвременника. В тях обаче са запазени и чистата обич и болка по родината, приглушавани тъкмо с песни — тъжни и весели. Руските войници и от елитните, и от обозните поделения ги пеят групово в своите бойни единици, а често пъти и по домовете на българските граждани, където обилно се разлива лютата балканска ракия или кипящият сок на искрометното южно вино. В такова българо-руско „общество“ казаците в песни разкриват топлата славянска душа на руския човек. А някои влюбени руски солдати отвеждат за невести своите „турчанки“. За подобен

случай разказва и Константин Г. Паустовски, който сам е внук на българка от Казанлък, последвала неговия дядо за великата братска страна. Такива факти сами по себе си пряко утвърждават освободителната мисия на руската армия, която влиза в българските земи не като завоевател, а като освободител. В съзнанието на войнишката маса е жива и напълно съхранена традицията от Отечествената война (1812), изразена в думите на Кутузов: „не порабощения и суетной славы мы желаем, но ищем освободить от бедствия даже самые те народы, которые вооружались против России".

Значителна част от „руския репертоар" включва и песни като „Дон" и „Узник" от Пушкин, „Выхожу один я на дорогу" от Лермонтов, народните песни за коларя или за р. Волга — „матушка родная", — за Стенка Разин, за неукротимите „донци-молодци", които песни стават много популярни и в България и продължават да се пеят и днес. За българина понятието „казак" е олицетворение на дядо Иван, на благородния руски народ, ярък синоним на волност, мъжество и всеотдайност до смърт. Неслучайно след априлската епопея народът запява:

Пустите клисурци,
станали московци,
а панагюрци —
донски казаци!

Същото е усещането и у русина, който пее:

С донским молодым казаком,
С разудальным добрым молодцом. . .

Донските песни за българското освобождение са като кървава рана в душата на руския народ. Затова те се помнят и ще се помнят от него, докато има човешка памет. Самият факт, че тези казашки песни се пазят в народното съзнание на няколко поколения, вече столетие след историческото събитие на нашето освобождение, е твърде показателен и за художествените им достойнства. Дълго са досътворявани и „отшлифовани" от народа напълно в традициите на старинните руски песни. Затова са твърде различни от сантименталните цигански и любовни романси, а по дух и съдържание се приближават повече до съвременните политически песни.

Днес е трудно да се посочат точните „рождени дати" на тези песни, защото дълго време се променят и нагаждат съобразно с народните потребности. Не се знаят също техните социални граници, тъй като се пеят и се знаят наизуст от всички слоеве на народа и от офицери, и от цялата войнишка маса. Изпълняват се заедно с песни като „Волга, Волга, мать родная" и с другите патриотични песни, без да става нужда да се изреждат. Смесват се с творби от „книжен" произход и търпят някои сюжетни отклонения. Приемат и отхвърлят допълнения или съкращения. Ала едно е без съмнение — станали са скъпоценно достояние на народа, приети са от него като свое дело и са неразделни от песенното богатство на братския руски народ.

Който е имал по-тясна дружба с казаците, знае, че те обичат да се събират семейно на трапеза и задружно да пеят старинните песни за бъл-

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

гарското освобождение. Тези песни са протяжни и тъжни. В наше време към тях се прибавят и новите съветски песни като прекрасен принос към богатия песенен фонд на руския фолклор. Дори и авторските песни са съобразени с неповторимата ритмомелодика на народнопесенното творчество. Затова и съвременникът ги включва към неизчерпаемия фонд на народа. За доказателство е достатъчно да си припомним лиричната песен на В. Лебедев-Кумач „Казак уходил на войну" по музика на Тихон Хренников. Тази песен става особено популярна след разпространението на филма „Шест часа вечерта след войната". Тъкмо тази нова творба вече се пее като напълно народна песен, без да се споменават имената нито на поета, нито на композитора:

На вольном, на синем, на тихом Дону
Походная песня звучала.
Казак уходил на большую войну,
Невеста его провожала.

Мне счастья, родная, в пути пожелай,
Вернусь ли домой неизвестно.
Казак говорил, говорил ей — прощай!
Прощай! — Отвечала невеста.

Над степью зажегся печальный рассвет,
Донская волна засверкала.
„Дарю я тебе на прощанье кисет,
Сама я его вышивала.

Будь смелым, будь храбрым в жестоком бою,
За русскую землю сражайся!
И помни про Дон, про невесту свою,
с победою к ним возвращайся!"

В Москва в навечерието на 1969 г. за първи път чух някои от чудните донски мелодии на тези песни. Пяха ги възрастни и по-млади хора в чест на едно сърдечно приятелство срещу настъпващата Нова година — с достойнство, по яворовски, „тъй като през сълзи се пей". Те са ги слушали в ранната си младост от бащи и майки, от деди и предци и са ги наследили като съкровено богатство, като родово „романтическое воспиминание" за една освободителна война, в която руският народ дава повече от 200 000 свидни жертви. Знаем от историята, че 15-и, 16-и, 17-и, 21-ви, 23-и, 26-и, 29-и, 30-и, 31-ви, 34-и, 36-и, 37-и и 39-и донски казашки полк участвуват в боевете на Шипка и Шейново, което и до днес личи от мемориалните плочи в храма-паметник на Шипка. Изключителна бе радостта ми, когато чух същите песни и в България при срещите ми със съветски граждани, гостували в нашата родина по различни поводи. Тези песни продължават своя дълъг живот в съзнанието на съветския народ. Почувствувах, че българо-руската и българо-съветската дружба е съкровено и дълбоко взаимно дело. То е отразено както в казашките песни за българската свобода, така и в другите песни, които продължават да живеят в паметта на съветския и българския народ като бисери на фолклорния гений на двата братски народа.

Съветският народ не забравя своите ветерани. Неотдавна във в. „Урюпинская правда“ (от 20 септември 1976 г.) се появи бележка: „История одной находки“ за намерен в хутора Бубоновски знак за воинска доблест от Освободителната война. В статията си „Награды казачем полкам“ писателят-краевед Б. С. Лащилин подробно разказва за бойните подвизи на донското казачество, което набира, както се знае, 53 полка, участвували с мъжество в освобождението на Плевен, Ловеч, Шумен, Шейново, Шипка и т. н. На 29-и, 30-и, 31-ви, 36-и, 37-и и 39-и казашки полк на времето се връчват „георгиевские штандарты“... „За быстрое наступление и занятие Браилова 13 апреля 1877 года“ — е написано на щандарта на 29-и полк; на 30-и — за превземането на Плевен, Ловеч, за бързия преход през Балкана и за превземането на 50 оръдия при Караджиларе през 1877 и 1878; на щандартите на другите четири казашки полка — 31-ви, 36-и, 37-и и 39-и е отбелязано: „За отличие в турецкую войну 1877 и 1878 годов“. На няколко казашки полка е било предоставено правото да носят на шапките си „особени знаци“, т. нар. от народа „змийки“ — лентичка със съответни надписи: „За Ловчу 5 июня 1877 года“ е бил знакът на втората „сотня“ от лейб-гвардията на казашкия полк; на 1-ви казашки полк „А. В. Суворов“: „За отличие в сражении при Шейнове 28 декабря 1877 года“. В този полк са служили изключително казаци от Михайловска, Котовска и Добринска станица. Знакът на 21-ви и 26-и казашки полк гласи: „За двукратный переход Балкан в 1877 году“, а на 23-и полк — „За Шипку в 1877 году“. 8 други полкове са имали знаци с текстове „За отличие в турецкую войну 1877 и 1878 годов“. Тези знаци със съответните надписи се запазват и се носят не само от участниците във войната, но и от техните синове и внуци, които по-късно служат в същите полкове, за да им напомнят за доблестта и пролятата кръв на дедите по бранните полета и планини на Балканите.

Неоценимо съдействие за точното записване на казашките песни получих от съветските граждани Иван Ив. Корольов (р. 6. V. 1907 г.) от станица Константиновка, Иван Ф. Разсказов (р. 26. IV. 1895 г.) от хутора Березовски, Александър К. Сорокин, художник, и Александър Н. Швечиков (р. 25. IX. 1890 г.) от станица Митякинская. Песните допълнително са изпълнявани хорово от съветските граждани Ана М. Панкратова, Олга Н. Каргин (по баща Кондакова) от Новочеркаск, Антон Ф. Каргин от станица Каргинская и Ив. Ив. Корольов. Всички имат руски национален произход, отраснали са в Донския край в района на Ростов на Дон и познават историята, бита, културата и душевността на донското казачество. На всички тях — братската ни благодарност!

177

Втори дял

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ — ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ И ЛИТЕРАТУРАТА. София • 1978

Григорий Д. Вервес

Прогрессивная украинская общественность в ее отношении к национально-освободительной борьбе балканских народов в 1875-1878 годах

„Из-за кулис, едва ступая измученными, исцарапанными ногами, — вероятно, пришлось им походить и по острым камням, и меж колючих зарослей, — вышла девушка болгарка. Об этом говорили лохмотья живописной одежды с прошвой и вышивкой, которую болгарские девушки одевали только в праздники. На плечах — остатки некогда красивого платка. К полуоткрытой груди дрожащими руками она прижимает что-то завернутое в пестрое тряпье. „Наверное, это ребенок",— подумали все. . . Неподвижные, немигающие огромные черные глаза внимательно всматриваются в даль. Голова покрыта обрывками чего-то пестрого. Из под них, как две черные змеи, выбиваются тонкие пряди волос. Одна прядь пересекает лицо, застывшее в смертельном ужасе. Женщина остановилась, присела на землю и, что-то тихо без слов и мелодии напевая, укачивает „ребенка", прижимая его к груди. Вдруг, будто очнувшись и быстро откинув лохмотье, в которые был завернут младенец, она касается его засохшими устами и, пронизанная ужасом, вскакивает: в руках у нее не ребенок, а кусок обгоревшего полена. Она держит его на вытянутых дрожащих руках. С глазами, полными невымолвленной грусти, — а черные брови вздрогнули и застыли в каком-то зигзаге, — она прижимает обгорелое полено к груди и губам, то вновь протягивает вперед, как бы моля о помощи. А из глубины души на высоких трепещущих нотах кровавым потоком плывут слова:

Шуми, Марица. . . окровавлена,
Плачет девица. . . люто ранена. . .

Эти слова из песни скорби, которые позже вошли в народный болгарский гимн. . . Несколько раз она простонала эти страшные слова и снова присела, прижимая к устам обгоревшее полено. . . И замолчала. . . Застыла, как статуя, отлитая из бронзы. И ничто не шевельнулось. . . Ни ресницы, ни брови, ни глаза, ни губы, ни щеки, окаменевшие в безутешном горе. . . Это длилось всего несколько секунд, однако секунды казались бесконечно вечными. . . А потом она медленно поднялась и поплыла тем же измученным шагом, каким и вошла. . . А стонущий, прерывистый шепот плыл вместе с ней:

Шуми, Марица. . . окровавлена. . .“[1]

Этот символ истерзанной, но непокоренной Болгарии был создан на одном любительском спектакле в городе Бендерах в 1878 году никому тогда неизвестной молоденькой женой недавно прибывшего сюда офицера — Марусей Адасовской. В нем, этом символе (а речь идет об одном из первых выступлений на сцене гениальной Марии Константиновны Заньковецкой), отражена глубокая любовь передовой украинской интеллигенции к многострадальному болгарскому народу, изумление перед стойкостью и непоколебимостью его духа.

Но неповторимое обаяние этого выступления начинающей актрисы не только в этом. Находясь в городе-крепости в окружении участников легендарного перехода через Дунай и Балканы, героев Шипки и Плевена (среди которых было немало и земляков-украинцев), слушая рассказы о совместных с болгарами боях на истекающей кровью древней славянской земле, М. Заньковецкая воссоздает облик народа и страны не только на основании рассказов очевидцев, но и согласуясь с уже существующим представлением-образом в родной национальной культуре, образом, создаваемым столетиями. В нем и народная песенная стихия об изнывающих в турецкой неволе братьях, и скорбь по родной земле переселенцев с юга, нашедших на Украине свою вторую родину, и никогда непрекращающаяся шевченковская, бескомпромиссная традиция призывов к свободе и единению славянских народов. . .

1.

Событиям 1875—1878 годов принадлежит исключительная роль в укреплении многовековых общественных и культурных связей. Это тот кульминационный пункт, которого они достигли (начиная от Средневековья) благодаря мощному подъему национально-освободительной борьбы“[2]. В это время четче выступают различные политические концепции славянского единения, проявляет себя массовый энтузиазм и готовность широких слоев русской и украинской общественности на деле помочь своим братьям, что, в свою очередь, нашло отражение и резонанс в художественной украинской культуре.

Прелюдией событий, определивших интенсификацию общественных и культурных украинско-болгарских контактов во время т. н. восточного кризиса, было боевое содружество русских, украинских, сербских и болгарских революционеров в 60—70-е годы, влияние революционно-демократических идей Н. Чернышевского, Н. Добролюбова, Т. Шевченко в зарубежных странах, проводниками и популяризаторами которых была зачастую славянская молодежь, получавшая образование в России. Как показали советские историки и литературоведы (В. Д. Конобеев, В. М. Хевролина, П. С. Сохань, Е. В. Шпилевая, В. Дмитрук, Ф. П. Погребенник и др.), царское правительство, заинтересованное в „своих людях“ на Бал-

[1] В. Чаговець. Марія Заньковецька. Документи і спогади. Київ, 1949, с. 52—53.

[2] Этой темы на общеславянском материале коснется Э. Георгиев в своей ценной работе „Апрельское восстание в славянских литературах“ („Лит. мисъл, 1976, № 2).

канах, еще в 50-е годы разрешило беспрепятственный въезд в страну южнославянской молодежи для получения среднего образования в киевской и херсонской духовных семинариях и высшего — в Киевской духовной академии. Но если в западноевропейские вузы посылали своих детей имущие классы общества, то в Россию приезжали дети сербских и болгарских ремесленников, крестьян, интеллигенции и здесь быстро попадали под влияние революционной пропаганды.

В донесениях по начальству духовных наставников нередко встречаемся с нареканиями на „неспокойный дух и дерзкий тон речи" воспитанников, на их стремление использовать духовные семинарии в виде „переходной ступени" для перевода в светские высшие и средние заведения, „более соответствующие нашим способностям и пользе нашему отечеству", — как писалось в одном из прошений[3]. Несмотря на целый ряд ограничений, в том числе и на перенесение центра духовного образования после мятежного 1863 года в казенный и благонадежный Николаев, где якобы нет тех развлечений и соблазнов, которые могут захватить „славянских мальчиков"[4], стремление получить гражданскую специальность не прекратилось, и поэтому в университетах, гимназиях и лицеях Киевского, Харьковского и Одесского учебных округов с годами возрастает число учащихся из южнославянских стран. Студенты входят в непосредственные контакты с местным населением, знакомятся с его жизнью и культурой, втягиваются в водоворот политических событий. „Студенты русской школы. — высказывался Петр Тодорович в 1880 г., — сильно отличаются от остальных молодых сербов, обучавшихся на Западе. Париж поставил Сербии пустых фразеров и псевдолибералов, Вена — политических мошенников, Берлин — особый вид мракобесов, и — кто бы мог подумать — только Петербург и Москва дали несколько ясных умов, людей дела и сильные характеры, с серьезным научным образованием, которые за пример взяли безвременно погибших или живущих еще мучениками в Сибири — Чернышевского, Добролюбова, Михайлова и др."[5] Эту же мысль высказывал и М. Драгоманов, тесно связанный с сербской и болгарской учащейся молодежью, вплоть до своего вынужденного выезда из Киева за границу в 1876 г. „На сербах и болгарах можно наблюдать странную на первый взгляд вещь, а именно, что те из них, которые учились в России, проявляли себя затем наибольшими демократами и либералами, а наименьше москво (царе-)филами, — писал он. — Те же, которые учились в Австрии и Германии, в большинстве своем бюрократы. . . Выглядит курьезом и то, что среди болгар теперь наиболее консервативной молодежью является прошедшая американскую школу в Константинополе". Причину этому Драгоманов усматривал в воздействии общественности и художественной литературы, а также в том, что „нигде в Европе нет столько приверженцев к меньшему брату, как среди русской интеллигенции"[6].

В высших и средних учебных заведениях Петербурга, Москвы, Киева, Харькова и Одессы воспитывались в разное время М. Дринов, Н. Бончев, Ж. Жуевич, Л. Каравелов, С. Маркович, Х. Ботев, В. Пелагич, Г. Фили-

[3] Український історичний журнал, 1974, № 4, с. 70.

[4] Московские университетские известия, 1870, № 9, с. 426.

[5] В. Г. Карасев, В. Д. Конобеев. О связях русских, сербских и болгарских революционеров в 60—70-е гг. XIX в. М., 1966, с. 4.

[6] М. Драгоманов. Листи до І. Франка і інших, 1887—1895. Львів, 1908, с. 35—36.

пович, И. Лепава, М. Ценич и др., вклад которых в русско-славянское политическое и культурное сотрудничество общеизвестно. С этими же именами связано украинско-болгарское и украинско-сербское культурное сотрудничество, распространение украинской литературы, прежде всего произведений Т. Шевченко и Марко Вовчок в 60-е и последующие десятилетия в южнославянских землях.

Под воздействием русской и украинской литературы и общественной мысли передовая южнославянская интеллигенция очень быстро преодолевала славянофильские и царистские иллюзии и становилась в ряды борцов „за вашу и нашу свободу". Вот почему значение Н. Чернышевского, М. С.-Щедрина, Т. Шевченко и др. в формировании революционно-демократической идеологии на Балканах — огромно. Касаясь роли Т. Шевченко в истории болгарского революционного движения и в развитии литературы Болгарии предосвободительного периода, С. Русакиев в своей известной монографии пишет: „Проникновение влияния великого украинского поэта в Болгарию — очень важный и сложный процесс, имеющий несколько аспектов. Прежде всего Шевченко входит в творческую биографию ряда наших поэтов и содействует их формированию и росту. Он содействует постепенному отходу поэта Жинзифова от славянофильства, его развитию в направлении патриотизма и революционного демократизма. Исключительно сильное влияние имел Шевченко и на Любена Каравелова — именно тогда, когда он решительно порывает со славянофилами и воспринимает идеи революционных демократов. . . Великий Кобзарь помог также Петко Славейкову избавиться от ряда иллюзий и еще больше углубить свой демократизм. . . Оказав глубокое влияние на наших поэтов предосвободительной эпохи, а также на читателей, гениальный поэт Украины стал участником освободительной борьбы болгарского народа"[7].

Но это только одна сторона связей. К сожалению, значение южнославянской общественной мысли в формировании русской (и украинской) революционно-демократической концепции общеславянского единения далеко еще не изучено и не определено. А между тем десятилетнее пребывание в России таких революционеров, как Живоин Жуевич и Любен Каравелов, выступления прогрессивных представителей южных славян на страницах русской печати (в том числе в „Современнике"), большое количество материалов о жизни и борьбе болгар, боснийцев и герцеговинцев с турецкими поработителями, напечатанных не только в столичной, но также и в периферийной периодике 60-х — начала 70-х годов („Киевский телеграф", „Киевлянин", львовская „Правда" и др.), а главное — активная нелегальная работа, которую вели Светозар Маркович, Светозар Милетич, Васо Пелович и др. по установлению связей с русским революционным подпольем, распространению идей всеобщего восстания на Балканах, которое должно было завершиться образованием добровольного союза сербов, хорватов, словенцев, болгар в единой равноправной федерации, — все это не прошло мимо внимания передовой интеллигенции России и Украины. Политическая реакция в стране, выразившаяся в преследованиях революционного народничества, жестоком подавлении крестьянских бунтов, усилении национального гнета и др., объективно содействовала этому интересу. Вот

[7] С. Русакиев. Тарас Шевченко і болгарська література. Київ, 1968, с. 167—168.

почему с первыми известиями о восстании в Герцеговине, несмотря на важные „внутренние дела“ борьбы с царизмом, революционная молодежь спешила ему на помощь. „Мои лучшие друзья — Сергей Степняк, Дмитрий Клеменц и многие другие отправились на Балканский полуостров, чтобы присоединиться к инсургентам“, — писал П. Кропоткин[8]. М. Ф. Фроленко, связанный в 70-е годы с деятельностью политических групп в Одессе, Херсоне и Николаеве, позже вспоминал: „Но вот в Герцеговине. . . поднимается восстание, наши заграничные товарищи, как Кравчинский, Клеменц и др., шлют воззвание в Россию и присылают даже нарочно в Николаев Аксельрода звать меня и других. Но в это же время поднимается и чигиринская история в России (тогда, в конце 75 года, является бунтарская программа). Решая, куда лучше направить свои силы, большинство из нас в Николаеве сказало, что в Россию. . . Дзвонкевич, Волошенко и Бальзам отправились спасать братушек (Бальзам был убит, Волошенко и Дзвонкевич вернулись), то же сделали еще несколько человек, но главное то, что как только явилось бунтарское направление, люди стали запасаться оружием“[9].

Как известно, группа „Вперед“ П. Лаврова недооценивала роль национально-освободительных движений. Не соглашаясь с доктринерством „впередовцев“, Степняк-Кравчинский считал, что политическая свобода балканских народов расчистит путь для революционных решений социальных проблем, что участие в восстании будет содействовать консолидации революционных сил разных народов, а приобретенный опыт будет использован в будущем и для борьбы с внутренним врагом — царизмом. Участие в востании — это не пустое фразерство. „Не за перья для писания, а за ножи нужно хвататься“, — подчеркивал он. „Это все-таки дело служения народу, — писал Кравчинский в июле 1875 г. П. Лаврову. — . . . По-моему, эта экспедиция имеет для нас главным образом воспитательное значение. Мы вернемся из нее совсем иными людьми, а это чего-нибудь да стоит. Конечно, не все мы вернемся, ну да уже что делать — даром ничего не достается. Что же касается до служения социальной революции, то я глубоко убежден, что мы послужим ей несравненно больше, чем всякими своими пропагандами. Там мы столкнемся с массой сербской и всякой славянской молодежи, с которой можно будет завязать самые тесные, самые прочные. . . связи. . ., которые невозможны ни при каких других условиях. Только ведя одно общее дело. . . можно сойтись с людьми так близко, как необходимо для дальнейшего серьезного дела“[10].

Близкую, но не тождественную С. Степняку-Кравчинскому позицию занимала украинская революционная молодежь Галиции, возглавляемая И. Франко. Она жадно вслушивалась в герцеговинские события, получая сведения из „первых рук“ — участников восстания. В написанном по горячим следам событий стихотворении „Задунайская песнь“ (1876) Франко расценивает восстание как историческую закономерность и связывает его с решительностью сербского народа сбросить оковы рабства — и национальные, и социальные. Он упрекает князя Милана за нейтралитет и с

---

[8] П. А. Кропоткин. Записки революционера. Л., 1933, с. 250.

[9] М. Ф. Фроленко. Собрание сочинений в 2-х томах. Т. II. 1932, с. 94.

[10] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. Т. I. М., 1961, с. 48—49.

юношеским воодушевлением предсказывает ему неминуемую гибель, ибо герцеговинские события — лишь начало всеобщего восстания славянских народов, которые не только повергнут турецкое владычество, но и вообще всяческую тиранию. Для того, чтобы в „Европе наступил новый день"[11], другого пути, кроме солидарности и борьбы угнетенных, нет и пусть Герцеговина и Черногора будет им боевым кличем. Позже, как мы увидим, Франко более критически будет расценивать скромные возможности герцеговинского восстания, но сейчас, в самом его начале, он находится под влиянием идущей из России мощной народной волны симпатии и помощи восставшим.

Украинские историки (Ю. Фомин, П. Сохань) довольно подробно осветили вопрос о помощи украинского народа национально-освободительной борьбе балканских народов в период восстания в Герцеговине и Боснии (1875—1878), после апрельского события в Болгарии (1876), во время сербо-черногорско-турецкой (1876) и русско-турецкой (1877—1878) войн. Общенародное движение в поддержку южных славян не было кем-то специально организовано. Оно возникло стихийно и было доказательством солидарности и уважения славянского населения России к своим единокровным братьям. Здесь сказывались чувство этнического, культурно-исторического и религиозного родства, которое было взаимным[12], действие традиций славянской дружбы и взаимопомощи; политический и социальный гнет царизма, который вызывал протест и желание простого человека постоять за свободу болгар и сербов, которой он не имел и у себя на родине. „Я здесь страдаю, — говорили они, — так лучше уж пострадать за сербов"[13].

Даже представители левого крыла буржуазно-либеральных культурно-просветительских организаций — „Громад", активно поддерживающих движение помощи балканским народам материально и людьми, видели в нем именно эту сторону. Доцент Киевского университета Ю. Ю. Цветковский писал: „Пускай в настоящее время мы видим в этом движении массу противоречий и непоследовательности, но то, чего все шли добывать болгарам, боснякам и пр., то несомненно дорого нам, и если оно будет завтра там, то на 3-й день оно будет и у нас".[14]. Еще более точно сформулировал ту же мысль В. Л. Бернштам в письме к М. Драгоманову 8 сентября 1876 г.: „Я лично думаю, что эти многочисленные добровольцы со временем будут для нас хоть отчасти тем же, чем были французские волонтеры, побывавшие в Америке, затем во время Великой революции"[15].

При сборе продуктов питания, медикаментов, денег, теплой одежды, белья и др. наиболее отличились представители трудовых слоев населения — крестьяне, рабочие, ремесленники, а также учителя, врачи и др. Только в период сербо-турецкой войны на Украине было собрано деньгами около 600 тысяч рублей, куда вошли и сборы за аматерские театральные представления, литературно-художественные вечера и профессиональные концерты. Публичные лекции в фонд помощи читал выдающийся языковед А. Потебня, любительский хор под управлением Н. Лысенко исполнял сербские и чешские народные песни, весь сбор за издание переводов на

---

[11] І. Франко. Твори в 20-ти томах. Т. XI. Київ, 1952, с. 460.
[12] К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинение. Изд. 2-е. Т. 9, с. 9.
[13] Архів М. Драгоманова. Т. І. Варшава, 1938, с. 64.
[14] Там же, с. 204.
[15] Архів М. Драгоманова, с. 65.

украинский язык „Сербських дум і народних пісень“ (1876) М. Старицкий посвятил той же цели. Примечателен такой эпизод. Несмотря на запрещение царизмом украинского языка в печати и на сцене, солдаты расквартированной в г. Тульчине стрелковой бригады поставили на языке оригинала „Москаля-чарівника“ И. Котляревского, а все собранные деньги передали в тот же фонд помощи[16].

Массовый характер приобрело движение добровольцев, особенно после объявления Сербией войны Турции. Сбором средств и добровольцами занимались Славянские комитеты, а в Киеве еще и „Громада“. Приблизительно половина всех добровольцев из России были выходцами из Украины (около 2530 чел.) — из Киева, Харькова, Чернигова, Одессы, Николаева и других городов[17]. Несмотря на то, что правительство в первую очередь было заинтересовано в отправке военных специалистов (и медицинских работников), вышедших в отставку, ехали все: и рядовые солдаты, и ремесленники, и крестьяне, и мещане, и студенты, причем ехали зачастую самостоятельно, без материальной помощи. Напомним, что в „Записке И. С. Аксакова о порядке вербовки добровольцев в Сербию“ значилось: „Московский славянский комитет отправил уже 200 военных от полковников до нижних чинов, руководясь следующими правилами: I) *штатских* — никого, — лишнее бремя; могут ехать на свой страх и счет“[18]. Интересно в связи с этим письмо учителя из Таврии П. Щербины на имя И. Аксакова: „. . . не нуждается ли еще Славянский комитет в людях для посылки в лазареты и на перевязочные пункты? Если да, то не мог ли бы я предложить комитету свои услуги?. . . Полезен могу быть в качестве простой больничной сиделки, ухаживая по целым дням за ранеными. Само собою ясно, что о каком бы то ни было вознаграждении не может быть и речи. Был бы несказанно благодарен за угол и пищу“[19]. Из разных городов Украины было отправлено в Сербию несколько групп врачей — добровольцев. Их провожали торжественно, с почестями. 29 августа 1876 г. при отправке врачей из г. Чернигова украинский поэт Леонид Глибов писал в своем русском стихотворении:

Друзья! В дорогу уезжая,
Примите пару теплых слов.
В земле славянской кровь родная
Струится от меча врагов. . .
Когда изнеможденный брат
В борьбе отчаянной с врагами
Безмолвно ляжет перед вами, —
Стремитесь бодро жизнь вдохнуть
В его простреленную грудь. . .“[20]

Среди добровольцев, участников балканских событий, видим и представителей украинской творческой интеллигенции. 28 сентября 1876 г.

[16] Ю. Ю. Фомін. Матеріальна допомога українського народу національно-визвольному рухові південних словъян у 1876—1877 рр. — Український історичний журнал, 1971, № 11, с. 64.
[17] Там же, с. 83.
[18] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. I. с. 297.
[19] Там же, с. 303.
[20] Л. Глібов. Твори в двох томах. Т. II, Київ, с. 106.

газета „Киевлянин“ писала об отъезде из Киева трех партий волонтеров (всего 65 человек), сообщая при этом и об отъезде поэта Ивана Манжуры как „сельского хозяина, за свой счет“. Собирался отправиться волонтером и поэт Михаил Старицкий. В 16-летнем возрасте „вольноопределяющимся“ пошел в армию брат украинского писателя Панаса Мирного, начинающий поэт Георгий (Юрась). Это был одаренный, начитанный юноша, любимым его поэтом был Г. Гейне, слова которого, —

Что жизнь для нас,
Когда там гибнут братья —

стали девизом его личной жизни. Он храбро сражался за свободу Болгарии и умер после тяжелого ранения под Шипкой[21]. В русско-турецкой войне и освобождении Болгарии принимали участие братья Тобилевичи, Николай Карпович (будущий знаменитый украинский актер и режиссер Микола Садовский) — герой Шипки, был награжден георгиевским крестом. В герцеговинском восстании и в сербо-турецкой войне принимал участие член одесской „Громады“, революционно настроенный Ф. А. Василевский, оставивший интересные записки с поля битвы.

Следует отметить, что в Западной Украине, которая находилась под игом Австро-Венгрии, добровольческое движение нашло полное сочувствие в демократических кругах. Они оказывали волонтерам всяческое содействие. Демократ-публицист О. Терлецкий, работавший во время балканских событий в библиотеке Венского университета, вспоминал позже: „Это происходило во времена боснийского восстания против турок. В России, и прежде всего на Украине, выклюнулась тогда мысль, что это именно и есть та почва, на которой может взрасти идея южнославянской республики с социалистической подкладкой. . . И двинулись добровольцы на помощь боснякам, молодые студенты и студентки, все через Вену на поле взлелеянной в мечтах деятельности. Те молодые люди знали мой адрес в университетской библиотеке. Бывало сижу за книгой, а на пороге появляется фигура в вышитой рубашке и кричит во все горло: „Остап Терлецкий!. . Я уже знал, в чем дело. . . И я стал венским агентом добровольцев: покупал и испытывал для них револьверы и винтовки у Гассера, подбирал ятаганы. . .“[22]

Добровольческое движение, начавшееся во время восстания в Герцеговине, стало массовым во время сербо-турецкой войны. Воюя за независимые балканские страны, украинская интеллигенция считала, что она тем самым способствует делу освобождения у себя на родине. Русские и украинские революционные круги надеялись, что народное движение в помощь зарубежным славянам со временем перерастет в движение антиправительственное, что „дремлющие силы русского народа будут разбужены“[23] и что под их влиянием активное сочувствие перерастет в активную борьбу за политические права внутри страны. Многие русские и украинские революционеры проявляли чудеса храбрости на фронте. Они одновременно

[21] В. М. Черкасский. Панас Мирний. Київ, 1973, с. 198.
[22] Літературно-науковий вісник. Львів, т. XX, 1902, с. 172.
[23] В. М. Хевролина. Революционное народничество в сербо-турецкой войне 1876 г. — В: Вопросы первоначального накопления капитала и национальное движение в славянских странах. М., 1972, с. 225.

связывались с революционными силами на Балканах и нередко привозили с собой произведения С. Марковича, а также Чернышевского и Лассаля на сербском языке. Может быть, за исключением лавристов, они понимали при этом „противоречия между освободительными целями славянского движения и реакционной сущностью царизма, выступавшего за свободу славян и одновременно являвшегося душителем свободы в своей стране“[24].

Таким образом, освободительная борьба балканских славян от турецкого ига в 1875—1878 годах была своим, кровным делом для украинского народа, который вместе с русским и другими народами России оказывал этой справедливой и священной борьбе активную и непосредственную помощь. Как и русская, украинская передовая общественность четко отличала интересы царизма от интересов широчайших народных масс в этом движении и не забывала о вопиющих социальных противоречиях как на Украине, так и в других славянских землях. Эти классовые противоречия особенно обнажились во время балканских войн 1876—1878 гг., несмотря на их прогрессивный, объективно освободительный со стороны России, Сербии и Черногории характер. „Русский народ, — писал В. И. Ленин, — научился кое-чему с 1877 года и знает теперь, что хуже всяких турков наши „внутренние турки“ — царь и его слуги“[25].

Наряду с энтузиазмом по сбору средств для восставших и поддержкой добровольческого движения уже в 1876 году, особенно в связи с неудачами на сербо-турецком фронте, там и здесь раздаются голоса критики в адрес правительства, в том числе и в связи с национальным гнетом внутри страны. Если вы справедливы к зарубежным славянам, то почему душите своих инородцев? „Если вы относитесь гуманно к сербам, то отнеситесь же гуманно и к полякам!“[26]

Разочарованными возвращаются на родину добровольцы. После поражения под Джунисом они были оставлены генералом Черняевым на попечение судьбы. В Белграде они не нашли ни приема, ни пищу, у них появилось „желание не повиноваться“. Сербская администрация относилась к ним также неблагосклонно. К тому же, прибывший генерал Никитин не признал за ними повышений, полученных в боях. Во время пребывания на фронте они не только ощутили бездарность черняевского командования, но и увидели социальное неравенство в самой Сербии, использование имущими классами благородной борьбы народных масс в своих классовых целях. Не удивительно, что многие из добровольцев за свою революционную деятельность очутились в Сибири и на каторге.

2.

Из украинских политических деятелей одним из первых откликнулся на балканские события второй половины 70-х годов М. П. Драгоманов рядом статей в легальной и нелегальной печати („Чистое дело требует чистых средств“, 1876; „Турки внутренние и внешние“, 1876; „Внутреннее рабство и борьба за освобождение“, 1877; „До чего довоевались“, 1878 и др.). Эти статьи вызвали большой резонанс на родине и в эмиграции. Советский

[24] В. М. Хевролина. Цит. соч., с. 229.
[25] В. И. Ленин. Полное собрание сочинений. Изд. 5-е. Т. 22, с. 173.
[26] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. I, с. 328.

историк В. М. Хевролина так оценивает выступление публициста: „В поддержку славянской борьбы выступил и М. П. Драгоманов, пользовавшийся большой популярностью среди молодежи юга страны. Он выдвигал требования, чтобы общественное движение в России было воодушевлено наряду с идеей сочувствия славянам идеей борьбы за политические свободы“[27]. Характеристика в общих чертах верна, хотя и нуждается в некоторых уточнениях.

Формирование общественно-политических взглядов Драгоманова относится к тому периоду, когда революционность буржуазной демократии уже умерла, а революционность социалистического пролетариата еще не созрела. Именно этим зачастую и определяются противоречия его деятельности, положительные и отрицательные стороны его мировоззрения. Во всеоружии фактов он выступает с разоблачением феодальной сущности царизма, реакционности его бюрократических порядков, его колониальной политики на окраинах. В то же время Драгоманов слаб в своей позитивной программе. В своих буржуазно-конституционных, федералистских идеалах свободы (т. н. драгомановский социализм) он нередко скатывался на позиции националистического мещанства, ибо федерализм (всякий), преимущества „местных“ порядков перед центром (также всяким) он абсолютизировал и фетишизировал. Наиболее прогрессивным, естественно, является ранний период деятельности М. Драгоманова, что нашло свое отображение и в статьях по балканскому вопросу. В первой из них, напечатанной в газете „Молва“ (из-за чего газета на 8 месяцев была закрыта правительством), Драгоманов резко осуждает царскую колониальную политику на Балканах, выступает против правительственной и либеральствующей прессы, официального „славянофильского скалозубства“, пытающегося всем славянам „фельтфебеля в Вольтеры дать“, „свести на нуль разницу между сербским вопросом и ташкентским“, навязать внутренние „турецкие порядки“ России освобождающимся от турков балканским народам. В этой прессе, в которой „смешиваются в кучу“ Хомяков, Погодин с Гарибальди, замечает Драгоманов, „под всеми фразами о словенстве лежит. . . традиционная жилка Ивана Калиты и Аракчеева, весьма мало обещающая добра и в будущем для славян и для нас самих“[28]. Высмеивая происки царизма и конституционной Англии на Балканах, публицист иронически задает вопрос: чего же вы хотите от Болгарии — „взять ее себе или помочь ей стать Болгарией?“[29] „Турецкие“ порядки в самой России — политический и социальный гнет — настораживает балканские народы, так как они не хотят замены одного ига другим. Благородное дело освобождения требует чистых средств, и вот почему простой русский народ относится к делу помощи сербам и болгарам искреннее, чем так называемые высшие классы,[30] и вот почему те из балканцев, которые критически относятся к политическим порядкам в самой России, являются искренними друзьями России. „Кто имел случай ознакомиться с сербской литературой и сербским обществом в течение продолжительного времени, тот не мог не заметить, что

---

[27] Вопросы первоначального накопления капитала и национальное движение в славянских странах, с. 226.

[28] М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений. Т. II. 1906, с. 25.

[29] Там же, с. 29.

[30] Там же, с. 45.

именно те сербы, которые, подобно нам самим, критически относятся к нашей жизни и порядкам, те именно и отличаются горячими симпатиями к русскому народу и прогрессу его общества и представляет вообще типы людей, наиболее сходные с нашими образованными людьми"[31].

Таким образом, подытоживает Драгоманов в статье „Турки внутренние и внешние", — „турецкие порядки в России в течение всего XIX века были лучшею опорою турецкого господства в Константинополе"[32]; только свободная Россия принесет подлинную свободу своим братьям. В этом плане заслуживает внимания оценка Драгомановым участия простого народа в сербо-турецкой и в русско-турецкой войне. Критикуя либеральную и правительственную печать, Драгоманов замечает, что о мыслях и чаяниях основного участника событий — народа — эта печать пишет менее всего[33], хотя именно волонтеры, вчерашние крестьяне и ремесленники, были подлинными выразителями освободительной миссии России. „Если они (балканцы, сербы — *Г. В.*) со стороны официальной России видели надменность, неискренность и, наконец, оскорбление (со стороны офицеров-посланников Славянских комитетов, Черняева и его приближенных. — *Г. В.*), то неофициальная Россия показала им не только примеры русской щедрости, русской храбрости, но и русской готовности помереть за дело убеждения"[34]. В статье „Внутреннее рабство и борьба за освобождение", снова касаясь вопроса об эффективности действий русского войска в войне с Турцией, Драгоманов замечает: „Русские мужики в солдатском платье опять оказались тем, чем они всегда были, — львами, которыми. . . командуют ослы"[35].

Но Драгоманов, подвергая острой критике деспотический режим царизма, прославляя храбрость и героизм народа, не видел силы, способной изменить существующий политический строй. Он высказывает одни благие пожелания, которые дальше советов „образованным людям" вырвать власть у „недобросовестных. . . чиновников", произвести реформы сверху, опереться на земства, организовать всеславянскую, народно-федеральную партию, — не идут. В статье „До чего довоевались", написанной уже после Сан-Стефанского мирного договора, Драгоманов предлагает организовать военный заговор в духе декабристов, ибо только армия способна принести свободу и помощь „интернациональной по составу" федеральной партии взять власть в свои руки. В условиях освободительной борьбы в России в конце 70-х годов все это звучало, по крайней мере, анахронизмом.

Следует при этом напомнить, что позже, в начале 80-х годов, в „Объяснительной записке к проекту устава „Вільної спілки", которая также выдвигалась без трезвой оценки политических и общественных обстоятельств времени, Драгоманов осуждал „сепаратизм" и считал, что монархический деспотизм „может быть побежден только совокупными усилиями всех народов России" и что предлагаемый уставом федерализм „не будет использован во вред другим народам"[36]. Хотя здесь речь идет о буржуазных свободах, мысль Драгоманова заслуживает того, чтобы о ней вспомнить.

---

[31] М. П. Драгоманов. Цит. соч., с. 37
[32] Там же, с. 68.
[33] Там же, с. 62.
[34] Там же, с. 66.
[35] Там же, с. 77.
[36] М. П. Драгоманов. Цит. соч., т. I, 1905, с. 302.

Несколько иную позицию, чем Драгоманов, занимал в балканском вопросе Феофан Александрович Василевский, мало известный политический деятель 70—80-х годов. Как сообщает в своих „Воспоминаниях“ Д. Н. Овсянико-Куликовский, Ф. Василевскии в 1875 году находился в Одессе. Он был студентом университета и принимал участие в деятельности местной „Громады“. После первых известий о восстании в Герцеговине он уехал на Балканы, но разочаровавшись в событиях, как и Степняк-Кравчинский, он через два года оставил их, устремившись вначале в Женеву к Драгоманову (июль 1877), чтобы принять участие в издании „Громады“, а затем в Прагу. Возвратившись в 1879 г. на Украину, он одно время работал сельским писарем, изучал народ, а затем статистиком в Херсонской губернии. В 1915 г. покончил жизнь самоубийством. Судя по характеристике, данной Овсянико-Куликовским, Василевский отрицательно относился к народнической идее „хождения в народ“, не стал он и драгомановцем. В 90-е и 900-е годы он „значительно поправел“[37].

Корреспонденции „с места событий“ Василевского начали печататься в виде „записок украинского добровольца“ сначала в журнале „Правда“, а затем в 1878 г. в журнале „Громадський друг“, „Дзвін“, „Молот“ („Война славян с турками“: „Восстание в Герцеговине“, „Восстание в Боснии и Болгарии“, „Война сербов и черногорцев“, „Кое-что о Сербии по Миличевичу“, „Русско-турецкая война“). Кроме того, в 1881 г., в журнале „Світ“ Франко напечатал предисловие Василевского (Софрона Крутя) к переведенной им же работе С. Марковича „Сербия на Истоку“ („Сербия на Востоке“). В примечании от редакции сообщалось: „Считаем большой заслугой С. Крутя не только то, что он одним из первых украинцев ушел воевать с турками за свободу славян, но и то, что он много посвятил труда для ознакомления своих земляков с историей и современной жизнью балканских славян“[38]. Эту же мысль Франко повторил и в предисловии к составленной им книге очерков Крутя в 1905 г.[39], высоко ставя его заслуги как публициста и как общественного деятеля.

Для того, чтобы правильно оценить общественно-политическую позицию Ф. Василевского, которая отдельными своими сторонами была близкой к революционно-демократической позиции Франко, следует прежде всего обратиться к материалам, которые по цензурным соображениям не были опубликованы. Речь идет о высказываниях Крутя о Светозаре Марковиче в предисловии к переводу книги „Сербия на Востоке“. Это место, впервые обнародованное М. Гольбергом, звучит так: „. . . в это время среди Омладины появился человек, который силой разума и братской любовью ко всему угнетенному человечеству разбил. . . основанные на одних добрых пожеланиях намерения Омладины, указал ей, в каком направлении движется все человечество и как в связи с этим должно произойти объединение всех сербов в едином государстве. Этим человеком был Светозар Маркович, замученный в тюрьме теми же вольнодумцами, которые пошли своей дорогой объединения сербов в единую державу. Уже одно то, что они сделали со Светозаром. . ., о котором и сейчас все вспоминают с уважением,

[37] Д. Н. Овсянико-Куликовский. Воспоминания. Петербург, 1923. с. 98, 112, 113.

[38] Світ, 1881, с. 36.

[39] С. Крутъ. Записки українця побуту між полудневими словъянами. Львів, 1905.

показывает. . ., каким образом и для чего они (т. е. либеральная буржуазия. — *Г. В.*) хотят объединение сербов. Ясно, что они готовы каждого честного задушить, лишь бы только он не говорил правды людям, а все объединение использовать только для своей личной выгоды"[40].

В пока что хранящейся в рукописи статье „Сербская Омладина" Ф. Василевский, проявляя то же высокое понимание двух противоположных направлений в сербском общественном движении — революционно-демократического и либерально-буржуазного, писал: „Еще в 1869 г. в сербской литературе появился человек, который избрал реальный путь. Его труды упали на велеречивые слова о вольности, как гром с ясного неба. Им был Святозар Маркович, сильный духом и характером, вскормленный на трудах Чернышевского, Добролюбова и др. В течение короткого времени он написал большие огромного значения исследования"[41].

С этой высокой социальной позиции С. Марковича Ф. Василевский пытается оценивать и события на Балканах, в которых принимал почти в течение двух лет непосредственное участие. С одной стороны, он показывает героизм простых людей Герцеговины, Боснии и Сербии, их величайший интерес к добровольцам, „русам" (интересный в этом отношении его очерк „В Любляне"), а, с другой, — социальные антагонизмы в самих Сербии и Черногории, борьбу „балканских князьков" за сферы влияния в Герцеговине, Боснии, притеснения крестьян „своими" же воеводами и духовенством, которые ничем не слаще притеснений со стороны турков.

Желая „нынешней Турции гибели", автор очерков (одним из первых у нас, кстати) проявляет симпатии к турецким крестьянам, разоблачает фальш славянофильской прессы о царизме как освободителе балканских народов. „В России, — пишет публицист, — дворяне и чиновники имеют такое же самоуправство (как и турецкие господствующие классы. — *Г. В.*) и ничем не лучше поступают турки со „своими рая"[42]. Касаясь сербо-турецкой войны, Круть причины поражения сербов видит не только в бездарности черняевского командования, грубом обращении офицеров с солдатами, вчерашними крестьянами, а в том, что у этого крестьянина забирали „последнюю овцу", что в то время ,когда „простой мужик проливал свою кровь ,чиновник проливал пиво. . ."[43]. „И как-будто нарочно, — читаем в другом месте, — именно того мужа, который учил, как надлежит освобождать братьев из турецкой неволи — Светозара Марковича — сербское правительство замучило в тюрьме"[44].

Не очень спешил освободить „славянских братьев" и царизм, который также во главу угла ставит свои интересы, на первом плане которых — борьба с революционным пролетарским движением внутри страны. „Ибо теперь наступило такое время, — читаем в разделе „Война России", — что всем господам надо держаться. . . очень крепко в куче, дабы совместно бороться с рабочим (в оригинале „робітницьким" — *Г. В.*) движением"[45].

---

[40] Отдел рукописей Института литературы им. Т. Г. Шевченко АН УССР, ф. 3, № 3112, с. 143—144 См.: М. Я. Гольберг. До історії українсько-сербсько-хорватських літературних взаемин у XIX ст. — В: Славісточний збірник. Київ, 1963, с. 350.

[41] Там же.

[42] С. Круть. Сербское царство: турки. — Світ, 1881, с. 38.

[43] С. Круть. Записки українця побуту між полудневними словъянами", с. 142.

[44] Там же, с. 147.

[45] Там же, с. 157.

Вот почему и вмешательство царизма во внутренние дела Болгарии после освобождения Круть объясняет в первую очередь боязнью, „чтобы молодые болгары, которые всей душой любят свой народ и свою землю, не создали чего-нибудь стоящего, ничем не напоминающего турецкое господство". Поэтому и в дальнейшем земля здесь „останется в руках собственников, турков и черкессов", а „простой народ, дабы не умереть с голоду, будет продавать свой труд за грош"[46]. С точки зрения трудового народа Круть оценивает и результаты оккупации Боснии и Герцеговины Австро-Венгрией, в которой при помощи чиновников народ будет поставлен в особо тяжелые условия"[47].

В очерке „В Любляне" С. Круть интересуется зарождением рабочего движения в Австро-Венгрии и распространением революционно-демократического учения Н. Чернышевского на Балканах.

При всей прогрессивности взглядов Ф. Василевского необходимо отметить, что он, как и М. Драгоманов, как и „впередовцы", недооценивал освободительную миссию России на Балканах, не понимал истинных пружин русской политики в условиях острой борьбы за Балканы сильнейших государств — Австро-Венгрии, Пруссии и Англии и требовал от царизма невозможного — социальных реформ и преобразований, которые могла только революция. А она могла возникнуть при условии национальной независимости, открывающей дорогу капиталистическому развитию страны. „Перед лицом складывающейся антирусской коалиции держав, — справедливо замечает В. М. Хевролина, — царизм был вынужден искать союзника в славянском народном движении, что исключало проведение реакционной политики в освобождаемых славянских землях, а именно этого и опасались революционные круги России"[48].

3.

Национально-освободительная борьба на Балканах занимала широкие круги украинской интеллигенции. И здесь очень важно, улавливая общую закономерность, выразившуюся в положительной реакции на события, не упустить из виду различных нюансов и оттенков.

Наиболее прогрессивную позицию занимал Иван Франко, чья широкая осведомленность о болгарской и сербской истории и культурое, освободительном движении, общественно-политической ситуации на Балканах частично уже освещалась советскими и болгарскими исследователями[49].

О первой реакции Франко на „балканский кризис" уже вспоминалось в связи с его стихотворением „Задунайская песнь". В течение 1876—1878 гг. на страницах сборников и журналов, в организации и редактировании которых он принимал непосредственное участие, — „Друг", „Громадський друг", „Дзвін", „Молот", — Франко публикует много материалов, пишет децензии, заметки и статьи о жизни и борьбе придунайских славян. В

---

[46] С. Круть. Цит. с., с. 174.
[47] Там же, с. 178—179.
[48] Вопросы первоначального накопления капитала и национальные движения в славянских странах, с. 232.
[49] М. Я. Гольберг. Цит. ст.; П. Атанасов. Иван Франко. — Славяни. С., 1965, № 2; Йогож. З минулого українсько-болгарських звъязків. — Український історичний журнал, 1960, № 4.

этом плане обращают на себя внимание его заметки „Новейшие этнографическо-статистические труды о Турции и придунайских славянах", „Восточный вопрос и беллетристика" („Друг", 1876, № 19), „Литературные письма" („Друг", № 22), рецензия на „Сербські народні думи і пісні" в переводе М. Старицького („Друг", 1877, № 6), „Новый сербский месячник „Стража" („Молот", 1878) и др.

Много лет спустя в своем „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р." Франко среди выдающихся событий, влияющих на развитие украинской культурной жизни, называет русско-турецкую войну, которая „пробудила в России огромное внутреннее движение и ретивую реакцию правительства против него"[50]. И в другом месте: „Исторические события на юге Славянщины в гг. 1875—78, в частности, восстание сербов в Боснии и Герцеговине, косвенным результатом которого была русско-турецкая война 1876—78 гг., вызвала немалый интерес не только в самой России, но особенно и в частности на Украине в кругах местных украинофилов. Некоторые из молодых украинцев, не удовлетворяясь одними горячими симпатиями и не ожидая правительственного поощрения, добирались самостоятельно к угнетенным южнославянским краям, дабы принять участие в борьбе против турецкого господства. Вначале в Киеве возникла мысль организовать целый отряд таких украинских добровольцев и снабдить их наиболее современным оружием. Но мысль эта как-то не осуществилась, а тем временем некоторые горячие головы в разброд поспешили к месту восстания. Назову из них — для памяти — троих, а именно еврея-украинофила Герценштайна. . ., который погиб в одном из сражений, кажется, в сербо-турецкой войне, Ивана Манжуру, который позже стал известен как украинский поэт и этнограф. . . Третьим из добровольцев. . . был Василевский"[51].

Это было важное событие, влияющее на становление и дальнейшее развитие революционно-демократического движения не только на восточноукраинских, но и на западноукраинских землях, где оно было представлено преимущественно университетской молодежью, возглавляемой И. Франко. В 1877—1878 гг. эта молодежь изучает опыт демократических и революционно-демократических движений в России и других славянских странах, активно сотрудничает в социалистической и рабочей прессе Австро-Венгрии, распространяет идеи марксизма. Если внимательно вчитаться в упомянутые издания, особенно „Громадський друг" и „Дзвін" (по аналогии к Герценовскому „Колоколу"), нельзя не заметить, как много места здесь уделялось освободительным идеям революционной демократии Болгарии и Сербии.

Обращает на себя внимание и то, что среди литературы, которую рекомендует своим читателям „Громадський друг", видим не только произведения украинских авторов („Кобзар" Шевченко издания 1876 г., журнал „Громада", статьи М. Драгоманова, посвященные балканским событиям в сербском переводе[52] и в русском оригинале („Чистое дело требует чистых рук", „Турки внешние и внутренние", „Внутренее рабство и борьба за освобождение"), но и запрещенные произведения Н. Чернышевского — в

[50] І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890. Львів, 1910, с. 185.

[51] І. Франко. Цит. соч., с. 204—205.

[52] Росія і Балканско питање. Од М. Драгоманова. Нови сад, 1877.

оригинале („Что делать?“, „Очерки политической экономии по Миллю. . .“, „Антропологический принцип в философии“, „Письма без адреса“, „Община и государство“, „Пролог пролога“ и др.) и в сербских переводах („Эстетические отношения искусства к действительности)[53], М. Е. Салтыкова-Щедрина и Д. Писарева — в переводах на сербский язык[54]. Параллельно предлагается русская периодическая печать („Отечественные записки“), а также произведения Светозара Марковича — „Сербиіа на Истоку“, „Начала народне економие или наука о народном благостаньу“ и др., первый номер сербского ежемесячника „Стража“, который начал выходить в г. Новый Сад в 1878 г. и в котором затрагивались проблемы, жизненно важные для украинского журнала.

Вопрос о воздействии русской литературы на молодого Франко и его товарищей изучен в советском литературоведении (работы А. Белецкого, Н. Крутиковой, М. Пархоменко). Здесь остановимся лишь на одном показательном эпизоде. Наряду с переводами „Что делать?“ Чернышевского, „История города Глупова“ С.-Щедрина в 1878 г. „на средства и при содействии львовских студентов“ выходит в переводе на украинский язык рассказ „Не воскрес“ Глеба Успенского, напечатанный в февральском номере „Отечественных записок“ за 1877 г. за подписью Г. Иванов[55]. Как доказал М. Возняк, предисловие к этому изданию, где, кроме рассказа Успенского, должен был печататься и перевод рассказа Еркмана Шатриана „Воспитание феодала“ (напечатан в ж. „Друг“, 1877, № 6), написал Иван Франко. „Каждый из этих рассказов, — читаем в предисловии, — представляет собой образец разработки больших современных проблем в кратеньких картинках в духе новейшей европейской литературной школы“. Печатая их, продолжал Франко „мы имели в виду заинтересовать нашу молодежь. . . общественными проблемами. . . и, по силе возможности, разработкой подобных жгучих вопросов нашего общества, ибо только таким образом мы изучим нашу жизнь и наши недостатки, а познав их, мы сможем взяться и за их устранение“[56]. Как известно, Франко в серии рассказов „Молодая Русь“, впервые напечатанных по-польски, дал образец подобной разработки, но нас интересует здесь другое: какое место занимает рассказ Успенского среди западноукраинских материалов, посвященных „восточному кризису“, чем заинтересовал рассказ галицийскую молодежь?

Напомним, что, кроме демократической журналистики, о событиях на Балканах широко оповещалось в либеральной, буржуазно-националистической и консервативно-клерикальной печати, использовавшей с этой целью русские славянофильские, а также немецкие, польские, сербские источники. При этом такие процаристские (т. н. москвофильские) органы, как журнал „Наука“, известная еще со времени критики Чернышевского за „национальную бестактность“ газета „Слово“ и выходившая в Ужгороде газета „Карпат“, поначалу пытались разобраться в событиях, исходя из

---

[53] Уништење естетике. Нови Сад, 1875.

[54] Jedan геја паранно два начельника, У сну, Раднична старост, Нестало совести. Нови Сад, 1877; Пчела, Разговор с једним либералом. Нови Сад, 1875.

[55] Г. Иванов. Війна за волю. Оповідане, Коштом і заходом Львівських академічників руських. Львів, 1878.

[56] Там же, с. 2.

венской прессы[57], но очень скоро начали попросту перепечатывать статьи и сообщения из „Русских ведомостей“ и „Московских ведомостей“ Каткова, „Нового времени“ Суворина, „Гражданина“ Мещерского и др. с соответствующими правками в духе макаронического т. н. язычия.

Другая часть периодики, принадлежащая либеральной, а затем буржуазно-националистической группировке (т. н. народовцы), — журналы „Правда“, „Весна“, „Учитель“, газета „Руське слово“, „Газета школьна“ и др., несмотря на свою австрофильскую ориентацию, в оценке балканских событий шли в русле с той же официальной русской прессой.

Клерикальные органы помещали материалы и на украинском языке, и на т. н. язычии (старославянский язык вкупе со староукраинским и современным разговорным), что не мешало им быть солидарными и в оценке действий царизма как „исторического посланництва России, дабы побути христианские народы из неволи и сделать их участниками справедливо равного права и цивилизации“[58], а действия Австро-Венгрии после оккупации Боснии и Герцеговины — как равное благо. „Мы желаем, — писал Ив. Наумович в статье „Оккупация Боснии и Герцеговины“ в „газете для народа „Руськiй радi“, — чтобы Босния и Герцеговина стали австрийскими провинциями и вместе с Кроацией, Слованией и Далмацией засияли прекрасной и драгоценной жемчужиной в свещенной короне наших австрийских императоров“[59].

На страницах этих журналов и газет разражались громы на „социалистов и нигилистов“, на молодежь, „давшую“ обаламутитися заграничным ворохобникам, котри все на свете хотели бы корнем перевернути“[60], начатались слащавые стишки о спасении „сердечной красавицы болгарки“, которая только тогда проникнулась доверием к „чернобровому козаку“, когда увидела крест на его груди, о счастливой смерти за „дело царя“ („Раненый козак“ И. Белоливского). Царефильство идет рука об руку с цисарефильством („Песнь о цисаре “В. Ильницкого).

Царефильство, как и цисарефильство клерикальной прессы, вызывало резкую критику со стороны прогрессивной украинской молодежи. В этом плане характерен такой эпизод. В 1878 году во Львове вышла брошюра „Русско-турецкая война“, изданная обществом Качковского, подписанная криптонимом „Д. з над Д.“ (Д. Винцковский). В ней, как и в вышеупомянутой прессе, все сводилось к прославлению благодатей, ниспосланных царственной фамилией на „истерзанные турком“ Балканы. В рецензии на книгу, подписанную С(афроном) К(рутем) и напечатанную во франковском „Дзвоне“, эта главная тенденция „исторического труда“ была поддана резкой критике. Повторив свои мысли относительно событий 1875—1878 годов и акцентируя преимущественно на социальной стороне событый, С. Круть констатирует, что в книге нет анализа причин восстания в Боснии и Герцеговине, причин поражения сербов в сербо-турецкой войне, хода войны русско-турецкой, нет и объяснения главного — какие порядки восторжествуют на освобожденных замлях. Если автор пишет „о благе“, — то в чем оно и

[57] В „Слове“ от 1 (13) июля 1875 г. читаем в разделе „Вести из заграницы“: „Турция. По донесениям корреспондентов виденских дневников из-под долматинско-герцеговинской границы начали там який-то мятеж против Турции. Ясных поводов мятежа не наводит никакая газета“.

[58] Наука, Письмо для народа, Львов, 1877, с. 169.

[59] Руська Рада, газета для народа, Львів, 1878, № 21, с. 155.

[60] Наука, 1877, с. 170.

для кого благо. Может быть, царская Россия справедливо разделит землю между теми, кто на ней работает? — спрашивает рецензент и отвечает: „Могу вас, господин „Д. з над Д.“ заверить, что она этого не сделает. Господа так и останутся господами, а сербы и болгары получат лишь свободу „вольно посещать церковь“. Ведь ваш самый старший повелитель Иван Аксаков считает, что им больше ничего и не нужно. А его слушают все русские господа, да и вы с ними. . . Так они и сделают, ибо все равно свой народ с голода мрет, а они идут в Болгарию „освобожденным“ отдавать их же землю за вторую борозду. Собирайтесь и Вы, г. „Д. з над Д.“, может господин Аксаков даст и вам за вашу сердечную дружбу со словянофилами несколько сот десятин и будете отдавать ее за 3 или 2 борозды. Да и книжечку свою с собой возьмите, все до единого экземпляра“[61]. Если же не поедете, — заканчивал рецензент, — то сожгите ее, ибо „писать такую бестолочь для народа — значит оскорблять его. Вы ведь боитесь бога, а чем платите народу за его же деньги, которые с него выколачиваете?“[62]

Именно в этой борьбе со славянофильствующей клерикальной галицийской прессой украинская демократическая молодежь и брала на вооружение передовую русскую литературу. В этом плане появление в украинском переводе одного из лучших рассказов Глеба Успенского („Не воскрес“) означало не только стремление Франко и его друзей опереться на авторитет русского писателя в своем понимании событий на Балканах, но и символизировало острую идейную борьбу вокруг проблем русской культуры, разразившуюся с конца 70-х годов в Западной Украине. Четко отличая царизм и славянофильство, „погодинскую колонию во Львове“ от русского народа и его великой культуры, украинская молодежь, возглавленная И. Франко, именно в революционной, передовой России увидела уже тогда залог и своего, и общеславянского—не только национального, но и социального — освобождения.

Итак, рассказ Успенского. Как уже говорилось, освободительная борьба южных славян нашла свой широкий отзвук в русской художественной литературе, вызвала раздумья о „внутренних“ и „внешних“ проблемах общественно-политической жизни, о славянском движении. Очерками о событиях на Балканах начал свой творческий путь Гаршин, ими интересовались С.-Щедрин, Л. Н. Толстой, В. Короленко, хотя последний и задавал вопрос, не лучше ли заняться внутренними русскими делами, чем тратить силы на „чужое дело“[63], в чем сказывалось общее недоверие передовой русской общественности к „освободительной миссии“ царизма[64].

Свои корреспонденции Г. Успенский печатал в „Отечественных записках“ и „Санктпетербургских ведомостях“. Позже они были оформлены в цикл „Письма из Сербии“. Писатель приехал сюда накануне поражения генерала Черняева под Джунисем, когда энтузиазм русских добровольцев уже остыл. В своих сообщениях он разоблачал клеветнические измышления правительственных кругов о „трусости сербов“ как главной причине поражения и видел именно в народе — сербском и русском — залог освобождения, ибо „только простонародная, русская ли, сербская ли вера, поистине

[61] Дзвін, 1878, с. 296—297.
[62] Там же, с. 300.
[63] В. Г. Короленко. Собрание сочинений в 10-ти томах. Т. 8, М., 1955, с. 220.
[64] В. И. Базанова. Глеб Успенский и славянский вопрос. — Ученые записки ЛГУ, серия филологические науки, 1958, вып. 49, с. 78.

непоколебимая, в правоту начатого дела, и не пустила турок в Белград"[65]. Успенский отрицал утверждения о том, что в основе русско-сербского движения лежит религиозное родство. Русского простого человека толкало на Балканы чувство социального и племенного родства, ненависть к туркубасурманину. Такой человек мог найти в себе силы и для борьбы с „турками внешними".

Касаясь в рассказе „Не воскрес" (украинский перевод „Війна за волю") добровольческого движения, Глеб Успенский показывает разные настроения и социальные тенденции в нем. Из России сюда ехали не только революционеры, но и рыцари легкой наживы, любители острых ощущений. Герой рассказа — русский революционер Долбежников, признает всю важность политического освобождения балканских народов, но вместе с тем понимает и то, что он убивал простых турецких солдат „за свинину", т. е. за очищение сербским капиталистам путей для выгодной продажи своих товаров. Как и Ф. Василевский, русский писатель сочувственно относится не только к сербскому, но и к турецкому крестьянину. Перекликаясь с рассказами Гаршина в этом сочувствии, Успенский учит не состраданию, а борьбе со злом, порождающим страдания народа. Вот почему Долбежников не нашел на войне разрешения вопросов „больной совести": социальных вопросов русской жизни балканская война не разрешила и разрешить не могла. Все это не мешало Глебу Успенскому оценивать освобождение Болгарии от турецкого ига как „великое дело России".

Солидаризуясь с передовой Россией, прогрессивная украинская общественность налаживала одновременно связи и с революционно-демократической культурой южных славян, с культурой Л. Каравелова, Х. Ботева, С. Марковича. . .

В 1878 году Франко пишет рецензию на первый номер „Стражи", журнал, который, как известно, сыграл затем большую роль в развитии реализма и в пропаганде социалистических идей Светозара Марковича. Прежде всего, украинского революционера интересует вопрос, насколько широко и верно новое периодическое издание освещает жизнь широчайших трудящихся масс, не слишком ли оно „затеоретизировано и оторвано от сербских обстоятельств и жизни сербского народа"[66]. С этой точки зрения критику представляются хотя и полезными различные переводные материалы из зарубежных журналов, но недостаточными, ибо они ничего не объясняют в сложной экономической, политической и культурной внутренней жизни страны. В журнале, несмотря на переводы художественных произведений знаменитых зарубежных авторов, „нет ни одного рассказа из жизни сербского народа, что для нас было бы наиболее интересным"[67]. Несмотря на нужные заметки и статьи о социалистическом и рабочем движении в России, Румынии, Германии, о результатах балканских войн, здесь нет ничего, замечает критик, „о сербском мужике, рабочем и хлебопашце. . .", „ничего нет об экономическом состоянии сербского народа". „Разумеется, — заканчивал Франко, — и за то, что сделала „Стража", она заслуживает полного признания, особенно за статьи о материи и силе и за печатанье прекрасных, богатых мыслями, живо и понятно написанных работ Светозара Марковича"[68]. Как на это обратил внимание М. Я. Гольберг, „Стража"

[65] Отечественные записки, 1976, № 12, с. 176.
[66] І. Франко. Твори в 20-ти томах. Т. 18. Київ, 1955, с. 305.
[67] Там же, с. 306.
[68] Там же, с. 306.

была первым сербским журналом, который сообщил своим читателям о критической и писательской деятельности И. Франко, о его бориславском цикле произведений из жизни рабочих[69].

В статьях, посвященных болгарской культуре, Франко также прежде всего интересуют проблемы жизни народа, его исторических судеб и современной освободительной борьбы. Особенно показательны в этом отношении те из выступлений украинского мыслителя, в которых он касается вопроса освобождения болгар из-под турецкого ига.

В 1888 году Франко перевел на украинский язык несколько народных болгарских песен из сборника Любена Каравелова „Народни песни" (т. I, Русса, 1886) и написал к ним предисловие — „Песни гайдуцкие", в котором дал проникновенную характеристику многовековой борьбы болгарского народа за свою свободу и независимость, что наиболее ярко нашло свое отражение в народном творчестве. Несмотря на жесточайшие преследования со стороны турецких поработителей, болгарский народ, подчеркивал И. Франко, „никогда не забывал своего славного прошлого и народной самостоятельности, никогда не переставал в тот или другой способ заявлять о своих правах на свободную жизнь и человеческое достоинство"[70]. Франко не раз положительно высказывался об освободительной миссии России на Балканах, однако он всегда резко выступал против попыток славянофильствующей публицистики приписывать заслуги в этом царизму, ибо народ проливал свою кровь на Шипке и под Плевной. Украинский писатель, исходя из революционно-демократической идеи единения народов, из идеи внутренней потребности каждого народа на свободную жизнь, при оценке событий 1878 года в истории Болгарии исходил не только из внешних фактов (русско-турецкая война), но и из факторов внутреннего освободительного движения самого болгарского народа. „Вот и не удивительно, что когда после столетий наступило время, полезное для народного развития и свободных мыслей, болгары сумели встретить ту эпоху не как темное, забитое и несознательное стадо, но очень быстро проявили себя достойными ее и показали высокую ступень политической зрелости. Это лучшее свидетельство тому, что современная свобода не пришла им даром, не упала с неба, но была в значительной степени их собственной заслугой, плодом их крови и многолетней борьбы"[71].

4.

Освободительное движение южных славян, кроме И. Франко, привлекало внимание и других украинских писателей. Более того, тема южного славянства, начатая стихотворением Т. Шевченко „Подражание сербскому", уже в 60-е годы становится одной из ведущих тем украинской литературы. Лирик и баснописец Леонид Глибов, в редактированной им газете „Черниговский листок" в 1862 году, восторгаясь силой духа болгарского народа, который на своем тяжком пути „растерял князей и бояр, но сохранил во всей чистоте свою народность", подчеркивал необходимость этого изучения духовной жизни болгар, в частности, литературы, что, по

[69] Стража (веска за сентебар 1878 године, с. 121—122). См.:М. Я. Гольберг. Цит. соч., с. 347—348.
[70] І. Франко. Цит. соч., т. 14, с. 446.
[71] Там же.

его мнению, должно пролить новый свет и на „нашу науку и на наше познание славян“ и „смыть с нас пятно безразличия к нашим родным братьям“[72]. В 1860 г. видный украинский поэт-демократ Степан Руданский пишет стихотворение „Сербская песня“, в котором выражает восхищение перед настойчивостью в борьбе за освобождение другого родственного балканского народа — сербского. Руданский был хорошо осведомлен о сербском фольклоре и литературе, в частности он переводил стихотворения Бранка Радичевича на украинский язык. Его „Сербская песня“, сплошь сотканная из популярных образов и мотивов сербского фольклора о борьбе с ненавистными угнетателями-турками, воспевает героизм, мужество и патриотизм простого воина-серба, который зачастую один на один с врагом отстаивал свое право на существование. Героизмом своих сыновей держится Сербия.

Ніхто тобі, сербе-брате!
Ніхто не йде помогати,
Тільки сам ти між горами
Справляєшся з ворогами.
Сербин крикне — б'є рушниця,
Тим Сербія і держиться.[73]

Привлекают внимание два стихотворения 60-х годов „соловья Буковины“ Юрия Федьковича — „Праздник в Такове“ (1861) и „Кирджали“ (1862). В них Федькович, как бы продолжая линию романтического воссоздания борьбы славян против турецкого насилия, вместе с тем пытается трезво оценить ситуацию на Балканах, ищет конкретного проявления гражданской доблести и политической зрелости народа. В „Кирджали“ речь идет о том, как посланный народными мстителями в дом паши кирджали влюбляется в его красавицу дочь и на сигнал действия своих друзей не бросается на врага, а становится изменником, вступает в бой со своими вчерашними побратимами-болгарами. Одно время существовала версия, что это стихотворение зиждется на болгарской народной легенде. Иван Франко, редактор первого полного собрания сочинений Федьковича, считал такую версию сомнительной, ибо кирджали „были далекими от какой бы то ни было мысли о болгарской свободе, — писал он, и ссылаясь при этом на данные истории: „в 1804 году большая их (кирджали. — *Г. В.*) часть снова пошла под турецкое командование и двинулась в Сербию подавлять восстание“[74]. „Очень сомнительно, — заключал редактор, — чтобы рассказ, использованный Федьковичем, был подлинно народным. Вернее всего, Федькович основывал его на очень известной в свое время, но с исторической точки зрения сомнительной польской повести М. Чайковского „Kirdzali“[75]. Тем не менее, в стихотворении Федьковича художественно воплощена идея о необходимости народной солидарности в борьбе с врагами, ибо разобщенность болгар, а не сила врага, является причиной их неволи. Этой же мысли подчинен и песенно-народный зачин стихотворения:

---

[72] В. Д. Дмитрук. Сторінки вікової дружби. Львів, 1958, с. 31.
[73] С. Руданський. Твори. Київ, 1962, с. 144.
[74] См.: Поезії О. Ю. Федьковича. Перше повне видання. З передруків автографів зібрав, упорядкував; пояснення додав д-р Іван Франко, Т. І. Львів. 1902, с. 99.
[75] Ф. Погребенник. Осип Маковей. Киев, 1960, с. 108.

„І ви би-сте, мої браття,
Мої руські, раді знати,
Що у тім болгарськім краю
За Дунаєм май чувати? —
Що-ж би більше там чувати? —
Все, як давніми часами:
Шабельками турки дзвонять,
а болгари кайданами“[76].

В „Празднике в Такове“ Федькович обратился к изображению события, которое стало поворотным в борьбе сербского народа за свою национальную независимость: избрание в апреле 1815 года в Такове воеводы Милоша Обреновича предводителем начинающегося всеобщего сербского восстания. Хотя Милош был избран на тайном собрании сербских князей и старейшин, в стихотворении это событие преподносится как торжественный праздник, на котором Милош был избран всем народом под звуки колоколов и при игре шездари. Его же первая победа в битве возле горы Любич изображена как прямое следствие этого народного доверия и любви к князю.

В начале 70-х годов ряд произведений, посвященных южным славянам, создает Михаил Старицкий, один из ревностных пропагандистов славянского единения во всей дооктябрьской украинской литературе. Такие его стихотворения, как „Славянская доля“ и „К Дунаю“, находятся в сфере образов и мотивов, уже известных украинской литературе: „о „щербатой славянской доле“, о славянских междуплеменных распрях, о реке славян Дунае, оплакивающем неволю своих детей, которые „не знают правды и не знают счастливой судьбы“. Зато третье стихотворение — „Обращение к братьям-славянам“ („Поклик до братів-словъян“, 1872), с одной стороны, несет на себе следы новой общественно-политической ситуации на Балканах, определенной в конечном счете действиями буржуазно-демократических и революционно-демократических организаций в Сербии и Болгарии конца 60—начала 70-х гг., с другой, является реакцией на угрозу славянским народам и их культурам со стороны агрессивного прусского юнкерства, выразившейся в преследованиях польского народа. Мы не имеем данных, был ли знаком украинский писатель с идеями Левского и Каравелова о Дунайской федерации свободных земель, хотя, учитывая его тесные связи с сербской, черногорской и болгарской учащейся молодежью в Киеве, мы не можем и отрицать такой возможности. Во всяком случае Старицкий в этом стихотворении, проявляя хорошую осведомленность в истории всех славянских народов, призывает их к согласию и единению перед лицом агрессивного германизма (пытающегося „урвать со славянского поля“), мечтает о таком братстве славянских народов, в котором и его родной украинский народ выступал бы как равный среди равных.

„Ми всіх пригорнули б до серця охоче,
Якби нам хоч трохи свободи“[77].

[76] Ф. Погребенник. Осип Маковей. Киев, 1960, с. 94.
[77] М. Старицкий. Твори у восьми томах. Т. І. Київ, 1963, с. 49.

С наступлением сербо-турецкой и особенно русско-турецкой войны интерес к южно-славянской теме усиливается. Вместо разрозненных выступлений, наблюдавшихся еще в 60-е — первой половине 70-х годов, украинские писатели создают стихотворные циклы, поэмы, рассказы и повести из исторического прошлого и современной борьбы балканских народов. В то же время становится популярной тема борьбы украинского народа с татарскими и турецкими поработителями. В периодической печати появляются известные произведения Т. Шевченко, М. Вовчок, В. Млаки (И. Воробкевич) на эту тему, публикуются различного рода исторические материалы о жизни казаков-переселенцев в Добрудже, надлежащее место занимают украинские думы и исторические песни т. н. невольничьего цикла: „Самійла Кишка", „Маруся Богуславка", „Плач братьев-невольников", „Побег троих братьев с Азова" и др. Балканская тема в широком плане становится нравственным долгом писателя. Преобладают здесь две тенденции. Во-первых, непосредственное воссоздание событий „из поля сражений", и, во-вторых, изображение кровавых эпизодов украинско-турецко-татарских отношений в XVI—XVIII вв. с проекцией на современность.

Если учесть то обстоятельство, что тогдашняя, особенно галицийская печать, была непритязательной к художественной стороне публикуемых материалов и „была готова и самый скромный умственный труд поведать миру"[78], станет понятной не только щедрость материала, но и его порой неминуемое однообразие.

В этой „массовой "литературе встречаются очень показательные для царефильской печати вещи. В 1878 году ж. „Весна" печатает „военную драму" Изидора Трембицкого „Осада Плевны", т. е. произведение, написанное по горячим следам одного из самых ярких событий русско-турецкой войны. Здесь выступают исторические личности — великий князь Николай Николаевич, генерал Скобелев, румынский князь Карл Гогенцоллерн и его царственная супруга, предводитель турецких войск в осажденной Плевне Осман-паша, начальники штабов, простые русские воины, которым помогает болгарская молодежь. Автор на основании официальных источников неплохо знает события, его герои высказывают правильные мысли и предположения, согласованные с духом славянофильской печати, тем не менее в пьесе нет ни одного живого лица, ни одной запоминающейся сцены, нет интриги. Это механически расписанные в диалогах газетные заметки, которые никого не волнуют. Эпизод столкновения болгарских крестьян с османской полицией, которым начинается пьеса, не находит затем продолжения. С крестьянами, выступавшими в кровавой стычке, автор попросту не знает затем, что делать. Одни из них служат в регулярной армии (кто „чаеваром", а кто на положении маркитантки), другие неожиданно превращаются в неистовых романтических героев, выполняющих непосильную для них миссию во вражеском турецком стане. Пьеса заканчивается не только восхвалением царственной фамилии, но и благородного мужества Осман-паши.

Более удачной была разработка исторической тематики. Типичным явлением в этом „массовом" плане можно считать рассказ Д. Млаки (Изидора Воробкевича) „Турецкие невольники", напечатанный в „Газете шкільній" в 1875 году. В нем повествуется о длительном и тяжелом мытарстве брата

[78] Весна. — Коломыя, 1878, № 1, с. 8.

и сестры, взятых татарами в ясыр, а затем на невольничьем рынке проданных в Турцию. Там они после долгой разлуки встречаются, обретают друга в лице старого казака-невольника и при его помощи пытаются добиться желанной свободы. Однако их побег обнаруживается, отряд янычар самого султана их настигает у моря и они вместе с другими пятнадцатью казаками гибнут в неравном бою. Рассказ написан в духе украинских песенных традиций, в нем преобладает нагнетание трагических коллизий, герои поставлены в исключительно тяжелые условия, выход из которых почти невозможен. Человеческую судьбу может изменить только случай, или сверхестественные силы, которые и правят миром. . .

Из этой „массовой" литературы немногое выдержало испытание времени. В памяти потомков осталось только то, что было отмечено печатью таланта и мысли. Таким был, например, цикл стихотворений Данила Млаки „Из несчастной Болгарии" (1876), написанный по живым следам кровавого подавления Апрельского восстания турецкими угнетателями. Этот цикл, в прекрасном переводе И. Добрева, известен болгарскому читателю[79].

Балканские события 1875—1878 гг. дали мощный толчок развитию взглядов Старицкого на проблему славянского единения. Некоторые из его произведений, как, скажем, „Смерть славянина" (1877), стоят в одном ряду со стихотворениями „На поле чести" (1876) Олены Пчилки и „Подарок из Боснии" (1878) Данила Млаки и передают общенародную печаль по поводу павших за свободу на далеких Балканах земляков-воинов. Другие же произведения, а среди них и такие, как „К оружию (к восстанию болгар против турок)" и „На прю! (, с болгарского)", занимают в нашей литературе исключительно важное место. Они, как и „Задунайская песнь" Франко, как и „Сербские ваи" и „Из юга" (1877) Ю. Федьковича, могут быть отнесены к лучшим страницам украинской литературы об этих памятных событиях.

Как и в других своих стихотворениях, М. Старицкий подчеркивает важность славянского братства, о чем, кстати, он пишет и в предисловии („От переводчика"), предпосланном „Сербським народным думам і пісням": „Украинцы по своему кровному родству, по своему прошлому, по типу, по многим бытовым чертам, по языку и наконец по симпатиям чрезвычайно близки к придунайским славянам; это сходство отразилось и в народной поэзии"[80].

Но главное, конечно, не в этом. Главное — в призыве к борьбе с поработителями, в страстном отрицании гнета и насилия, в отстаивании человеческих прав — и не только болгар, но всех славян, томящихся под инонациональным гнетом. Стихотворению присущ боевой, призывный тон в духе известных лозунгов восставших — „Свобода или смерть!".

„Хай змиє з нас рідна, пролита вже кров
Знаки від рабської супоні,
І в сїчу славутнє ми ринемо знов. . .
До броні, слов'яни, до броні!
Чи вернем до слави краї дорогі,

[79] Украинска класическа поезия. С., 1959.
[80] М. Старицький. Цит. соч., т. I, с. 622.

Чи ляжем на материнім лоні, —
Розбуркала лева, — тремтіть, вороги!
До броні, слов'яни, до броні!"[81]

В стихотворении „На прю!", которое, как и „К оружию, славяне!", является лучшим доказательством революционизирующего влияния балканских событий на украинскую интеллигенцию, более четко и последовательно выражена общедемократическая, гуманистическая платформа М. Старицкого, этого „общероссийского интеллигента", как его называл Иван Франко. Конечно же, подзаголовок произведения („с болгарского"), а также первая строфа, его полностью передают круг общих идей Апрельского восстания („за правду, волю, за наш край"); но в последующих строфах, где автор касается общеславянских проблем, а, естественно, и общечеловеческих, он призывает к борьбе со всяческой тиранией, реакцией, застоем („везде чад, а враг лютый справляет адские банкеты, подавляет слабых, и, подобно тле, точит мозг"), провозглашает не межплеменную вражду, а „свет взаимопонимания, любви, братства, свободы и добра". Эту „святую искру свободы" не в силах погасить ни один земной тиран. Она же „объединит славян, даст силу сердцу", вызовет к жизни новые поколения борцов:

„На прю! До смерті, до загину —
Немає викруту, нема!
І як хто з нас на крок одлине
Хай буде проклятий всіма"[82]

Этими же свободолюбивыми идеями жила и украинская литература Галиции и Буковины. Юрий Федькович, выражая настроения передовой украинской общественности, в стихотворении „Із юга" и „У світ" подчеркивал необходимость активной поддержки восставших, осуждал пассивно-созерцательное отношение к событиям. Насколько изменились взгляды писателей на жизнь и борьбу южных славян в 1876—1878 гг. по сравнению с 60-ми годами, можно судить хотя бы на основании его стихотворения „Сербские ваи" (1877), являющееся переработкой упоминаемого выше стихотворения „Праздник в Такове" (1861). Как и всегда у Федьковича, наиболее драматические ситуации передаются в экспрессивных диалоге и полилоге, дающих возможность вынести наиболее уязвимые со стороны цензуры места и подтекст, выразить мысль в наиболее афористической сжатой форме. Произведение начинается ассоциацией к стихотворению „Кирджали", „Что слышно сейчас в Болгарии? Что в сербском крае?". И в доказательство того, что там сейчас не турки, а сами болгары и сербы „вызванивают саблями", рассказчик обращается к таковскому эпизоду 1815 года, который воссоздается как героическая традиция современной борьбы, как неоспоримое доказательство того, что только народ, сплоченный идеей освобождения, может достигнуть этой великой цели. В общем порыве к свободе „жемчугом светится каждый глаз, жемчугом — каждое сердце, каждая сабля". Народ сошелся на зеленый праздник, чтобы освятить ветки (ваи) лозы, но к чему пригодны ваи, когда враг силен и борьба предстоит же-

[81] М. Старицький. Цит. соч., с. 133.
[82] Там же, с. 113.

стокая? В самый разгар „освящения лозы“ перед массой народа появляется вождь. „Он не смотрел ни на сербов, ни на ветки, но подобно грому небесному, стал рокотать среди храма: „Что вам? Ваи? Саблю в руки! Это пусть будет ваши ваи! Для бусурманских рабов у меня ваев нет!“ В общем порыве народ идет в бой на врага — и одерживает победу.

Украинская литература и в 80—90 годы XIX в., и в XX в. не раз обращалась к изображению освободительной войны на Балканах. Последним выступлением современников событий 1875—1878 гг. можно считать воспоминания участника русско-турецкой войны Миколы Садовского, изданные в 1917 г.[83] Написанные наблюдательным, талантливым художником, они являются ценным и волнующим документом об участии представителей украинского народа в этих исторических событиях, о героическом, трудном и благородном подвиге русского воинства по освобождению братской болгарской земли от турецкого ига.

***

В истории украинско-балканских общественно-политических и культурных связей 1875—1878 годы имеют исключительное значение: они не только активизировали эти отношения, уходящие своими корнями вглубь столетий, но и поляризовали, социально более четко определили разные направления и тенденции в понимании балканского вопроса — от революционно-демократических до крайних правых, консервативных, клерикальных. Главная заслуга в укреплении связей между украинским и братскими южнославянскими народами принадлежала передовой, демократической интеллигенции, группировавшейся вокруг Ивана Франко и его ближайших друзей. Чувствуя себя солидарными с революционной Россией и передовой русской культурой, эти представители украинской общественности вели острую борьбу с политической и литературной реакцией в балканском вопросе, расчищая тем самым пути для дальнейшего развития общественно-политических, культурных и литературных связей между южными славянами и Украиной на подлинно демократической, братской основе.

Традиции тех лет живы и поныне, — о чем свидетельствуют хотя бы такие, ставшие классическими произведения, как „Путешествие в Ихтиман“ Павла Тычины, „Сабля Ботева“ Максима Рыльского, а также поэмы Платона Воронько, болгарские лирические циклы Дмитра Павлычка и Дмитра Белоуса. В грозные годы Великой Отечественной войны одному из лучших своих произведений, посвященных боевому содружеству славянских народов, — „Чаше дружбы“ Рыльский предпослал эпиграф из М. Старицкого — „До броні, словъяни, до броні!“ Революционные традиции — живы в современности:

„Наш Левський, Ботев — наш, і славні між людьми
Герої вільності — Димитров і Коларов.
Хвала Болгарії, що в пісні зберегла
Страждання, радощі і вікопомні дії!“[84]

[83] М. Садовский. Спомини з російсько-турецької війни. Київ, 1917.
[84] М. Рильський. Твори в десяти томах. Т. 3. Київ, 1961, с. 240.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ — ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ И ЛИТЕРАТУРАТА. София. 1978

Юзеф Магнушевски

Отношението на полското общество към освободителните борби на българите

Нашето проучване в същност обхваща няколко десетилетия от XIX в. Ако искаме да добием по възможност най-точна представа за отношението на полското общество към българските освободителни борби през това време, не можем да ограничим обсега на наблюденията си само до полските земи, разделени тогава между трите съседни държави. Трябва да се има пред вид и многобройната политическа емиграция, нарастваща през миналото столетие след всяко неуспешно полско въстание срещу чуждите поробители. Защото емиграцията е поддържала, доколкото това е било възможно, връзки със страната, оказвала е въздействие върху общественото мнение, играла е важна роля в провежданите там конспиративни акции и в освободителната борба. Същевременно тъкмо тя е могла на международен форум да представлява, и то доста свободно и активно, полската политическа мисъл, в чиято основа е била залегнала идеята за връзката на борбата за свободата на Полша с освободителните движения на другите народи. Това се отнася естествено и до българо-полските връзки. Но специфичните условия на дейността на емиграцията, нейните непосредствени връзки с българите обособяват тези въпроси като отделна проблема за изследване. Тя е привличала вече вниманието на историците от миналото, а през последните години отново е предмет на подчертан интерес, в резултат на който се появиха ценни изследвания.[1]

Без да забравяме важността на изследванията в тази специална област, тук ще съсредоточим вниманието си върху полските земи (този аспект на въпроса е по-малко проучен),като на практика ще бъде невъзможно да се пренебрегнат въпроси, свързани с емиграцията, поради близките ѝ връзки със страната.

Като ограничихме полето на наблюденията само до полските земи, трябва естествено постоянно да помним, че полското общество в тези земи е живяло в условията на чуждо политическо и културно потисничество, но същевременно не бива да се забравя, че тези условия не са били в отделните части на страната, поробени от разни държави, еднакви. При това с течение на времето те се променяли. Възможностите за проявата на отноше-

[1] W. Smochowska-Petrowa. Михаил Чайковски—Садък паша и Българското Възраждане. С., 1973; доклад от същата авторка, прочетен на конференцията Славянските култури и Балканите", уредена от ЮНЕСКО, Варна, септември 1975.

нието на полското общество към освободителните борби на българите зависели впрочем не само от вътрешните отношения, но и от „голямата политика, в която участвували Русия, Австрия и Прусия, заемайки в нея различни становища.

И още един момент трябва да бъде посочен — преди XIX в. не може да се говори за по-оживени полско-български връзки (макар че могат да бъдат проследени редица интересни епизоди от този вид); тези връзки се развиват тъкмо през миналото столетие — в обстановката, когато и двата народа са били под робство и са се стремели към свободата. Този основен общ момент, от който трябва да изхождаме в нашите изследвания, е бил обаче усложнен от няколко фактора — различно разпределение на обществените сили във всяко от националните движения, различна степен на политическото съзнание и на ангажираността във въоръжената борба и най-сетне фактор, практически погледнато, сигурно най-важен — както полският въпрос, така и т. нар. „източен въпрос“ са имали своите сложни международни аспекти, които в много точки не само че не са съвпадали, а тъкмо обратното — били са в пълно противоречие.

Като имаме пред вид всичко това, ще се постараем да развием темата, посочена в заглавието и уточнена в уводните бележки. При сегашното състояние на изследването й основен източник за нас трябва да бъде полският периодичен печат, излизащ в страната. За съжаление библиографският списък на намиращите се там и интересни за нас в случая материали е много непълен.[2] Той не включва като български материали статиите, които не посочват в заглавието си връзката с българската тематика, но я разглеждат; в него липсват и кратките, но ценни съобщения и бележки, поместени в печата. При това положение е възможно само да се очертае темата и да се посочат — според наличните материали — нейните най-важни аспекти.

Поради липсата на традиционни по-живи полско-български връзки придобива значение преди всичко, първо, самата поява на информации за българите в периодичния печат през XIX в.[3] Най-ранните известни днес факти от този род са свързани със славянофилското движение, което след разделянето на Полша и поражението на Наполеон започва да играе роля в полската политическа мисъл (при което впрочем добива разни отсенки и минава през периода на засилване или отслабване). Славянофилството е сложило своя отпечатък и върху тогавашната литература и наука, като е подтикнало славистичните проучвания в тая област. Тъкмо такъв славяноведски характер имат статиите от 20-те години на XIX в., почерпени от руски източници и съдържащи исторически и езикови данни. Подобни съобщения могат да бъдат намерени и през следващите години, както свидетелствува издаваната във Варшава от руснака Пьотър Дубровски „Ютшенка“ („Зорница“, 1842—1843) — славянофилско литературно списание на руски и полски език. Но самият живот е принуждавал да се излезе от кръга на славяноведските информации. Започват да пристигат новини за положението на българите и отзвуци от въоръжените им действия

[2] Основен извор и до днес остава E. Kołodziejczyk. Bibliografia słowianoznawstwa polskiego. Kraków, 1911; kilka dodatkowych pozycji wymienia H. H. Czajka. Recepcja literatury bułgarskiej w Polsce do pierwszej wojny światowej. — In: Pamiętnik Słowiański. Vol. XIII. 1963.

[3] A. B. Hlebowicz. Historia Bułgarów. — Dziennik Wileński, 1821; Wiadomości naukowe z historii i literatury języków słowiańskich. — Gazeta Polska, 1827.

срещу турската власт. Такъв характер има кратката статия „Политическото състояние на българите“, препечатана през 1832 г. и в „Розмайтошчи“ („Разни новини“) от „Journal d'Odesse“.[4] Не се знае кой е автор на тази статия. Сигурно не е българин. Тя обаче разкрива в известен смисъл тогавашната степен на национално съзнание у този славянски народ. Съдържа информации за отношенията в българските земи (при което се говори не само за беззаконията, каквито допускат „турците от по-низшите съсловия“, но и за прояви на справедливо отношение на турските власти към християнското население) и дава морална характеристика на българите, критична спрямо жителите от равнините. Във връзка със събитията от Руско-турската война през 1829 г. тя констатира наистина, че „българите са свикнали вече с турското управление и са в известна степен благоприятно настроени към него“, но говори и за тяхната емиграция във Влахия и Бесарабия. Статията поднася и някои подробности за българското участие в гръцката завера от 1828 г. За своеобразен отзвук на повтарящите се през първата половина на XIX в. бунтове в България може да се смята анонимното стихотворение „Трени, сиреч оплаквания на българина“, появило се в края на 1847 г. в сп. „Пшиячел люду“ („Приятел на народа“)[5] във Великополша. То изразява копнеж за свобода, съдържа картини из османското иго, описания на страданията на южните славяни и зове другите славянски народи да се притекат на помощ на потиснатите. Отбелязано е, че стихотворението е превод от немски език. Не е изключено бележката да е поместена, за да заблуди цензурата. Във всеки случай то отговаря на атмосферата на тогавашните демократични политически и обществени стремежи в полските земи, особено в поробените от Прусия.

В приведените факти трябва да се изтъкне честото руско посредничество. Но постепенно по страниците на печата в страната, особено извън обсега на руското владичество, главно в Галиция, започват да проникват информации от полските емиграционни центрове. И така през 1850 г. краковският вестник „Час“ („Време“) помества откъс от в. „La Pologne“ за въстанието в Северозападна България.[6] Като причини за въстанието се посочват обирите на населението от гръцките владици, големите данъци, увеличени от своеволията на пашите, и изнасилванията на български жени от турската войска. Премълчана е обаче жестокостта на турците при потушаване на въстанието, а се подчертава решението на султана да сложи край на злоупотребите. Твърди се, че за успокояване на населението били допринесли поляците, които служели в турската войска. С една дума, върху тази информация е сложила решителен отпечатък гледната точка на онези кръгове от полската емиграция, които в своите политически сметки са разчитали на Турция и същевременно са подкрепяли освободителните стремежи на южните славяни, при което пътя за тяхното реализиране са виждали в постепенните реформи в Османската империя. Впрочем тези кръгове са си давали сметка за прогнилостта на тази държава, а след време са стигнали и до убеждението, че нейното падане е неизбежно.

Полският печат в земите, поробени от Австрия и Прусия, черпи информации през Кримската война и от западни източници — френски, нем-

[4] Rozmaitości (dodatek do Gazety Lwowskiej), 1832, nr 3, p. 23.
[5] Przyjaciel Ludu, 1847, nr 51.
[6] Czas, 1850, nr 208, p. 4.

ски и английски. През 1853 г. в. „Час“ помества почерпеното от френското списание „Débats“ описание на предвижданата територия на войната, а в него обширен откъс, посветен на България „като една от главните сцени, където протича кампанията между Русия и Турция“[7]. В този откъс има малко исторически данни, повече географски, паралели с Руско-турската война от 1829 г. и актуални информации. Личи симпатията към българите, проявила се особено отчетливо в тяхната характеристика, но България е представена като най-малко потиснатата провинция от Османската империя, с християнско население, претежаващо повече права, отколкото другаде. Подчертава се обаче, че това не се отнася до Северна България. В по-жестоко потисканите земи турските обири довели до бунта през 1841 г. (навярно това се отнася за Нишкото въстание), след което страната била опустошена. Споменават се благоприятните за търговията, занаятите и просветата последици от реформите в Турция, като все пак се добавя, че това са несигурни постижения, неукрепени и често унищожавани от турците.

Посочените по-горе материали, поместени в печата, не изчерпват естествено информациите за българите, обнародвани по това време, но все пак може със сигурност да се твърди, че до 50-те години на XIX в. познаването на българските въпроси в полските земи е било много слабо. Положението значително се променя в положителен смисъл през 60-те години. Българските въпроси се свързват вече с общоевропейските антиабсолютистични стремежи и с освободителните движения, които се засилват през първата половина на века и се проявяват толкова бурно на международната арена през 1848 г. Излизащият в Париж „Пшегльонд жечи полских“ („Преглед на полските въпроси“) изразява през 1861 г. мнение, което несъмнено отговаря и на възгледите на значителна част от полските патриоти в страната: „В нашия век, а особено през последните дванадесет години, историята на европейските народи предаде на бъдещето толкова велики и неочаквани явления, за да им се удивлява то, че днешното съвременно движение на българското общество причисляваме към редицата на естествените и неизбежни последици от онова всеобщо пробуждане на онеправданите, което от 1848 г. в различни форми показва на поробителите неотвратимата присъда на провидението. Като следим всичко, което наоколо възкръсва, от такова именно становище ние приветствуваме българското движение с цялата сърдечност на националните чувства, с целия ентусиазъм на братското доброжелателство, защото онова, което това движение разкрива и което още ще пожертвува на олтаря на народното възраждане, е добро предсказание не само за самите наши братя от Балканите, но и за нашето отечество. . .“[8]

Но по-широк отглас в полските земи е получила унията с Рим. Тук не е нужно да се представят разните аспекти и значения на борбата за независима българска църква, нито мотивите, довели до опита за уния с католическата църква, както и свързаните с това акции и противодействия. Известно е, че в този въпрос са били непосредствено намесени поляци, намиращи се извън страната си. Но и в страната, там, където е било възможно, а именно в земите, поробени от Австрия и Прусия, се е разгърнала дейност

[7] Czas, 1853, nr 253.
[8] Przegląd Rzeczy Polskich (Paryż), 1861, nr 2, p. 1.

в полза на унията, особено за материалното подпомагане. Римско-католическите епископи в Галиция са обнародвали специално писмо по този въпрос; в Познанска област е било организирано събиране на пари. С мисълта за събиране на материална помощ емиграцията е въздействувала върху общественото мнение в страната, а също и в земите, поробени от Русия.[9] Но полските събития — патриотичните манифестации и избухването на въстанието през 1863 г. — са изместили тези акции от центъра на вниманието. В материалите, отпечатани в полските земи във връзка с унията, естествено на преден план се изтъкват религиозните мотиви (факт, лесно обясним в едно католическо общество); тези настроения са ярко изразени в стихотворението на поета Бохдан Залески „Полски химн", поместено в лвовския вестник „Дзенник литерацки" („Литературен вестник")[10], но същевременно се вижда, че от полска страна си дават сметка, че опитът за унията е бил тактически ход на българите в борбата им за независимост на тяхната църква — борба, обусловена и от политически, и от икономически фактори (стремеж към освобождение от експлоатацията от страна на гръцкото духовенство). Относно този въпрос не са си правили илюзии дори най-запалените полски застъпници на унията, които са работили за нея и през следващите години. Един от тях пише, след като българската църква е постигнала вече независимост: „Всички тези причини, които сближиха българите с Рим, бяха следователно досега, както виждаме, чисто политически и материални. Рим знаеше това. . ."[11] За поляците пък унията трябваше да служи за отслабване на руско-царските влияния на Балканите. Но пишейки за унията, вестниците информират при това и за българите въобще, за тяхното минало и за настоящото им положение.[12] В тази атмосфера се появяват впрочем нови, несвързани с църковните въпроси скици с исторически или етнографски характер.[13]

По въпросите на българската църква се пише и по-късно, но това не е вече нито основна тема, нито главен мотив на информацията. Все по-определено решаващо значение добиват други подтици — развитието на просветното и културното българско движение и преди всичко създаването на организирано националноревюлюционно движение, опиращо се върху центровете на българската емиграция, а по-късно създаването на революционна организация в самата България и обединението на емигрантските акции с действията в страната. Вече самото разположение на важните центрове на тази дейност в Румъния ни заставя да предполагаме, че са съществували връзки с полските земи и на първо място с Галиция. Но трябва да се помни и за българските центрове в Русия, особено в Одеса, откъдето пътят на контактите навярно е водел към поляците в земите, управлявани от Русия. Това е проблема, сигурно ясна на всеки изследовател; тя се появява например във връзка с Ботев, като намира потвърждение както в биографията на големия поет-революционер, така и по страниците на издаваните от него вестници (например във в. „Знаме"

[9] Такава цел е имала брошурата на H. Kajsiewicz. O unii bułgarskiej. Rys historyczny. Paryż, 1863.

[10] Dziennik Literacki, 1860, nr. 99.

[11] H. Kajsiewicz. Dzieje unii bułgarskiej. — Przegląd Lwowski, vol. VI, 1873, p. 243.

[12] Tygodnik Katolicki, 1860, 1861; Czas, 1870, nr 31—33, 1877, nr 288—289; Przegląd Katolicki, 1870.

[13] Pamiętnik Naukowy, 1866, p. 1—18, 165—169; Słowianin, 1868, I, p. 141—143, 182; Opiekun Domowy, 1870, p. 504.

се намират кореспонденции от Лвов). И все пак установените конкретни факти не са засега много. Необходими са още упорити изследвания на източниците, които изследвания днес вече са много трудни.[14] Във всеки случай засилването на българското национално движение и яркото очертаване в него на революционно-демократическото течение са били важен фактор, събуждащ интереса на поляците. Този интерес става особено жив, когато в революционните български кръгове кристализира идеята, близка на полските славянофилски концепции за федерация на южните славяни или въобще на балканските народи, опряна върху демократични принципи, а засилващите се освободителни борби на Балканския полуостров и вътрешните отношения в турската държава стават причина „източният въпрос" да се очертае като главна политическа проблема в Европа.

Днес не е лесно да се проследят разхвърляните и забутани из списания и вестници съобщения за разните епизоди от засилващата се освободителна борба на българите, съобщения, впрочем доста неточни. Можем обаче да проучим по-обширните статии и очерци за българите, пряко или косвено свързани с очертаното по-горе положение.

И така варшавското списание „Вендровец" („Пътник") помества полска версия, снабдена с красиви рисунки с документална стойност, на обширния пътепис на французина Вилхелм Лежан от пътуването му из българските земи през 1867 г.[15] Този пътепис е обнародван преди това в сп. „Le tour du monde". Лежан (починал през 1871 г.) е бил географ, археолог и и етнограф, отличаващ се с рядка наблюдателност. Той е хранел подчертана симпатия към българите и към другите поробени народи от Балканския полуостров. В пътеписа си неколкократно се връща към съобщението за въоръжените действия срещу турците през 1867 г. в околността на Русе. Лежан говори и за окаяното положение на българското население, и за турските жестокости; той не храни никакви илюзии относно възможността да бъдат реализирани султанските реформи. В пътеписа си включва и романтичната история за някой си Илия, който убил турски чиновник, за да отмъсти за отвличането на сестра си, избягал в планината, където събрал чета и „бесил богатите турци, а бедните българи закрилял"[16]. В подобна светлина Лежан представя въобще избягалите в планините въстаници. Но френският пътешественик внимателно наблюдава и българските среди. Своеволията и изстъпленията на чорбаджийските синове в Самоков будят у него следните мисли: „Ето какъв ще бъде първият резултат от еманципацията на християните в България, ако не се противопоставят на злото. На мястото на турската автокрация. . . ще застане деспотизмът на българската плутокрация, груба, алчна, така безмилостна към скромните си братя по вяра, както е била робски послушна към своите господари, високопоставените мюсюлмански чиновници. Дали за такава цел са загинали в героичните борби толкова млади патриоти. . .?"[17]

Редакцията на сп. „Вендровец", която е снабдила пътеписите на Лежан с исторически предговор и информации от други източници, подчер-

[14] От полските изследователи с този въпрос се занимаза H. B a t o w s k i; напоследък също P. D i n e k o w. Христо Ботев и Полша. — В: Историческа съдба и съвременност. С., 1972, С., 210; там е и литературата по предмета.

[15] Między Bulgarami. Wspomnienie z podróży Wilhelma Lejean. Wędrowiec, 1874, II.

[16] Ibidem, p. 194.

[17] Ibidem, p. 275.

това в заключение, че френският пътешественик „ярко, макар и осторожно ни изобрази потисничеството, на което са подложени българите", и добавя от себе си: „Досега нищо не се е променило в това отношение. Издъхващият турски великан продължава да потиска живите и здрави организми, като им отмъщава за това, че не получава отникъде резултатна помощ. Един от тези организми е българският народ. Натурата богато го е надарила — той има плодородна земя, силен е и е талантлив, но всичко в страната му е разрушено и занемарено. Каквото не му вземе правителството, задигат му бирниците, а каквото още му остане, докрай ограбват войските, особено черкезите."[18]

Когато избухва въстанието в Босна и Херцеговина, полското обществено мнение с жив интерес се обръща към южното славянство, също и към България, от която идват съобщения за нарастващото напрежение (Старозагорското въстание) и за турските акции за потушаването на въстанието. Очакват се големи събития. По това време излизат няколко обширни студии, поместени във варшавския периодичен печат от началото на 1876 г.: „България и българите. Историко-етнографски очерк" от Бронислав Грабовски[19], „Крайдунавските българи" от Феликс Йезерски[20] и „България" от Лукаш Велкополянин (?)[21]. Те са непосредствено свързани с тогавашното положение. Грабовски още в самото начало заявява: „Новите събития на Балканския полуостров изтласкаха напред босненците и херцеговинците. . . След тях в полето на нашето внимание застават българите." След това той привежда думите на Ф. Каниц за географското положение на българските земи, което гарантира на този народ важна роля при решаване на „източния въпрос".[22] Още по-категоричен е в увода си Велкополянин: „Голям страх е обхванал загубилите предишната си храброст мюсюлмани, когато тези дни са открили следи от широко разпространен заговор в България. . . За полското общество ще бъде и интересно, и полезно да се запознае по-отблизо със славянските фактори, влизащи в тази борба на живот и смърт. Днес започваме с българите, които през последното десетилетие все по-често и по-гръмко се надигат на борба срещу турците, след като са отхвърлили духовното гръцко надмощие."[23]

Откъм научната им страна всички тези студии имат характер на компилация; използуват по-стари извори (Шафарик, Хилфердинг, Бланки) и по-нови (К. Иречек, Ф. Каниц), съдържат доста много исторически и етнографски информации и данни за съвременните отношения, българското национално и културно движение, борбата за църковна независимост. В сравнение с изворите, от които черпят ,полските автори явно засилват националноосвободителните, антитурските и антигръцките акценти.

В споменатите студии ще намерим информации и за хайдушкото и революционното движение и организираните от 60-те години акции — споменават се имената на Георги Раковски, Панайот Хитов, Филип Тотьо, Хаджи Димитър, Стефан Караджа. Личи, че поляците, като изхождат

[18] Między Bułgarami, p. 277.
[19] Ateneum, 1876, I, p. 330 etc., 633 etc., II, p. 142 etc., 386 etc.
[20] Biblioteka Warszawska, 1876, I, p. 71 etc., 440 etc.
[21] Przegląd Tygodniowy, 1876, p. 18, 27, 41.
[22] Ateneum, 1876, I, p. 330.
[23] Przegląd Tygodniowy, 1876, nr 2, p. 18.

навярно от полските въстания и от богатата традиция на борбите на сърбите и черногорците срещу турците, са очаквали от българите акция с по-голяма напрегнатост и обсег. Грабовски изразява това със следните думи: „Известни признаци и съобщения от вестниците ни карат да смятаме, че българите не спят и в подходящ момент могат да причинят на Османската порта немалко грижи и затруднения. Може би близкото бъдеще ще позволи на този народ, най-силен в числено отношение от всички народи, живеещи в Турция, да изиграе важна политическа роля и дори да си възвърне независимостта, за която се бори в най-неблагоприятните условия, каквито само можем да си представим."[24] Но, общо взето, на българите се правят упреци, че са пасивни. Лукаш Велкополянин в споменатата по-горе студия твърди, че в тежките условия на игото те са се превърнали в покорна, търпелива и трудолюбива, макар и устойчива маса, която не може да се наелектризира лесно, нито като цяло да бъде подбуждана към по-живи действия.[25] Още по-рано редакцията на сп. „Вендровец" е добавила към пътеписите на Лежан бележка, според която българите съумели някак си да се нагодят към това положение (т. е. към турските самоволия и насилия). Неведнъж те имали сгоден случай да си отмъстят и въпреки това масово не са хванали оръжие.[26] За примирението с турската власт говорят и по-раншните информации за българите. В голяма степен това е последица от непознаването на условията, в които са живеели българите; но самите информатори свързват това обикновено с чертите на българския характер. Ето защо заслужава да се отдели малко внимание на въпроса, как в полския печат в продължение на години се конкретизира представата за националния характер на българите.

В характеристиката, възприета от „Journal d'Odesse" (1832), на българите от полетата, представени отрицателно в етично отношение, се противопоставят жителите на планините, които се отличават със солидарност и военен дух, но същевременно и с умереност, трудолюбие, честност и съвестност в изпълнение на задълженията. През следващите години — между другото под влияние на непосредствени връзки — положителните черти на миролюбието се приписват на целия народ: българите в сравнение с другите славяни от Балканския полуостров и с гърците са най-издръжливи и най-трудолюбиви,[27] изглежда, че не притежават военни дарби, известни са като великолепни земеделци, желаят преди всичко мир. Те са търпеливи и внимателни, грижовни и практични, пестеливи, отличават се с трезвен поглед върху живота. Загрижеността за материалното благоденствие не им позволява да рискуват. Образцов е семейният им живот. Те са много способни, имат дарба към езиците, към занаятите и техниката. При това се отличават с известна мекота на характера, с доброта и благост на сърцето;[28] в общуването си с другите са искрени, учтиви, простодушни, в приятелството са сърдечни.[29] Трябва да се признае, че така представеният тип на българина се различава от общоприетата в Полша представа за борческия

[24] Ateneum, 1876, I, p. 148.
[25] Przegląd Tygodniowy, 1876, p. 22.
[26] Wędrowiec, 1874, II, p. 277.
[27] Ibidem, p. 140.
[28] Ateneum, 1876, II, p. 397.
[29] J. Hołubowicz. Bułgaria, jej przeszłość dziejowa i jej obecne narodowe i religijne odrodzenie. Kraków, 1885, p. 28.

характер на южните славяни (сърби и черногорци). Наистина Феликс Йезерски е твърдял, че българите изобщо заемат позицията на пасивен отпор, протест скрит, но толкова по-опасен.[30] Скоро след това е избухнало Априлското въстание.

Трябва веднага да се изтъкне, че в очите на полското общество борбите в България, бързо потушени ,са били изместени от центъра на внимание от избухналите по-рано въстания в Босна и Херцеговина; след това е будела интерес преди всичко войната, обявена на Турция от съюзената с Черна гора Сърбия. Впрочем напълно естествено е, че по отношение на тези събития информационната служба е била много по-добре организирана. Независимо от това полският печат помества и актуални съобщения за Априлското въстание. Вестниците в Галиция и Великополша ги черпят, на първо място, от западни източници, а в земите, поробени от Русия, се използуват повече руските извори. Това е имало своето значение, толкова повече, че в земите, поробени от Австрия и Прусия, е било възможно да се изтъкне отрицателното отношение към царизма, неговите експанзивни стремежи, влиянието му върху балканските освободителни движения; добавъчно е усложнявало въпроса съединяването на политическите проблеми със защитата на православната вяра от страна на руската пропаганда. И в това отношение не е единствен консервативният лвовски вестник „Газета народова“ („Национален вестник“), който информира накратко: „Българското въстание има доста големи размери.Въстаническите отреди броят до 8000 души, а тяхното въоръжение и военна тактика показват, че те се ръководят от специалисти. Въстаниците са прекъснали железопътните и телеграфните съобщения и са обградили град Аврет Алан, който брои 6000 жители.“[31] Две седмици по-късно съобщението е още по-кратко: „Официалните турски телеграми потвърждават, че българското въстание е сломено.“[32] В цяла Полша обаче се споделя възмущението на световното мнение, породено от турските престъпления в пацифицираната страна. Когато тези престъпления стават вече известни, във варшавския вестник „Пшегльонд тигодньови“ („Седмичен преглед“) се появява статията „Политическото угризение на съвестта“[33], която с необикновено остри думи порицава становището на Англия, превърнала Турция в „див и граблив пазач“ на своите интереси, без да обръща внимание на това, че „славянските народи са нейната жива храна“. Авторът на статията между другото констатира: „Когато всеки ден носи хиляди трупове и унищожителни пожарища в България, господин министърът (Дизраели) се забавлява с полемика с вестниците, води с костенурско темпо кореспонденция с приятелите си от Инстанбул. . . Каква нужда има да се проверява, щом като всички телеграми съобщават всеки ден за престъпните убийства, вършени в България?“[34] „Пшегльонд лвовски“, заемащ други политически позиции, също пише за море от българска кръв[35] и съобщава: „Съдбата на нашите славянски братя в Турция буди у нас болка и съчувствие, тържествено заклеймяваме варвар-

---

[30] Biblioteka Warszawska, 1876, I, p. 449.
[31] Gazeta Narodova, 1876, nr 114 (18. V), rubryka: Ostatnie wiadomości.
[32] Ibidem, nr 124 (31. V), w tejże rubryce.
[33] Przegląd Tygodniowy, 1876, nr 34 (20. VIII).
[34] Ibidem, p. 393.
[35] Przegląd Lwowski, 1876, p. 259.

ството на мюсюлманите."[36] По-късно измежду героите на Априлското въстание е била представена по-подробно Райна Княгиня; на нея е посветена статията „Българската Жана д'Арк" във варшавската „Бесяда литерацка"[37]. Такова внимание към жена-въстаничка, макар че в заглавието тя се свързва с историята на Франция, фактически напомня романтичните традиции на полските въстания.

По стечение на обстоятелствата българският въпрос се разглежда в рамките на „източния въпрос" и изобщо на проблемите на южното славянство. В. „Пшегльонд тигодньови" констатира, че политическият център на събитията се е преместил тъкмо в южното крило на славянството, защото там се събужда сега горещият живот, и заявява: „Да благословим това възкресение с всичките чувства на сърцето си, защото то изкупва великото дело на цивилизацията чрез националното освобождение."[38] А няколко седмици по-късно изразява същото още по-подчертано: „Каквото и да е било развитието на военните действия, каквито и да са техните резултати, ако великите европейски сили пристъпят към разрешаване на „източния въпрос", единственото му правилно решение ще бъде пълната независимост на южните славяни, пълното им освобождение от турско иго."[39] Те имат, подчертава, вестникът, същото право да живеят свободно, както Франция или Англия.

Решителното антитурско становище на полския печат в земите, поробени от Русия, е събуждало възражения в Галиция, където в условията на известна свобода и при привидната неутралност на Австрия намират израз не само антицарските настроения, но и известни симпатии към Турция поради нейното становище по полския въпрос, каквото тя неведнъж изразява. В Галиция отбелязват съвпадението между становището на варшавските публицисти и официалната царска политика. Във Варшава реагират остро, като на свой ред обвиняват политиците в Галиция, че са безучастни към деянията на Турция в Сърбия и България.[40] И в двата случая тук е имало много недоразумения. В. „Пшегльонд тигодньови", който е допринесъл най-много, за да се поведе тази полемика, въобще решително е порицавал егоистичната и пресметлива политика на великите сили. След пораженията на освободителната борба през 1876 г. той констатира: „Съдбата на южното славянство се оказа великолепен пробен камък за чувствата на Франция, Австрия, Германия и Англия. Който е хранил още каквито и да било илюзии по отношение на тях, трябва да ги загуби. Защото днес престана вече да бъде тайна фактът, че посланиците на тези държави в Истанбул дълго време се се трудили, за да скрият от Европа турските жестокости."[41] Но преди това вестникът заявявал: „Различна е политическата логика на Англия и Русия от тази на Сърбия и Херцеговина. А щом не е по вкуса на Австрия, че у съседите е избухнал пожар, а и тя притежава взривни материали, нека се освободи от тях и ще може да спи спокойно."[42] Възпрепятствуван да постави ясно въпроса, в. „Пшегльонд тигодньови"

[36] Przegląd Lwowski, 1876 p. 312.
[37] Biesiada Literacka, 1877, I, p. 104 etc.
[38] Przegląd Tygodniowy, 1876, nr 27, p. 315.
[39] Wina i kara. — Ibidem, nr. 36.
[40] Polityka Galicji. — Ibidem, nr. 41.
[41] Przegląd Tygodniowy, 1876, nr 36, p. 413.
[42] Czy wojna europejska jest możebna i komu potrzebna? — Ibidem, p. 337.

отчетливо давал да се разбере, че и царизмът се стреми да си осигури влияние на Балканския полуостров, и затова изтъквал, че е необходимо такова „освобождение на поробените южнославянски народи. . . и такова тяхно обединение, което, без да заличава своеобразието им, да представлява обединение, достатъчно силно в борбата с елемент от чужд произход“[43]. Същевременно, като информира какво пише руският печат по „източния въпрос“, в. „Пшегльонд тигодньови“ привежда цитат от „Вестник Европы“, че „на движението в полза на славяните“ не трябва да се придава прекалено подчертан религиозен характер“, тъй като „е съвсем достатъчен безспорният факт, че турците са избили над 12 хиляди човешки същества“.[44]

Въпросът за свободата на южните славяни съвсем не е бил безразличен на поляците от Галиция. Но те действително, бидейки против засилване влиянието на царска Русия, са хранели илюзии относно турските реформи (впрочем и относно полския въпрос са поддържали тогава реформистичната политика в Хабсбургската монархия). Ян Гжегожевски, който след 1870 г. се заселва в Лвов, а през Руско-турската война се е намирал в Истанбул като кореспондент на лвовския вестник „Газета народова“ и парижкия вестник „Фигаро“[45], е оставил много интересни спомени за срещите и горещите дискусии, водени в едно от най-посещаваните български читалища в Букурещ, където го е бил завел един поляк. В многобройното българско общество се намирали тогава между другите Ст. Стамболов, К. Цанков и други личности, известни „от досегашната публицистична, литературна и агитационна дейност“[46]. Както твърди Гжегожевски, от големия брой българи тук само един е защищавал панславистичната програма в политическия и културния ѝ смисъл, а всички други са поставяли проблемата за национално освобождение. Но при тази проблема се очертали разни възгледи: от една страна, разчитали на конституционни реформи, от друга — на въоръжена борба с помощта на Русия. Българите отхвърляли предупрежденията на поляците относно действителните цели на царската политика, ръководейки се „от фактите, а не от мотивите, които ги диктуват“[47]. А какъв е бил резултатът от тази среща? Гжегожевски го представя така: „Петчасовата гореща дискусия, по време на която не си пестяхме взаимно думите на истината и се мъчехме да съгласуваме противоречивите възгледи, завърши с това, че всеки остана със собствените си убеждения, но същевременно всички вдигнахме тост за успеха на народите, които се борят за свобода.“[48]

Това е ставало в дните на натиска на великите сили върху Турция относно автономията на България, Босна и Херцеговина и на решителния отпор, оказван от турското правителство по този въпрос. Опасността от руско-турска война се е очертавала съвсем ясно. По това време в. „Пшегльонд тигодньови“ помества пак по-дълга статия „Българите“[49], съдържаща главно етнологични данни и информации за българското културно движение, но снабдена с увод с напълно актуално съдържание: „Когато

[43] Przegląd Tygodniowy, 1876, n. 36, p.337.
[44] Co piszą w Rosji. — Ibidem, p. 445.
[45] Polski Słownik Biograficzny. IX. Wrocław, 1960—1961, p. 96.
[46] J. Grzegorzewski. Współczesna Bułgaria. I. Przed i podczas wojny 1877/78. Kraków, 1883, p. 32 etc.
[47] Ibidem, p. 37.
[48] Ibidem, p. 34.
[49] Przegląd Tygodniowy, 1877, nr 4.

в неравната борба щастието не се усмихна на сърбите, в същото време загиваха хиляди българи, не в битка, а в собствените си домове, убивани от развилнелите се черкезки орди и татарски башибозуци. Толкова варварски и в такъв мащаб проведени кланета на беззащитното население трябваше най-после да разтърсят съвестта на европейската дипломация, която никога не е проявявала излишък от чувство на справедливост, и ето реши се, че от Турция трябва преди всичко да се иска освобождението на България. По този начин тази страна лесно може да стане зародиш на новия ред на нещата всред всеобщата бъркотия и напрегнатост, цареща на Балканския полуостров, а дори, както се надяваме, напук на мнението на разни историко-философи ще бъдем може би свидетели на създаването на ново българско царство, силно както някога, но изградено върху по-здрави основи. Това ще зависи от добрата воля на закрилниците. Дано не се грижат прекалено много за освободения народ и не се опитват да го дирижират."[50]

В същия брой, в прегледа на политическите събития, е поместено съобщение за подготовката на българите за войната — за създаването на легиона в крайдунавските княжества и за съвещанията на българските патриоти в Букурещ относно изработването на плана за действия.

Очакваната война от българско гледище е била решителна за съдбата на народа — щяла е да му донесе освобождение, — а от полско гледище — преди всичко руско-турска война. Този възел от различни политически схващания се очертава толкова по-силно, колкото царската политика в полските земи се е намирала в по-очевидно противоречие с издиганите от нея лозунги за освобождение на южните славяни. Ето защо войната за поляците е била тласък към нови конспиративни действия, а полското общество изобщо се е отнасяло към начинанията на царска Русия със съмнение или направо с недоверие, израз на което е давал печатът в Галиция и Великополша, като същевременно е проявявал обективно становище към очакваните събития.[51] Но от всяка гледна точка това са били събития с голямо значение и затова след избухването на войната полските читатели са намирали редовни съобщения за нейното протичане — за успеха на руските войски след преминаване на Дунава, но и за съпротивата на турците, за боевете край Плевен и за сраженията на Шипка. Известно е, че в някои земи на Хабсбургската монархия временните турски успехи са били посрещани с радостни аплаузи. За разлика от тях в Галиция — което трябва да се подчертае — дори решително антируският „Пшегльонд лвовски" е изтъквал тогава, че при тези победи на турците се пролива и кръвта на поляци, борещи се в редиците на руската армия.[52]

Въобще по страниците на полския печат картината на войната в българските земи не се ограничава само до военните действия по фронтовете. Така например варшавският седмичник „Клоси" („Класове") помества впечатленията на един поляк, който е служил в транспортните отреди на руската армия и в своите кореспонденции рисува картините от тила след преминаването на войските,[53] красотата на природата и намиращите се в контраст с нея разрушения на отделните краища, жертвите, които дава и

[50] Przegląd Tygodniowy, 1877, p. 44.
[51] Przegląd Lwowski, vol. XII, 1877, p. 585.
[52] Idem, vol. XIV, p. 392.
[53] Mieleszko-Maliszkiewicz. Wrażenia z widowni wojny. — Kłosy, 1878, I, I.

българското, и турското население, обхванато от страх, несигурност, често лишено от цялото си имущество. Тези дописки показват действителността от друга, негероична страна, говорят между другото за държанието на простите хора, които не разбират смисъла и историческата значимост на събитията. Вестниците и списанията в земите, поробени от Австрия и Прусия, пишат за ширещите се бунтове на мюсюлманското население, критикуват администрацията в освободените български земи. Те си служат при това между другото с бележките и спомените на един руснак — очевидец, — който по страниците на „Вестник Европы“ атакува предаването на властта в ръцете на неподходящи за това хора и незачитането на местните форми на самоуправление.[54] Все пак от характера на въвежданите от руското управление реформи, които при османското владичество не биха могли да се задържат, се заключава, че в действителност се касае за независимостта на България.

При наличието на реални изгледи за възстановяване на българската държава цитираният вече многократно в. „Пшегльонд тигодньови“ припомня за развитието на националното движение, ролята на интелигенцията в него, организираните революционни акции. Подчертават се при това заслугите на Георги Раковски, споменават се Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Филип Тотьо, Панайот Хитов и Васил Левски. Левски е представен като „истински национален герой на българите“, който е „пренесъл действията в недрата на страната, като е смятал, че емиграцията никога не може в достатъчна степен да оцени положението на своето отечество“. Подчертавайки по този начин жизнеността на българския народ, статията завършва: „Пожелаваме на този народ да се затворят кървавите страници от неговата история, а за българските учители да настъпи периодът на мирните училищни занятия.“[55]

Като говорим за отношението на полското общество към освободителните борби на българите в последния им етап, трябва да посветим, макар и няколко думи на въпроса, неразглеждан по-подробно, но споменаван в печата: в руската армия, която окончателно е донесла на България свободата, както в редиците на обикновените войници, така и всред офицерите е имало много поляци — руски поданици. За тяхната роля, за тяхното отношение към българите имаме наистина скромни съобщения, които все пак дават представа за това. Акта на примирието са подписали от руска страна поляците Непокойчицки и Левицки, в Одрин заместник-губернатор е бил постоянно полякът Липински, в Пловдив поляците оказват решителна помощ на българите срещу гръцките интриги при изборите за градския съвет; офицерите-поляци се приемат с желание като квартиранти.[56] Това са кратки съобщения за тези, които са преживели дните на борбата, а колко са паднали по бойните полета в България, е неизвестно. И те дадоха своя принос в делото на освобождението, увенчано с победа през 1878 г.

Но след военната победа отново главна роля започват да играят политическите преговори. В. „Пшегльонд тигодньови“ ще оплаква още лип-

---

[54] Przegląd Polski, 1877/78, vol. IV; Dziennik Poznański, 1878, nr 98, p. 101.
[55] Krwawy cement. — Przegląd Tygodniowy, 1877, nr 28 (15. VII).
[56] J. Hołubowicz. Bułgaria, jej przeszłość dziejowa. . ., p. 142 etc.

сата в България на изтъкнати водачи,[57] а след това ще следи циничната игра на дипломацията на великите сили, за да изрази пълното си разочарование от резултатите на заседанията на Берлинския конгрес, тъй като той не е разрешил окончателно „източния въпрос“ и не се е ръководил от „идеята за народността“: „едва много дребна отломка от този принцип е взета под внимание от заседаващия аеропаг. България е станала независима, но само отчасти, разширена е територията на Сърбия, но не до истинските ѝ граници. Нито един етнографичен елемент не е напълно обединен и предаден на собствените му сили.“[58]

Разочарованието е било всеобщо. „Дзенник познански“ констатира, че „Берлинският конгрес надмина всички предхождащи го конгреси в дарбата си да създава политически положения, които не могат да бъдат задържани“, и като доказателство посочва откъсването на автономната Източна Румелия.[59] Връща се към решенията на Санстефанския договор и смята за очевиден и естествен стремежа към обединение на всички български земи. Оживяват и концепциите за федерация — първо българо-сръбска (познанският „Лех“ с оглед на това предлага избирането на сръбския княз Милан за българския трон), а след това и на балканска,[60] която би осигурила на народите от Балканския полуостров съответна позиция спрямо Турция и в общоевропейски мащаб. Впрочем с това се свързват големи надежди (в това отношение има съвпадение с възгледите на чехите), а именно предвижда се, че създаването на такава федерация би дало в резултат подобно преобразуване и на отношенията в Австрия и въобще в Централна Европа, причинявайки съществена промяна също и в положението на поляците.[61] Това са били вече предвиждания за бъдещето. Заставайки обаче върху почвата на създаденото от Берлинския конгрес положение, правели са такава равносметка на резултатите от войната през 1877—1879 г.—по умерен начин, но нелишен от известно поетизиране: „Едно е сигурно: благодарение на освобождението на по-голяма част от южните славяни — население трудолюбиво, трезвено, свободолюбиво, обичащо науката, изпълнено с рицарски и поетичен дух, заселено в красиви, топли, плодородни южни страни, пълни със спомени и класически гръцки и римски паметници — човечеството и особено славянството печели нов, силен фактор на свободата и цивилизацията, който ще се засилва с всяка изминала година и несъмнено ще въздейства в това отношение благоприятно върху отношенията между съседните народи и държави.“[62]

Интересът към възстановяване на българската държава става вече постоянен. Полското обществено мнение с ентусиазъм посреща по-късно обединението на Българското княжество с Източна Румелия, с внимание следи проявите на създаването на независима България. Но това е вече отделна тема.

---

[57] Bez przywództwa. — Przegląd Tygodniowy, 1877, nr 32.
[58] Rachunek berlińskiego kongresu. — Ibidem, 1878, nr 29.
[59] Wschodnia Rumelia. — Dziennik Poznański, 1879, nr 86.
[60] Kandydat na tron bułgarski. — Lech, 1879, nr 1. Bulgaria. — Ibidem, nr 12.
[61] Bułgaria. — Lech, 1879, nr 12.
[62] Skutki wojny wschodniej, szczególniej jak się przedstawiają ze względu na Słowiańszczyznę. — Lech, 1879, nr 45.

В заключение трябва да констатираме, че независимо от това, доколко международните политически отношения са усложнявали полско-българските отношения, въпросът за националната свобода е бил основният фактор в тези отношения и е бил решителен за полското обществено мнение. Върху тази основа се е развил през XIX в. интересът на поляците към българите и с този интерес те са следили техните освободителни борби. Голямата историческа годишнина на българския народ изисква тези въпроси да бъдат припомнени, защото ни позволяват да проследим до известна степен историческия път, водещ до нашето време, което представлява нова епоха в полско-българските отношения.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ — ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ И ЛИТЕРАТУРАТА. София . 1978

Хилмар Валтер

Отражението на освободителната борба на българския народ и освобождението на България в славистични списания в Германия през XIX в.

1. Уводни бележки

Тук ще ни занимава отражението на социалната и националната освободителна борба на българския народ и на освобождението на България в двете най-крупни славистични списания, излизащи през XIX в. на германска територия: 1) Jahrbücher für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft (Лайпциг и Бауцен, 1843—1856),[1] продължени под заглавие Zeitschrift für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft (Бауцен, 1862—1865); 2) Archiv für slavische Philologie (Берлин, 1876—1929).

Характерно за двете списания е, че редакторите им не са немци. Първото списание е основано от лужишкия учен Й. П. Йордан и по-късно излиза под редакцията най-напред на Йордан и лужишкия филолог и етнограф Й. А. Смолер, а от 1852 г. — под редакцията само на Смолер. А второто списание, както е известно в световната славистика, е основано от В. Ягич по времето, когато той работи в Берлинския университет.

Двете списания, от една страна,са играли различна роля в развитието на славистиката, като изхождаме от международното им влияние и значение. От друга страна, в целите, които преследват техните основатели с издаването им, виждаме много общи черти. Разликата между двете периодични издания преди всичко е обусловена от развитието на славистиката като наука през XIX в. Първото списание дава важен принос за формирането на славистиката като всепризната научна дисциплина, докато списанието на Ягич става орган на славистиката, наложила се вече като наука с голям обществен престиж в Европа. Задачите, които си поставят Йордан (по-късно и Смолер) и Ягич със своите списания, си приличат преди всичко в това, че и двамата искат да служат на пропагандирането на славянската мисъл, за да се запознаят и другите европейски народи с миналото и на-

[1] Списанието излиза под първоначалното заглавие до 1849 г., след което бива възобновено под същото заглавие с додатък Neue Folge (по-нататък NF) от 1852 до 1856 г.

стоящето на славяните, преди всичко с техните постижения в духовния живот.[2]

Основаването на двете списания освен това е свързано с две важни за германската славистика събития: с постъпването на Йордан като лектор по славянски език и литература във Философския факултет на Лайпцигския университет през 1843 г. За пръв път в историята на този университет се четат славистични лекции, с което той е един от деветте европейски университета, в които през1838—1844 г. започва славистично обучение. А издаването на „Archiv für slavische Philologie" е свързано с откриването на катедра по славянски езици и литератури в Берлинския университет през 1874 г. и между другото и с откриването на славистична катедра в Лайпцигския университет през 1870 г., която се заема от Август Лескин, един от най-добрите помощници на Ягич в редакционната работа на списанието.[3]

2. Списанието на Йордан и Смолер

Когато говорим за отражението на борбата на българския народ за социално и национално освобождение в „Jahrbücher für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft", трябва да имаме пред вид историческите условия, при които се е развило списанието, и възгледите и целите на редакторите. Лайпциг, където Йордан издава първите книжки на списанието, в началото, особено през втората четвърт на XIX в., е един от големите центрове на прогресивния буржоазен либерализъм в Германия. То е една форма на либералната съпротива против реакционните карлсбадски решения от 1819 г., довели до преследване на националните и демократични движения в немските земи, и подкрепа на националноосвободителните движения в Полша, Чехия, на лужичаните, а също и на гърците и южните славяни. Важна роля в това движение играе университетът.

На тази основа редакторът на списанието иска със своето начинание да помогне за по-добро взаимно опознаване на немци и славяни, за да се постигне мирно съжителство в духа на идеите на либерализма и демократизма. Затова редакцията полага големи усилия за даването на колкото се може повече информации за всички славянски народи, включително и за българския народ, въпреки че се оплаква от липсата на достатъчно връзки с балканските земи.[4] Всички сведения за развитието на различните елементи от освободителната борба на българите, които може да получи, помества в списанието.

Най-напред несъмнено трябва да се споменат редица публикации от най-различен характер по въпроса за книжовния език на българите. От тях съвсем ясно личи, че редакцията на списанието е била доста добре осведомена за характера на различните школи, образували се в течение на борбата за единен книжовен език. За пръв път можем да четем нещо по този въпрос в кн. 4 (1846), където се дава информация за „По-новата българска

[2] Jahrbücher: vol. 1, p. 1—4; Archiv. . ., vol. 1, p. 1 etc.; В. В. Ј а г и ћ. Спомени мојега живота. I део. Београд, 1930 (по-нататък Спомени. . .-), с. 281 и сл.

[3] Спомени. . ., с. 281.

[4] Срв. Jahrbücher. . ., vol. 2, 1844, p. 59.

литература“[5]. Заема се позиция против гръкоманията на български интелектуалци и за народен български книжовен език. Тази линия се продължава и в други публикации в по-късни книжки. Поддържа се например застъпеното от Ив. Богоров във в. „Български орел“ мнение по езиковия въпрос.[6] Възгледите на представителите на „славянобългарската школа“ се считат за неприемливи.

Интересна във връзка с езиковедската тематика е и една подробна рецензия на „Граматика на българския език“ от А. и Д. Кириак Цанкови, в която се дават изчерпателни сведения за структурата на съвременния български народен език и се изразява благодарността на европейската славистика за това произведение, написано на немски език и затова достъпно за най-широки научни кръгове.[7] Освен това езикови въпроси се разглеждат и в статията на Васил Д. Стоянов „За българска литература“. В нея авторът полемизира против термина „старославянски“ вместо поправилния „старобългарски“ и се спира на някои особености на българския език, при което опитите му да обясни тяхното възникване напомнят за по-късните теории за балкански езиков съюз.[8] Големият интерес към българския език проличава от доста обширната статия „Поговорките на българите“ от д-р Юлиус Алтман[9], който очевидно доста добре е познавал всички излезли дотогава български граматики — като граматиката на братя Цанкови, на Неофит Рилски, на Христаки Павлович, на Иван Богоров — и произведенията на Ю. Венелин.

Друга тематика е литературната, за която намираме първата информация в една рецензия на „Славянска етнография“ от Шафарик в кн. 1 (1843). Следват кратка рецензия за „Български народни песни и пословици“ от Ив. Богоров[9] и за московското издание на Манасиевата хроника, обява и рецензия за в. „Български орел“[10], споменатият кратък преглед на новата българска литература, информация от Й. Срезневски за публикации на български език до 1840 г., [11]обширна статия от Шафарик за „Процъфтяването на старославянската литература в стара България“[12], обява за излизането на „Цариградски вестник“[13], една статия за Методий, славянския апостол,[14] споменатите статии от Алтман за българските поговорки и от В. Д. Стоянов за българската литература, съобщения за излизането на вестниците „Бъдущност“ и „Бранител“ на Георги Раковски, „Зорница“ и „Българска пчела“, информация за „По-нова българска литература“[15]. Всички тези статии и материали свидетелствуват за големия интерес и голямата солидарност, които изпитва редакцията спрямо културното развитие на българите като развиваща се нация. Освен това те като мозайка дават приблизително вярна картина за развоя на българската книжовност от това време в най-широкия смисъл на думата.

---

[5] Vol. 5, 1847, p. 319 etc.
[6] Vol. 4, 1846, p. 283 etc.
[7] Zeitschrift. . ., vol. 2, 1864, p. 56 etc.
[8] NF, vol. 1, 1853, p. 1 etc.
[9] Vol. 2, p. 75 etc.
[10] Vol. 4, p. 231, 241 etc.
[11] Vol. 5, p. 347 etc.
[12] Vol. 6, 1848—1849, p. 29 etc., 40 etc., 51 etc., 61 etc.
[13] Vol. 6, p. 112.
[14] NF, vol. 1, p. 89 etc.
[15] Всичко в Zeitschrift. . ., vol. 2.

В третата група материали за България в списанието бихме могли да обединим всичко, обнародвано за историята и (в смисъл на понятието „съвременна история") за тогавашното икономическо и политическо положение на българския народ. Първата публикация по тази тематика е доста критичната рецензия за „Пътуване през България в 1841 г." от М. Бланки, която въпреки критичния тон може да заинтригува читателя да чете книгата.[16] Статията „Раята в Турция"[17] дава нагледна представа за безправното положение на българското население под османското господство. Подчертава се, че освен Русия никоя друга европейска държава не се застъпва за българите. Иронизират се и резултатите от Гюлханския хатишериф и във връзка с това се подчертава лъжливостта на някои публикации в турски вестници. През този период (до 1848—1849 г., когато списанието по разбираеми причини се занимава почти изключително с проблеми около революционните събития в Австрия и в другите германски земи) също така се следят внимателно и всички други прояви на обществения живот на българите, например възникването на печатарската база и развитието на образователното дело.[18] Във връзка с Кримската война между Русия и Турция интересът към „източния въпрос" и специално към българите нараства. Така в новата поредица на списанието намираме рецензия за книгата „Славяните в Турция" от Сиприен Робер, в която се отразяват цялата сложност на международната обстановка и различните интереси на европейските сили на Балканите, но все пак се признава правото на славяните в Османската империя на самостоятелно свободно развитие.[19] В подробна рецензия на книгата „Южните славяни и техните страни" от Й. Ф. Найгебауер се подчертава положителната характеристика, която дава авторът на българския народ, и се загатва, че този народ се нуждае от свобода, за да разгърне своите способности. През 1854 и 1855—1856 г. излиза кратка „История на сърбите и българите" от руския славист А. Хилфердинг,[20] която дава нагледна представа (на равнището на тогавашната историография) за основаването на първата българска държава и развитието ѝ до покръстването и идването на учениците на Кирил и Методий в България.

В излизащите през 60-те години книжки на списанието намираме материали, отразяващи църковната борба и нейните причини в относително правилна историческа и политическа светлина.[21]

Много интересна е една дописка от Русе в кн. 6 (1864) под заглавие „Български състояния" (от О.—К.?), в която се оценява положението на българите след образуването на Дунавския вилает от Високата порта. Дадените от реформите на българското население конституционни права се характеризират — отчасти в сатирична форма — като мними и се подчертава, че вместо повече свобода са донесли на българите усилване на социалното и националното потисничество. Авторът подчертава, че е привърженик на Богоровите икономически схващания за развитието на национална българска индустрия и на български транспорт. Привеждат се ре-

[16] Vol. 1, p. 220 etc.
[17] Vol. 3, 1845, p. 115 etc.
[18] Vol. 4, p. 231 etc., vol. 5, p. 362.
[19] NF, vol. 1, p. 197 etc., 285.
[20] NF, vol. 2, 1854, p. 596 etc.; vol. 3, 1855—1856, p. 81 etc.
[21] Die Slaven im ehemaligen griechischen Kaiserreiche, vol. 2, p. 132 etc.; Die griechischen Bischöfe in Bulgarien, vol. 3, p. 17 etc.

дица данни за резултатите от културното и икономическото развитие на българите, започвайки от 1829 г. (Одринския мир), и се заключава: „Ако сравните сега притиснатото толкова силно от всички страни положение на нашата родина с осъществените въпреки това дела на нашите сънародници, тогава всеки безпристрастен трябва веднага да признае, че този народ е напълно достоен за политическа и национална свобода във всяко отношение.“[22]

Като се опитаме да направим оценка на отражението на освободителното движение на българския народ в списанието на Йордан и Смолер, трябва преди всичко да подчертаем, че съобразно с концепцията и названието си то се съсредоточава предимно върху проблемите на културното развитие в българските земи, като включва и информации за историята и културната история на българите и някои въпроси за политическото развитие. Информацията в повечето случаи взема страната на силите в България, които представляват тенденции на развитието, сега потвърдени от историята. От друга страна, трябва да се види, че от революционните сили, които се развиват през втората половина на XIX в. в България, се усеща много малко в списанието, което сигурно има обективни причини (революционните сили по времето, когато излизат последните книжки, *започват* своето развитие и работят тайно) и субективни причини в либералните и буржоазнодемократичните схващания на редакторите.

Списанието играе преди всичко информаторска и пропагандаторска роля относно българското развитие и почти няма свой собствен научен принос в българистиката. Но с тази си дейност, от една страна, то подготвя почвата за научни занимания с български проблеми в Германия, а, от друга — дава важен принос към запознаването на германската и другата средно- и западноевропейска общественост, включително и научните кръгове, с българския народ, неговите постижения и проблеми.

3. Списанието на В. Ягич

Ягич започва издаването на „Archiv für slavische Philologie“ в Берлин през 1876 г., когато българският народ се вдига на въстание против чуждото национално и социално потисничество. Списанието излиза до 1929 г., ръководено до 37-и том от големия славист. Целите, които Ягич преследва с това мероприятие, се излагат в първия том и в автобиографията на славянския учен. Той изхожда от това, че славянската филология, която се развива по негово време доста бързо предимно в славянските земи, се нуждае от един, както го нарича, „централен орган“ в международен мащаб.[23] Задачите на списанието Ягич вижда преди всичко в публикацията на самостоятелни славистични изследователски трудове и в пропагандирането на постиженията на славянската филологическа наука, като включва в кръга на предметите на тази наука езиците, езиковите и литературните паметници, „продуктите на народния дух“ и книжовните старини на славяните. На езиците се отрежда предно място. Подчертава се изрично, че списанието ще бъде *специализирано* филологическо.

[22] Vol. 2, p. 434.
[23] Vol. 1, 1876, p. 1 etc.; Спомени. . ., с. 281 и сл.

За да се разбере по-добре изложеното по-долу за отражението на събитията в България в първите десет тома на „Архива“[24], трябва да се спрем накратко и върху някои идеологически позиции на Ягич. Той, от една страна, голям приятел на Русия, е противник на славянофилството и застъпва позициите на буржоазния либерализъм[25] за „сближаване между хървати и сърби, южни славяни и руси и между славяни и немци като благородно дело“[26]. За отношението му към въпроси, свързани с България, е важно и това, че неговият подход към историята по същество не е материалистически.[27]

Когато се опитаме да оценим отражението на освобождението на България в „Архива“, трябва да имаме пред вид също така, че информациите на Ягич за България идват след прекратяването на „Периодическо списание“ през 1876 г. предимно от вторични извори. От кореспонденцията му през интересуващия ни период личи, че главни негови информатори по български или по-добре българистки въпроси са Константин Иречек[28] и Марин Дринов[29], а отчасти и руски извори.[30]

От значение за отношението на Ягич и немската славистика към въпросите, свързани с България, е и фактът, че Руско-турската война през 1877—1878 г. и Берлинският конгрес са създали в европейската и, разбира се, в немската общественост голям интерес към новоосвободения български народ. В автобиографията на Ягич във връзка с публичната му лекция за езика и литературата на българите през януари 1880 г. в Берлин четем: „Като предмет на лекцията избрах тема за българите и техния духовен живот, защото българите тогава вследствие на освобождението си от турско иго бяха на мода.“[31] Това скокообразно нарастване на интереса

---

[24] Десетият том излиза през 1887 г. Счетохме за правилно да анализираме именно тези десет тома, защото обхващат период, достатъчен във връзка с нашата тема.

[25] Срв. Письма И. В. Ягича к русским ученым (1865—1886). М.—Л., 1963, с. 12; A. Angyal. Vatroslav Jagić und seine Zeit; Deutsch-slawische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten. Berlin, 1956, p. 605 etc,, 631 etc.; M. Kudělka. Über die Auffassung der Geschichte der Slawistik bei V. Jagič; Beiträge zur Geschichte der Slawistik. Berlin, 1964, p. 53 etc.

[26] Срв. Спомени. II део. Београд, 1934, с. 189; J. Cvetler. Vatroslav Jagić und Konstantin Jireček. — In: Beiträge zur Geschichte der Slawistik, p. 33.

[27] Срв. M. Kudělka. Op. cit., p. 46 etc.; Спомени. . ., 323 и сл.

[28] Срв. J. Cvetler. Op. cit., p. 15 etc.

[29] Срв. Спомени. . ., с. 367 и сл., 401 и сл., 406 и сл.; Письма. . ., с. 140, 163 и сл., 165, 390, 394.

[30] Срв. Письма. . ., с. 137 и сл.

[31] Спомени. . ., с. 337; срв. и Письма. . ., с. 164, 168. Лекцията е публикувана в съкратен вид (срв. Спомени. . ., с. 337) в сп. „Deutsche Rundschau“, XXIV, 1880, с. 57—71. В нея се изтъкват положителните качества на българина, като трудолюбие, търпеливост, умелост и амбициозност, също и умението му да развива занаяти и индустрия. В уводните думи Ягич пожелава на българския народ сега, след като е свободен, пълно разгръщане на тези качества. След това се разисква въпросът за славянския произход на българите и се прави преглед на чертите, които свързват българския език с другите славянски езици и го различават от тях. В дела за литературата най-напред се характеризира старата българска литература, при което се отделя доста много място на апокрифната книжнина. Във връзка с културно-историческите въпроси се разисква развитието през време на османското робство, обръща се доста голямо внимание на черковната борба и развитието на националното училищно дело. Следва доста критичен и пълен със субективни оценки преглед на литературното развитие през Възраждането. Особено в тази част личи също, че Ягич — може би и въз основа на свои лични наблюдения в Сърбия и Хърватско — вижда редица противоречия, предизвикани от съществуването на различните класови сили в българското общество. Завършекът на доклада, както и началото, дава да се разбере, че той следи развитието в България с голяма симпатия към българския народ.

към българския народ в цялата общественост в края на 70-те и началото на 80-те години на миналия век се отразява и в „Архива“. Като спазва сравнително строго предначертаната линия на чисто филологически орган, списанието още в първата книжка започва да помества материали с българистична тематика, макар редакцията да е зависима от авторите, които изпращат свои материали или чиито произведения се реферират или рецензират.[32] Това означава, че подборът на тематиката е относително случаен. Но все пак не е без значение, че в „Архива“ от 1876 до 1887 г. можахме да преброим 26 публикации с българистична тематика — без статиите за старобългарския език.[33] Като автори изпъкват самият Ягич, Лескин, Дринов, Иречек, Сирку, които обнародват по няколко работи (включително рецензии). Освен това заслужава да се спомене известният руски славист И. И. Срезневски, литературният историк А. Н. Веселовски и историкът-византинолог В. Г. Василевски.

Въпреки филологическата ограниченост на тематиката Ягич и редакцията все пак не са избягнали политиката. Това се вижда от няколкото статии и рецензии. Най-пряко се изявява самият Ягич през 1879 г. в една реплика във връзка с рефлекса на ѫ в новобългарския език и спора около неговото ортографично предаване всред българската интелигенция. Позовавайки се на Дринов, който през 1870 г. се е изказал против краесловния ъ в новобългарския провопис, той пише: „Остава да се желае той (т. е. Дринов — б. а.) да употреби сега, когато България върви към по-щастливи дни, които ѝ желаем от сърце, своето цяло заслужено влияние, за да наложи както в това, така и в друго отношение най-простото и най-естественото в българския език.“[34] В същия том (с. 515 и сл.) Ягич помества рецензия на Срезневски за излязлата през 1877 г. в Петербург книга „Материали за статистиката на България, Тракия и Македония с приложение на карти за разпределението по вероизповедание“ от В. Теплов. В рецензията се привеждат подробни извлечения от дадените в статистиката колкото се може по-обективни данни за българското население.[35] Срезневски предава ръкописа на Ягич още преди края на военните действия, но Ягич не е успял по-рано да го отпечата.[36] Съвсем очевидно е, че за обнародването на такъв материал не са могли да бъдат решаващи филологически съображения.

Прави впечатление също така, че още в първите томове намираме доста информация за историята на българите. Така например в том 2 излиза доста обширна рецензия на „История на българите“ от К. Иречек, написана от М. Дринов, който се представя на читателите от Ягич като „най-компетентен оценител“ на произведението, тъй като е пионер на българската историческа наука.[37] Дринов изтъква между другото написаното от Иречек за робството и Възраждането, като изразява убеждение, че кни-

---

[32] След основаването на списанието Ягич непрекъснато му е търсел сътрудници. Това се вижда особено от писмата, които пише през тия години от Берлин на колегите си най-вече в славянските земи. Срв. Спомени. . ., с. 280 и сл.; Письма. . ., с. 94 и сл.

[33] Според Гюнтер (Archiv für slavische Philologie. Gesamtinhaltsverzeichnis. Berlin, 1962) в цялото течение на списанието от 1929 г. има 41 публикации за българския език, 25 за българската литература и 19 за други проблеми на българистиката — без статиите за старобългарския език.

[34] Vol. 3, 1879, p. 318.

[35] Срв. Письма. . ., с. 378.

[36] Пак там, с. 137, 378.

[37] Vol. 2, 1877, p. 168 etc.

гата ще бъде дълго изходна точка за всички други изследвания на българската история (с. 177). С историческа тематика следва статия от Василевски за основателите на Второто българско царство, където в полемика с други схващания се застъпва идеята за историческо братство между румънци и българи. Интересен е и тук коментарът на Ягич, който подчертава, че отпечатва работата затова, че точно в този момент я счита за необходима.[38] Към една статия на Иречек за археологически фрагменти от България в том 10 (1887) Ягич коментира, че ще бъде добре, ако авторът събере своите статии за България в един сборник, тъй като „книгата ще си намери съвсем сигурно своите читатели даже ако България междувременно престане да бъде модна страна на европейската публицистика" (с.316).

Въпреки че не изразяват пряко причините за появяването си в списанието, и другите материали, предимно езиковедски, може да се считат за свидетелство за големия интерес към България по това време. При това голяма част от тях имат немалка познавателна стойност за развитието на българистиката. За статиите на Лескин във връзка с това е писано на друго място.[39] Цяла поредица от работи по въпроси на съвременното състояние и историята на българския език са обнародвали и Ягич, и Иречек. Да се разисква върху тяхното съдържание, би надвишило рамките на нашата тема. Тематиката им е най-разнородна. Намираме статии с теми из фонологията, фонетиката, етимологията, лексикологията, ономастиката, палеографията, диалектологията. Няколко статии се занимават и с литературноисторически въпроси. Автори между другото са Лескин, Дринов, Сирку, Веселовски.

Почти всички тези езиковедски и литературоведски материали са — за разлика от материалите в списанието на Йордан и Смолер — много специални, занимават се с частични въпроси, които сигурно и под влияние на господствуващата тогава в много науки философия на позитивизма се изследват с емпирична точност. Някои от тях са елементи за покъсни големи трудове, като например „Граматика на старобългарския език" от Лескин.

И така можем да обобщим, че списанието „Archiv für slavische Philologie" в периода около освобождението на България се е отзовало в рамките на своите възможности и граници на нуждите на международната общественост и наука от информации за българите и тяхната страна. От друга страна, това реагиране на обществени потребности е допринесло за чувствително стимулиране на българистиката, което има положителни последствия за развитието на тази наука не само в тогавашна Германия, а и в други страни.[40]

Българистите в ГДР днес считат за свой дълг да продължават на нова, марксистко-ленинска основа тези положителни, възникнали на германска почва традиции на своята наука — науката за езика, литературата, културата и историята на братския български народ.

---

[38] Vol. 4, 1880, p. 627 etc.

[39] H. W a l t e r. Zu den Traditionen der Bulgaristik an der Karl-Marx-Universität (unter besonderer Berücksichtigung der Sprachwissenschaft; Linguistische Arbeitsberichte, 15, Leipzig, 1976, p. 35 etc.

[40] Срв. по този въпрос H. W a l t e r. Op. cit.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ — ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ И ЛИТЕРАТУРАТА. София . 1978

Карол Розенбаум

Националноосвободителната борба на българите в поезията на словашките поети-реалисти

Деветнайсети век е период на национално формиране, на епична националноосвободителна борба за повечето от славянските народи. Изключително важна роля играе по това време литературата на тези народи. Особено поезията, която така бързо и всеотдайно реагира на народните тегла и така безрезервно се солидаризира с борбата за национална и социална свобода, поезията — трибуна на обществена и политическа активност. И ако сега припомням името на Ян Колар и на поетите-романтици Само Халубка, Андрей Сладкович, Янко Крал, Ян Бото, то е защото искам да подчертая основните принципи, прокламирани в тяхната поезия — свобода, справедливост и равноправие; на борба за отнетите права, против робството, което прави несвободни поробени и поробители!

Разбира се, словашката поезия от XIX в. не е само политическа. И все пак, като участвува неизменно, активно в народните борби, тя разкрива непреходни духовни ценности, простори от вътрешния мир на човека, характера и тенденциите на своето време и по такъв начин подкопава устоите на феодалния строй, бичува остарелите възгледи за човека и за неговия емоционален свят, сочи пътища към свободата и човешкото достойнство.

Такива са основните черти на словашката възрожденска поезия, характерни също така за поетите-романтици. И за реалистите, които се включват активно, ангажирано в националното движение, в социалния протест на широките обществени слоеве. Както възрожденските поети и те не се интересуват само от съдбата на своя собствен народ. Напълно естествено и закономерно е, че не са могли да останат безучастни и към българския народ, особено при апотеоза на националноосвободителната му борба, по време на Руско-турската освободителна война, която намира спонтанен отклик сред словашкия народ. Неслучайни и неинцидентни са поетичните възторзи на словашките поети-реалисти пред изгряващата свобода на българите. Израз на плодотворна приемственост е тяхната поезия с българска проблематика, на очевидна закономерност, обусловена от гражданския характер на словашката поезия и от съзнанието за родство и еднаква историческа съдба с българския народ. Разбира се, в духа на концепцията им за славянската взаимност.

Преди да насоча вниманието към българската проблематика в поезията на двама от най-известните поети-реалисти Павол Орсаг Хвездослав

и Светозар Хурбан Ваянски, необходимо е да отбележа, че още преди 1877—1878 г. в словашката литература намират нееднократен израз горещите симпатии към българите, към тяхната история и култура. И поетите-реалисти в същност развиват и доизграждат, вече при друга обществено-политическа обстановка, отношението към България на предишните поколения словашки поети и писатели. И отново ще трябва да припомня писателите-възрожденци Й. П. Шафарик, Ян Колар, Ян Холи, в чието научно или поетично творчество е отделено значително място за историята и културата на българския народ, а след тях Людовит Щур и неговите сподвижници поетите-романтици, които първи прокарват пътищата към познанието на националноосвободителната борба в България. Концепцията за общата съдба на славянските народи, за славянството и неговата мисия в Европа става идейно оръжие не само за словашката романтична поезия, но и за следващото поколение от поети-реалисти.

Но докато Колар заобикаля естественото развитие, еманципацията на отделните славянски народи в концепцията си за могъщото единство на славянството, Щур вече ратува за респект към националното културно и социално движение на всеки един славянски народ. Затова именно идеите му за славянската взаимност намират реален политически отглас. Словашките поети-реалисти са знаели следователно за славянството като цяло, за историческия авторитет на славянското единство, но като вървят по следите на Щур, морално подкрепят освободителната борба на отделните славянски народи. Така била съхранена хегемонията на цялото, чиито отделни части се изявяват вече при конкретния поетичен израз и изложение на обществено, културното и политическото положение. Силата на славянството — слабостта на словашкия народ — такива са полюсите на словашката концепция за славянската взаимност по време на Освободителната руско-турска война от 1877—1878 г.

Но словашките литературни и поетични отгласи за върховния момент от националноосвободителната борба в България не разкриват само симпатиите на един поробен към друг тиранизиран народ, нито пък само съзнанието за славянско братство и единство. В тях недвусмислено е отразено конкретното политическо положение в Австро-Унгария. През онния години се поляризират двата лагера: управляващите кръгове проявяват демонстративно своите симпатии към турците и се идентифицират с турските власти; словаците, представителите на словашкото национално движение, отъждествяват стремежите и надеждите си с борбата на българите за освобождение. Има, разбира се, отлики между схващанията, отразени в печатните органи на словашкото национално движение, и характера на поетичните творби за историческите събития от 1877—1878 г. Копнежът по свобода и справедливост е изразен от поетите като характерен не само за словашкия, но и за всички народи по света. И това е безспорно едно от големите завоевания на словашката поезия от 70-те и 80-те години на XIX в.

В най-новото си изследване[1] българистът Ян Кошка споменава редица словашки поети-романтици, които са изразили в стихове отношението си към борбата за национална и социална свобода на българите — Й. М. Хурбан (1817—1888), Ян Бото (1829—1881), и особено интензивно Само Бохдан Хробон (1820—1894). Не са останали безучастни и повечето от по-старите

[1] J. K o š k a. Slovenské literárne pohľady na bulharský juh.

прозаици (Г. К. Цехентер-Ласкомерски, Йозеф Шкултети, Феликс Кутлик) и драматурзи (Д. Д. Лаучек, Я. Подхрадски). Както се вижда, стиховете на Ваянски и Хвездослав, вдъхновени от събитията в България, се появяват едновременно с аналогични художествени творби на техните по-стари писатели-сънародници.

С. Б. Хробон, поет-романтик, един от групата на писателите-месианисти (М. М. Ходжа, П. Келнер, З. Хостински и др.), се отнася извънредно критично към обществените порядки на своето време, осъжда насилието и завоевателните войни, призовава към мир и съгласие между поробителите и подвластните им народи. Дълбоко вярва, че славянството е призвано да спаси света и че славяните ще възродят човечеството с Христовата вяра. Но в своеобразната си поетична изява Хробон държи сметка също за конкретните факти и за политическото положение. Той се откликва в стихотворението „На Виктор Юго" за речта на големия френски писател, преведена на словашки и обнародвана под заглавие „Жестокостите в Турция" (в. „Народне новини", бр. 104, 1876 г.). Поздравява победния поход на руските войски в България с „Победна песен". Разбира се, в тези две, както и в другите си стихове с българска тематика Хробон прокламира свои разсъждения и доводи за желаното устройство на света и по такъв начин актуалната историко-обществена проблематика е изтласкана на заден план, забулена от месианистични призиви.

Общата принадлежност към словашкото национално движение не уеднаквява, разбира се, своеобразните поетични таланти на двамата забележителни поети-реалисти Светозар Хурбан Ваянски (1846—1916) и Павол Орсаг Хвездослав (1849—1921). И двамата дебютират в словашката литература по време на Освободителната война през 1877—1878 г. Но Хвездослав за разлика от Ваянски още тогава се изявява като демократичен и хуманистичен поет, преминал конфликта на младата генерация с консерватизма на „старите", които с щуровска, нравствена строгост осъждат новите тенденции в словашката лирика.

Ваянски, който с такива симпатии и така интензивно пише за събитията в България, е бил син на Йозеф Милослав Хурбан, възрожденец от Щуровата школа. За разлика от С. Б. Хробон той не откъсва своя поглед от историческата реалност. Бил е свидетел като войник от австро-унгарската армия при окупирането на Босна и Херцеговина и по-късно си припомня с горчивина за тия години от живота си, когато е трябвало да бъде „неволен съучастник на палачите" при „заробването на собствените си братя". В своите „Писма от Адриатика" той разказва колко неприязнено е посрещната, когато преминава през Триест, войсковата част, в която се е числил като войник. Заради военната униформа всички войници са били считани или за унгарци, или за пионки на управляващата унгарска върхушка, която по това време демонстративно подчертава симпатиите си към турците. Горчивата си ирония поетът е излял в следното четиристишие:

Хей ви, мили триестчани,
криво сте разбрали (буквално — лоши ви са носовете),
във войнишките ботуши
не всички са унгарци.[2]

[2] P. O. Hviezdoslav. Básnické zrenie. Zredigoval, poznámky a vysvetlivky napísal Stanislav Šmatlák. Bratislava, I. zv. 1957, II. zv. 1958. Цитатите от Хвездо-

В обширната си публицистична дейност Ваянски е разкрил политическите си убеждения на искрен и последователен русофил, в художествената си практика — творческата си концепция на поет и прозаик, който счита за свое първо задължение да възпее руската намеса на Балканите, героизма на русите в сраженията за свободата на България. С особена популярност и обширни коментари в словашкия печат се ползува неговото стихотворение „Зеленият връх“ — поетичен образ на генерал Скобелев и ода на чутовните му подвизи. Преходът на руските войски през Балкана дава повод на Ваянски да извае още един поетичен портрет, този път на генерал Гурко. За това, от какви позиции поетът е следил развитието на балканските събития, говори стихотворението му „На Англия“, отпечатано във в. „Народне новини“ (бр. 42, 9 април 1878 г.), включено по-късно в издадената през 1880 г. стихосбирка „Татри и море“. Повод за този поетичен акт на Ваянски дават военните упражнения и демонстрации на английския флот във водите на Егейско море, дипломатическата и военната активност на Англия след подписването на Санстефанския мирен договор. Английските „инициативи“ според Ваянски целят връщане на български територии под османско владичество и отслабване на руското влияние в тази част на Европа. Фактически само в едно четиристишие поетът е осъдил английската официална политика на Балканите:

И упоен от свойта мощ,
Албион наверно иска наш'те братя,
избавени от могъщия цар,
набодени на колове, да поднесе пак на азиатците!

По-късната версия на стиха „избавени от могъщия цар“ е по-друга и разкрива далеч по-точно цената на извоюваната свобода. В този вариант „избавени (изкупени) с море от кръв“ съвсем не се споменава ролята на руския цар, така преувеличена в първата версия на стихотворението. Това е още едно убедително доказателство как поетът е умеел да коригира себе си.

Към тази „дипломатическа“ тематика Ваянски се връща и в новогодишното си стихотворение „На старата година“. В един диалог между новата и старата година поетът е втъкал и своите критични бележки срещу опитите да се омаловажат и пренебрегнат резултатите от Руско-турската война, завършила наистина с победата на Русия, но все още непредоставила на българския народ целокупно освобождение. Новата 1879 г. в споменатия поетичен диалог упреква старата година и окуражава с нови надежди и обещания:

Надеждна и ясна аз идвам при вас,
но всичко по-добра от старата,
при всяка беда ще се спра и прислушам,
обет свещен пред всички вас ще дам:
да ви даря със щастие и мир спокоен,
със златна свобода за брата угнетен.
Аз ще разпръсна облаците черни

славовите стихове са взети от това издание. Тук и по-долу стихотворните откъси са преведени буквално на български език — бел. на преводача.

и ще развея флагът на мира,
пред мен ще стихнат гърлата на оръдия
и в сърпове, в палешници ще се превърнат мечовете.
Братство и равноправие народите ще свърже
и няма да има господари, рай не ще има!

В стихотворението „По случай смъртта на Александър II", обнародвано в сборника „Стихове" (1890), Ваянски отново възпява руската помощ, оказана при освобождението на българите, и настойчиво припомня тежката съдба на своя собствен народ, останал все още под унгарско робство.

Безспорно „българските" поетични творби на Ваянски го представят още веднъж като искрен и последователен русофил. Но те са същевременно политически призив на „ръководните сили" от словашкото национално движение през 70-те и 80-те години за активизиране на освободителната борба. Реализмът на тези стихове е даден от конкретния исторически и актуален материал, от начина, по който е организиран и поетично обобщен този материал. . .

Стиховете с българска проблематика заемат важно място и в творческото дозряване на поета Хвездослав. Може да се каже, че те подпомагат поета към пълнотата, към която винаги се е стремял в своето творчество, разширяват и задълбочават концепцията му за националното движение, за съдбата на човечеството въобще.

През 1874—1875 г. на словашкото национално движение са нанесени особено тежки щети. Брутално са закрити трите единствени словашки гимназии в Ревуца, Клащор под Зневом в Мартин, затворена е и „Матица словенска", а нейното имущество е разграбено. Тази безогледност и жестокост на австроунгарската управляваща върхушка засилват отвращението на поета към насилието. И надеждата му в Русия, упованието в дружбата между славянските народи ще вдъхновяват задълго неговото перо.

Като поет Хвездослав се стреми да обхване цялото и отново да раздроби това цяло на отделните му части. Българската проблематика поради това не е някакъв изолиран остров в поетичното му творчество, а част от по-висшето цяло — славянството, човечеството. Поетът се интересува от „действията на Славия", в които участвуват всички славянски народи. И той набляга на тези действия за свобода и равноправие на славянските народи съобразно с тяхната изява в едно или друго историческо време. Това „цяло" най-често се назовава славянство и съвсем рядко се именуват неговите части — славянските народи. В стихотворението „Хей, дойде денят на Славия!. . .", написано в самото начало на Руско-турската война от 1877—1878 г., Хвездослав говори за славянството, не споменава Русия, макар стихът „Надигна се световен великан. . ." да има пред вид именно руското участие в боевете на Балкана.

И според Хвездослав обявяването на Руско-турската война е повратна точка в историята на славянските народи. „Раздвижи се колелото на историята" — възкликва поетът и сам определя това движение като предвестник на нови времена:

Да! Дойде най-сетне време, поне веднъж да покълне
туй, що бе посято във великата сеитба на народите:
ний вярваме несъкрушимо: ще раззеленее мило
семето на славата и като чисто злато ще настъпи жътвата.

Дойде жадуваното време: възражда се светът
и фениксът излита вече — след гробовен сън.
И нов живот, нов полъх — невиждано видение:
друг образ на земята и друг лик на хоризонта.

И нищо не ще спре възхода на славянството, което излиза на световната арена „не да руши светите права“ и „не с мисия за отмъщение“. Начело на славянството, което преобразява земята и хоризонта, е Русия:

Прави, каквото ти е отредено, и излекувай всичко болно —
своите от робското зло, света от недъзите му:
и тогава архангели блестящи в хор ще прославят славата ти
и ще опашат над земята дъга на вечния мир. . .

Странно е, че при тази идеализация на мисията на Русия поетът сякаш не знае за скритите цели на царската политика. Но по-важно в случая е какви надежди храни той и с какво отъждествява руската освободителна роля на Балканите. А това вече е своего рода „корекция“ на руската политика.

Хвездослав включва българите в борбата за свобода в славянското цяло и дори в контекста на европейската общност. Българската проблематика се има пред вид твърде често и в неговите юбилейни или написани по определен повод стихове. Като например стихотворението, прочетено на панихида за Вилиам Паулини-Тот (починал през 1876 г., един от ярките представители на словашкото национално движение, поет и писател):

Там далеч сияе пролетта —
там тътен се разнася, слушай. . .
не унивай, не губи надежда. . .

Руската военна сила няма да забрави и поробените словаци.

Стихотворенията „Огън“ и „Облаци“ от втората половина на 70-те години ни разкриват България, българския народ като надеждно звено в съдбата на другите поробени славянски народи и славянството от позициите на словашкия народ. Край накладения огън поетът е събрал представители на различни славянски народи. И не друг, а българинът е този, който ще призовава към нови битки и жертви за свободата:

Хей, братя, не са сразени враговете, пак окови ще трошим
и жадните гърди с кръвта от нашите сърца ще напоим.
Хей, да изтръгнем убийците, впили корени в земята ни,
да смажем тази сган и сметките си да разчистим.. .

В словашката поезия от онова време тези стихове са най-радикален израз на отношението към дипломатическата игра след Санстефанския договор. Несъмнено Хвездослав е знаел за машинациите на великите сили по т. нар. „източен въпрос“. И ако преди това в стихотворението си „Серенада“ той усмива със сарказъм илюминациите, демонстрациите на унгарските власти в чест на „победите на турците“, които, както свидетелствува в. „Народне новини“, са ставали не само в Будапеща и Виена, но и в някои

словашки градчета, в такова стихотворение като „На тези в Пеща и Виена“ поетът ликува над руските победи и хвърля ръкавица в лицето на своите противници. Но в други свои стихове той вече трябва да се съобразява с реалното положение на балканския фронт. Но не унива. И макар да се мъчи да скрие болката си, протестът му се излива стихийно, бурно, чак до небето и всевишния:

Тъй значи, господи, ще позволиш пак на кривдата да победи —
и с палма на победата ще увенчаеш кървавите изверги?
Тъй значи! Но кой ще те разбере вече, господи?
Затова ли текоха по Дунава славянски кърви,
та бъдните ни дни да са по-тежки от предишните. . .?
О, в славянските глави съмнение гризе вярата в тебе:
И тебе може би с полумесец е по-добре да те възславим,
отколкото с Христовия кръст?

Напразно славяните молят бога, дланите им остават празни. В стихотворението „Значи само славяните да не стигнат до свободата!“, написано след Санстефанския договор, Хвездослав осъжда машинациите на западноевропейските сили по т. нар. „източен въпрос“. . .

Българската проблематика в поетична приемственост от поетите-възрожденци и романтиците достига в словашката поезия в творчеството на големия поет-реалист Хвездослав своя истински апогей. И неслучайно това става при апотеоза на националноосвободителната борба на българите, по времето на Руско-турската освободителна война през 1877—1878 г.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ — ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ И ЛИТЕРАТУРАТА. София . 1978

Ян Кошка

Отражението на Освободителната война в словашката литература

Руско-турската война (април 1877 — март 1878) намира изключителен отглас в словашката литература. Под нейно влияние възникват нови творби във всички литературни видове — в поезията, прозата и драмата. Важен дял заемат и публицистичните жанрове (вестникарската проза, очеркът, биографичните материали, пътеписът, сатирата), които са извор за информация и подтик за другата литература. Ето защо ще насочим вниманието си най-напред към тях.

Главен източник на литературна информация за военните събития и за техните герои са били препечатаните и преведени оригинални очерци. Единственият словашки политически орган в. „Народне новини" често пъти обнародва такива материали като подлистници с продължение. Единственото по това време литературно списание „Орол" помества също очерци с военна тематика, но в него преобладават най-вече биографиите на военни и политически личности. Биографичните и други очерци, отпечатани в това списание, обикновено се придружавали с илюстрации и портрети. Сатиричното списание „Чернокняжник" обръща внимание предимно на политическата борба в страната, която съпровожда войната.

Картината на войната във в. „Народне новини" и в сп. „Орол" до голяма степен представлява изобразяване на нейния главен герой — обикновения човек, боеца, който с невиждана пожертвователност и всеотдайност воюва срещу несправедливостта и безправието. Това не е само правдива информация, която повишава познавателната стойност на вестникарската проза, но и импулсираща литературна информация. Благодарение на нейните стилистични и езикови качества (конкретност, достъпност) се повишават и литературната стойност, и въздействието на очерците от войната и за нея. Обикновеният човек не след дълго време ще стане, а в някои случаи и става главен герой в словашкия реализъм.

Под формата на подлистници в. „Народне новини" подробно и занимателно информира за събитията и героите от войната (превземането на Ардахан, преминаването на войските през Дунава, Дубасов, Шестаков, Скобелев). Явен е стремежът на вестника да покаже участието на българите и най-вече на българския опълченски отряд във войната. Най-напред било отпечатано обширно съобщение за първите дни от кървавите боеве на Шипченския проход от кореспондента на в. „Дейли нюз", към което е

прибавен коментарът: „Българската легия доказа, че потиснатите българи могат да се бият като лъвове.“[1]

Разбира се, в. „Народне новини“ не се задоволява само с този коментар, скоро след това обнародва и собствен очерк.[2] Анонимният автор информира за бойния път на дружините от тяхното възникване до боевете на Шипченския проход. Той подробно разглежда ариергардните боеве на доброволците по южните склонове на Балкана и техните заслуги при отбраняването на Шипченския проход. Прегледът на бойния път на дружините авторът завършва с думите: „От този кратък очерк могат да се разберат качествата на българите като воини и неоснователността на клеветата на враговете, които очерняха славянското име.“

И този очерк се отличава със стегнат стил, естествен език, с обективност и функционалност на подробностите, както другите. За разлика от по-старата романтична проза с българска тематика той не излиза извън рамките на документалните факти.

Много идеи за написване на вестникарски произведения предоставяло вътрешното унгарско „бойно поле“, където се сражавали унгарските съюзници на южните славяни и русите с унгарските съюзници на турците. Отглас на тази борба са повечето от очерците с хумористичен и сатиричен елемент и материалите с репортажен характер.

Измежду тях могат да се посочат примери на остроумно реалистично повествуване, каквито още не са се срещали във висшите жанрове на прозата, приближаващи политическата атмосфера в Унгария през време на войната: „Вечерта свещниците, отрупани с лоеници и вощеници, озаряваха пазара в Жилина. Но какво са лоениците за патриотичното сърце на пан Трайчик! Под светлината на лоениците неговото лице изглеждаше твърде бледо, затова той се постара за по-голяма илюминация. Той нареди да се направи факелно шествие, което беше достойно за неговия организатор. С една дума това беше факелно шествие на отчаянието, което повече приличаше на котешки концерт. Друго по-голямо нещастие не се случи, нито пък ние се потурчихме.“[3]

„Вечерта около знамето с полумесец се насъбраха хора — около двеста гимназисти. След като чуха запева на младия знаменосец, от младите гърла се развесе несекващо „чок йасса“. Музиката свиреше турския марш, а една жена, застанала пред зрелището, питаше за кого пеят. Един от членовете на комитета ѝ отговори, че пеят за турците, но ето че се чуха викове: „Руснаци — турци — руснаци! Някой ще получи плесница, но не се знае кой — турчинът или руснакът.“[4]

„Но нека кажем преди това няколко думи, за да могат читателите да видят колко много Зволен е задължен на благородния турски народ, разнасящ по цяла варварска Европа цивилизация, за неговото благосклонно идване през 1584—1585 г. През тези години лавината на турската цивилизация се разля по цяла Горна Унгария — от единствената симпатия към братския народ, превръщайки в пепел градовете и селата, лишавайки от покрив хиляди хора. Свиквани бяха събрания, в чийто резултат част от

[1] Боевете на Шипченския проход. — Народне новини, бр. 104, 1877, с. 2—3.
[2] Българските дружини. — Пак там, бр. 109, с. 2—3.
[3] Писма. Жилина. — Пак там, бр. 114, с. 3.
[4] Писма. Тренчин. — Пак там, бр. 116, с. 4.

присъствуващите бяха отвеждани в робство, а друга — дали изобщо ще научат за тях идните поколения — в харемите."[5]

Илюминациите, факелните шествия и чупенето на прозорците на „панславистите" при съобщаването на турските победи край Плевен и на Шипченския проход са били често тема и на хумористичното списание „Чернокняжник". В неговите карикатури туркофилите демонстрират „За турските жестокости"[6] и постоянно се напомня, че те били връчили на Керим паша почетен меч за това, че изтребил българите"[7]. Решават „източния въпрос", като чупят прозорци.[8] „Не може да се скрие, че като чупят прозорци, ще си завоюват хубаво бъдеще. Като се чупят прозорци, ще се осигури статуквото в Турция, за да могат турците и занапред да одират християните. Смятат, че като чупят прозорци, ще изгонят руснаците от Шипка и Плевен."[9]

Предмет на сатирата е проявяваното военнолюбие в защита на Турция и пропагандната активност в нейна подкрепа. В „Новият съновник за 1877 година" сънищата се тълкуват в следния дух: „Яжте войнишки хляб: руско-унгарска война."[10] „На изложбата в Париж ще бъдат изпратени от Унгария мобилизационни планове срещу руснака. Симпатия към благородните турци, изобразена на фотографията. Славата на пратениците на знаменосците от Пеща, на които завижда целият свят! Ще ви покажем като образец един чувал, за да видите как изглеждат другите чували, с които турско-пещенските знаменосци са тръгнали из Унгария да събират в тях симпатии за турците."[11]

В своите хуморески сп. „Чернокняжник" застава в защита на руските воини и на българите, които турскофилският печат обвинявал в нехуманност спрямо турците: „Понеже гледахме с най-голямо удоволствие жестокостите, които се вършеха в България, не можем да гледаме. . . победите на руснаците."[12] „През време на въстанието турците се отнасяха към християните, особено към българите, много любезно и човешки, грижеха се да не им се напакостява, предпазваха ги от нещастия. . . Сега българите-неблагодарници се отблагодаряват на турците със зло заради сторените добрини. . ."[13]

Отгласът от Освободителната война преобладава и в тематиката на белетристичното списание „Орол". От по-важните литературни видове в него са застъпени очерците — оригинални и преводни — и биографиите, изобразяващи картината на войната. Неин отглас са и редица пътеписи, стихове и белетристични произведения, преводи от руската и българската литература (Лермонтов, Крилов, Тургенев, Каравелов, фолклорни творби), както и творби с различна близка тематика — борбата на славянските народи с турците и други поробители в миналото, борбата на южните славяни.

Документалната проза с военна тематика в сп. „Орол" е дело на неговия редактор Андрей Трухли-Ситнианski (1841—1916). Застъпени са очерци

---

[5] Писма от Хрон. — Пак там, бр. 117, с. 3.
[6] Чернокняжник, бр. 8, 1877, заглавната страница.
[7] Дар за дар. — Пак там, бр. 10, с. 59.
[8] Пак там, бр. 9, карикатурата на заглавната страница.
[9] Решаването на „източния въпрос". — Пак там, бр. 8, с. 46.
[10] Пак там, бр. 1, с. 8.
[11] Пак там, бр. 2, с. 11.
[12] „Ура за тях". — Пак там, бр. 7, с. 39.
[13] „Източният въпрос". — Пак там, бр. 7, с. 40.

към илюстративния материал, биографични портрети на личности като княз Горчаков, Лорис-Меликов, Тотлебен, Гурко, Скобелев, информативни статии за военните сражения и действителни факти за събитията в Мачин, Шипка, Плевен, Търново.

Написаните от Ситниански очерци за князе и други личности не са строго биографични. Авторът коментира в тях и актуални политически въпроси и събития. В първия биографичен очерк той пожелава на великия княз Николай — главнокомандуващ дунавските войски — „да води своите богатири към по-скорошна победа“[14]. В следващия очерк авторът заема становище по политически въпроси, които имат косвена връзка с темата — личността на главнокомандуващия кавказката армия. Говори се за Цариградската конференция на „пълномощниците на европейските правителства“, състояла се през януари, и за причините на войната. След като се споменава накратко за великия княз, отново продължава публицистичният коментар за актуалните събития: „И ние мислим, че решителният час вече удари и скоро за нашите братя от Балканския полуостров ще изгрее слънцето на свободата. . . Кървавата драма на Балканите започна, утрото на славянската свобода изгрява на червения хоризонт, полумесецът бледнее, гасне. Марко Кралевич се пробуди, опаса своя меч и заедно със своя северен брат Иля Муромец тръгна да се бори за славянските земи!“[15] Цар Александър току-що е издал манифеста за започването на войната и в очерка на Ситниански за великия княз Михал намират израз вълнението и мислите, асоциациите и надеждите, предизвикани у самия автор и сред словашката общественост.

Що се отнася до генералите, осъществили решаващите военни операции, Ситниански успява да обрисува техните характери и атмосферата на войната. Той описва генерал Йосиф Владимирович Гурко като командир, който „се отличава с бързи действия, смелост и с това, че използува по забележителен начин и най-малкия успех, постигнат с оръжието на неговите войски“. Генерал Гурко не се страхува за себе си, а при отстъплението в Южна България е бил винаги сред последните бойци. Участвува във войните, командува гвардията от кавалеристи-гренадири, — охраната на царя — и през лятото като „втори Дибич-Задбалкански“ преминава Балкана.

След тази уводна информация авторът преминава към втория поход на генерала отвъд Балкана. От целия текст, в който липсват романтични възвишени фрази за патриотизма, израства реалистичната картина на военните победи (спускането на оръдията с въжета „по гладките ледени стени“) и образа на генерал Гурко, който след изкачването на върха ляга между двата огъня и „заспива като обикновен войник“[16].

На реалистичния портрет на генерал Гурко, който израства от епичните боеве при преминаването на заснежения Балкан през декември, с някои елементи е близък и очеркът за генерал Скобелев.[17] И в този случай богатият конкретен материал е бил основен източник за Ситниански. Правдива и реалистична картина на войната откриваме и в очерците на Ситниански, изобразяващи боевете за превземането на Шипка и Плевен. В тях е разказана „със свои думи“ документалнолитературната информация от

[14] Великият княз Николай Николаевич. — Орол, 1877, с. 84.
[15] Великият княз Михал Николаевич. — Пак там, с 113.
[16] Генерал Гурко. — Пак там, с. 229—231.
[17] Генерал Скобелев. — Пак там, 1878, с. 83.

бойните полета. Ситниански не е бил на върха на Балкана, където Гурко е бил заспал като обикновен войник, нито в Шипченския проход, нито край Плевен.

Друг пласт на документалната проза, на литературата на факта — отглас на Освободителната руско-турска война в тогавашната словашка литература — са пътеписите. Те са само отглас и не разкриват картината на войната. Литераторите-пътешественици не са посещавали бойните полета, но не са могли да не чуят грохота на войната.

През 1877 г. излизат пътеписните очерци на Даниел Шустек (1846—1927).[18] Скиците са наречени картини от „стария свят", защото техният автор ги е написал в „новия свят" — в Америка, където живее от 1872 г. В тях той е обработил и актуализирал своите преживявания от пътуванията си в Турция, Египет, Палестина, които е предприел през 1870—1872 г. Първите записки от тези пътувания са излезли като самостоятелна публикация на „Матица словенска".[19]

Авторът се представя в това издание на „Матица словенска" като странствуващ дърводелец.

Шустек е работил в Париж, Меран и другаде. Макар че му плащали добре, отново тръгвал на път, за да види нови места по света. Господ го бил надарил със здраве, на кораба ядял само сланина, хляб, чесън и лук и затова, както се хвали той, не страдал от морска болест. Някъде към средата на септември 1870 г. стигнал до Цариград.

Първата му грижа след слизането от кораба била да намери някоя гостилница, а „след това да си потърси и работа". Защото само за пътуването с кораба заплатил пет наполеона и кесията му останала празна. В турските стаи обаче „не се виждат нито маси, нито столове, нито легла, нито каквито и да са у нас обикновени мебели", затова трудно можело да се намери дърводелска работа. Най-после все пак намерил работа, макар и да не била дърводелска. Работил при построяването на железопътната линия „само по десет часа на ден", но си изкарвал добри пари. След получаване на парите всеки бързал да си отиде в къщи, тъй като работниците се крадели един друг, а понякога се и убивали. Шустек живял при лоши условия (без маса, без столове, без легло, без никакви удобства), нападнали го и въшки, от които не могъл да се отърве през цялото си шестмесечно пребиваване в Цариград. Това принадлежало „към особеностите на турския живот". Въпреки това бил доволен, понеже „наистина си изкарвах добра печалба и имах надежда за нови пътешествия." След време поразгледал и града.

Турците, особено ония от низшите слоеве, били толкова мръсни, „че би могло на тялото им цвекло да се посади". Всички си говорели на „ти". Като занаятчия авторът се интересува от занаятите и пише: „У турците занаятите са на равнището на каменната ера". Той описва работилницата и работата на свой „господин колега" — дърводелец. Видял и турски железар.[20]

При новата обработка на тези впечатления, която става преди избухването на войната, авторът вече проявява не само практически и занаят-

[18] Д. Шустек. Картини от Стария свят. — Орол, 1877, с. 222—224.
[19] Д. Шустек. Пътуване през Турция и Египет в Светата земя. Мартин, 1874, с. 83.
[20] Пак там, с. 7—21 (главата „Пребиваване в Цариград").

чийски становища, но изявява и политически възгледи. Преди корабът да тръгне от Триест, на брега се събират много хора. „Но не си мислете, че те искаха да ни „почерпят“ с гнили портокали и ябълки, защото ние не носехме, както неотдавна сториха пещенските студенти, „почетна сабя“ на известния убиец на южните славяни Абдул Керим.“[21] „Знаменосци“ са били наричани пещенските учащи се, настроени в защита на турците, а Шустек споменава за тяхното пътуване до Цариград с почетния дар за Абдул Керим. В Триест хвърляли по тях гнили портокали и ябълки.[22]

Авторът използува всички свои цариградски впечатления и наблюдения, познати от предишното издание на книгата, за да полемизира с туркофилската пропаганда в Унгария. Но „нима не знаете, че „благородният и културен турски народ“ няма нужда от шкафове, маси, легла и т.н.?“ Думите „културен“ и „благороден“ заемали важно място в речника на туркофилската пропаганда. В този речник прилагателното „варварски“ се свързвало с Русия, „с казашката държава“. И Шустековият „варварин“ (руснак) завел „авторът в твърде добра гостилница“. Нямало с кого да се посъветва, не можел да се ориентира и да се разбере в тази непозната земя, когато стъпил на брега. За унгарски език той още в началото пише, че е „ненужен за пътешественика език“. Заговорил на словашки език „един човек, който изглеждаше порядъчен“, но той се оказал руснак. За „варварското“ му отношение авторът поблагодарил. И тази случка е описана в книгата, само че без да се влиза в полемика с туркофилите.

Вместо да се залови за дърводелските инструменти, Шустек трябвало да хване брадвата, когато работел на железопътната линия. Макар тази да не била неговата „специалност“, получавал добри пари, опознал низшите класи „на този образован турски народ“ и най-главно — помагал „за построяването на железницата, по която след няколко години щяха да пътуват победоносните руснаци към Цариград“. Било е още август 1877 г., но Шустековите „скици“ в сп. „Орол“ завършват с думите: „. . . Не е далеч времето, когато свирепият неприятел на християнството и на всичко човешко, добро и възвишено ще бъде обезвреден. С меч в ръка дивият турчин нахлу в Европа, с меч в ръка ще го изгони от нея славянинът!“

Полемичен характер с туркофилската пропаганда в Унгария имат и пътеписите на Г. К. Зехентер-Ласкомерски (1824—1904). В тях той посочва, че тренчанската жупа наброява 248 626 жители, от които 169 379 „не знаят нито да четат, нито да пишат“. „35 712 знаят да четат и да пишат, 43 538 знаят само да четат. Ако това е така, ние, унгарците, едва ли би трябвало да ругаем срещу варварите.“[23] (Туркофилският печат наричал „варвари“ руснаците.) Зехентер обаче не е пътувал само от Триенчанске Теплице до Тренчанския край, а и от Словакия до Италия, преди това и до Цариград.

Той пътува до Турция още през 1864 г. В резултат на това пътуване написва пътни записки, от които личи, че е познавал политическата проблематика на „източния въпрос“ и положението в Турция. Що се отнася до конкретното познаване на някои обществени проблеми, в много отно-

---

[21] Д. Шустек. Цит. съч., с. 222.
[22] За демонстрацията в Триест. — Народне новини, бр. 5, 1877, с. 2.
[23] Г. К. Зехентер-Ласкомерски. От Турчианске Теплице до Триенчианския край. Пътеписни очерци. — Орол, 1877, с. 270.

шения изпреварва романтичната проза с българска тематика от 70-те години.[24]

Зехентер пише по същество, конкретно и подробно: „Казармата е голяма, жълта, чиста — построена е с европейски вкус. . . Фесове, сини панталони и широки шаячни наметала до колене, обшити с кафяви шнурове, оттам надолу — тесни панталони с къси жълти или черни ботуши. Мнозина носеха и червени панталони. . . Боже мой! Това ли са потомците на онези турци, които всяваха страх и ужас в цяла Европа. . . Къде са победоносните турски орди, къде са еничарите? Тези тук са нещастници, зависими или по-право търпени заради милостта, или по-правилно ще бъде да се каже, от ненавистта на европейските велики сили.“[25]

Авторът описва джамиите, палатите („богати, но все пак не са по-големи от домовете на много наши големци“) и турския квартал: „Тук християнин не може да живее, така че турският характер е най-добре изявен, т. е. тук е най-мръсно въпреки големия разкош.“[26] Зехентер описва султанските харема, които са затвори за стотици жени. Били охранявани от черни евнуси, жалки чревоугодници. Авторът описва „турския начин на стопанисване“, проявяван от страна на офицерите, разказва за търговците на коне. Той срещнал и българин, който като чиновник, „макар и роден славянин“, с признателност и уважение говорел за султана. Споменава и за друг българин, който се ползувал с добро име като лодкар във Венеция.[27]

Разказът се отличава с достоверност и има познавателен характер спрямо действителността и политическите въпроси. Липсват романтични екзалтации, авторът трезво и вярно изразява и своите симпатии към русначите, българите и славяните. Той се чувствува добре в „съзвучния славянски дружески кръг“, макар хората от този кръг да се застъпват за султана, и с възхищение говори за Русия, срещу която по време на Кримската война са настъпвали кораби, „въоръжени с оръжието на половината свят“[28].

През Освободителната руско-турска война Зехентер предприема пътуване до Италия. Неговият пътепис, както и Шустекивите картини от „стария свят“, е преди вичко полемика с туркофилската пропаганда в Унгария.[29]

Пътуването продължило от 13 август до 3 септември 1877 г. Авторът пътувал с жена си и със своята дъщеря и се грижел за тях. Затова в този пътепис няма екзотични образи, както в предишния (черногорци, българи, емигранти, турци). Но макар да се е скрил от бурния свят в семейния кръг, пътешественикът не престава да мисли за политическите събития. Пътеписът показва какво място е заемала актуалната

---

[24] Г. Зехентер-Ласкомерски. От Словакия до Цариград. — В: Съчинения. Т. III. Братислава, 1960, с. 39—172. Първоначално пътеписът излиза в „Пещбудинске ведомости“, 1864. За словашката романтична проза с българска тематика вж. Г. Вълчев. Словаците за нас. С., 1963.

[25] Г. Зехентер-Ласкомерски. От Словакия до Цариград, с. 105—106.

[26] Пак там, с. 109, 110, 111.

[27] Пак там, с. 113, 122, 137, 166.

[28] Пак там, с. 136, 137, 121.

[29] Г. Зехентер-Ласкомерски. От Словакия до Италия. Пътеписни картини. — Орол, 1878 (в продължение на цялата годишнина). Под същото наименование поместени в: Зехентер-Ласкомерски, Г. К. Съчинения, т. III, с. 301—460.

унгаро-балканска политическа проблематика в съзнанието на непатетичния словашки патриот.

Авторът полемизира с туркофилите още с пристигането си в Будапеща, откъдето започва по-нататъшното му пътуване. Този град се харесвал и на турците. Още тогава те били „носители на културa", защото като такива отнесли на Изток огромната библиотека на крал Матиаш, от която през 1877 г. върнали само 36 тома, а „останалите превърнали в патрони". Освен книгите турците откарали на Изток и „много хиляди хора в тежко робство". След битката при Мохач, в чест на която тогава не били устройвани илюминации, яничарите учели народа да казва: „Чок йашша!"[30] През време на протурската кампания лозунгът „Чок йашша!" (Да живее!) и „носители на културa" били постоянен епитет на турскофилския печат.

Идейната линия на пътеписа е израз на кървавата борба по бойните полета на Руско-турската война и на некървавата политическа борба в Унгария. Авторът използува всяка възможност, за да нападне политиката на унгарските шовинистични управляващи кръгове, която се изявявала с проповядването на „братство" с турския национализъм и религиозния фанатизъм, преследвайки поробването на другите народности в Унгария.

Зехентер-Ласкомерски обичал и да пътува и сравнително много пътувал, но не смогвал да отиде навсякъде. Там, където не успявал да отиде сам, „отивали" неговите обичани от читателите герои (Дюро Пинка, Щефан Пинка). Щефан Пинка още от 1875 г. „се подвизавал" по южните бойни полета, а през войната — най-вече по черногорско-турската фронтова линия. В „неговите" писма-записки авторът коментирал актуалните обществени събития, при което използувал своя опит и впечатленията си от пътуванията из Турция.

Отново са подложени на обсъждане харемите („клетки за турските жени"), които се купували „както у нас гнилите круши", „стока, която много се харчи, но нищо не струва", писанията в турското цариградско издание „Вакит" („Епоха") за „кръвното родство" (между турци и унгарци), турските реформи и „конституцията", както естествено и известната делегация с почетния меч в Триест („Мор за вас!" — чували се гласове, което означавало само: „Добре дошли бербери, защото, нали знаете, те носеха със себе си бръсначи"). Разнасяли се думи като „овоце („плодове" на словашки — бел. прев.) вместо „овации", „свинпатии" вместо „симпатии" и възгласи: „Бедните турци, те нямат с какво картофи да си купят, а тук господин братът за своите свинпатии ордени получава. Звезди много, но в името на прогреса, ако трябва да има такъв, нека им изпратят кръстовете от гробовете на убитите българи."[31] Отново са подложени на обсъждане и турските генерали — „Босман бачи" (Осман паша), който седи притиснат в „плеве" (в плявата на словашки, т. е. Плевен — бел. прев.) като с туткал" (Осман паша в Плевен), „Мухар бачи" (Муктар паша), „Шуляйман бачи" (Сулейман паша) и „Нехнед Мали" (Мехмед Али) (на словашки език „не хнед" — не веднага — бел. прев.).[32]

Документалните литературни видове с военна тематика са значителен принос към цялата литература. Тази тематика представлява голям

[30] Г. Зехентер-Ласкомерски. От Словакия до Италия, с. 306.
[31] Забавна рубрика на в. „Народне новини". Избрани поизведения. Т. II. С усмивка над живота. Братислава, 1958, с. 337, 370, 373, 375, 377, 379, 382.
[32] Пак там, с. 384.

импулс и за поезията, прозата и драмата. Те дават тласък и на настъпващия реализъм.

***

Отражението на Руско-турската война от 1877—1878 г. във висшите жанрове на прозата ние бихме могли да разделим на три групи: произведения, които представят картината на това отражение в словашко-унгарското общество; произведения, които пресъздават войната и освобождението на България; произведения, които представят картината на освободителната борба от гледна точка на новите събития.

Първата група творби, която се отличавала с реалистичното отразяване на наблюдавания живот, е представена от разказа на Ваянски „Пленяването на княза", излязъл през май 1879 г. в сп. „Орол".

Ваянски (1847—1916) ни завежда, както често прави в своята проза, в дворянски дом. Неговият господар Шимон Калницки в основата си е добър човек, дворянин от Горна Унгария, макар че и той се нагажда, смятайки се за унгарец. Членовете на неговото семейство, състоящо се от жена му — немкиня по произход от Спишкия край, — дъщеря му Адела, двамата по-млади синове, сестрата на жена му — вдовица — и неговият брат, старият ерген и политикан Дюро Калницки, са забравили своя словашки произход и се смятат за унгарци.

Към семейството принадлежи и Ян Дреновски — домашен учител и патриот, мълчалив млад човек с бледо лице. Той е учил в Германия и авторът щедро му приписва титлите филолог и учен. Чест гост в дворянския дом е и младият господин Коломан Рудини, произхождащ от стария род Рудницки — незавършил правното си образование маджароман, който чака да бъде назначен „бъдещ заместник-околийски управител, заместник на някой посланик, паша и бог знае още какво", обожател на Адела. Той се нуждае от зестра, за да спаси западналото си имение, тъй като единственият изпит, който взел, причинил „затруднение" на материалното му положение. Това е човек с добра перспектива и с празна глава.

Обществеността чете вестници, „засега препълнени с новини от Руско-турската война". В Лом се разгръща някаква битка и турците пленили княза с цялата му армия. Политиканът Дюро Калницки вика „Чок йашша!" и подхвърля феса над главата си. Жените мислят за превръзки на ранените турци и започват да режат платно. Пристига и Рудини, любимецът на семейството, в когото всички виждат бъдещия зет.

Днес би изглеждало, че авторът прекалено отрицателно дава маджароманското общество. Фесовете и превръзките в онова истерично време наистина са били на мода.[33]

Дамите режат превръзки, мъжете пият наздравица „за братята турци", но „идилията" се нарушава от учителя. Той се съмнява в достоверността на съобщението. И пред Адела стои проблема, тъй като нейният Рудини има смело предложение. Тя не иска да се омъжва, особено за него. Доверява се на учителя, който наистина й дава съвет как без скандал да се избави от нежелания обожател. Рудини идва след седмица за отговор, но

[33] Хроника. Из живота на турците в Унгария. — Народне новини, бр. 115, 1877, с. 4.

госпожицата се представя като „ревностна славянка“: „Не, не, господин Рудини, няма нищо смешно! Турците погубват добрия български народ вече петстотин години, а какво са направили за неговото спасение англичаните, немците, вашите унгарски рицари? Напоследък те правят факлени шествия в чест на палачите и убийците!“

Тутакси се разнася из околията, че дъщерята на Калницки е панславистка. А Рудини, преди още да са се състояли изборите в околийския град, трябва да направи избор между кариерата и любовта. Съветът на учителя се оказва успешен. Рудини предпочита своята кариера. Новините за турските победи не излизат верни. Сюлейман паша не превзема Шипка, а обсаденият в Плевен Осман паша чака своя край.

Разказът пресъздава отражението на военните събития след факелните шествия в Унгария и преди падането на Плевен, т. е. през октомври — ноември 1877 г. Неуспехът на обявената и превъзнасяна турска офанзива донася за маджароманите срам и възможност да бъде представен един от героите, на които авторът открито симпатизира, и младата жена, която побеждава в борбата за лично щастие и за национално пробуждане. Разказът завършва оптимистично въпреки „реалистичното “заминаване на учителя от дома на дворянина Шимон Калницки.

Напълно независимо от Ваянски тогавашното влияние на военните събития върху чешкото общество изобразява Каролина Светла в своята новела „Плевен“, която излиза през следващата 1880 г.[34] В тази новела падането на Плевен играе ролята на вълшебна пръчка. Всичко рязко се обръща към по-добро. На отчаяния се възвръща здравето, положителна промяна претърпява ярката отрицателна фигура на капитуланта и кариериста, започва да преуспява и патриотичната кредитна банка. Падането на Плевен въздействува върху изобразявания чешки национален живот като оздравителна и животворна инжекция.

Руско-турската война е трябвало да заеме полагащото ѝ се място и в започнатия, но незавършен роман на Ваянски „На границата“. „Романът и по отношение на действието (обхваща „зазоряването“, което настава през 1877—1878 г. у нас след идването на Русия на Балканите), и по начина на изобразяването трябвало да бъде продължение на „Сухата издънка“ и да развива концепцията за високото изкуство.“[35] Романът „Сухата издънка“ изобразява словашкото общество през средата на 70-те години на миналия век. От започнатия роман обаче се е запазил само откъс.

Втората група произведения, отразяващи Руско-турската война в прозата, представляват разказите на Йозеф Шкултети (1853—1948). И в тях побеждава литературният реализъм, но реализъм, който осмисля и разгръща импулсите на по-низшите видове литература въз основа на аналогията с реалния живот.

Разказите на Шкултети с тематика от войната и освобождението на България документират постепенното изтласкване на романтичните похвати от фабулата, както и от езика и стила. Новите качествени моменти задоволявали тогавашните нужди на словашкия живот и литература. Реалистичните картини, по-скоро картинките от драмата на юг, вземали ак-

[34] Каролина Светла. Плевно. — В: Събрани съчинения. Т. XXIV. Въпроси на деня. Прага, 1903, с. 7—118. Публикувано за пръв път в сп. „Светозор“, 1880.

[35] История на словашката литература. Т. III. Братислава, 1965, с. 637.

тивно участие в популяризирането на актуалните политически въпроси и при националното осъзнаване на обществеността в борбата с великомаджарския шовинизъм. В този смисъл литературата с военна тематика „политизирала“ общественото мислене и самата себе си.

В разказа „Тайната на една нощ“ на преден план в идейно-художествения замисъл на автора е изнесена защитата на българския народ от клеветниците, а от подтекста проличава, че това се отнася и за словашкия народ. „Недоброжелателният свят отдавна бръщолеви, че не сте достойни за свобода — ние смятахме това за лъжа и с благодарност проливахме своята кръв, беше нашият отговор“ — казва главният герой офицерът Соколов. В този смисъл като далечно ехо се натрапва постоянният стремеж на шовинистичната пропаганда да решава кои народи са достойни за независимо развитие и кои не са. Разказът наистина опровергава клеветите и доказва тяхната несъстоятелност.

Плевен още се съпротивява. Малко руско поделение идва в българско селце откъм северните склонове на Балкана. Настанява се за пренощуване в приличния дом на един солиден старец, който, ако се съди по лицето и облеклото, „не принадлежи към селската класа“. Със стареца живее само неговата дъщеря Мария. Командирът на поделението Соколов проверява постовете и се разхожда из градината. Той е щастлив и горд, че може да върви с меч в ръка в тези велики минути на побратимяване на славяните и да се бори за справедливостта. Мислите му са прекъснати от гласове и под лунната светлина вижда Мария заедно с един турски войник. Страхува се от предателство и нападение. И наистина турците нападат неговото поделение. Соколов е разочарован, но всичко се изяснява. Мария е разговаряла с брат си, който „почти сам“ създал българска дружина и „денем и нощем е на разузнаване“ по заповед на генерал Гурко. Задачите, свързани с разузнаването, обясняват обличането му в турска униформа. Соколов се успокоява и отново изпитва гордост, „че в тази земя, през тези велики дни може да ходи с меч в ръка“[36].

Остатък от романтичните похвати е мотивът, свързан със загадъчния старец, който не принадлежи към селската класа, и неговата дъщеря с красива външност и благородна душа. Но този мотив не продължава в романтичен дух. Той служи само като мост към реалистичното разгръщане на темата. Не последва очакваната любовна интрига и разказът е очистен от изкуствения слой на романтичния психологизъм и сантименталността. Повествуването се освобождава от плена на литературното романтично влияние и по отношение на художествената измислица.

Друг разказ да Шкултети с военна тематика е „картината“ на героизма и страданието на българите в южните поли на Балкана, които през лятото на 1877 г. били заети от авангарда на руските войски. Но по-късно авангардът се прехвърлил на другата страна на планината, тъй като изобразява българско семейство „под Балкана“. Синът служи в българското опълчение и воюва срещу османските поробители като своя двойник — разузнавача в „Тайната на една нощ“. Знае „какво е сега задължението на всеки българин“. Дъщерята е отвлечена от местния турчин, турското население

[36] Й. Шкултети. Тайната на една нощ. Разказ. — Народне новини, 1878, с. 16, 17, 18.

бяга пред русите, с които настъпват и българските опълченци. Братът освобождава сестрата, но загубва връзка със своите и попада в плен. След отстъплението на руската войска и опълчението отвъд Балкана майката и дъщерята научават за неговото пленяване. И тримата загиват.[37]

Към българската тематика авторът се връща и в разказа „В горест". Майката проклина своя син, че е станал патриот и бунтовник. След Освобождението тя не чувствува като другите топлината на земята, а търси гроба на сина си, за да се успокои и примири с неговия дух. Накрая и двамата се срещат живи и си прощават. Та нали „в тези страшни дни на велики загуби малодушният лесно изпуска от очи надеждата и изпада в отчаяние". На фона на майчината мъка и терзанието ѝ разказът запознава читателя с радостната картина на освободена България, решена да се вдигне от руините и да започне нов живот.[38]

Шкултети особено много допринася за задълбочаване картината на България в словашката литература през 70-те години на миналия век. Той написва цяла поредица от разкази с българска тематика („Българка — картина на Априлското въстание", „Тайната на една нощ", „Три жертви", „В терзание"), а към тях естествено можем да причислим и значителния брой неподписани публицистични материали. В своите разкази Шкултети изобразява българския народ като достоен за симпатии, за по-добра съдба, за свободен и спокоен живот.

Третата група произведения, отразяващи Руско-турската война в словашката литература, се представя от обширната новела на Микулаш Щефан Ференчик (1825—1881) „Орол Селейски".[39] И в нея са застъпени реалистичните тенденции. Това са тенденции на реалистичния историзъм, който се опира на документалните жанрове.

С отстъплението на романтичните похвати се чувствува нужда от ново, исторически достоверно изобразяване на българските и славянските освободителни борби. Всички литературни видове обаче не предоставяли почти никакъв материал за кулминационния период на българската освободителна борба и за нейните герои. Не били известни фактите и ръководителите на Априлското въстание. Може би заради това срещаме единствено у Ференчик актуализация на старите боеве.

Орол Селейски е Марко Бочар — герой на гръцкото освободително движение от български произход. Ференчик посочва, че дава факти за него според биографията му, обнародвана в „Хърватския календар за 1846 г.". Това позоваване цели да подчертае достоверността на изобразените действия (нали за тях „буквално пише биографът на Марко Бочар"). Авторът обаче преценява своя герой предимно въз основа на информацията си за най-върховния период на българската освободителна борба, за Руско-турската война и за резултатите от нея. Естествено биографът на Марко Бочар не е имал възможност да посочи това в изворите за него от 1846 г.,

---

[37] Й. Шкултети. Три жертви. Картини от Балкана. — Народне новини, бр. 38, 40, 1878.

[38] Й. Шкултети. В горест. — Народне новини, бр. 132, 1878, с. 2—3.

[39] М. Ференчик. Орол Селейски. Историческа легенда. — Орол, бр. 1—7, 1879.

не е могъл да стори това и Прокоп Хохолоушек, обнародвал през 1851 г. своята новела, изобразяваща Марко Бочар като дете.[40]

Авторът на „Орол Селейски" се стреми най-подробно да изобрази основния герой — възрастния вече Марко Бочар — в неговата истинска родина. България е „най-хубавата славянска страна", „славянският рай". Но с падането на държавата под османско робство залязва и щастието на народа ѝ. Срещу несправедливостта се бунтуват „хайдути с благородни цели". Налагало се често пъти да забягват, за да спасят живота си. Така избягва в Сула и бащата на Марко.

Марко, наречен вече с почетното име Орол Селейски, изпраща своя брат Кръстьо в България, за да провери как се извършва подготовката за борба, или да доведе хайдути. Размисля за българската свобода. „Въодушевен от пророческия дух", той разказва за събития от Руско-турската война през 1877—1878 г.: „Виждам с ясното око на моята душа как от далечни, предалечни краища се придвижват безкрайни и неизброими тълпи от бойци на близък нам народ, които преминават през могъщи реки, върхове, преодоляват всички прегради, изпречващи се срещу техния поход напред, докато спрат на брегoвете на могъщия славянски Дунав, където той се превръща в естествена граница на отечеството на българите. Но те не бездействуват дълго на неговите брегове. На малки лодки и салове отрядите преминават на отсрещния бряг, зает от воюващите под знамето с полумесеца войски, подгонват назад враговете на кръста и освобождавайки от тях брегoвете на мечтаещия за свобода Дунав, изграждат могъщи мостове, по които преминават една след друга частите от пехотинци, кавалеристи, оръдия, коли, това трае много часове и даже дни. Преминавайки отвъд Дунава, войсковите части се придвижват на всички страни, заливат цялата територия като водите на пълноводния Дунав и се насочват към Балкана. И където минат, навсякъде ги посреща с възторг народът, защото в тяхно лице вижда своите освободители, които разкъсват многовековните окови на тежкото робство. Една войскова част преминава Балкана, стига до брегoвете на Марица и заедно с нея там се появяват сияйните лъчи на златната свобода. Но за нещастие отсъствуват, докато най-после след превъзмогването на последните трудности и пречки идват още по-големи вълни, които си пробиват път сред най-суровата зима през заледените и заснежени места на Балкана. . ."

Участието си в гръцкото освободително движение героят от новелата на Ференчик обосновава, като се позовава на това, че за българското дело „още не е настанало време". Но ако гърците успеят да си извоюват свобода и независимост, „това не ще остане без влияние и върху нашите българи" и те наистина ще започнат да размислят върху това, че и в България би могло да успее онова, което става в Гърция, „и когато тази мисъл се разпространи сред целия народ, могат да се очакват и от българите велики дела". Тук авторът има пред вид Априлското въстание.

Ференчик изобразява героя „в съответствие с възгледите за качествата на характера на славянина, предавани по традиция още от началото на възрожденската идеология у нас. . . като човек доверчив, прощаващ и

---

[40] **М. Ференчик.** Това е новелата „Погубването на Сула". Главен неин герой е бащата на Марко — Кръстьо Бочар. П. Хохолоушек. Юг. Прага, 1878, с. 83—242. За пръв път излиза през 1851 г.

на врага“[41]. В новелата се говори за славянско-християнската доброта на българите, която е тяхна добродетел и нещастие. Марко Бочар не е отмъстителен и не отмъщава, макар че би имал за какво да отмъщава. Гръцките войводи се обличат великолепно, а той — просто. Той е великодушен, честен и способен за извърши „необикновена постъпка“, геройство, да се пожертвува в интерес на освободителната борба.

Същата „характеристика“ срещаме и в останалата словашка проза от онова време със славянска тематика, срещаме я в новелата на Хохолоушек с бочаровски мотиви, където от дванадесетгодишния Марко Бочар струи „сърдечна простота без хитрост и фалш“[42].

В сравнение с по-старите, характерни с историзма си прозаични произведения с българска тематика (Феликс Кутлик) в „Орол Селейски“ се разпада синкретизмът на домашната и чуждестранната тематика. Ференчик се позовава на извори, разказва в преданието „за истински събития, имащи своя основа“, както Хохолоушек, който създава „разказ изцяло исторически“[43]. Освободителното движение за него не е абстрактно понятие, а организация с конкретно наименование и с определени ръководители. Той пресъздава епоха на епични дела. Чуждестранната тематика придобива по-конкретни форми и по такъв начин се обособява от домашната. Нейният авторски коментар обаче не загубва актуалното отношение към домашната действителност. Защото коментари като „който не се отказва сам, от него и господ не се отказва“ са били твърде актуални и адресирани. Чуждестранната тематика, макар че не е смесвана с домашната, не загубва явното си иносказание. Постоянно се правят сравнения, при които другата част (Словакия) не трябва да се споменава. Сравнение представлява например и констатацията: гърците, „надявайки се на чужда помощ и разчитайки, че Европа ще сложи край на тяхното робство, бяха мудни при разгръщането и напрягането на собствените си сили“. Непосредствено подир това сравнение следва и авторовият коментар: „Народ, който не е готов да пожертвува всичко за своята свобода, не е достоен за нея“.

Това съпоставяне с реалистичната и насочената към реализма литература става съзнателно действие. При романтизма често пъти виждаме Словакия наивно проектирана в образа на България и като възвишен идеал. В реалистичната литература България е представена като част от картината на словашкия живот („разгръщането на българския фронт в разказа на Ваянски „Плененият княз“) или пък Словакия съзнателно се сравнява с друга действителност, без обаче да се смесва, отъждествява и слива с нея.

***

Руско-турската война и освобождението на България намират отглас и в словашкото драматично творчество. Да използува българската тематика в този литературен вид се е опитал поетът и драматургът Даниел Забой

---

[41] А. М р а з. Литературен профил на М. Щ. Ф е р е н ч и к. Братислава, 1959, с. 148.

[42] П. Х о х о л о у ш е к. Цит. съч., с. 86.

[43] Пак там, с. 84.

Лаучек (1846—1911). През 1885 г. той обнародва пиесата „Ирина“ (трагедия в пет действия) с българска тематика.[44]

Пиесата показва, че нейният автор е познавал по-добре положението на южните славяни от романтиците-прозаици. Той е бил информиран сравнително добре особено спрямо обществените и политическите въпроси, отнасящи се до положението на християнската рая в Турция. Своите познания е черпил от литературата и списанията. Той не е познавал славянския Юг въз основа на опита си. За всичко това информира писмото на Й. М. Хурбан, у когото поетът е пребивавал известно време, до бащата на Лаучек: „Вчера ме питаше по какъв начин би могъл да се добере до Сърбия, за да участвува в борбата срещу османците. Аз обаче му отговорих, че той не е в състояние да участвува в суровата борба. Той ми посочи като пример сръбските архимандрити и т.н. Слушай — казах аз, — и у нас ще дойде времето да се последва примерът на архимандритите. И той се успокои. Играем от време на време шах и четем прилежно най-хубавите славянски списания“ (7. II. 1876 г.).[45]

Лаучек изпитва политическото развитие на „източния въпрос“ непосредствено върху собствената си кожа. Като образован теолог неуспешно се бори за своето положение. Протестантският епископ-шовинист Щефан Чекуш не му позволява като „непатриотически“ мислещ човек да заеме свещеническа длъжност. През 1881 г. войската го отстранява от енорията на баща му, който починал. Като жертва на маджаризацията той намира убежище в изгнание. Умира в Съединените щати.

Трагедията в стихове „Ирина“ е отзвук на борбите на Балканския полуостров, както и на борбата на автора в Унгария. Посредством българската тематика Лаучек взема целенасочено становище по въпросите на борбата срещу шовинистичното потисничество. В това си драматично произведение той влага и убеждението си в бъдещата победа на своето и на общественото справедливо дело. По време действието в „Ирина“ се свързва с Кримската война, макар че пиесата е по-близо до войната от 1877—1878 г., която донася победата. Авторът подчертава голямото преимущество на неприятеля, като изтъква, че то е временно. Читателят на драмата е трябвало да види кримското поражение, както и поражението на българското национално движение в светлината на бъдещата победа, която идва след двадесет години (1878). Както своето поражение, така и поражението на словашкото национално движение Лаучек оценява от гледна точка на победата в далечно бъдеще. Този паралел превъзмогнал фаталната действителност.

Действието се разиграва в България и в една руска крепост. Освен главната героиня Ирина в пиесата са представени и „видни българи“, английският консул Стиъмър, турски паша, ага, дипломати, руска, западноевропейска и турска войска. Българските действуващи лица имат сръбски имена (авторът е познавал живота на Юга само от сръбски източници) и представят буржоазния търговски слой от населението. Обстановката, сред която протича действието на пиесата, е градска.

Ирина е завършила в Москва и е представителка на радикализма на младите, които се борят срещу предпазливостта и пасивността на старите. Тя иска да работи в областта на образованието (понятието „образо-

[44] Алманах на словашката младеж. Урежда и издава Словашкото академично дружество „Татран“ във Виена. Мартин, 1885, с. 12—116.

[45] Писмото е публикувано от А. Хуска в: Д. З. Лаучек. Микулаш, 1935, с. 110.

вание“ обаче авторът разбира в по-широк смисъл — не само като образование, а и като революционно осъзнаване). Ирина се облича и се държи по европейски. Така според нея трябва да живее и целият народ, защото „другояче“ „животът нищо не струва“. Народът не трябва да утвърждава собствената си мизерия, неговите представители не бива да се крият от неприятеля, нито пък да прикриват онова, „което би могло да го разгневи“. Те трябва да се проявяват сред обществото, за да могат към тях да се присъединяват и други, непознати хора. Впрочем с тези възгледи Ирина представя автора. Тя се обявява срещу „умното“ понасяне на неправдата. Още на пръв поглед проличава, че Лаучек има пред вид проблемите на словашкия национален обществен живот. Не би могло обаче да се каже, че това са били само словашки злободневни въпроси. Тях ние бихме могли да смятаме и за проблеми на българския народ, намиращ се под османско робство.

Известно време пашата си мисли, че Ирина е чужденка, дошла от Прусия. Самата тя (а и авторът) не иска да бяга от нещастието в чужбина, а желае да се бори. През това време в нея се влюбва и английският консул Стиъмър. Той е в състояние да покровителствува нейните близки. Но Ирина не иска да моли никого за помощ. На народа може да се служи само чрез „образование“, борба и пример.

Всичко завършва трагично. Русия загубва войната. Представителите на българския национален живот завършват на бесилката. С помощта на Запада Турция укрепва своето господство. Ирина трябва да избира между харема и английския консул. За нея се бори и българинът Орегич. Стиъмър побеждава със сила, но загубва симпатиите на Ирина. Орегич спечелва Ирина, но загубва силата си спрямо властта. Даже пашата не може да устои на властта на английския консул (Англия има надмощие над Турция). Ирина умира (освобождаването ѝ е равнозначно на смърт), умира и Орегич.

У Ирина преобладава явен тематичен синкретизъм. Авторът съзнателно прославя в лицето на един от героите колекционера на словашки книги Матей Хребенда. Българската тематика е давала възможност на Лаучек открито алегорично да коментира националното потисничество и борбата срещу него. По такъв начин той поставя в пиесата си и проблемата за училищата, в които се изучава роднят език. Английският консул съветва пашата да не позволява откриването на училища за българите:

По важна работа пристигам.
Негово височество изпратил е писмо
и позволение раята
училища да основава и строи.
Ако московецът борба започне
и вашата империя сразя,
по-страшен няма ударът да бъде.

Съветва го също така да не преследва неоснователно българите. За раята най-напред „е необходимо “ да се каже, „че е революционна и панславянски настроена“, след което може да се унищожи. Тук Лаучек напада унгарския шовинизъм: негови жертви са словашките училища, а заедно с тях и самият той — Лаучек. И всичко това се извършва в името на борбата срещу панславизма.

Пиесата е ценна като литературен документ. Героите изразяват възгледи относно актуални въпроси на епохата, но не са се превърнали в характери. Езикът и стилът на произведението не излизат извън нормите на романтизма.

Неуспешен опит по художествен начин да се свърже словашката яношиковска традиция с представите за България е пиесата на Михал Върба (Мишко Скаченски, М. Булгарски) „Яношик“.[46] Яношик отмъщава, „както богатирите на юг“. Може би авторът е стоял на по-демократични позиции от Ваянски, но му липсват литературен талант и интелектуална задълбоченост.

Забележителен отзвук на събитията в славянския Юг са пиесите на романтика-месианист Йозеф Подхрадски (1823—1915). Неговите драматични произведения в стихове са подчинени на мисълта и идеологията. Стиховете му даже са „безформени“: „В това фантастично произведение, като оставим настрана липсата на форма, или по-право безформеността на стиховете, има такова голямо искрене на духа и оригинални неща, които ни дават основание да смятаме, че като го обнародваме, ще бъде от полза за литературата.“[47]

Пиесите на Подхрадски от 80-те години на миналия век потвърждават какъв важен момент е представлявало отношението между националното движение и литературата с оглед на вътрешния живот в Унгария. Пиесата в стихове, или по-право римуваните диалози „Защита и прослава на нашите Татри“, е подписана с псевдоним, който характеризира политическото положение — Врагобиец Храйноха[48]. Известният памфлет за словашкия народ „А фелвидек 1878“ от прочутия маджароман Бела Грюнвалд — заместник-околийски управител в Зволен, роден от баща-немец и майка-словачка, твърд „унгарец“, завършил сравнително млад своя живот и успешната си кариера, като се самоубива (1839—1891) — е отчасти отзвук на Руско-турската война в Словакия, особено в планинската провинция, известна под наименованието „Фелдивек“. Подхрадски смята това си произведение за отговор на „фелвидековци“ — най-свирепите шовинисти, — а при защитата на „нашите Татри“ с право се обръща към войната и славянството.

Подхрадски се позовава на Шафариковото съчинение за езиците и спори с шовинистите. В неговите диалози представител на шовинистите и рушител на „божието дело“ е дяволът. Негов приятел е Милослав, който защищава словашката народност и славянството. Предмет на полемиката са актуалните политически въпроси — погубването на Татрите, убийството на руския цар, нихилистите, заслугите на русите за свободата на балканските славяни, Изтокът и Западът, Кирило-Методиевата азбука. Подхрадски изхожда от представите за „стара Европа“ и младото славянство („историята е пълен с пчели кошер“). Милослав казва на дявола, че за него — за Милослав — слънцето тепърва изгрява, а за дявола — залязва. Постоянството и упоритостта в живота на славяните се свързват с „философията на хурката“:

---

[46] М. Скачански. Яношик. Трагедия в пет действия. Прага, 1880.

[47] Бележка на Ваянски към пиесата на Йозеф Подхрадски „Магай и неговият свят“. — Словенске похляди, 1886, с. 162.

[48] В. Храйноха. Отбрана и слава на нашите Татри. Скалица. 1882.

Битката на оръдията с хурките
за оръдията е съмнителна всегда!

Разсъжденията за словашкия отбранителен бой, както и за славянството изпълват страниците и на другите пиеси на Подхрадски.

В „Изгонени студенти“[49] авторът пресъздава гробната атмосфера на една загиваща страна, из която бродят като духове героите — Светозар, Хищник, Великан, нощен пазач, руски мужик и др. Авторът отделя много място на разсъжденията за смъртта, която си представя като раждане:

Вече си се родил,
от тялото си откъртен.
Стопли и стареца — вече узрял за раждане!
Гробовете са приказки. Бременните
стенеха на път за вечността. . .

Идеала за славянския „цялостен човек“ — единството на природата и духа — Подхрадски търси у руския мужик. Писателят определя в изобразяваната обусловеност и неговото значение за словашкото национално съществуване. Мужикът подава на спящия великан (олицетворение на силата на словашкия народ) „голям златен кръст“.

Великанът говори насън: „Господи! Спаси ни! Загиваме!“ После доближава до мужика скелет, увит в платно, питайки го: „Какво търсиш в мъртвата страна? Кой си ти?“ А мужикът отговаря: „Вярата“.

Под „незначителното“ заглавие „Изгоненият студент край скалата“ се скрива нова, реторическа пиеса.[50] И тя, както и предшествуващата, е предназначена за четене, макар че съдържа сценични елементи, „модерни за времето“. Изгонените студенти маршируват и на всекиго от тях виси върху ремъка книга, заключена с катинар. Действуващи лица в пиесата са: Коломан — изгонен студент, — неговата сестра Мариенка, Моймировата сестра Доброслава (словашка прокълната принцеса), монах, стар просяк, съседки и др.

Тук чрез думите на героите си Подхрадски разсъждава за славянската идея. „Славянската идея ще се яви като гръм сред тресавищата на зловонието“ — казва монахът. И „изгоненият студент“ заявява:

Идеята е като жаба, притулена под камък.
Милиони векове тя живее без вода, без хляб.
Вдигат камъка с барут и тя изпълзява жива.
Младежта? Да се изгони от училище!
Скобелев? Да го премахнем с отрова!
Но не е възможно да се убие идеята!

Европа е „настръхнала“ от щикове. Как при това положение авторът си представя „прерязването“ на скалата, изпод която ще излезе идеята, подсказва споменаването на Скобелев и на „донските коне“, възседнати от

[49] Й. Подхрадски. Епизод от трагедията „Изгонени студенти“. — Словенске похляди, 1885, с. 479—515.

[50] Й. Подхрадски. Изгоненият студент край скалата. Трагедия в пет действия с народен хор. Мартин, 1888.

казаци. В пиесата на няколко места се дава отговор и на въпроса, какво представлява „славянската идея". „Славянската идея е мужик, а не барон." Тя е идея на мира: „Войниците от всички полкове биха могли да орат и да въртят девойки в танц. . ." Според представите на автора светът освен с „барута" би могъл да стане човечен и чрез „зелената горичка", ако озверените народи се „ваксинират" с отче наш — т. е. с християнската любов към ближния. Това са месиански представи.

Подхрадски размисля и върху онова, което пречи за осъществяването на „славянската идея", и намира, че причината се крие в самото славянство. Славянството не познава „отрицанието на времето", само „положителната болка", то е от женски пол, и „напразно години наред се опитва да лети с едно крило". Времето обаче щу му даде „две крила". Братът не защищава брата, а гледа „как убиецът отрязва езика му на устата". Никога обаче плодът божий у народа не може да бъде умъртвен с щик".

Онова, което от гледна точка на словашкия народ и на славянството е отрицателно, авторът превръща в положително. „Погрешните събития размотават замотаната нишка от кълбото на вечността." Бурята не опустошава, а „разлиства гората". Полезни за народа са дори и ренегатите, предателите, не само бурите:

Родоотстъпничеството е нужно!
Земята ражда мухоморки и влечуги,
отровни билки и коприва, и горчива жлъчка.
Утробата да се изчисти за съвършени плодове.
За майката земя кръвоочистването си е нещо редно.
Народът?. . . и той изпуска непотребното,
за да не изгние душата му отвътре.
Родоотстъпничеството е месечното очищение на народите.

Главната тема на тези драматични творби на Подхрадски е „трагедията" на Татрите.[51] Авторът търси за словашката народност и най-малката надежда навсякъде, а във връзка с Руско-турската война и събитията на Балканския полуостров най-вече в славянството. Руската военна намеса той оценява като „добра постъпка". Руският народ дава големи жертви „за честта на човечеството", както говори самодивата в една от пиесите на Подхрадски.[52]

В годините, когато било заплашено самото съществуване на словашкия народ, Освободителната война била изключително политическо преживяване и за всички тогавашни поколения словашки поети. За това свидетелствува големият брой стихотворения, написани по различни случаи, много от които устояват в борбата с времето и остават във фонда на трайните ценности на словашката литература.

Руско-турската война и освобождението на България възторжено посреща Ян Бото (1829—1881) — поет от групата на Людовит Щур. В стихо-

[51] Авторът е имал пред вид цикъла „Трагедията на Татрите", както показват ръкописните му бележки.

[52] Й. Подхрадски, Матай и неговият свят. Комедия в три действия. — Словенске похляди. 886, с. 162—165, 178—183, 230—232.

творението, посветено на Адам К.,[53] той умело свързва южните мотиви с вътрешното положение.

Поетът, признава, че неговата муза не е в родния му край, отишла е да види какво става на Балканския полуостров и „каква съдба там се заприда". Той ѝ се обажда по телефона (през 1877 г. бил направен прогрес с изнамирането на телефона), като я моли да се върне и да му помогне при написването на песен, посветена на юбилея на негов приятел. Музата отговаря, че поетът не разполага нито с жици, нито с коне, с чиято помощ тя да се върне обратно. От текста се разбира, че поетът има от какво да се вдъхновява: поглежда към Гурко, Скобелев — техните очи искрят. И музата „телефонира" от Балканския полуостров:

На Балкана песни пеят:
беше време и ще бъде!
На върха снежец белее,
в долината цъфти роза!
Колко хубаво е, боже —
горе зима, долу лято!

Шеговитата интрига, произтичаща от телефонния разговор с музата, дава възможност за редуване на картини, изобразяващи две различни среди. Поетът се намира в къщи, в Банска Бистрица, а неговата муза — в България. И тук, и там владее празнично настроение. В родината на поета се подготвя честването на юбилея на Адам К., на Балканите победно шества руската армия начело с Гурко и Скобелев.

И двете мотивиращи линии се свързват в заключителното поздравление към родолюбеца Адам К.:

Нека видим как и тук в прекрасна утрин ранна
ще пристигне свободата, както над Балканите.
И у нас когато справедливостта победа доживей — веднага
правдата на нашата софра ще седне, а неправдата към Азия
ще бяга!

Шеговитият, весел и оптимистичен тон на стихотворението, радостното настроение и намеците за „времената славни — славните надежди", за славното „ура", за рози и победа свидетелствуват, че става въпрос твърде вероятно за поетично възпяване на победата при Плевен (Плевен пада на 11 декември 1877 г.). Адам К. е „двойно щастлив", че „своите дела" чествува през славни времена на славни събития.

С изключителен интерес следи събитията и поетът-месианист Само Бохдан Хробон (1820—1894). „С нетърпение очаквам вестниците от четвъртък, от събота миналата седмица, както и от вторник" — пише той на 21 юни 1877 г. от една мандра в планината до своя брат Людовит, който по това време е свещеник. Още през двете предшествуващи години Хробон написва

[53] По случай 60-годишнината на Адам К. Орол, 1878, с. 42. Стихотворението е подписано с инициала Б., който редакторът Ситнянски коментира с бележката: „Названието е монографично." По-нататък той информира, че юбилейното тържество на патриота от Банска Бистрица Адам К. (Адам Кардош) се състояло на 12. XII. 1877 г., т.е. през времето на решаващия обрат на войната.

стихотворения с актуална южнославянска тематика, а военните събития го вдъхновяват към нова творческа активност.[54]

„Песен за Татрите“ от края на 1877 г. изобразява начални картини на войната. В тази творба поетът включва Словакия към борещото се славянство. В неговите месиански представи славяните действуват като синове на Славия. Призивите, отправени към върховете и планините, прераства в реални образи на боевете. В яростни пламъци са обхванати „войските наши — нашите деца“ (децата на Татрите, които според романтичните представи са били люлка на славяните), „облети в кръв“, „обгорени от горещо лято“, които се борят за милионните свои братя, „измъчвани от най-свирепите палачи на земята“. Руските войски и страдащите българи Хробон изобразява като синове и деца на Татрите;

Деца на Славия, вашите деца,
обезчестявани от бесозверове,
поробени от османлии
от много поколения до днес
в адски мъки и страдания.

Според представите на Хробон у всеки добър християнин живее „богочовекът“. В забележка към стихотворението авторът се позовава на Библията. Господ рекъл на своите: „Вие сте богове.“ Мария заченала „богочовек“ и превъзмогнала всички убийци.

В поетичната практика на автора тази идея се осъществява донякъде като принцип на изобразяване, близък до символизма. Тя определя отношението между идеала и действителността, спомага да се изобрази идеалното (в терминологията на символизма „истинското“) чрез живия образ, изразен въз основа на сетивния опит. Затова библейските образи не са чисто абстрактни, а предимно хора, природна конкретност и реалност на боевете. Божеството „се явява“ в палещото слънце ,в горящите планини, в слънчевия пек, в пламъците, които изгарят „сатаната“, в борците, които проливат кръвта си, в разлистената зелена липа на славянството.

Идейните месиански представи на поета не могат да се оценяват другояче освен като поетични образи, с чиято помощ се подчертава свещеният характер и справедливостта на освободителните боеве на юг. Хробон като идеолог наистина е вярвал в своите религиозни и месиански социални утопии, затова написва към стихотворението и трактат, който подписва „Хробон — поет-мистик“, но като поет несъзнателно използува тези представи предимно за нуждите на поезията.

Сравнително дългото стихотворение „Победна песен“ Хробон написва „от св. Мартин до св. Дорота, т. е. от 30 януари до 6 февруари 1878 г.“, както самият той посочва в ръкописа. В тази песен поетът поздравлява освободените южни славяни и отдава почит на освободителите.

Хробон възпява българите като стари славяни, затворени в балканските планини и изтърпели мъки като в ада. В тяхната съдба явно той намира потвърждение и на своята месианска концепция за съпротива,

[54] Писмата и ръкописите на стихотворенията се пазят в Литературния архив на „Матица словенска“ — Мартин. Измежду по-старите стихотворения с южнославянска тематика е и „Чашата на нашата молитва през 1876“, написано на 14 септември 1876 г., което е отглас на съобщение в печата за убийствата в Батак.

предназначена за набожния и нравствен народ. Религиозният идеализиран образ на България в по-старата романтична литература напълно го удовлетворява.

След прославата на превъзмогнатите адски страдания се възпяват балканските планини:

> Плачът на планините възкреси тоз мъртъв свят
> и въоръжи войските на великата държава.

Този поетичен образ потвърждава, че Хробон правилно е оценявал отгласа на Априлското въстание в световното обществено мнение и особено сред руската интелигенция и руския народ. Страданията на жителите на Батак и на останалото българско население разбунтували духовете и разпалили вярата във „войските на великата държава".

Стихотворението прославя победителите и техните съюзници, оценява заслугите и благородните им подбуди. Москва е майка на любовта — пожертвувала руските синове „за Христа и царя" и изкупила „живота на народите". Царят унищожава „убиецът на тази земя". Благодарност заслужават князът, Горчаков, Гурко, Скобелев, Тотлебен и

> Верните войски, военоначалници,
> лекарите техни, майките, бащите.

Поетът отдава чест и на „всички съчувственици по земята", защищавали справедливото дело. Почит заслужава и „господарят на Австро-Унгария", който държи юздите на „заслепените, изневерили на господа", докато княз Николай побеждава неприятеля. Под заслепени и изневерили на господа се разбират участниците в илюминациите и акциите на унгарските шовинистични кръгове. В лицето на Осман паша русите пленили според Хробон „владетеля, който сееше смърт и когото османската лъжа беше превърнала в мъченик". Руските военоначалници за разлика от Осман паша са честни служители на живота и слънцето (царят на духа, смелият Гурко, белият орел Скобелев).

Влиянието на балканските събития се чувствува и в стихотворението „Повик към лилиите", написано през зимата и пролетта на 1878 г. Хробон отново се връща към турските жестокости, към защитниците на Шипка, към победителите в Плевен, към цар Александър, но с ясно определено месианско становище. Тази творба, както и следващите стихотворения по твърждават, че актуалните политически събития, станали в чужбина и в страната, са го накарали да подчертае моралните въпроси на месианизма. В чистотата на християнските нрави Хробон намира пътя към бъдещето на словашкия народ. Този призив, изречен в много стихотворения, е имал и актуално значение в борбата срещу родоотстъпничеството като морална постъпка, срещу алчността към „цветята от чуждата градина", към богатството и срещу стремежа да се заемат разни длъжности.

Пример за нравствен живот поетът смята героичната борба на южните славяни, които побеждават не само над враговете на свободата, но и над изневеряването на народа. Лиричният разказвач се обръща по следния начин към лилиите:

Лилийо на лилиите, пралилийо,
девицо на девиците, Прамарийо!
Превърни ме в лилия, оневини ме,
превърни ме в лилия, дай ми сила,
превърни ме в далия, в победител. . .

В случая южнославянската дума „далия“ (на български „делия“, от турското дели — необуздан, юнак в романтичното обяснение на Хробон придобива значение на „герой-юнак“) се свързва по звук и значение с лилията (на словашки „лялиа“), с „Мария“. Лилията е символ на нравствена чистота, Мария — идеална майка, а делия — идеален син. Следователно символистично делия може да се смята за син на лилията.

Съвсем други форми на отражение на Освободителната руско-турска война ще намерим в поезията на Св. Х. Ваянски, който на границата на 70-те и 80-те години на миналия век става ръководна личност в тогавашната словашка литература. Той изобразява войната, така както литературата на факта — във формите на самия живот, реалистично.

Неговата първа стихосбирка „Татрите и морето“ (1880) представя картини от войната. Тази стихосбирка изразява силно политическо преживяване и в процеса на нейното създаване младият поет сякаш изведнъж се оформя в ярка творческа личност. „Ваянски е писал известно време, както другите публикуващи тогава автори, но силното лично преживяване на политическата действителност го е активизирало и неговата нова поезия или е проникната изключително от духа на националната борба или е разсъждение за нейните възможности.“[55] Такова силно политическо преживяване били събитията на Балканите и тяхното отражение в Унгария, което осезателно и в голяма степен политизирало обществения живот.

Младият поет следи много внимателно балканските събития и тяхното отражение в своята родина. Така например на 15 януари 1878 г. той пише на жена си: „Защо да ти пиша, като няма нищо хубаво, което да ти съобщя. Живея в нужда, но не казвай никому това. Седмица вече не паля печка. Едва днес купих за 1 фл. дърва. . . Героите долу радват моето тъжно сърце със своите велики дела.“[56] А след повече от тридесет години Ваянски си спомня: „Горталов! Никак не можех да си спомня това име, макар че прилежно четях всички кореспонденции на гениалния колега Форбес, който подробно съобщаваше на своя вестник за славните плевенски събития. Не се чудя на това. Герои имаше толкова много, че и самите руси не ги знаят всички. . .“[57]

В поезията на Ваянски са отразени редица важни моменти от събития като например туркофилските демонстрации в Унгария, победата на руската армия край Плевен, зимната офанзива на войските през Балкана, политиката на Англия, Берлинския конгрес и смъртта на царя-освободител.

Като автор и той не пропуска да спомене за Триест, който в тогавашната словашка литература станал известен като град, където била освиркана депутацията на пещенските студенти, носещи меч за турския султан. Цялото стихотворение (първото от цикъла „Ядерски писма“) подсказва, че върху Ваянски е оказала импулсиращо влияние реалистичната литера-

[55] История на словашката литература. Т. III. с. 338.
[56] Кореспонденция на С. Х. Ваянски. Братислава, 1967, с. 446.
[57] Св. Х. Ваянски. София—Плевен. Пътеписни очерци. Мартин, 1910, с. 116.

тура от по-низшите видове, особено веселите пътеписи и хумористични на Зехентер:

И още нещо, връз невинни
деца, дошли от Татрите,
внезапно портокала гнил
като връз софти връхлетя.

Стихотворението „Зеленият връх“ в известна степен е видоизменение на документалната проза в стихове. Авторът си е избрал за поетично пресъздаване мотиви от съобщенията за третото настъпление на руската армия срещу плевенските укрепления:

Срещу оръдейните гърла се хвърлят
руските, умират със стотици.

Според съобщенията в печата „войските изчезваха под пагубната турска стрелба като в страшна магия“, стопявали се като восък. „Броят на стрелците спадна на 160, а сотнята — на 40 човека.“[58]

На Зелени връх е кацнал бял орел!
Бял юнак високо знамето издига.

В съобщенията на кореспондентите имало предостатъчно информация за успешните атаки на Скобелев срещу Зеления връх. Генерал М. Д. Скобелев бил главният герой в много от материалите. Наричали го „белия генерал“, „белия орел“ заради неговата униформа и смелост. Мотивът за знамето се среща и в забавната рубрика „Белият герой“ на в. „Народне новини“. Материалът бил написан по разказ на унгарски капитан, който воювал на страната на турската войска: Успели да защитят превзетото възвишение от „белия герой“, „но ето че отново се появява белият юнак по съборената от стрелбата стена на насипа, развявайки неустрашимо с дясната си ръка знамето“[59].

В редакционния коментар за разказа на унгарския капитан в. „Народне новини“ характеризира генерал Скобелев като „първия юнак на Руско-турската война“. Неговата фигура „се издига с цялото си величие“ и в очите на неприятеля.

С образа на „белия юнак“ на Зеления връх поетът напуска почвата на литературата на факта и прави оценка на Скобелевата храброст. Тази оценка, както и в. „Народне новини“, той предоставя на неприятеля, или по-добре казано, оставя да бъде изречена от командира на вражеската войска „черновеждия“ Осман паша:

Край! Настъпва краят! — промърмори тихо. —
Близо е на Скобелев ръката!
Но защо пророкът на светата Мека
не ме хвърли да се боря срещу ада?

[58] Генерал Скобелев. — Народне новини, бр. 112, 1877.
[59] Пак там, бр. 1, 1878.

Щях да укротя по-скоро демонската ярост,
а не храбрите редици руски!

Следващото стихотворение с военна тематика от първата сбирка на Ваянски „Татрите и морето“ — „В пропастта“ — пресъздава преминаването на руската войска начело с генерал Гурко през заснежения Балкан до падането на Плевен. Напрегнатостта на тази военна операция и храбростта на войниците са представени чрез трагичния случай с „младия Владимир“. Владимир се опитва да спаси оръдието, но пада заедно с него в пропастта, където го очаква смърт. Войската продължава да напредва, няма време да се помогне на разбития, а той, „жив погребан в студения гроб“, мисли за своята родина.

Образът на Владимир притежава черти на Скобелев (след триумфалното приключване на редица сражения той остава все така бодър, незасегнат от куршуми, „неговата прекрасна униформа става кафява, напоена с кръв“) и на Гурко („със собствената си ръка той хваща бронза от оръдията“). Може би името на Владимир идва от презимето на Гурко (Йосиф Владимирович). При това става дума за обикновен войник.

Документални подробности за преминаването на войските на Гурко през Балкана през последните мразовити дни и нощи на декември 1877 г. предоставяли кореспонденциите и журналистическата проза. В обширен белетристичен материал, който в. „Народне новини“ препечатва от загребския „Народен вестник“ и обнародва като подлистник, авторът е могъл да срещне следното описание: „Отляво се открива пропаст, зинала като ада. Този, който падне в нея, ще стане на парчета. . . Когато се подхлъзне някой от войниците, от всички страни се чува „вечная памят“ и настъплението продължава, защото войската не може да спре заради едного. . . И артилерията сваля оръдията от лафета, тегли ги и ги спуска с въжета, завързани за дърветата.“ В съответствие с този източник Ваянски изобразява трагичната участ на своя герой Владимир:

И когато на оръжието тежестта
и студът надвиха храбрата младеж,
той с ръка улавя оръдейната сгомана,
хлъзва се и пада със оръдието в пропастта.
А колоната напредва, няма време да спасява.
Ура! Към Балкана! Сбогом, братко, паднал.
Родните ни братя ни очакват,
няма да увехне тук венецът славен твой!

В първите три цитирани стиха явно проблясва образът на „благородието“ и на обикновения войник в един образ — генерал Гурко. В следващото четиристишие героят е обикновен войник, „брат на падналите“.

Втората част на стихотворението е забележителна с това, че в нея Ваянски, както и славният български поет Христо Ботев, създава образа на умиращия юнак върху фона на балканската природа. У Ваянски образът е предаден под формата на живота, реалистично, у Ботев — романтично.

Умиращият юнак на Ваянски лежи „жив погребан“, разбитото му тяло се гърчи от болки, над него безразлично грачи ято гарвани, а върху

лицето му се сипе сняг. В студения гроб Владимир е „сам-самичък", в тъмния храст „проблясват очите на вълк", екотът от напредващата дружина постепенно заглъпва. До него стои само верният му щик и той е опрял „върху щика безпощадна десница". По-добре да бе загинал в атака, отколкото да остане сам. Владимир си спомня за родината, за своята любима, която е оставил обляна в сълзи, „за да покори убиеца на своите братя". Студът сковава крайниците на младия човек, очите му гаснат и той вижда пред себе си своята мила. „Тя се навежда над него и го целува." Юнакът се прощава, умира и както в Ботевото стихотворение, се повтаря описанието на природата:

Вдига се виелица и ветрове се вият,
а скалите жално, жално стенат. . .
Врани грачат радостно и ниско прелетяват,
радостно искрят очите диви на вълка.

Умиращият юнак в Ботевото стихотворение „Хаджи Димитър", написано пет години преди стихотворението на Ваянски, лежи под върховете на Балкана, с „дълбока на гърди рана". И той е сам, наблизо са захвърлени пушката и сабята му, на две строшена. И неговите очи тъмнеят, устата му проклина, но той не вижда над себе си своята любима, а самодива, която, както и в случая с героя на Ваянски, нежно го целува. Описанието на природната картина при Ботев служи за подчертаване значението на подтекста — на романтичното възвеличаване на героя. Птиците пазят умиращия със своята сянка, а вълкът кротко лиже раната му. Цялата природа се грижи за него. Идват и митологични същества, които превързват раните му. А в заключителната природна картина вълкът продължава да ближе раната му.

Ваянски е изобразил безмилостната логика на войната и смъртта на юнака чрез формите на живота. Неговият вълк не помага на героя, а се радва на плячката. Това са две диаметрално различни художествени концепции на описанието на смъртта на борещи се за свобода герои, схващания, чиито най-общи характерни признаци са романтизмът и реализмът.

Със стихотворението „Англия", което излиза във в. „Народне новини" на 9 април 1878 г., Ваянски протестира срещу английската политика и демонстрациите на военноморските сили след подписването на Санстефанския мирен договор, гарантиращ на българския народ независимост в неговите етнически граници. Англия искала ревизия на договора, а нейната „младеж в замъците от стомана" се люлеела на морските вълни край Цариград:

Опиянен от тази сила,
ти, Албионе, искаш наште братя,
избавени с море от кръв,
пак да ги тикнеш върху кола азиатски!

В стихотворението „Към изтичащата 1878 г.", което излиза също във в. „Народне новини" (в първия брой на 1879 г.), Ваянски осъжда ревизирането на резултатите от Руско-турската война, неблагоприятно за българския народ. Новата година говори за старата година:

Ти даде берекет наполовина,
без да воюваш, доста кръв проля,
като стопанин лош, прахосник и картоиграч
към сгарите си дългове прибави нови!
Ти не издигна мисълта за свобода
високо, както по-предишната година;
Каквото тя успя да сътвори със меч,
край кръгла маса ти го проигра.
Каквого меча извоюва на върха балкански,
ти във содомския Берлин го проигра.
Върху челото ти написано стоеше:
„От празни приказки дела не стават!"
А искаш ли да знаеш истината, чуй:
не си юначна ти, а хлевоуста![60]

Поетът се връща към войната и в стихотворението „По случай смъртта на Александър II — освободител". Той припомня решението на царя за премахването на крепостничеството и за военната намеса на Балканите в полза на българите:

Измъчван от турските зверства,
пъшкаше южният брат.
Ти, царю, чу тези стонове. . .

В намесата на Русия авторът вижда импулси и за пасивно разгръщаното словашко национално движение.

На тематиката за войната Ваянски отделя внимание като поет, прозаик и публицист. Защото е ставало въпрос за някакво класическо освобождаване на малкия славянски народ, в което той е виждал надеждна предпоставка за освободителните стремежи на словаците. Надявал се е, че Словакия ще бъде събудена от „грохота на оръдията" („Татрите и морето", последното стихотворение „На добър път!").

В стихотворенията си Ваянски е положил големи усилия за реалистично овладяване на тематиката. Той е използувал много информации от документалните видове за създаване реалистични картини на военните събития в България и за политическата обусловеност на нейното освобождаване. Информациите са били импулсиращи и в естетическо отношение. Това проличава от „Зеленият връх", „В пропастта" и др.

И досега господствува становището, че поетичното включване на балканската тематика в словашкия литературен контекст и нейното непосредствено използуване за обществените и художествените потребности на словашката среда най-ярко са реализирани в стихосбирката на Ваянски „Татрите и морето". Двутомникът от обнародвани в списания и необнародвани стихове на Хвездослав, писани през 1873—1884 г., както и неговото поетично съзряване създават впечатление, че политическите събития в Югоизточна Европа са оказали по-дълбоко влияние върху развитието му като поет, отколкото на Ваянски, че Хвездослав по-пълно е използувал българската

[60] В руския лагер. Картини от Д. М., препечатани от загребския вестник „Народне новини". Превел от хърватски език д-р Ив. Зох. — Народне новини, бр. 43, 11 апр.; бр. 78, 6 юли 1878.

тематика за удовлетворяване на обществените и художествените потребности на словашката среда.[61]

Павол Орсаг Хвездослав (1849—1921) посреща войната с възторжени стихотворения. Както и Хробон, мечтал тя да стане начало на велик исторически прелом в съдбата на славянските народи. Доколкото обаче става въпрос за вярата в благоприятното бъдеще на славяните „месианисти", нейни възвестители били не само всички словашки романтични поети, но и тогавашните реалисти. Реалистите при обясняване на бъдещето не изхождали от Библията, а от действителността.

Това отношение на Хвездослав и другите поети към войната било мотивирано предимно с тежкото положение на българския и словашкия народ под чуждо господство. Младият Павол Орсаг изживява болезнено пораженията на словашкото национално движение, потъпкването на идеалите на „доброто, правдата и красотата" („стихотворението „Размишления върху развалините през 1874 г.") и с основание можем да предполагаме, че не е останал безучастен и при научаването за кървавото потушаване на българското въстание от 1876 г. В недатирания откъс „Няма ли да настане ден след тъмната нощ" се повтаря постоянно въпросът:

. . . Няма ли нощта ужасна да отстъпи място на деня
заради потока от пролята кръв,
тази кръв свещена и благословена,
няма ли да роди тя спасителната светлина на утрото!?

Недатираното стихотворение „Хей, настана часът на Славия. Раздвижи се колелото на времето" е прослава на започването на Руско-турската война. Славянството вече „мощно крачи", „проявява непоколебимата си воля" да започне и последователно да завърши „оспорваното от света" дело. Раздвижи се „световният гигант" и Хвездослав сравнява този гигант с Прометей, който откраднал огъня за хората. Войната поетът оценява като проява на любов към хората и братята:

Страдални планини балкански, хей, за него няма стени китайски:
орлов поглед ги е прелетял, опасани са с поясите на кръвта.
пустинята като че се запролетява. . . О, вий, бедни роби!
Вземете братовите си одежди и под тях прикрийте своята голяма болка!

Подобни настроения изразява и откъсът „Сега във Пеща и Виена". Въпреки „кордоните, заплахите и забраните" настава „славянското крилато време". Стига вече „жертви, сълзи и кръв славянска", чакалите и гарваните достатъчно са яли „мърша" и „невинна кръв пили".

Сърцето на поета „лудо бие", когато научава за победите на справедливото оръжие и за пораженията. Той иска да тръгне срещу „езичниците", всяко „зазоряване е кървав куршум в главата на врага". Хвездославовият лиричен герой — вярващият човек — мъчително се съмнява в божията справедливост през време на неблагоприятните обрати на събитията на юг. Той се обръща към бога с настоятелни въпроси, дали отново ще победи неправдата:

[61] П. О. Хвездослав. Съзряването на поета. Т. I, II. Братислава, 1957, 1958.

Защо така, кой, господи, ще може да те разбере?
Напразно рукнаха по Дунава славянски кърви,
а идат дните бъдни, няма ли да бъдат още по-жестоки. . .?

Сред славяните съществуват съмнения относно вярата. Нима на господа „е по-мил полумесецът от Христовия кръст"?

Полемика с непосредственото отношение към военните и политическите събития са стихотворенията „Да се отчаеш, значи да се откажеш от надеждите" и „Серенада". Първото възниква вероятно в края на юли и началото на август 1877 г., когато на някои места се провеждат „събрания на народа" за сключване на съюз с Турция и за предприемане на военна намеса в нейна полза. Вестниците съобщават за мобилизация. „Серенада" възниква в дните на най-голяма туркофилска истерия на шовинистичните кръгове през септември, когато пристигат съобщения за турските победи.

Срещу приказките за напразните надежди („цвят, който няма да върже плодове"), че славяните ще престанат да вървят „в крак", лиричният герой спокойно отговаря:

Кой, защо така!? Търси си верните на тебе.
Аз вярвам във живота наш, мечтан!

„Злъчните сърца" злорадствуват и искат с шепа вода да залеят славянските планини и долини, но „от перцата пилета ще полетят". Те искат да няма славяни, защото „гризе ги съвестта", „наоколо тресе се", защото „зората призовава към дела".

Те искат, ех, макар и да не могат:
че гъжно е това, което лесно искаш. . .

Покълнва онова, което е било засято вечер — светлината, а срещу нея не могат нищо да направят „донкихотовските походи". От върховете на Европа към долините и навсякъде се чува един вик: „Свобода за тях" (славяните, българите). Срещу кого е насочено стихотворението, подсказва стихът: „Със сила ни заплашваше. Голямо чудо!". Такива са гласовете, които се чуват от „събранията на народа", които целят държавата да мобилизира народа срещу Русия. Но „Иля Муромец" не трепва:

Личи си колко го е страх:
с кръвта си пише той славянската история.
Но няма да попречите. И няма да ни спрете!
Аз вярвам в превъзходството на нашата мечта.

Отзвукът на Освободителната война се чувствува и в голямата поетична сбирка „Огнище и клада" (1879—1880), чиито стихотворения са отпечатани поотделно в сп. „Словенске похляди" през 80-те години на миналия век (в самостоятелна книга не са излезли). Сред тях са известните стихотворения „Проблясък", „Свобода", „Спомени", „Откъм Изток", „Аз съм славянин" и др.

***

Шовинистичната буржоазно-земевладелска реакция в Унгария твърде много се страхувала да не се наруши „статуквото“ в близко съседство, както и от неговото „неблагоприятно отражение в страната. И с право. Под ударите на народноосвободителното движение и на руските войски през втората половина на 70-те години на миналия век бързо се разпада османското господство над балканските народи. И „неблагоприятното“ отражение не се забавило.

Всяка такава промяна означавала за словашкото национално движение и за словашкия народ нова надежда. „. . . От всички страни спъват всяка наша крачка и бързат да ни заплашат с горчивата съдба, която ни очаква. Лоши перспективи. Но ще настъпят по-добри времена, да се готвим за война, а аз може би ще постъпя като военен свещеник в Босна. Малко сме били! Към нас ще се присъединят и други“ — споделя младият писател Само Бодицки.[62] За всяка промяна да благодарим на бога! — изтъква той по-нататък. — Ето към нас ще се присъединят и други поробени народи, ще станем повече и все някак ще се подобрят работите. Интелигенцията най-много се надявала, че ще намалее броят на поробените народи. Друг един — Михал Бодицки — пише следното: „Ние си мислехме (през 1877 г.), че колкото повече нараства броят на освободените славяни, толкова по-скоро ще дойде и нашето освобождение.“[63]

Опасенията на шовинистите и надеждите на ония, които търпели неправдата, не се потвърдили така, както се смятало. Не бил поставен непосредствено на дневен ред въпросът за националната свобода на народите, потискани от Австро-Унгария. Но макар и по друг начин тези опасения и надежди се потвърдили. Политическите събития наелектризирали обществената атмосфера в Унгария и пробудили в организма на националната общност вътрешни сили — най-сигурната гаранция за победата на прогреса и окончателната загуба на реакцията.

Как е могло да се случи това? Ще цитираме отговора на един непосредствен свидетел: „Колко много войната на балканските славяни раздвижи кръвта в нашите жили и в жилите на всички славянски народи! Колко далеч са от нас Балканите и колко привидно чужди са ни техните национални стремежи и идеали! И въпреки това с какъв трепет посрещаше новините за резултатите от боевете и най-последният бедняк в най-затънтеното словашко селце!“[64]

Общественият живот в Унгария все повече се политизирал. Политиката проникнала и сред бедняците. Прогресивните сили на словашката национална общност се обединяват върху платформата на справедливите стремежи на потиснатите съплеменици на Балканите и рязко се разграничават от реакцията, която водела бясна кампания в подкрепа на убийците в Батак. Прогресивните сили не само се обединили и разграничили от реакцията, но даже се увеличил и техният брой.И в „западналите селца“ нараствало националното и социалното осъзнаване. Нещо ставало. Атмосферата

---

[62] Из писмото на Л. Ризнер от 20 март 1878 г.

[63] М. Бодицки. Спомени. Мартин, 1933, с. 108.

[64] В. Шробар. Хвездослав и славянското съзнание.—В: Хвездослов в критиката и спомените. Братислава, 1954, с. 278. Второто изречение в цитата изразява оценката на автора за положението през 1913 г., когато статията излиза за пръв път.

била наситена с политика. Потисканите класи и националности в Унгария нагледно виждали, че противникът, макар и брутален, не е неуязвим, нито пък непобедим. Събрана била вече енергия, достатъчно мощна да се съпротивлява. Тя помагала на словашкия народ да преодолява реакционния шовинизъм на управляващите класи и да възпира неговата настъпателност.

Събитията рязко раздвижват кръвта и в жилите на словашката литература. За това свидетелствува най-вече бързият възход на изкуството на младия Хвездослав и на Ваянски. В действителност от гледна точка на литературата най-важен принос, що се отнася до отражението на събитията на юг, е мобилизирането на новите художествени сили, тяхното ускорено развитие към реализма. Литературата отразява революционната епоха, превратните загуби и мобилизацията на силите в борбата по революционен начин. Създава се реализмът.

= Преди всичко с помощта на реалистичните произведения нараства възродителното влияние на политическите събития. Бихме могли да посочим някои автентични потвърждения за въздействието на тези творби от спомените на В. Шробар: „. . . С течение на времето моето славянско съзнание (може да се добави: тогава то се покриваше с националното) нарасна, стана по-обосновано, по-конкретно и по-дълбоко, но неговият извор и емоционална база се криеха в могъщата Хвездославова поезия.“[65] Той има пред вид стихотворението „Аз съм славянин“, в което поетът е изразил въздействието на победоносната война на Балканите, както самият той го е почувствувал.

Нашата литература приема Освободителната война с такава радост, сякаш войските идват да освобождават Словакия. Събитията на юг оказват силно влияние върху съзнанието на широките народни маси, както и върху отношението им към обикновения руски човек и към борещите се българи, преживели тежки изпитания. Споменът за тези години живее в паметта на поколенията. Той се обновява винаги, когато нашият народ застава на исторически кръстопът, когато се среща с руския и българския народ като съюзник в борбата за прогрес. Този спомен стана могъщ положителен фактор и в историята на словашко-руските и на словашко-българските литературни отношения.

[65] В. Шробар. Хвездослав и славянското съзнание.—В: Хвездослав в критиката и спомените. Братислава, 1954, с. 282.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ — ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ И ЛИТЕРАТУРАТА. София . 1978

Венцислава Бехиньова

Турция, Русия и България през 1877—1878 г. в чешкия хумор и сатира

Хуморът и сатирата са били винаги твърде характерни за чешката литература. Без да е необходимо да се връщаме към старата литература, към чешкия хуманизъм и барок с техните фриволни, студентски песни, народни комедии, епиграми и др., достатъчно е да споменем няколко общоизвестни имена от чешката литература през XIX в., за да се убедим, че голяма част от чешките писатели са станали известни тъкмо със своите хумористични и сатирични творби, които са често и най-сполучливата част от тяхното творчество.

Така Франтишек Л. Челаковски е написал множество весели и сатирични песни, той е и първият значителен автор на чешки епиграми; Йозеф Я. Лангер продължава тази традиция със сбирката си „Коприви" (1831); най-известните поетични произведения на Карел Х. Боровски са сатиричните епопеи „Кръщението на св. Владимир" (излязла като книга за пръв път през 1876 г.) и „Крал Лавра" (издадена след смъртта на поета през 1870 г.). Хавличек е същевременно законодател и недостижим образец за модерна чешка епиграма. През 50-те години на XIX в. умерени сатири пише и Ян Православ Коубек.

В прозата са известни Й. Й. Лангер с пародията „Бохданецки ръкопис" (1831) и новелистът Франтишек В. Рубеш предимно с увлекателната хумореска „Господин съдебния на село или странствуване подир новелата" (1841). В духа на традицията на Лангер и Рубеш Прокоп Хохолушек пише своите сатири от сборника „Коцоурков" (1846—1848).

Продължавайки тази богата традиция, поетите и писателите от 60-те и 70-те години създават хумористична и сатирична поезия и проза. Свеж хумористичен тон звучи от поезията на чешкия класик Ян Неруда; някои от хумористичните му балади и епиграми са позабравени, но неговото творчество оставя незаличима следа предимно в чешката проза и фейлетон. Неговите хумористични разкази, хумористичните и сатиричните фейлетони принадлежат към най-доброто, което е създал. Към сатирата се насочва и Светоплук Чех — най-представителният писател от групата на „космополитите", обединени около сп. „Рух", главно в сбирката „Иглики", в алегоричния епос из света на животните „Хануман", както и в други свои творби и малки стихотворения. Светоплук Чех е отличен автор и на бурлески. Нека си припомним неговата „броучкиада" — „Излетът на господин Броу-

чек на Луната“ (1886) и „Новият епохален излет на господин Броучек този път в петнадесетото столетие“ (1888).[1]

За разпространението на хумористичната и сатиричната литература в Чехия спомагат и чешките вестници и списания, охотно поместващи още от началото на XIX в. на страниците си анекдоти, вицове и други хумористични творби. През 70-те години излизат още две хумористични списания: през 1858 г. Йозеф Роберт Вилимек основава списание за хумор и сатира „Хумористицке листи“, което надживява значително сериозните списания. С прекъсване през 1864 г.[2] излиза чак до 1935 г. Друго списание е основаното през 1873 г. „Палечко — хумористичен илюстрован неполитически седмичник“, редактирано през 70-те години от писателя Игнат Херман, който обнародва тук своите първи литературни творби.

Естествено е, че вицът и сатирата се насочват предимно към важни политически събития и промени, защото това са били най-интересните за читателя факти, възприемани по-лесно през хумора, отколкото в сериозно изложение. След покрилата се с печална слава Бахова реакция към края на 50-те години чешките литератори отново получават възможност да откликват с точни попадения на политическото положение в Австрия и по света.

Необходимо е да се изтъкне още, че през XIX в. за чешкия хумор и сатира не е имало нищо свято, те не са признавали никаква забрана. Това е исторически обяснимо — още в литературата от времето на хуманизма и барока възникват пародии на молитви, антирелигиозни и антицърковни сатири и епиграми, не убягват от осмиване и някои характерни черти на тогавашните чехи, представяни обикновено от добродушния и доволен чешки еснаф, възприемащ и оценяващ всички събития през призмата на собственото си благополучие. Такъв е и господин Броучек от хумореските на Чех.

Източната криза — въстанието в Босна и Херцеговина през 1875 г., Априлското въстание в България през 1876 г., Сръбско-турската война през 1877 г. и накрая Руско-турската война през 1877—1878 — заварват чехите в пасивна опозиция срещу Виена. Те още не са се съвзели от разочарованието, породено от неосъщественото чешко-австрийско изравняване, което според очакванията на чехите би трябвало да бъде подобно на австро-унгарския дуализъм от 1867 г. За недоволството сред пражката общественост имаме интересни данни от български източник — спомените на тогавашния студент в Прага Атанас Тр. Илиев. Той бил свидетел на пражките демонстрации и за малко не е бил арестуван. Илиев пише как вицовете са се разпространявали по пражките улици. Тогавашният превод на книгата на А. Дюма „Крал-злосторник“ е бил рекламиран с плакат, на който са били написани само тези две думи на заглавието, което силно обезпокоило пражката полиция.[3]

Източната криза изведнъж слага край на чешката политическа пасивност, оживява славянското съзнание и събужда сред чехите надежда за решаване и на техния въпрос. Симпатиите на консервативната старочешка,

---

[1] За чешката хумористична и сатирична литература вж. F. Strejček. Humorem k zdraví a síle národa. Praha, 1936.

[2] През 1864 година издаването на сп. „Humoristické listy“ е било забранено. Тогава са излизали „Bič“ и „Blesk“, хумористични „неполитически списания“.

[3] Срв. А. Илиев. Възпоминания. С., 1926, с. 104.

както и на либералната младочешка партия са били на страната на славяните в борбата им срещу Турция.

Единствен само близкият до правителствените кръгове „Пражки денник" не отбелязва събитията на Изток, и то за да не бъде принуден да застане на страната на Турция.

Във връзка с това е необходимо да се припомни, че между хърватите и чехите в Австро-Унгарската империя са съществували също още от преди общи интереси; сърбите от австрийска Войводина също са участвували в противоавстрийските акции заедно с чехите и като резултат от общите политически цели някои чешки политици преминават на високи държавни служби при южните славяни; така Ан Вацлик, автор на книга за суверенитета на Черна гора, през 1865 г. става секретар на черногорския княз, Франтишек Зах е работил дълги години в Сръбското княжество, бил е доверено лице на княз Михал и дори става един от сръбските генерали през Сръбско-турската война от 1876 г. На голяма любов се е радвало сред чехите и българското освободително движение като движение на малък и храбър народ, който особено след 1876 г. се нарежда сред активните неприятели на Турция. Неговата борба е показана в чешкия печат като пример за чехите и съобщенията за нея изпълват след 1876 г. целия чешки периодичен печат.

***

Имаме достатъчно основания да разгледаме само хумора и сатирата от времето на апогея на българското освободително движение (посветени предимно на двете сражаващи се велики сили — Турция и Русия), макар на пръв поглед да не е имало място за хумор и сатира през този период от войната. Но в Чехия отдавна са се очаквали с големи симпатии победите на борещите се южни славяни, а после — преди и след избухването на Руско-турската война — победата на русите и разгромът на Турция. Всички събития през 1877—1878 г. са били изобразявани с оглед на тази перспектива.

Само по време на жестоките репресии в България след потушаване на Априлското въстание хуморът и насмешката изчезват и дори по страниците на сп. „Хумористицке листи" се появяват илюстрации, показващи екзекуциите и насилията спрямо българите. Когато след Сръбско-турската война изгрявят за южните славяни нови надежди, вицът и сатирата отново се появяват по страниците на това списание при коментирането на „източния въпрос".

Каква е била основата на вицовете и на кратките чешки хумористични и сатирични текстове, посветени на подготовката на войната и по-късно на нейното развитие? Преди всичко несъответствията между онова, което великите сили разгласяват по света, и техните действия, несъответствията между думите и делата, а в хумористичните материали за Турция — разликата между официалните актове и конкретното им прилагане. Така обект на насмешка стават турските реформи и новата турска конституция. Когато вицът е бил съпроводен или пряко онагледен с рисунка, ядро на вица става самата рисунка. По този начин политическото съдържание е било представяно в нагледен и разбираем вид, а самият виц се е разбирал пряко от рисунката или заедно с текста, който често е бил в пълно противоречие с рисунката.

Използувани са трайни и характерни общоприети образи. Народите са били представяни обикновено като мъже с типична част от облеклото — руснакът с кожух и калпак, турчинът с тюрбан ,украсен с полумесец, българинът с широк пояс и потури, често скъсани, за да се покаже как е ограбван от турците. Появяват се и алегорични изображения — Русия е рисувана като мечка поради своята сила, но и поради известна мудност, тъй като чешките писатели са били нетърпеливи и им се е струвало, че Русия твърде дълго подготвя войната. Турция е била представена като кучето Султан — твърде популярно кучешко име тогава в Чехия.

Илюстрираните вицове са били изградени върху хрумвания, съзнателно търсени от списанието, което се е стремяло да изненада читателите си с нещо ново. Редакцията на „Хумористицке листи" обнародва често призиви до читателите да пращат идеи за рисунки, а не да рисуват сами, така че и за илюстрациите можем да твърдим, че са произлезли направо от читателските представи за онагледяване на действителността, въпреки че самото изпълнение е било работа на професионалисти. Вследствие на непрекъснатата връзка с читателите вицовете са били общодостъпни и са изразявали също общото отношение към политическите събития на Югоизток.

Проучването на карикатурите без текст, както и на илюстрациите към вицовете или към другите хумористични текстове не е наша цел, но все пак не ще бъде излишно да припомним някои въпроси, въз основа на които може да се получи представа не само за вида на хумористичното списание, но и за настроението у чехите през съдбоносната 1877 г., а също и за фактите, много добре познати на чешкия писател, който е могъл само от намек да разбере безсмислеността на дадено положение. Непознатото не може да бъде обект на хумор. Пак въз основа на рисунките, вицовете и пародиите в сп. „Хумористицке листи" може по-добре да се обяснят и други хумористични и сатирични литературни творби, посветени на Руско-турската война. Например фейлетоните на Ян Неруда, страстен читател и дописник на „Хумора", както той сам на шега нарича сп. „Хумористицке листи".

В началото на 1877 г. в това списание се появяват например следните вицове: На сцената на куклен театър султанът дърпа конците на марионетките от своето правителство пред седналите в първия ред представители на европейските сили. Или на първата страница на списанието е нарисуван русин с кожух, който изрязва дългите нокти на малък турчин с полумесец на главата. Рисунката е придружена с текст: „Няма какво да се прави, Сюлейманчо, ако искаш да си като другите хора, трябва да ти изрежем ноктите."[4] Или в „Картини от турския парламент" е нарисуван славянин с дрипави гащи пред заседаващия турски парламент. Неговите членове са със завързани уста, а текстът под рисунката гласи: „Оплаквания от злоупотреба на властите се разглеждат в парламента — жалващият се трябва да представи безспорни доказателства за извършените спрямо него-неправди."[5]

Освен множеството вицове, основани на моментни хрумвания, сп. „Хумористицкие листи" помества и много по-сложни рисунки, целещи да се обхване и да се оцени европейското политическо положение. В тези рисунки често виждаме Англия, известна със своята антиславянска и из-

[4] Humoristické listy, XIX, 1877, N 8, p. 57, N 12, p. 90.
[5] Ibidem, 1877, N 15, p. 117.

чаквателна политика, или Унгария, която също е симпатизирала на турците вследствие на унгарската антиславянска политика в дуалистичната Австро-Унгарска империя.

Заслужава да отбележим една интересна и добра рисунка от този род. Касае се за алегорична карта на Европа от 1877 г., на която изобразените страни са свързани с техните военни усилия или политически стремежи: Русия е показана като мъжага, който отсича част от тялото на жена — Турция — става дума за отделянето на Европейска Турция от азиатската ѝ част. България е представена като куп черепи, символизиращи зверствата след Априлското въстание и ужасите на войната. Също и другите данни на тази карта не само изобразяват отделните страни, но и са свързани с вицове, като всичко това е разположено на фолио от две страници в „Хумористицке листи", привличащо и с някои интересни подробности.[6]

Официалната политика на Австро-Унгария се отличавала с голяма предпазливост и чешкото славянско въодушевление не било посрещано добре.[7] Затова и австрийската политика не остава пощадена от стрелите на чешките вестници. Под две рисунки — една, показваща турци, които носят на своите щикове хора, и друга същите хора, проявяващи грижа за турците, като ги носят на раменете си — стои следният текст: „За това, че през 1683г. турците са носили виенчани, сега през 1877 г. виенчани носят турците." Малко по-късно в списанията се показва Австрия като кокетка, която се целува както с Русия, така и с Турция.[8] Над рисунката има надпис: „За да сме навсякъде добре."

Спрямо австроунгарската политика сп. „Хумористицке листи" има същото критично отношение, както към политиката на Англия, нападана за антиславянски позиции още преди и особено през Руско-турската война, когато последствията от войната са били неясни, а възможността за руска победа съвсем реална. Така например на 24 ноември 1877 г. на първата страница на сп. „Хумористицке листи" се появява рисунка с надпис: „Понеже не може да плува, ще се удави." Нарисуван е плаващ турчин, който се крепи над водата с два мехура, наблюдаван от висок мъж, стоящ на брега с тояга в ръка. Текстът под рисунката гласи: „Аллах! Пука се и вторият мехур! Мили мой Бул, бързо ми подай тоягата!" Джон Бул отговаря: „С удоволствие, но се страхувам, че ще се измокря!"

Когато изходът на войната е вече ясен, сражаващите се страни и отношението на Русия към освободените от турско робство народи са показани чрез рисунка и виц „Горчаков като Мелини". На тази рисунка е изобразен мъж с калпак, представляващ магьосникът Мелини. „Господа, това пред вас е турчин. Фокус, бокус. . . (Скрива турчина.) *Турчинът изчезва* и вместо него — хоп, изведнъж няколко души. Никакви магии, всичко е ловкост." На другата рисунка се виждат четири фигури с надписи: „Черногорец, българин, румънец,сърбин".[9]

---

[6] Картата носи наслов „Kratochvilné rozpoložení Evropy". Ibidem, p. 31.

[7] За отношението на австрийското правителство към чешкото славянофилство през Руско-турската война вж. F. Roubik. Ohlas rusko-turecké války v Čechách roku 1877. — Česká revue, XX, 1927; Dějiny česko-ruských vztahů nové a nejnovější doby. I. Dějiny česko-ruských vztahů 1770—1917. Praha, 1967, p. 247—251; Češi a Jihoslované v minulosti. Od nejstarších dob do roku 1918. Praha, 1975, p. 377—390.

[8] Humoristické listy, XIX, 1977, N 34, p. 269.

[9] Ibidem, XX, 1878, N 12, p. 92.

Освен тези графични вицове, понякога добре обмислени и сполучливо осъществени, в печата се появяват гатанки, ребуси, измислени телеграми от Цариград, основани на словесни игри, променени пословици, нови пародии на народни песни. Дори и аполитичният седмичник „Палечек“ обнародва рисунки на маскаради с турци, спрямо които маски, представляващи други народи, открито показват своето презрение или бягат от тях.[10] Когато турската маска напомня досадно на хубавата балгарка, че той е тук заради нея, тя му казва направо, че заради него си отива.

Всичко изобразено символично чрез рисувани и илюстровани анекдоти получава в литературните *приложения* на сп. „Хумористицке листи“ разширен словесен израз на идеята на анекдот чрез множество детайли. Най-често за сюжети служат фалшът на турската външна и вътрешна политика, неопределеното положение на славяните, а по време на Руско-турската война необходимостта да се осигури националният и политическият живот в България чрез нейното освобождение.

Движението на фронтовата линия, победите и пораженията непрекъснато са припомняни. От края на 1877 г. Русия е изобразявана като освободител на поробените балкански народи, Турция като разпадаща се и загиваща държава, изчезваща от Европа, България като страна, излизаща на пътя на свободен живот и разцвет. Както цялата чешка литература, така хуморът и сатирата отделят много внимание на русите по време на обсадата и превземането на Плевен.

Освен множеството посветени на Плевен рисувани анекдоти, стихчета и различни по-сериозни материали, отпечатани в сп. „Хумористицке листи“, срещат се и къси неилюстровани анекдоти. От този род е съветът, отправен към русите, да обградят Плевен със стена от свинска карантия, а после да продължат пътя си към Янтра, защото турците не ще посмеят да докоснат свинското месо.[11] Превземането на Плевен заема централно място в „Хумористицке листи“. Всички негови декемврийски броеве помещават множество материали, целият 50-и брой от 15 декември 1877 г. е посветен на падането на Плевен, съдържа различни хвалебствени стихотворения, карта на Плевен и околностите и др.

Това всеобщо въодушевление, предизвикано от руската победа край Плевен, може да ни помогне да разберем по-добре комичния до известна степен герой на романа „Плевен“ от Каролина Светла пан Сърдечни, който дълго и нетърпеливо очаква падането на Плевен и посреща това събитие като всички други чехи с осветлени прозорци.[12] По същия начин можем да разберем и бележката на Неруда за илюминацията на Прага в един негов фейлетон, който споменаваме при другите му фейлетони. Накратко — руската победа при Плевен е означавала и в чешкия хумор окончателно спечелване на войната от русите, освобождение на българите, надежда за по-добро уреждане на техните проблеми.

***

По време и след Сръбско-турската и Руско-турската война в хумористичните списания и в останалия печат се появяват множество по-обширни

[10] Paleček. Humoristický obrázkový týdeník nepolitický, IV, 1876, N 17, p. 133. За други вицове за турците през Руско-турската война вж. Paleček, IV, 1878, N 6, p. 45.
[11] Humoristické listy, XIX, N 45, 10. XI. 1877.
[12] K. Světlá. Plevno.—In: Sebrané spisy Karoliny Světlé. XXIV. Praha, 1903.

хумористични материали. Техни автори са в повечето случаи известни поети и писатели, макар това да са предимно материали, коментиращи военните действия, смешни случки, създаващи впечатления за автентичност, фейлетони, показващи отношението на чехите към военните събития. Авторите представят обикновено военните събития или политическото положение от гледна точка на народа, а самите те не заемат позата на учители. Най-добрите хумористични материали са подписани или излизат под псевдоним или криптоним, добре известен на обществеността; наистина някои от тях остават и до днес анонимни, тъй като все още не са окончателно разшифровани псевдонимите и криптонимите. Касае се за творби, в пълния смисъл на думата „литературни", в които авторите са могли да покажат своите идеи и стилистичните си възможности.

В областта на поезията значително внимание отделя на „източния въпрос" известният поет и редактор на сп. „Лумир" Сватоплук Чех. Борчески звучи и неговото по-късно стихотворение (около 1885 г.) „На братя Миладинови". В двамата братя той вижда предшественици на освобождението на България.[13] Такива ги показва през 1876 г. и преждевременно починалият поет Рудолф Покорни в своето стихотворение „Терсана"[14], чието трагично действие се развива в турския затвор „Терсане". В творбите на тези поети братя Миладинови са показани като борци за освобождението на България от османските поробители, тяхната трагична смърт е пример за живите.

Освен стихотворението, посветено на братя Миладинови, Сватоплук Чех[15] пише и две по-малки стихотворения, в които се спира на Априлското въстание и на положението в Турската империя преди избухването на Сръбско-турската война. В едната творба се сравняват, макар и само в заключението, както е било прието тогава в Чехия, отношенията в Турската империя с напразните политически усилия на чехите в Австро-Унгария. „Шеговитото" стихотворение от 1876 г., озаглавено „В сейма", изобразява заседанията в австрийския парламент, където се обсъжда въвеждането на данък върху въздуха.

Освен вицовете, анекдотите и стихотворенията по определен повод в „Хумористицке листи" се появяват и по-обемисти прозаични материали. Те са насочени най-често срещу Турция като благодатен обект за сатира, а също и поради невъзможността да се нападат открито местните полити-

[13] Стихотворението на Сватоплук Чех „Bratrům Miladinovům" е излезло в Sebrané spisy Svatopluka Čecha. Vydání posmrtné. XXIV. Praha, 1917, p. 112—113. Върху него се спира и Z. U r b a n. Z dějin česko-bulharských kulturních styků. Praha, 1957, p. 55—56; също и в новата статия Ohlas bojů za osvobození Bulharska v literární tvorbě Svatopluka Čecha. — Pamiętnik słowiański, XXV, 1975, p. 120—121 — тук се припомнят и другите стихотворения на Св. Чех, написани във връзка с южнославянското освободително движение и Руско-турската война.

Чешките вестници са предсказвали тогава точно началото на Руско-турската война. Вестникът на старочешката партия „Brousek" е предвиждал например, че Руско-турската война ще почне най-късно през пролетта на 1877 г. Вж. Dějiny česko-ruských vztahů nové a nejnovější doby, I, p. 247.

[14] Стихотворението на Р. Покорни „Tersana" е излязло в Světozor, X, 1876, N 26, 30. VI, p. 374. Припомних го вече в статията си „Българската литература в Чехия през време на Българското Възраждане". — Изв. Нар. библиотека и Библиотеката на Соф. държ. унив., т. III (IX), 1963, с. 279—280, посветен на Петия международен славистичен конгрес.

[15] S v. Č e c h. Sebrané spisy XXIV, Menší básně II. Praha. 1917, p. 90, 93. За двете стихотворения става дума и в цитираната вече статия на З. Урбан.

чески условия. Сред тези материали, печатани често като подлистник, трябва да се спомене серията стихотворни хумористични прегледи на политическото и военното положение през 1878 г., чийто автор е Емануел Пишишвора (Йозеф Хубачек). Хубачек е бил млад журналист, който от 1881 г. е бил редактор на в. „Политик", а по-късно главен редактор на „Народна политика" и на други чешки вестници. Своята хумористична серия той обнародва в няколко книжки на сп. „Хумористицке листи" от края на 1877 и началото на 1878 г. Това е политически преглед, своеобразно приспособен към условията на обикновения живот в Чехия и най-вече под формата на разказ на примитивен човек. По този начин политиката изгубва всякакъв ореол и се изравнява с всекидневието.

Друг такъв цикъл са „Писмата на Фабиан Цвочек от Цариград" с подпис „Фабиан". В случая авторството още не е изяснено. Острият народен хумор, с който са разказани невероятните приключения на чех, който през Руско-турската война стига в Турция до най-висши постове и се запознава с всеизвестни страни от частния живот на турците, например с харема на своя господар, не може да надделее на стереотипността и мудността в изложението. Единствено фактът, че „писмата" са излизали като подлистник, помага на читателите да запомнят нещо от разказаното и да не забелязват много от сивотата на повествованието.

Далеч по-издържани са т. нар. весели историйки. Бих искала да спомена една от тях — „Епизод от Руско-турската война" от известния автор на хумористични разкази Карел Шипек (Йозеф Пешка).[16]

Както в повечето от хумореските му и тук са показани обикновени хора от Прага, представени на историческия фон на Руско-турската война. В разказа войната играе важна роля. Тя навлиза в живота на хората, става пробен камък за характерите им, довежда в крайна сметка дори до измама, която впоследствие вразумява главното действуващо лице.

Домопритежателят Хубачек има дъщеря и син — гимназист. Привърженик е на политическите възгледи, които го отделят не само от семейството му, но и от съотечествениците му. Той не е като всички други русофил, а туркофил, чете само английския вестник „Пестер Лойд". За да улесни сина си Викторек в усвояването на латински език, Хубачек кани за домашен учител своя млад наемател учителя Рацек. Рацек се влюбва в дъщерята на пан Хубачек, който дава благословията си за този брак. Но Рацек издава пред бъдещия си тъст своите симпатии към Русия и за сватба вече не може да става дума. Само измамата — изчезването на Викторек и неговото писмо до баща му, че отива да помага на турците — излекуват господин домопритежателя от неговото туркофилство. Когато учителят връща сина му уж от границата, а той се е криел наблизо у роднини на учителя и се е научил само да пуши по турски, всичко завършва щастливо, а бащата, уплашен от мисълта за онова, което е могло да се случи на сина му в Турция, веднъж завинаги се отказва от туркофилството си.

Този разказ е своеобразен ключ за разбиране на чешката литература, посветена на Руско-турската война. Представа за войната чешките литератори са получили само от печата, чиито симпатии са били изцяло на страната на Русия — Руско-турската война предизвиква вълна от русо-

[16] K. Šípek. (Josef Peška). Episoda z rusko-turecké války.— Paleček, V, 1877, N 39, p. 308—309; № 40, p. 315—316.

филство, което не е могло да бъде спряно от австрийската власт. При това трябва да отбележим, че авторите, изобразяващи местните отношения и настроения, са създали по-добри и по-убедителни произведения от онези, които говорят за руските победи или си измислят абсурдни хумористични и сатирични положения, свързани с Турция.

Само един от чешките писатели е имал възможност да бъде през войната на фронта в България. Това е Сервац Хелер, редактор на младочешкия вестник „Народни листи". Той е бил изпратен на юг като военен кореспондент. Неговите информации и репортажи са били сериозни и някои от тях са посветени на най-трагични моменти от войната. Освен тях Хелер е отпечатал и непретенциозната творба „Баберки от бойното поле. Допълнение към пътеписа"[17]. Тук разказва за весели случаи из своето пътуване от Свищов до Търново.

Веднъж той пътувал с каруца заедно с руски полковник. По пътя към тях се присъединяват господа от Букурещ, които е трябвало да уредят в главната квартира на русите френска кухня. В с. Иванча български селянин иска да ги покани у дома си да починат, но и той не може да влезе в собствения си дом, тъй като жена му и тъщата, боейки се от чужденците, се заключват. Сцената, в която добрият български селянин се мъчи да влезе в дома си заедно с гостите, които всяват ужас у жените, е описана живо и със забавни подробности. Авторът се спира обстойно на страшния шум, който се вдига от лая на десетина кучета и от виковете на жените. Но краят изкупва всичко. Купува се агне, събуден е френският готвач и всички с апетит хапват от печеното и от деликатесите, предназначени за кухнята на великия княз Николай.

Хелер рисува с ирония как двамата с руския полковник продължават пътя си, а другите остават в с. Иванча. Връхлита буря, коларят се обърква, а компасът на полковника се повреждa. Накрая се озовават пред лагер, който определят при светлината на мълниите по кръглите палатки за турски. Всички се скриват от дъжда под колата, полковникът се прощава с живота и иска да се застреля. Но все пак идват на себе си, връщат се, откъдето са дошли, и на сутринта са отново на територия, заета от русите.

Хелер рисува пътя, гостуването, изгубването и спасяването с явно чувство за необичайните реакции на хората, попаднали в необикновени положения. Творбата „Баберки от бойното поле" е станала твърде забавна, авторът я включва и в своя романтичен „Роман от бойното поле" (излязъл през 1887 г. в сп. „Цветы", а през 1890 г. като отделна книга), композиран така, че уводната част на всяка глава е автентичен репортаж на Хелер от бойното поле. По-нататък следва трагичният любовен роман на генералската дъщеря Ана Давидовна Ястребова и поручик Потачев. Любовният роман — твърде конвенционален — е даден като разказ на чешки военен кореспондент, който е бил отчасти пряк свидетел на случилото се, а някои неща е чул. Много по-сполучливо е описанието на случилото се с кореспондента през войната. То привлича вниманието със своята непосредственост и суровост, рисува живота на различните обществени слоеве, с които авторът влиза в допир по това време.

---

[17] S. Heller. Paběrky z bojiště. Cestovní dodatek. — Národní listy, XVII, 1877, N 219, 11. VIII. Същият, малко променен текст, е отпечатан и в Хелеровия „Román na bojišti".

***

Несъмнено най-интересните хумористични и сатирични произведения в чешката литература, написани във връзка с българското освободително движение, Сръбско-турската война и последвалата Руско-турска война, са фейлетоните на Ян Неруда от 1876—1878 г. Не всички негови фейлетони с подобна тематика са били сатирични или хумористични, напротив, най-известните, посветени само на България, са много сериозни и лирично написани. В тях е отразено постепенното освобождение на българските земи — така повествованието за търновските камбани е свързано с първия им звън при освобождението на Търново, друга творба, проникната от дълбоко чувство, призовава към милосърдие след войната, милосърдие към победените.

Хумористичните фейлетони, напротив, са пряко свързани с чешкия начин на мислене не само през определени години, но и през дадени седмици или дори през отделни моменти. Те свидетелствуват за променящите се настроения в Чехия и същевременно са ценен и интересен документ за постоянното участие на Неруда в историческите събития и за мястото му в чешкия обществен живот. Литературната история дава различна оценка на фейлетоните на Неруда. В периода между двете световни войни се е смятало, че те са отнели твърде много време на автора, което той би могъл да посвети на други творби;[18] днес и от художествена гледна точка се смятат за равноценна част от цялото му творчество. Фейлетоните, посветени на освободителните борби на южните славяни и особено на българите, подписвани с известния знак на Неруда △ и помествани предимно във в. „Народни листи", са цветущ остров сред морето от фейлетони на поета и заемат в неговите събрани съчинения няколко тома.

При това Неруда пише за освободителната борба предимно в сравнение с чешките условия, от гледна точка на това, кое прави впечатление на чехите, тъй като предмет на неговите фейлетони в същност не е положението на Балканите, а чешкото отношение към него. Така например на 20 май 1876 г., след потушаването на Априлското въстание, Неруда характеризира турците по жестоките им репресии спрямо населението: „Турчинът има толкова меко сърце, толкова са изискани неговите навици, че освен набиването на кол, одирането на кожата на живи хора, опичането на християнски деца и още някои по-жестоки хрумвания той няма в националния си характер нито една черта, която да свидетелствува за нещо неприятно." Турците са сравнени с тогавашните жестоки чешки домопритежатели. Тяхното отношение към наемателите е могло да бъде сравнявано с набиването на кол; те също са смъквали кожата от гърбовете и само дето не са пекли децата им, но поначало не са обичали наемателите да имат деца.[19]

Но репресиите в България продължават и някои журналисти, алчни за сензации, все още питат за нещо ново. Поради това в следващия фей-

[18] Вж. A. Novak. Jan Neruda fejetonistou Národních listů. Půl století Národních listů. Praha, 1910, p. 67—69; също Ф. Кс. Шалда е осъждал фейлетоните на Неруда в статията си „Neruda poněkud nekonvenční". — Šaldův Zápisník, VI, 1933, N 10—11, p. 321—324.

[19] Národní listy, XVI, 1876, 21.V; Spisy Jana Nerudy, vol. 28, Drobné kleby, III, Praha, 1962, p. 87. За някои от фейлетоните на Неруда за България и за Руско-турската война пише З. Урбан в статията си „Ohlas bojů za osvobození Bulharska v díle Jana Nerudy". — Pamiętnik słowiański, XXIV, 1974, p. 73—80.

летон Неруда рисува свой колега, на когото са омръзнали новините за турските зверства в България. Неруда с подчертан цинизъм привидно се съгласява, но думите му изразяват безпомощна злоба: „Да ,право е, никаква промяна! От няколко седмици по вестниците е като в кланица — разчекнати тела, трупове на стари и млади, отсечени крайници, човешки кости! Истина е, че турците правят каквото си искат, но и най-хубавата жестокост омръзва, когато трае прекалено дълго.“[20] Само абсурдната журналистическа гонитба на новини и сензации и истинският черен хумор могат да продиктуват тези думи.

За мнението на Неруда относно помощта на християните в борбата срещу турците свидетелствува неговата констатация, че йоханисткият и малтийският орден са били основани, за да бранят с оръжие в ръка християните от турците. Турците от три месеца избиват християни, а генералът на малтийския орден, господин граф Лихновски, обикаля с оръжие в ръка околностите на Литомержице и е застрелял четири бели яребици. Фейлетонистът заключава саркастично: „Те са музейна рядкост и смеем да се надяваме, че ще бъдет препарирани.“[21]

Неруда разкрива чешката представа за Сръбско-турската война, която според чехите трябвало да е победоносна и мълниеносна само защото те искат славяните веднага да победят. Авторът осмива тези нереални представи: Според тях — пише той — Алимпич би трябвало на първи юли да премине Дрин, да убие за закуска 5000 турци, а по обяд 10 000 и да обсади Зворник, за да има прилична постеля. На следния ден би трябвало да обсади Сараево и да прати една по-малка армия да превземе Северна Босна. На 8 юли вече би могла да пристигне в Прага телеграма, че Сараево е „наше“, отрядите на Алимпич са се съединили с черногорските части, които са разбили турския лагер, превзели Мостар и изчистили цяла Херцеговина. На 10 юли в Прага от радост хората биха могли да ходят по ръцете си и да отправят по телеграфа до виенските вестници следния ехиден въпрос: „Haben's kan Turken g'sehn?“

Генерал Черняев пък би превзел след голяма битка Средец, би революционизирал България и би преминал през Траяновата арка. В Пловдив да почака Алимпич и черногорския княз Никита, тъй като всяка подкрепа е приятна, дори и да не е необходима. И тъй според посочените представи би трябвало да се продължи през Адрианопол и почти през цяла Тракия, та чак до Цариград, който би трябвало да бъде превзет на 14 август — паметен ден, на който преди няколко столетия Игнаций Лойола е основал йезуитския орден.[22]

Другаде, убеден в неизбежността на руско-турския военен конфликт, Неруда се изказва за очакваната дата на обявяване Руско-турската война, като същевременно изразява нетърпението си в очакване на предстоящия военен конфликт. Политиците предполагали, че между 22 и 28 октомври 1976 г. русите ще минат Дунава, но това не станало. Фейлетонистът признава, че също е мислил така. Но и след 6 месеца русите все още не били готови за война — може би защото на някой войник му липсва копче на панталоните. През 1854 г. то също е липсвало, шили са го през есента и

[20] Národní listy, XVI, 1876, 3. IX; Spisy Jana Nerudy (JN), vol. 28, p. 108—109.
[21] Národní listy, XVI, 1876, 28. IX; Spisy JN, vol. 28, p. 121—122.
[22] Národní listy, XVI, 1876, 16. VII; Spisy JN, vol. 24, Česká společnost, IV, Praha, 1964, p. 40—41.

по този начин са дали възможност да се подготви не само Турция, но и Англия и Италия. А когато войната започнала, те са я загубили. Изчакването преди войната е приятно, но когато трае един или два века — омръзва. . .[23] Този скептицизъм не се дължи на неинформираност на автора, който е знаел, че преди да почне войната, Русия е трябвало да си осигури поне неутралитета на другите сили. Това е било добре известно на Неруда, страстен читател на австрийските и чуждестранните вестници, но във фейлетоните си той винаги е изразявал народното мнение.

На това се дължи неговият оптимизъм относно разрешаването на „източния въпрос" още преди Коледа на 1876 г. „Източният въпрос" ще се превърне във „весело тържество", организирано в чест на симпатичния султан. Русите с удоволствие ще пратят чер хайвер и за да пристигне той на всяка цена, с всяка бъчва ще тръгне веднага по една армия. Англия пък ще прати сто избрани стриди, всяка натоварена на бронирал кораб. Дипломатите предполагат, че все още има надежда войната да не избухне. Може би очакват още по-лошо време, когато ще удари такъв студ, ще е такова кучешко време, че мекосърдечният човек не би могъл дори „Султана" (т. е. кучето си) да изгони от своя дом"[24].

През 1877 г. отношението на Неруда към Балканите е изцяло под знака на войната — кога ще почне тя, дали организмът на Турската империя е болен, кога и къде русите ще преминат Дунава. Интересът му към тези въпроси личи особено във фейлетоните от април и май 1877 г. На 14 април Неруда пише за променените възгледи на чехите върху войните. Когато почнала войната между Франция и Прусия, чехите укорявали заслепеното човечество, неспособно да се издигне над кръвопролитията и да изгради вечен мир. Когато назрява конфликтът с Турция, войната става естествена „укрепваща лечебна баня, която единствено може да излекува човечеството". По повод на гръцкия календар, който бил с 12 дни по-назад в сравнение с европейския, Неруда се шегува: „Ще настъпи такава бъркотия! Ако например утре, 15 април, според гръцкото летоброене излезе царският манифест, ние просто ще онемеем пред неосведомеността на европейската дипломация, която не знае абсолютно нищо за събитие от преди близо 14 дни. Ако в други ден телеграфът ни съобщи за първата битка, ще потриваме радостно ръце, че сме научили за нея, преди да са я започнали русите, а когато те ще са вече в Шумен и ще се готвят за обсадата му, ние ще им се смеем, че са още някъде в Румъния и още не са минали Дунава."[25]

След признанието, че сега не чете нищо, в което да не се вижда поне от половин миля стена от казашки пики, Неруда пише в друг фейлетон за болестта на Турция, опровергавайки твърдението на „Neue freie Presse", че „турският държавен организъм е здрав като дъб". Неруда не полемизира, а обръща всичко на шега: „Господин професоре от Германия, Александър Велики бил ли е някога болен? Господин професорът вдига пръст и казва: Александър Велики никога не е бил болен, но когато се е разболявал, винаги е бил смъртно болен."[26]

На 9 май 1877 г. Неруда отново се връща към въпроса за началото на Руско-турската война, но този път с шеговит упрек към русите. Вече

[23] Národní listy, XVI, 1876, 29. X; Spisy JN, fol. 28, p. 139—140.
[24] Národní listy, XVI, 10. XII; Spisy JN, vol. 28, p. 147—148.
[25] Národní listy, XVII, 6. V; Spisy JN, vol. 24, p. 68—69.
[26] Národní listy, XVII, 29. IV; Spisy JN, vol. 28, p. 186, 188.

14 дни трае придвижването на руските войски, а ние все още не знаем нищо за военните им намерения и планове. Особено са недоволни от това репортьорите от виенските вестници. Русите не са организирали близо до театъра на военните действия номерирани места, никакъв рецензент не е бил поканен от великите князе на обяд, а тъкмо обратното — няколко са били изгонени. Виенският репортьор може да пътува само до романтичния Мюрцушлаг, да плати чаша вино на някой капрал и пак да пише, че е говорил с официално лице, че тук на юг сме по-близо до военните действия и пр. Неруда също е бил отишъл на „бойното поле" в Мюрцушлаг.[27]

Следващите фейлетони отразяват военните действия. На 23 юни Неруда пише, че преминаването на русите през Дунава не е нищо ново, и пита какво ли ще каже по този въпрос колебаещият се полумесец — der Demimond. Какво не би дал добрият турчин, за да разбере с един ден по-рано къде ще удари с тоягата си руският Мойсей. „При Свищов, драги, при Свищов! И ще те прегърне руснакът здраво — нали отдалеч любовта се засилва, а той отдавна не те е прегръщал" — отговаря авторът подробно на този свой закъснял въпрос.[28] На 8 септември констатира, че поне новините от Балканите са благоприятни. Вече искали да изпратят на помощ от Прага гражданските гвардии. Тази картина би трябвало да бъде нарисувана от Ярослав Чермак[29] и да излезе като премия на „Umělecká beseda". Това не би било даже много опасно: турците, винаги запалени по красивите момчета, могат най-много да отведат някой от нашите скорострелци в харема.[30]

Както личи от прегледа на анонимната хумористична и сатирична литература или от творбите на различни автори, най-широко е било отразено в Чехия превземането на Плевен. Няколко дни след събитието Неруда пише за това сатиричен фейлетон. Авторът предлага на известните предприемачи да направят коледни подаръци-сувенири за Плевен. Печалбата им ще бъде сигурна. По пражките улици — пише Неруда — се чува само „Плевен, Плевен", макар че хората вече не се поздравяват като първия ден с „Честит ти Плевен!". По-нататък авторът обвинява в лъжа „Prager Abendblatt", който твърдял, че в Прага тържеството не е било всеобщо. Дори немците — иронизира авторът — били развълнувани от падането на Плевен и той с очите си видял четирима „илюминирани" (т. е. светещи от пиянство) немци.[31]

Дори на сериозния фейлетон от 12 януари 1878 г., посветен на руските загуби през войната, Неруда дава сатирично начало. Той говори за радостта на чехите при непрекъснатите поражения на турците: „Ако някой от нашите съвременници не е бит, ние сякаш преставаме да се радваме на живота. Но сега турчинът е бит, и то как, и ние се радваме на живота. Господи, колко добре се чувствуваме от пердаха там под Балкана. Мисля си дори, че при това положение и самият турчин не може да има нищо против този „всеогромен пердах"."

Калейдоскопът на хумористични и сатирични творби на Неруда, посветени на периода преди освобождението на България, се изчерпва. През

---

[27] Národní listy, XVII, 10, V; Spisy JN, vol. 24, p. 75—76.
[28] Národní listy, XVII, 1. VII; Spisy JN, vol. 24, p. 97.
[28] Ярослав Чермак (1830—1870), известен чешки художник, прочут със своите картини от Черна гора, особено с портретите на черногорските народни герои.
[30] Národní listy, XVII, 1877, 8. IX; Spisy JN, vol. 28, p. 218.
[31] Národní listy, XVIII, 1878, 13. I; Spisy JN, vol. 28, p. 262.

този период военните действия на българска земя са били за чехите от първостепенно значение и Неруда става изразител на чешкия читател. Поради дълбоките му симпатии към другите славяни Сръбско-турската и Руско-турската война стават за него част от собствения му живот. Авторът не е бил военен кореспондент или информатор за предвоенните и военните събития. Той пише сериозно и шеговито за общоизвестни неща, защото е един от жителите на Прага и отразява това, което вълнува целия град.

Името на Неруда се свързва понякога с некролога, издаден от Нойберт в Слани във връзка със смъртта на Осман паша, чиито „тленни останки ще бъдат насечени днес, 11 декември 1877 г., в долуподписаните редакции и ще бъдат предложени за изяждане изцяло на всички добронамерени славянски изедници“ .Долуподписаните са „Neues Wiener Tagblatt“, „Neue freie Presse“, „Bohemia“, „Prager Abendblatt“, „Pražský deník“, „Fremdenblatt“, а най-отдолу е добавено: „Вечно скърбящи“.[32]

Тъй като Неруда е бил подозиран от полицията за авторството на това съобщение, допускало се е, че то е негово дело.[33] Явна е обаче по-голямата близост на това съобщение с вицовете и други подобни известия в „Хумористицке листи“. Текстът не е характерен за Неруда, тъй като за писателя не са присъщи игрословията. Неруда е пишел само хумористични и сатирични фейлетони. От чешките вестници в „Хумористицке листи“ бил подлаган непрекъснато на нападки само „Пражки денник“, и то в характерната за това издание форма на телеграми, гатанки, игрословия и съобщения, като всичко това свидетелствува, че авторът би могъл да бъде някой от сътрудниците на „Хумористицке листи“ или дори някой от читателите му. Съмненията на полицията спрямо Неруда са напълно обясними, тъй като той е бил твърде популярен писател, но от гледна точка на литературната история е трудно да му приписваме авторството на това съобщение, тъй като подобни неща не е писал.

***

Наистина темата за отражението на освободителните борби на българския народ и последните войни срещу Турция в навечерието на освобождението на България в чешкия хумор и сатира не е основната в чешко-българските литературни отношения и не дава цялостна представа за чешката литература, посветена на българското национално освобождение. Тази тема е твърде скромна, но може все пак да даде основа за няколко извода:

Преди всичко това е благодарна тема от историческа гледна точка. Поробените чехи в Австро-Унгария предявяват своите искания най-често по легален път, но са обсъждали със симпатия борбата на българите срещу турците, приветствували са войните, които е трябвало да освободят България, бояли са се от тяхното протакане, сравнявали са положението на фронта и своя живот, представен от живота на чешкия еснаф. Обстоятелството, че литературна обработка на някои факти от критичните години 1877—1878 срещаме в чешкия хумор, свидетелствува за изключителното разпространение на тази тема в Чехия, което говори от своя страна за го-

[32] Národní listy, XVIII, 1878, 17. III; Spisy JN, vol. 24, p. 126.

[33] Вж. F. R o u b. Цит. ст., с. 272; P f a f f. Jan Neruda a východní otázka v l. 1875—1879. — Česká literatura, II, 1954, p. 150; Z. U r b a n. Ohlas bojů za osvobození Bulharska. . ., p. 80.

лемия интерес на чехите към събитията в България и на Балканите. Засиленото славянско съзнание и политическите надежди на чехите изиграват голяма роля и историята нарича това време години на нова вълна на чешкото русофилство.[34]

От литературна гледна точка чешкият хумор и сатира заслужават внимание с оглед на разнообразието и количеството на чешката хумористична литература от онова време. Именно чрез тази литература можем да покажем как дадена тематика е разработена на различни равнища. От една страна, това са непретенциозни вицове, афоризми, пародийни песни и др., поместени в чешките хумористични списания. Сериозно се е писало за тези събития в по-обширни творби и, разбира се, най-сполучлива е прозата на чешките писатели, посветена на тази тематика, сред която фейлетоните на Ян Неруда заемат първо място.

По своето съдържание и цели творбите на хумористичната литература се намират в нейните рамки на различни равнища (в зависимост от читателя, към когото са адресирани). Те не се различават по функциите си от творбите на сериозната литература, посветена на освободителната борба и последните войни срещу Турция в навечерието на българското национално освобождение. Ако Сервац Хелер например рисува събитията на руско-турския фронт, за да информира за конкретното положение там, той запазва тази цел и в хумористичното описание на гостуването и нощното лутане край турския военен лагер. Естествено в хумористичната литература някои функции отслабват в по-голяма или по-малка степен. Става дума преди всичко за нравоучителната функция, която се проявява в някои стихотворения с българска тематика, например в стиховете на Е. Краснохорска от сбирката „На славянския юг“ или в разкази за младежи с балканска и предимно с българска тематика, като разказите на Ф. Й. Андърлик. Но хумористичната литература е твърде близка на читателя, свързана е с неговите мисли и има обикновено формата на непринуден разговор. Това важи както за „редовните“ литературни произведения, така и за хумористичните и сатиричните творби на известни автори.

[34] Вж. Dějiny česko-ruských vztahů nové a nejnovější doby, I. p. 244—254.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ — ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ И ЛИТЕРАТУРАТА. София • 1978

Зденек Урбан

Специфични черти на отзвука на освобождението на България в чешката литература

На обширния и многостранен отзвук в чешката литература на героичната борба на българския народ срещу османското феодално иго и на решителните фази на освобождаването на България от руските войски беше отделено сравнително голямо внимание след Втората световна война.[1] Въпреки че към някои моменти ще бъде необходимо още да се връщаме и с оглед на материала, вече е възможно отговорно да се мине от коментарии на изворите и изясняване на частичните зависимости към по-синтетични заключения, към оценка на причините, характера и функцията на тематиката за освобождението на България в чешкия литературен печат, към първите опити да се определи точно нейната специфичност.

Основна причина за широтата на отзвука и неговата почти винаги прогресивна насока са били без съмнение дълбоките симпатии на чешките народни слоеве към българските народноосвободителни борби, симпатии, които неведнъж са прераствали в сериозни прояви на бойна солидарност и в чиято интензивност по-специално точно през 70-те години се отразява все по-ясно и несъгласието със стремежите на консервативните кръгове на буржоазията да удържи народното движение в Чехия в „границите на закона", спонтанното желание за подобно разрешаване на националния въпрос, към което пристъпва тогава несвободният славянски юг. В това отношение основно е влиянието на идеята за славянска взаимност, в чието схващане тогава — освен подкрепа на угнетяваното чешко самосъзнание — на преден план изпъква по-специално подкрепата на народноосвободителните борби на поробените славянски народи. Живата традиция на народното русофилство и неговата често нескривана противоавстрийска насоченост също са изиграли безспорно значителна роля. Симптоматично е, че в областта на отзвука, който има литературен характер (за разлика,

[1] Вж. Ем. Георгиев. Българи и чехи в епохата на тяхното възраждане. I—II. С., 1946 и 1954; Български образи в славянските литератури. С., 1969; З. Урбан. Из историята на чешко-българските културни връзки. С., 1961. Освен литературата, посочена в тези три труда, вж. също по-късната студия Z d. U r b a n. Ohlas bojů za osvobození Bulharska v díle Jana Nerudy. — Pamiętnik Słowiański, 24, Wroclav—Warszawa—Kraków—Ggańsk, 1974, p. 73—81; Ohlas bojů za osbovození Bulharska v literární tvorbě Svatopluka Čecha. — Ibidem, 25, 1975, p. 117—122.

разбира се, от някои публицистични изявления), в зависимост от военните действия на Русия много пъти срещаме искрено възхищение от силата, храбростта и пожертвователността на руския народ и никога — дори намек за възхищение от царизма.

Освен тези главни подбуди, към които в решаващия период на борбата неведнъж се прибавя и опозицията срещу протурските прояви в политиката на господствуващите кръгове на Австро-Унгария, трябва обаче да се припомнят и някои други причини, които на пръв поглед не са така явно свързани, привидно имат периферен характер и поради това несправедливо се пренебрегват. Като общ знаменател на тези причини може да се означи тогавашната действително твърде висока степен на информираност за събитията в България независимо дали се изразява в журналистически статии или съобщения,[2] в специална литература,[3] в многобройни преводи на български юнашки, хайдушки и исторически народни песни и др.[4] или дори се опира на този опит. Трябва особено да се подчертае, че дори за такъв опит — макар и в различна степен и форми—възможностите не са били никак малко. Наистина като единичен трябва да се отбележи случаят със Сервац Хелер, който е прекарал по-голяма част от Руско-турската война на бойното поле като военен кореспондент на всекидневника „Народни листи". Всички посещения на писатели в България са били краткотрайни, макар че у някои творци (главно Витезслав Халек, Ян Неруда и Сватоплук Чех), както красноречиво показват техните пътни бележки,[5] тези пътешествия са оставили наистина дълбоки впечатления. Не бива да забравяме обаче, че по-специално от края на 50-те години в Чехия (в Прага, а също и в Табор, Писек и другаде) са съществували многобройни приятелски кръгове от революционно ориентирани млади българи-емигранти, които са учели в тукашните средни и висши училища и между които е имало тогава много личности наистина привлекателни (ще посочим поне няколко от най-известните имена — Ангел Кънчев и Иван Драсов, Петър И. Берковски и Стефан Б. Петков, Васил Д. Стоянов и Атанас Т. Илиев, Борис, Мария и Елисавета Горанови). А в тези кръгове — понякога наистина само приятелски или обединени преди всичко по въпросите за обмяна на културни ценности, които често обаче по различен начин подпомагат народноосвободителната борба в България — срещаме почти всички по-забележителни прогресивни представители на чешката литературна общност, като се започне от Божена Немцова и се свърши с

[2] През 1876—1878 г. например повечето прогресивни чешки вестници посвещават на събитията в България системно по-голяма част от информациите от чужбина; значителен брой информации намираме и през по-ранщни периоди.

[3] Спрямо равнището и многостранността на линията, която води от творбите на Добровски, Шафаржик и Челаковски до комплекса от българистични статии в „Научния речник" на Ригер и в произведенията на Иречек, в тогавашния свят с изключение на Русия няма по-изразителни прояви.

[4] За тогавашната популярност на българските народни песни в Чехия пише подробно В. Бехиньова. Народната песен като символ за съдбата на народа. — В: Българо-чешката дружба в литературата на XIX в. С., 1975, с. 36—67. Значителен отзвук още тогава имат и други преводи — от Г. С. Раковски, Л. Каравелов, — споменете на революционера Панайот Хитов.

[5] H. (Vítězslav Hálek). Z Černé vody do srbského Bělehradu. — Národní listy, Praha, 5, 1865, № 295, p. 1; J. Neruda. Bukurešť. — Ibidem, 11, 1871, № 87, p. 1; Sv. Čech. Kus evropského Turecka.—Ibidem, 17, 1877, № 342, p. 1; по-късно (1879) също в очерка „Různí židé", свързан с тридневното пребиваване на писателя в Русе през 1874 г. (Sebrané spisy. VII. Praha, 1909, p. 225—236).

Ян Неруда, Витезслав Халек, Йозеф Вацлав Сладек, Каролина Светла, Адолф Хейдук или Йозеф Холечек. Австрийската полиция например е подозирала, макар че днес вече не е лесно да се прецени в каква степен, че двама чешки писатели в чужбина между другото са изпълнявали ролята на български революционни куриери — Йозеф Вацлав Фрич през 60-те години, когато е пребивавал в Париж, а през 1870 г. Неруда, който тогава е предприел пътуване с научна цел в Югоизточна Европа, при което е посетил Белград, Букурещ и Цариград.

Поради това съвкупността от тези причини в Чехия са повлияли върху литературния отзвук на освобождението на България не само относно правдивостта му, а и спрямо неговата емоционалност. В това отношение за по-голяма част от авторите не може да се изключи влиянието на т. нар. народен съд срещу Карел Сабина (1872), на който този писател е бил уличен от своите колеги (Халек, Неруда, Барак и др.) като агент на австрийската полиция и обществено, безкомпромисно и морално е бил осъден въз основа на случайно намерен донос, писан безспорно от него, и по стечение на обстоятелствата доносът е тъкмо за един от българските студенти в Чехия — В. Д. Стоянов. Що се отнася до степента на интереса към съдбата на България след 1872 г., може да се наблюдава и възмущение от подлостта на постъпката на Сабина, свързано със стремежа да се помогне за измиване на петното от името на чешката писателска общност.

Ще отбележим — без да се стремим да изчерпим цялостно материалите — поне няколко типични примера за литературни прояви, предизвикани от причините, за които говорихме, а именно какви конкретни форми е придобил даденият тематичен кръг. Доколкото е възможно, ще се стремим естествено да подберем примери, най-убедителни в художествено отношение; да се приложи обаче този принцип последователно не е възможно, защото общата картина ще бъде до известна степен опростена.

Ще започнем, на пръв поглед може би доста необичайно и изненадващо, с най-обширния жанр — романите. Разбира се, не само поради това, че в тях събитията от 1877—1878 г. са изобразени най-подробно в чешката литература (нещо повече — изследователите досега неправилно не са им обърнали внимание), а предимно за това, че тъкмо този жанр, макар това да звучи твърде парадоксално, най-изразително е свързан с предвестието на литературното изобразяване — с репортьорските, вестникарските скици. Става дума за две творби на очевидеца, журналист, публицист и писател Сервац Хелер — за „Роман на бойното поле“ (с подзаглавие „Из спомените от последната Руско-турска война“) и за романа „Евгения Иванова“, обнародван за пръв път, когато авторът е вече на 75 години. От описваните събития са минали повече от четири десетилетия.[6]

Двете книги в същност са романи-хроники и в тях преобладава стремежът подробно и точно, документално-репортажно да се изобразяват събитията през Руско-турската война. Белетристичните елементи, макар че представляват и в двете творби свързана линия на действието и често просто изобилствуват от вълнуващи любовни интриги (в „Евгения Иванова“ те имат и шпионски характер), имат само второстепенно, „допълнително“ значение. Хелер за съжаление не е успял да даде хармонично тези две повествувателни равнища дори по отношение на подхода към фактите: докато

[6] S. H e l l e r. Román na bojišti. Praha, 1890, 305 p.; Eugenia Ivanovna. Praha, 1920, 242 p.

първото, документално равнище с редица свои белези, принадлежащи безспорно към успешните предшественици на модерната „литература на факта", е подчертано реалистично, второто е белетристично, патетично, с болезнена склонност към изобразяването на тайнствени, демонични жени — и не веднъж в него се плаща данък на конвулсивността на късния романтизъм.

Съвсем откровено казано, като цяло двата посочени романа нямат трайна стойност и в този смисъл с право са забравени. Същевременно обаче трябва да се подчертае, че между онези страници, в които се описват освободителните боеве (особено влизането на руските войски в Свищов, освобождението на Търново, а в „Роман на бойното поле" освен това героичната плевенска епопея и отбраната на Шипка), или се дават пътни картини на отделни краища на България непосредствено след отзвучаването на последните изстрели (описанието на първите свободни дни в Търново, пътуването по долината на река Янтра и др.), намираме немалко страници, твърде ценни не само по отношение на документалността; те са написани свежо, живо и колоритно и с чест могат да бъдат отнесени към най-хубавите страници на фронтовите записки („Год войны") и романи с тази тематика („Гроза", „Плевна и Шипка", „Вперед"), излезли изпод перото на В. И. Немирович-Данченко.

Въпреки че романите на Хелер в завършен вид са създадени по-късно от времето на събитията през 1877—1878, впечатленията на автора от тогавашна България, общо и в отделни подробности, са запазили напълно спонтанността и правдиво схванатата атмосфера на времето. В тях писателят не е разчитал на паметта си и може би отчасти за удобство, но преди всичко поради стремежа си да даде всичко по-автентично е изхождал от военния си дневник, от фейлетоните и от пътеписите; поправките, които е нанасял в тези текстове (включително съкращенията), са имали само второстепенно значение и са засягали предимно само композицията и стила. Оттук и неизменността, в определен смисъл сковаността на идейния подход, в който и в началото на Първата световна война, когато е създаден романът „Евгения Иванова", ясно личат много белези на обстановката в края на 70-те години; това личи например от заключението на Хелеровото описание за освобождението на Свищов: „Свищов беше свободен, избавен от вековното османско иго, първият отново свободен, пълноправен български град. Начало на обновена независима България. Населението ясно разбираше това и посрещна руските войски с огромно, много трогателно ликуване. Сутринта на следващия ден над града прозвуча отдавна нечуван камбанен звън, какъвто турците никога не търпели, и този звън възвестяваше не само свобода на българския народ, а и ново време за целия Балкански полуостров, нещо повече — ново време за цялото славянство. С преминаването на руските войски през Дунава и завземането на Свищов започват великите времена на политическите преврати, които и досега не са завършили" (цит. съч., с. 140).

Докато под формата на романи — макар и твърде необичайни и не особено сполучливи — в чешката литература е отразена съществена част от протичането на Руско-турската война, от обявяването ѝ до третата битка за Плевен („Евгения Иванова") и след победата на Шипка („Роман на бойното поле"), в областта на новелата срещаме интересно изобразяване на другата страна на медала: интензивността на отзвука на освобождението на България в демократичните слоеве на чешкото общество. Такъв отзвук

е новелата „Плевно“, излязла изпод перото на челната прозаичка Каролина Светла, обнародвана за пръв път през 1880 г. в сп. „Светозар“.[7]

И за тази творба, аналогично на романите на Хелер, са характерни две значително различни равнища на повествуване. Първото дава съгласно с жизнената правда с реалистични художествени средства проявите на симпатии към борбата за свобода на братската славянска страна и големите надежди, възлагани на победата на руското оръжие; при второто равнище, посветено на характеристиката на главните герои и на тяхната съдба, срещаме склонност към недостатъчно мотивирани ефекти, към нефункционално натрупване на тайнствени неща и случайности (това се отнася по-специално за образа на „лудия“ Луциан Матурин и също на „демоничния“ д-р Властислав Бучек. Двете линии, разбира се, не са така противоположни, както у Хелер, тяхната взаимна връзка по същество е значително по-органична. Нетърпеливото очакване на падането на обсадения Плевен тук не е само кулиса, а безспорно ефектна композиционна рамка, която допринася едновременно и за задълбочаване на образите на отделните герои. В това отношение трябва да се подчертае, че Светла с право не възприема отношението на чешкото общество към освобождението на България като съвсем компактно положително течение — да, тя показва, че вълните на искрено въодушевление, макар и различно интензивни, са били характерни тогава за мнозинството от народа, обаче същевременно не забравя остро да критикува противопатриотичните, космополитните настроения на германофилски настроената част на буржоазията, която се страхува от разрастването на влиянието на идеята за славянска взаимност и злорадствува при временни неуспехи на руските войски в първите фази на плевенските боеве (това се отнася по-специално за образа на д-р Бучек).

Освен недостатъците, за които вече споменахме, в новелата „Плевно“ могат да се изтъкнат развлечеността на композицията, книжността на някои диалози и монолози. Решително обаче не може да се отрече искреността ѝ, демократичността на родолюбивия патос, любовта към свободата и, нека подчертаем, убеждението за моралната ценност на обикновения руски човек. Казано с думите на главния герой Ян Сърдечни, у който още повече се долавя най-важната причина за интересите на Светла към избраната тематика: „Плевен падна и стотици хиляди наши братя, които досега стенеха в робство, са освободени с пожертвователността на своите братя. Слава на онези, които със своя живот изкупиха свободата, чсвешкото право, образованието, щастието! Вечна им слава! Голям празник слави днес славянството, величествена победа на човечността“ (цит. съч. ,с. 113).

Най-сериозни успехи в областта на прозата с тематика за освобождението на България са постигнати, разбира се, от Ян Неруда в ,малките форми“ — предимно във фейлетоните. Фейлетони, които у Неруда се характеризират с многотемие и многостилие (без да се изключва и сменяването на сериозни положения с положения шеговити и нападателно-сатирични), така че цикълът статии, свързани с Руско-турската война, не представлява напълно ясно отделящо се органично, единно цяло. Но въпреки твърде честите публицистични пасажи безспорно той принадлежи към кристализирали, художествено насочени прозаични форми. При редица моменти, например при замисляне върху страданията на освободителните

[7] K. S v ě t l á. Sebrané spisy. XXIV. Praha, 1903, p. 5—118.

войски, дори може да се говори за типологична близост (а в цитирания пасаж, разбира се, също за близост по съдържание) на форми, така поетични, каквито са стиховете в проза на Тургенев. („Ние не познаваме истински дори стотна част от мъките, отсъдени на руските войски. . . какви са болките на ранените, когато бликналата топла кръв в миг се превръща в лед, когато върху зеещата рана, върху трептящия оголен нерв свири остър, ядовит вятър! Колко са. . . умиращите от мраз сърца!)“[8]

Материал за фейлетоните Неруда е черпил от най-различни източници — от съобщенията на агенциите по печата и от репортажите на военните дописници, особено от репортажите на приятеля си Хелер, от преводите на народната книжнина и на художествената литература (във фейлетона „Дунав“ той свързва напр. уводния и заключителния мотив с популярния тогава роман на Михаил Чайковски „Кърджалии“). Обаче и там, където — в единични случаи — се касае за пряко заемане на един или друг мотив (например легендата за търновските камбани, която е намерил у Хелер), схващането и оформяването на мотива е съвсем самостоятелно и самобитно. Това убедително ни доказва тъкмо легендата за камбаните, скрити в земята, която така, както я предава Неруда, се превръща от обикновено преразказване в стихотворение в проза, пълно с дълбок лиризъм и увличаща емоционална сила, превръща се безспорно в един от най-ефектните отзвуци на освобождението на България в световната литература. „Четиристотин години са лежали там. Преданието за тях е минавало от поколение на поколение, предание тайно, непроницаемо, пазено с най-вярна любов. И ние също сме чували и сме чели за това предание, но го смятахме за поетично сказание от областта на онези, които летят навсякъде около гробовете и са единствената балсамова люлчина песен за угнетявания народ. И ето идва освободителят — внезапно е смъкнато тайнственото було от четиристотингодишното предание, стражевите духове са отстъпили от съкровището, треперещите ръце на българите поели светите камбани, метнали ги на купола на храма и *за пръв път след четиристотин години* пак пеели българските камбани, пеели химн на приближаващия спасител“ (цит. съч. с. 98).

За това, че със своите фейлетони Неруда, общо взето, по думите на Елишка Краснохорска се е превърнал „почти в най-голям фактор на общественото мнение в Чехия“, е писано много пъти. Този факт трябва особено да се подчертае тъкмо във връзка с цикъла, посветен на Руско-турската война. С този цикъл Неруда значително е повлиял върху читателските и творческите кръгове не само по отношение на обхвата на интересите, а и спрямо неговото насочване, подчертаването на боевата солидарност с народните маси в славянските страни начело с руския народ, от една страна, и критиките на протурските управляващи виенски, берлински и ватикански кръгове, от друга. Голяма заслуга има авторът и за възникването и успешното осъществяване на идеята за демонстративното, ясно изразено противоправителствено тържествено осветление на чешките градове (със запалени свещници, настолни лампи и пъстроцветни лампиони на прозорците) в чест на освобождението на Плевен. Тази акция е направила много дълбоко впечатление също и на младия Алоис Ирасек.[9]

[8] J. Neruda. Spisy. XXVIII. Praha, 1962, p. 262; И. С. Тургенев. Собрание сочинений. X. М., 1962, с. 49—50.

[9] A. Jirásek. Z mých pamětí. — Zvon, Praha, 12, 1962, № 33, p. 518.

Докато Неруда несъмнено е сочен с право за главен изразител на чешката проза във връзка с дадената тематика, не е възможно така ясно да се отговори на въпроса, дали в поезията такъв изразител е била Елишка Краснохорска, както се съди досега. Наистина с искреността и непосредствеността на своето въодушевление — да, със системния интерес към съдбата на поробена България, който също както при Неруда датира още от преди пламването на Руско-турската война — също. Същевременно обаче за съжаление трябва да се каже, че немалко стихотворения, посветени от авторката на българската проблематика, събрани в обширната лироепична сбирка „Към славянския юг“[10], страдат чувствително от неубедителна риторичност и конвулсивност, тромавост на израза; те са доста далеч по внушителност от погледа на Неруда. За противоречието между високите цели, които си е поставила Краснохорска, и тяхното реализиране тя сама си е давала сметка и е изразила това със забележителна откровеност в писмо до Ярослав Врхлицки и във възпоменателната книга „Какво донесоха годините“: „Знаех, че моята книга „Към славянския юг“ няма литературно значение в строго естетически и критически смисъл, но я обичах, защото израсна от сърцето ми.“[11]

Това самокритично мнение, в първата си част, разбира се, преувеличено и твърде строго, е по своето заключение според мене същевременно главен ключ за справедливо преценяване на противоположните положителни страни на творческото дело на писателката. Непоколебимата вярност към родолюбивата и демократична позиция, истинският стремеж към свободата на собствения народ и на всички други славянски народи, непосредствената и дълбока вътрешна заинтересованост към изобразяваните събития са черти, които при четене на стихотворенията заглушават смущаващото впечатление от формалните недостатъци. Това важи главно за лириката, в която и днес намираме много вълнуващи места, независимо дали са посветени на страданията на българския народ под османско иго („Балканска роза“) или на значението на жертвите на руския войник — освободител („Мужик“, „На балканската височина“, „Една целувка“). По време на своето възникване и епичните опити привличат с колоритното съдържание и с актуалността си сравнително доста широк кръг читатели („Българска Коледа“, „Благодарност“). Те са силни там, където се стремят да продължат творчески традициите на българските епични (хайдушки) народни песни, особено първата от посочените творби.

Обаче по проникновение на поетичното виждане, преди всичко по свежест и богата символичност на образите Сватоплук Чех значително надминава Краснохорска, макар че по количество българската тематика в поезията му е представена по-скромно (а самостоятелно в същност едва през 1887 г., когато в спомените той отдава почит на жертвите на турския терор със стихотворението за братя Миладинови).

Два основни символични образа са свързани у Чех със съдбата на България през 70-те години — ханджар и орел. Ханджарът като образ, който по вътрешен смисъл напомня любимия кинжал на Пушкин или на Лермонтов, в духа на чешките представи е най-употребяваното оръжие на южнославянските хайдути и въстаници — в едноименното стихотворение

---

[10] E. Krásnohorská. K slovanskému jihu. Praha, 1880, 244 p.
[11] E. Pechová-Krásnohorská. Co přinesla léta. I. Praha, 1928, p. 76.

на автора[12], което изразява едно мечтано видение на народноосвободителните борби на поробените южни славяни, ханджарът става символ за значението на въоръжения, революционния път към политическа свобода, на възхищението от героичността на народа от Черна гора, Босна, Херцеговина и България. Вторият образ, представляващ „сивият орел на Балканите", седящ неподвижно на купола на джамията, е схващан от Чех като символ на непобедимата, скрита сила, която от столетия чака решителния момент за нападение; с него се срещаме пак във връзка с целия борещ се славянски юг в стихотворението „Орелът на Балканите" (цит. съч., II, с. 153); след това този образ под впечатлението на победата на руското оръжие над османските поробители постепенно прераства във визионерското стихотворение „Зимна нощ" в „Белият орел на славянството", който „криле за полет разперва" като предвестие и обещание за мечтаната свобода и за поробения чешки народ. А в пряка връзка с Руско-турската война се среща на няколко места в обширния епос „Славия", където авторът освен другото с голяма щастлива поетическа инвенция говори за България като за земя, в която неотдавна „руските сърца с пурпурна влага / са оросили пищните рози на Казанлък" (цит. съч., VII, Прага, 1901, с. 253).

Във връзка с отзвука на решителните фази на боевете за свободата на България в чешката поезия биха могли да се посочат още много примери от творчеството на Йозеф Вацлав Сладек, който тогава в стихотворението „Напред" се обръща към руските войски с характерен призив „. . . За свобода на всички хора / напред деца!"[13], на Ярослав Връхлицки, Рудолф Покорни, но също и на авторите — епигони или полудилетанти — Йозеф Боубела, Франтишек Вислоужил, Ярослав Косина и др.[14] За разлика от поезията на Краснохорска или на Чех тук става дума предимно (с изключение на Боубела и отчасти на Сладек) само за отделни стихотворения, и то написани по даден повод. Те подчертават широтата на интересите към България (например цитираното стихотворение на Покорни „Терсана" е един от първите опити в световен мащаб за художествено претворяване на съдбата на творците на „сб. Български народни песни" — братя Миладинови) и преди всичко, разбира се, към бурния подем на русофилската вълна, към радостта от победата на славянското оръжие, у Боубела съпроводена и със зов, отправен към чешкия народ; в същност за истинска зрелост, наситеност и ударност на израза може да се говори само при Сладек.

За това, колко дълбоко и трайно преживяване е била тогава Руско-турската война, говори красноречиво не само фактът, че Хелер е почувствувал нужда да се върне отново към нея с романа „Евгения Иванова" в общи черти след четири десетилетия, но и мемоарната литература. От сбитата формулировка на Йозеф Томайер през 1902 г., че тогава чешките прогресивни кръгове „кипяхме стар и млад в общо въодушевление"[15], тук се извива богата и разнородна, обаче по основната си нагласа единна линия към подробните спомени на Ирасек, пълни с искрено увлечение и до-

[12] Sv. Čech. Sebrané spisy. II. Praha, 1899, p. 164—167.
[13] J. V. Sládek. Jiskry na moři. Praha, 1880, p. 84.
[14] Без избор ще посоча — доколкото не се касае за творби от досегашната литература, чиято тема е известна: R. Pokorný. Básně. Praha, 1877, p. 65—67; J. Boubela. Bratřím na Balkánu. Kytice (Ruch, 3). Praha, 1876, p. 12—13; J. Dubský (František Vysloužil). Naděje. Zora. 2. Praha, 1878, p. 2; J. Skalinský (Jaroslav Kosina). Bratřím na východě. — Podřipan, 9, Roudnice, 1878, № 9, p. 1; etc.
[15] R. E. Jamot (J. Thomayer). Po různých stezkách. Praha, 1902, p. 23.

стойни за удивление и затова, че въпреки изминалите 35 години са свежи, което убедително ни показва вече тяхното начало: „Жадно, с трескаво напрежение очаквахме и следяхме съобщенията от руско-турското бойно поле. Спомням си с каква радост посрещнахме новината, че русите са преминали Дунава (беше през юни 1877), че Гурко е преминал Балкана и е превзел Казанлък (през юли), че русите са обсадили прохода „Шипка", който нападнали от юг и от север. А тази Шипка! Колко грижи ни създаде, колко безпокойства, когато идваха съобщенията за жестоките боеве в този проход, когато немного големите войски на русите и българските доброволци (6000) отблъскваха нападенията на Сюлейман паша, който настъпваше с 30 000 души. Колко ни вълнуваха съобщенията на виенските вестници, че Шипка сигурно ще падне, колко ни възмущаваше тяхната злобна радост от това" (цит. съч., с. 517). Ето защо неслучайно трайността на преживяното може да се докаже и с интересен пример из областта на поезията: 73-годишният Адолф Хейдук изповядва тогавашните си впечатления през 1908 г. с многострофния „Поздрав до българите"[16], в който симптоматично нарича Шипка „славянски Термопили" и в който по време, когато българската буржоазия се стреми да намали или направо да отрече важността на народноосвободителните борби, се присъединява към завета на Стефан Караджа и Хаджи Димитър, Левски и Ботев, Бенковски, Волов, Каблешков и героичните опълченци.

С отзвука за освобождението на България е свързан също забележителният и бързонарастващ интерес към българската литература в Чехия, особено към творбите, свързани с борбите през 70-те години, предимно към творбите на Вазов и Ботев. Това обаче е проблематика, която неотдавна вече беше подробно изяснена.[17]

[16] A. Heyduk. Pozdrav Bulharům. — In: Bulharsko slovem i obrazem. I. Kutná Hora, 1908, p. 7—10.

[17] Д. Хронкова. Начало на проникване на творбите на Иван Вазов в Чехия. — В: Българо-чешката дружба в литературата на XIX в. С., 1975, с. 145—168; З д. Урбан. Отношение към личността и литературното творчество на Христо Ботев в Чехия. — Пак там, с. 125—143.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ — ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ И ЛИТЕРАТУРАТА. София . 1978

Родика Флореа

Бележки, спомени, записки и писма на румънски бойци, участвували в Руско-турската война през 1877—1878 г.

Когато през 1893 г. се появява книгата „Спомени и епизоди от войната за независимост“[1] — една от първите от този род и сигнал за появяването на богата серия от подобни книги, — авторът ѝ капитан ветеран Михаил Димитреску уточняваше ролята на мемоарната литература и на всички близки до нея литературни видове, като например писмата, спомените с историческо съдържание, специален вид есета. Тези материали, които не могат да бъдат изоставени при ретроспективен преглед, допринасят за изграждането на цялостния образ на епохата, за попълването на историята и на културно-литературната картина във връзка с едно събитие, решително за съществуването на един народ, в случая румънския — извоюване на националната независимост.

Димитреску смята, че неговата книга няма друга заслуга освен тази, че е стимул за написването на други трудове от хора, „по-компетентни“ от него, които, като изложат писмено своите спомени от участието си във войната, ще „попълнят историческите данни за тази героична война, на която ние, румънците, дължим всичко онова, което представляваме днес като нация“. Онези, които пишат такива спомени, имат пълното съзнание за хибридния характер на техните книги, които се намират някъде между белетристиката и личния дневник и са интересни преди всичко, ако не и изключително, като документални извори. Поради това всеки автор се чувствува задължен да се позове на смекчаващи обстоятелства, като апелира за нюансирано разбиране на разказаното и на доброто желание на читателите.

„Ти, любими другарю, някога си носил сабя и днес държиш перото — обръща се Димитреску към поета Йоан Неницеску в увода на своята книга, — ето защо не намирам по-удобен случай да се обърна към тебе, който като офицер от 13-и пехотен полк взе участие заедно с мене в борбата на румънската войска за независимост, ти, който също като мене беше ранен при Гривица, който можеш да погледнеш по-благосклонно от един *цивилен литератор* на книгата на един войник от миналото.“ Като

[1] М. Димитреску. Amintiri şi episoade din resbelul pentru independentă (с преглед върху развитието на румънската войска от 1859 г. насам). Букурещ, 1893.

моли Неницеску да напише предговора към книгата му — нещо, което той прави чрез писмо-отговор, — Димитреску подчертава автентичния, субективен, нелитературен характер на своите спомени. „Моля те обаче да не забравяш, че аз *не съм писател,* а съм слушал един вътрешен глас, когато съм си писал спомените така, както съм ги написал."

Предговорът, написан от Неницеску, е патриотично възкресяване на спомени, пропити със здрав хумор — със или без намерение да хвали автора, той подчертава едно качество, характерно за най-голямата част от подобни книги, написани от неспециалисти литератори — отсъствие на изкуственост. „Ние, които сме свикнали повече от тебе да си служим с перото — пише Неницеску, — вкусваме с неизказано удоволствие необработеното и немайсторско писане на онези, които не са свикнали с това. Сам Караджале признава в „Йон" — хроника, излязла във в. „Ероса"[2], — че е чел с особено удоволствие „простия и извънредно интересен разказ за героичните събития, станали оттатък река Дунав", дело на ветерана капитан Михаил Димитреску. Като уточнява, че не става дума за произведение на изкуството, Караджале цени „богатството от епизоди", „простотата на изображението", „без реторична натрупаност, без декламативност", едно повествуване, „изключително интересно", което „ни увлича и ни завладява не чрез *как,* а чрез *какво,* което означава и истински патриотични чувства".

Изложението за военния поход от 1877 г., което Димитреску започва с деня на мобилизацията, с възстановяването на маршрута на военните части и с развитието на боевете, в които участвува 8-и пехотен полк, е предадено в книгата на говорим език. Става дума в същност за фронтов дневник, писан след събитията, в който се дават обстойно, с изключителна точност данни, военни информации, подробности, някои от тях живописни, отнасящи се до живота по време на похода, до атмосферата във военните подвижни болници, до времето и до околната среда — всичко съобщено твърде монотонно направо, с кратки, елиптични изречения, изпъстрени тук-там с удивителни и въпросителни знаци. И въпреки положителната оценка, която им дава публично Караджале, военните спомени на капитан Димитреску са доста бледи, трудно задържат вниманието на обикновения читател, но са изключително полезни от информативна гледточка.

Към края на XIX и началото на XX в. често се печатат книги с военни мемоари, чиито автори са бойци, взели участие в боевете при Гривица, Плевен, Оряхово, Видин и Смърдан. Това явление е симетрично на появилата се масово белетристична проза на тема войната от 1877 г. — скици, разкази, повести, романи. Тази симетрия може да изглежда парадоксална. Ако прозата предполага и включва размишление, яснота, пресейване на впечатленията, усилие за съсредоточаване и за подбор, изключвайки импровизацията и спонтанността, военните спомени, които следят строго плановете и детайлите на борбата, напротив, изискват свежи и остри наблюдения. Един фронтов дневник, написан от участник във войната след 2—3 десетилетия от завършването ѝ, е вече парадокс. Само че тези книги със записки са или писани през войната и са обнародвани по-късно, или в повечето случаи са привидно някакви всекидневни бележки, а в същност

[2] Ероса, 7 дек. 1896.

са репортьорски наблюдения и изповеди на участник, които се съчетават с усилието да ги свърже тясно с вечно хуманните проблеми и с пледоарията в полза на справедливостта на една обща кауза, която принадлежи на цял народ. Чрез това преплитане на документ и творчество, на точно излагане на спомени и на изтъкване на главното значение на главен исторически момент — процес, на който му е необходимо известно разстояние от време — мемоаристиката става, ако невинаги съставна част, то близък до белетристиката вид и особено богат и необходим за нея информационен източник.

Много от тези книги със спомени от войната са безцветни, излагайки предимно детайли на военната тактика и стратегия. По-голям брой от тях имат обаче подчертан литературен характер, забелязан с изненада от някои значителни писатели и литературни критици на епохата. Видяхме вечно строгия, хаплив и неотстъпчив Караджале — безпощаден срещу изкуствеността и лъжата, — ценейки у Димитреску искреността, естествеността, убедителността. Няколко години преди издаването на спомените на Димитреску, през 1891 г., сержантът Щ. Джорджеску беше вече обнародвал в отделна книга такива спомени. Книгата, озаглавена „Спомени от времето на войната за независимост. 1877—1878“,[3] е първата книга, която привлича доброжелателното внимание на Караджале. Като пише за нея, той заявява, че е бил учуден от някои качества на тази книга, каквито би желал да открива често в литературата на времето — „естествения стил, абсолютно лишен от претенции и фалшива изкуственост“, — и препоръчва да бъде четен от любителите на „ясни произведения, а не стъкмени“, „пълни с искрен ентусиазъм страници и с истински румънски хумор“.[4] Авторът на книгата е постоянно привличан от литературата. Той публикува и стихове и пиеси за селски и ученически театри, както и други книги със спомени, между които „Из спомените на един дезертьор. Епизод от войната за независимост, 1877 г.“[5].

Интересни, що се отнася до душевното състояние на войниците, високия им дух, възхвалата на храбростта и жертвоготовността, спомените на Джорджеску предизвикват любопитство и с това, че принадлежат на бивш доброволец, почти дете през войната — едва 16-годишен. Като подчертава, че няма намерение „да пише история на войната от 1877—1878 г.“, нито пък да издава „кой знае какво литературно произведение“ (предпазливото предупреждение на общественото мнение, за да се предотвратят възможните оспорвания на стойността на книгите им, е обща тактика у авторите на тези спомени) и че няма „претенцията да получи премия от академията“ (Джорджеску предава все пак книгата си на академията през 1893 г., но въпреки благоприятния отзив тя не е приета), авторът изказва желание да разкаже факти от войната, в която е участвувал — бил е зачислен към „конната батарея“ на Първи артилерийски полк. Различавайки се от монотонното и безцветно изложение на Димитреску, спомените на Джорджеску (след войната Джорджеску става печатарски работник, който обича и познава литературата) имат по-голям допир с белетристиката. Авторът използува почти непрекъснато диалога и като средство за изложение на припомняните факти, и в създаването на физически и психически образи

[3] Щ. Джорджеску. Memorii din timpul războiului pentru independanţă 1877—78. Букурещ, 1891.

[4] Moĭtul român, № 40, 30 юни 1893, с. 6.

[5] Щ. Джорджеску. Din memoriile unui dezertor. Букурещ, 1892.

на бивши другари по оръжие. Забелязват се наклонност към долавяне на живописни подробности, шегобийство, честа автоирония и особено страст към подтекста, неприкрито афективно изказване за или против дребни или важни случки, в които участвува. Неблагоприятните мнения — когато ги има — са съобщени направо, просто, авторът не усвоява тактиката на спасение в патриотарски шаблони. Стилът му е свеж, оцветен — не прекалено — с народни изрази, пословици, поговорки. Рядко си служи с по едно сравнение, което издава историческите и литературните му познания, усвоени след войната от автора-печатар, като например картината на румънските кавалеристи в атака: „Струва ми се, че виждам храбреците на Влад Цепеш[6] в боя при Търговище, спускащи се към турския лагер, за да отвлекат султан Мехмед из заобикалящите го турци." Все благодарение на натрупаните по-късно знания се дължат някои литературни асоциации. Вълнението, породено от завръщането в родината му, предизвиква емоции и използуване на тематико-афективни синоними, взети от литературата, която му е позната. „Другите, колкото и да напрягат въображението си, не могат да познаят вълнението, което те обхваща, когато отново видиш отечеството, в което за първи път си видял светлината след безкрайни страдания." В подобно душевно разположение трябва да е бил поетът Георге Крецеану, когато е писал безсмъртните си стихове: „Хлябът, колкото и лош да е, той все по-сладък е в моята родина."

Първата книга спомени претърпява няколко издания в късо време и при всяко ново издание авторът повтаря призива си към бивши другари по оръжие да му помогнат с разкази и впечатления от войната, подчертавайки, че предпочита ръкописи от „ниски чинове" и войници. „Твърде желателно е — казва Джорджеску — описаните факти да отговарят на истината."

Появата на книги със спомени, които възкресяват Руско-турската война, обхваща повече от три десетилетия — откъм началото на XX в. до 1927 г., когато се празнува половин век от Освобождението. Макар полезен и интересен документален извор за изследванията с исторически характер, не всички тези книги имат що-годе връзка с литературата. Предназначен за офицерите, „за да опознаят интимния живот на един батальон през време на поход", трудът на генерал Н. Стойка[7] „Спомени от войната за независимост" е лишен от всякакви литературни качества, а честите етнографски и исторически информации за българския народ или описанието на едно бойно поле в грозни, апокалиптични цветове са само доказателство за остра нюансирана наблюдателност.

В същата категория влизат „Спомени от войната за независимост от 1877—1878 г." на полковник Г. Ем. Лупашку[8] или военното изследване „Румънско-руско-турската война от 1877 г. на полковник И. Манулеску"[9].

Има обаче други подобни мемоарни опити, които завладяват вниманието чрез хубавия си разказ, забелязани и препоръчани на читателите от литератори. През 1910 г. Михаил Драгомиреску пише предговор към

---

[6] Влад Цепеш, румънски владетел (1436—1442; 1443—1447).

[7] Н. Стойка. Amintiri din războiul independentei. Букурещ, 1911 (отпечатък от сп. „Revista artileriei").

[8] Г. Ем. Лупашку. Amintiri din războiul independentei 1877—78. Букурещ, 1915.

[9] И. Манулеску. Războiul româno-ruso-turc din 1877. Букурещ, 1921.

книгата „Спомени от войната от 1877—1878 г.“ на полковник К. В. Къплеску[10] и подчертава достоверността и искреността на изложените факти, липсата на тенденции за „преиначаване на истината“. „Това са най-сполучливите военни спомени от написаните досега на румънски език“ — заявява Драгомиреску. Критичната оценка, разбира се, е много категорична. Съпоставянето на топлото, естествено и живо възкресяване на спомените с белетристиката, направено от Къплеску, има наистина пълно покритие. В същност и самият автор, замисляйки труда си като дълго писмо, предупреждава „любимия приятел“ да не се надява, че ще засегне някакви специални проблеми, свързани с тактиката и стратегията, а че ще трябва да се задоволи да научи за някои случки и епизоди от „преживяното тогава с всички мъки, разочарования и проблясъци на надежда“, т. е. точно това, което съставя оригиналното и привлекателното в тези спомени. Както и други автори на подобни мемоари — офицери и бивши участници във военните операции, — Къплеску не забравя да уведоми читателя, че не е писател по професия — предупреждение в смисъл на captatio benevolentiae: „Чувствувам се задължен да те помоля да си снизходителен към мене — започва церемониално извиненията си полковник Къплеску, — що се отнася до стила ми — малко разнищен — и особено до правописа, който можеш да промениш, както си искаш, защото аз се промених доста много от момента, в който моят даскал сложи калема в ръката ми.“ Оправданията са все пак съзнателно кокетство, защото стилът е плавен, добър от граматична гледна точка и доста обработен, не съдържа белези на народния език. Това е стил на човек, свикнал да пише, който наблюдава и обработва езика и стила си. Спомените се отнасят до живота на 8-и конен полк през време на поход. Нерядко описанието на събитията, на сраженията и на победите при Гривица, Смърдан и Видин се прекъсва от лирични отклонения и пейзажни описания. Чувствителен към природните картини, Къплеску използува експресивни метафори за съобщаване на впечатленията си. Например при един завой на пътя Белоградчик му се струва цяла планина „като буца захар без връх“. Грамадните скали му изглеждат „свързани помежду си със стоманата на вековете“. Настръхва пред мрачния изглед на гори от смърч, а в мъглата, припаднала над Смърдан, вижда „саван, който обвива небето и земята“. Шумът, предизвикан от топовните гърмежи и пушечните изстрели, му звучи като „страшен тъпан и удари в решета“. Метафорите не са нови, но използувани внимателно, оцветяват текста само толкова, колкото да удостоверят литературните домогвания и склонности на автора и колкото да придадат дискретен и неясен характер на поема. „Размотаването“ на спомените на един бивш боец в тази „книга на мислите на онова неспокойно и героично минало“, написана „със златните букви на младостта“, е смятана от автора като негов най-ценен духовен влог. „Изповядвам ти, драги приятелю — завършва Къплеску спомените си, — че ти разказах всичко, което съм имал най-хубаво за разказване от моя живот.“

Книгата „Спомени от войната за независимост“, написана от д-р Сабин[11], през време на войната студент по медицина, доброволец, подчинен

[10] К. В. Къплеску. Amintiri din războiul 1877—78. Букурещ, 1910.
[11] Г. Сабин. Amintiri din războiul independentei. Букурещ, 1912.

на генерал Карол Давила[12], започва под форма на предговор с едно писмо на Делавранча[13], който поздравява автора за неговата благородна и лишена от интереси цел, а именно да възстанови отчасти със „суровостта на самата реалност“ — т. е. без деформираща възторженост и без оперетна веселост — „като верен свидетел на случилото се“ и с „бодрост и естественост“ „героичната трагедия на Румъния“.

През време на войната мнозина от писателите, между които на първо място Александри, изнасят сказки, участвуват в спектакли, рецитирайки свои стихотворения или ги издават в отделни брошури, за да се съберат фондове за екипиране на войската, за обзавеждане на походните болници или за подпомагане на ранените. Що се отнася до книгата на д-р Сабин, практичната и филантропичната ѝ цел е свързана с култа към героите. Намерението на автора е да съдействува със събраните от продажбата на книгата си пари за издигане паметник в Рымникул Вълча в памет на 200 войници от този град, паднали по българските полета.

Мислейки още от самото начало да не се занимава с „технически военни въпроси, тъй като е некомпетентен“, авторът взема старо тефтерче с бележки от фронта, които сега разширява със спомени, възможност за което му дава разстоянието от три десетилетия. Въпреки оправданията на нелитератора спомените на д-р Сабин завладяват без никаква трудност вниманието и интереса на читателя, тъй като авторът показва остро наблюдателно чувство, комбинирано с усет. Истинската му любов към простия войник, здравият хумор, хубаво изградените портрети на някои другари по оръжие, между които портретът на генерал Давила, изтъкването на най-знаменателните страни от живота по време на санитарен поход се редят върху фона на трагично-героичната действителност на войната. Страниците на книгата са оживени от подробности, разказани с трепет, като подробността за смъртта, дошла още при първото му участие в боя, на ефрейтора Пастиа, юноша-доброволец, който отблъсква с гордост и упоритост покровителството на началството си, което иска да го задържи далеч от огъня на първата линия, или подробностите в портрети, например като неуместните разгневявания на Давила — повърхностен гняв, който прикрива изключително благородна душа, у когото коректността се преплита с човеколюбието. На спомените на д-р Сибин не липсват въодушевление и разказвателна сочност. Сръчността в портретирането, добрата дозировка на набляганото, отбягването на силно театралното и нереалното допълват неизбежната стилистична неумелост, подчертаването понякога на мелодраматичната страна на нещата, уморителното по някой път раздробяване на разказвателната нишка. В никакъв случай поръчителството на Делавранча не показва липса на предпазливост, дори и ако литературните претенции, недекларирани или несъзнателни домогвания на д-р Сибин, са се осъществили в една-единствена книга.

Много други книги със спомени и бележки от Руско-турската война, появили се една след друга от края на XIX до края на първата четвърт на XX в., се причисляват към тази особена по своята специфика литература, близка до репортажа, понякога вдъхновена, която допълва общата картина.

[12] К. Давила (1828—1884), румънски лекар от френски произход, който организира военносанитарната служба в Румъния.

[13] Барбу Делавранча (1858—1918), румънски писател критически реалист, член на Румънската академия.

Между тези книги е „Мемоари, които да послужат за историята на войната за независимост“ на генерал И. Котруц[14], който подчертава в предговора към книгата си, както и другите мемоаристи, факта, че разказва само за онези събития, в които сам е участвувал: „Моля всички да вярват — излага авторът умишлено обективно становище — че не съм искал нито да хваля, нито да критикувам някого; единственото ми желание е било да разкажа случките така, както те станаха пред очите ми, без да лаская никого.“ Спомените на Котруц са полезни за пресъздаване на военната атмосфера и за различни биографични и информативни подробности.

Генерал Александру Фълкояну посвещава книгата си „Спомени от румънско-турската война от 1877—1878 г.“[15] на Трети артилерийски полк. Книгата, която в същност е дневник от фронта, суха, без нищо литературно в нея, със съвестно означаване на придвижването на военните части, на боевата схема, на разпределението на командирите, е обнародвана от сина на автора в памет на неговия баща „като благочестиво задължение на признателност“. Обаче спомените са били публикувани преди това от самия автор във в. „Ecoul armatei“ през 1899 г. и в „История на 3-и артилерийски полк“. Фълкояну съзнава документалната полезност на своите записки, които смята, че са в състояние да задържат вниманието на читателя, желаещ да запълни времето си с приятно и същевременно поучително четиво. „Издаването на тези спомени, както посочва и самото заглавие — заявява авторът, — няма други претенции освен да послужи за опресняване на спомените от времето на паметната война, за възпоминание на героите, които и днес още са живи, както и като пример за днешните и бъдещите поколения, а също и за забава и почивка в спокойни часове на онзи, който би взел книга в ръка. Също така може да бъде полезна и на онзи, който някой ден би се решил да напише монументално произведение със заглавие „Разказ за войната за независимост“ съвършено безпристрастно и пълно.“ Мнимото отсъствие на претенции на Фълкояну е в същност горделива самооценка в качеството си на автор. Тук не става дума за литературни амбиции, стилът е сух, стегнат, изброяващ, статистичен, тук-там украсен с обикновени епитети — *жив* огън, *стихийна* атака, *смела* маневра, *енергично* командуване и др. Един-единствен хубав, емоционален епизод за един руски офицер, загубил своите, скачайки в редута заедно с румънските пехотинци, освежава сухите страници.

Майор Григоре Йонеску редактира и обнародва „Военен дневник на полка „Стефан Велики“[16]. Той посвещава книгата си на „героите, паднали при Гривица, Плевен (1877—1878)“. Става дума за славния 13-и пехотен полк (познат под името Regimentul 13 dorobanti), възпят в стиховете на всички поети по време на войната. Този дневник е интересен не поради разказаните в него факти, които в същност са непълни и се ограничават с изброяване на дневния ред и с информации, отнасящи се до придвижването на военни части, а поради смесения си характер. Страниците, изпълнени с военни факти и документи, се редуват с възпроизвеждането на някои

---

[14] И. Котруц. Memoriul pentru a servi la istoria războiului independentei. Букурещ, 1893.

[15] Ал. М. Фълкояну. Amintiri dinnrăzboiul romă no-turc din 1877—78. Букурещ, 1912.

[16] Г. Йонеску. Jurnalul de război al Regimentului „Stefan cel Mare“. Яш, 1920—1921.

стихове, посветени на румънските пехотинци и прославяйки храбростта им в боевете при Гривица. По този начин дневникът получава по-особен характер — превръща се и в сборник със стихотворения, обхващащ „Penes „Curcanul“ и „Sergentul“ от В. Александри, „Coloana de atac“ от Г. Кошбук, стихотворения без заглавие на незначителния военен поет Карол Скорб, „Cornistul de la Grivita“, Invocare“, както и „Dedicatie Regimentului al 13-lea Dorobanţi“ от И. Неницеску, поет, зачислен към този полк, който беше участвувал в атаката от 27 август и беше ранен в атаката от 30 август 1877 г.

Едно от произведенията на доброволеца Г. Калмуцки[17] „Епизоди от войната от 1877—1878 г.“ (между другите произведения Калмуцки беше публикувал и „Герои, паднали през 1877—1878 г. Биография, придружена с ликовете им“)[18] е също сборник от разкази и спомени на бивши бойци, които приветствуват 13-и пехотен полк. Мемоарните епизоди са представени тук под формата на отделни скици с различни и знаменателни заглавия, като „Sete de sînge pagînesc“ (разказ за храброто дело на група войници, които, посрещайки с риск на живота си дъжда от куршуми, за да могат да стигнат до един кладенец, утоляват жаждата си, но не и жаждата за бой с врага), „Unde ne retragem“ (спира се върху героизма на войника, ненасилван от никого, който знае, че при атака няма друго направление освен „напред“ към победа над врага), „Rătăcirea drapelului“ (канонизиране на знамего-символ), „Primul rănit“ (припомня за трагичната смърт на юношата-доброволец Йон Пастиа). Всички са реални случки, нито една от тях не е нова, всяка поотделно се е разпространявала през съответната епоха. Събирачът ги е взел или от печата през 1877—1878 г., включително и от репортажите на чуждите кореспонденти, поместени в румънски вестници, или от произведенията на Г. Кошбук „Povestea unei coroane de otel“ и „Războiul nostru pentru neatîrnare“. Дори ако става дума за точно предаване на събития, разказани вече веднъж, епизодите от книгата на Калмуцки очевидно са преработени от една-единствена ръка и са третирани по формулата — парабола — с ясно демонстративни намерения.

В същата година, в която излиза книгата на Калмуцки (1927), значи половин век след войната, буковинянинът Партений Сиретяну обнародва „Спомени от войната за независимост и други неща от моето минало, 1877—1927 г.“[19], извънредно интересни за пресъздаване атмосферата на националния кипеж от 1877 г., когато румънците от всички страни дават доказателство за братска обич помежду си, като солидарни и съзнателни си сътрудничат и се ангажират в защита на общата кауза. Покрай големия брой доброволци от всички краища на Румъния ученици от Буковина, която тогава се намира под австроунгарска окупация, преминават границата и идват, за да застанат под румънско знаме. Между доброволците се намира и Сиретяну, тогава ученик в пети клас на гимназията, временно разпределен при топчиите, но изпратен с другите свои колеги обратно при родителите си поради малолетност. В книгата на Сиретяну, написана живо

[17] Г. Калмуцки. Episoade din campania războiului 1877—78. Яш, 1927. Според спомените и разказите на повечето живи герои. Предхождан от един епизод от войната на Наполеон.

[18] Г. Калмуцки. Eroii morti 1877—78. Biografia însotită de figurile lor. Яш.

[19] П. Сиретяну. Amintiri din războiul pentru indepentă şi altele din trecutul meu, 1877—1927. Черновиц, 1927.

и старателно, спомените, които се отнасят за войната от 1877 г., обхващат обаче малко страници.

Изцяло посветена на тези спомени е книгата „Souvenirs d'un volontaire de l'Armée Roumaine (Plevna, 1877)“[20], написана от Жан Лаховари — баща на принцеса Марта Бибеску, която пък написва предговора ѝ. Лаховари отпечатва през 1912 г. спомени и впечатления под заглавие „La passage du Danube, 1877“, в „La Journal des débats“. Спомените, написани на народен език, имат за цел, както подчертава Бибеску в предговора, да допринесат за запознаването в чужбина с румънската действителност. Те са изпъстрени с най-различни сведения за Румъния. Интересна е в заключението теорията за справедливи и несправедливи войни, като войната от 1877 г. е включена между онези, които ще фигурират в историята между спасителните за прогреса и цивилизацията войни.

Страниците от „Фронтов вестник“ на генерал Александру Чернат, обнародвани наскоро[21] без никакви литературни намерения, все пак имат естественото очарование на спонтанните записки, несръчно написани, без пунктуация, непоследователни: „Тогава царят стана прав и като удари с юмрук в масата, каза или Плевен ще бъде превзет, или костите ми ще останат тук, и като се обърна към мене, ми благодари за куража и искреността, с която изказах мнението си.“ Някои от редовете на Чернат бяха преписани без изменение в романи, изградени върху темата на войната, както постъпва умишлено Дуилиу Замфиреску в третия том на книгата на Комънещените — „În război“.

Без да е възнамерявал да печата някакви спомени, генерал Ал. Кандиано Попеску — интересна и противоречива личност — създава от своята обширна „Istorie critica“, озаглавена „Razboiul neatîrnării. Asaltul şi luarea redutei Grivita“[22], мемоари. Неговата книга продължава да представлява интерес за литературата с това, че е история siu-generis. Попеску е бил адвокат, публицист и човек с поетични наклонности, автор на триумфални маршове, събрани в „Родина“[23], и на „Войнишки речи“[24], издадени в един том, чието посвещение е истинска клетва за вярност към най-предпочитаната от неговите професионални наклонности: „С душата си съм ги почувствувал, с думи съм ги издумал тези войнишки речи: но ти, румънска войско, си ме вдъхновила и затова на теб ги посвещавам, скъпа и непоколебима страст на моя живот.“ Историческите ретроспективи или съобщенията, които се отнасят до боевете при Гривица, отбягват сухата точност на изброяването на данни и Попеску редува поетичните параграфи за възвеличаване на идеята за любов към отечеството с пресъздаване на живи диалози между войниците и с буйна полемика, която има за цел, както заявява авторът, възстановяване на историческата истина. Благодарение на своя смесен литературно-исторически характер „Istioria critică“ на Попеску буди по-широк интерес, засягайки и сферата на белетристичната литература. Авторът се старае да намери за всяко изречение цветисти

[20] Ж. Лаховари. Souvenirs d'un volontaire de l'Armée Roumaine (Plevna, 1877). Букурещ, 1925.

[21] Ал. Чернат. File din jurnalul de front. — România literară, VIII, № 16, 1975, с. 14.

[22] Ал. Кандиано Попеску. Războiul neatîrnării. Asaltul si luarea redutei Griviţa. Букурещ, 1913.

[23] Ал. Кандиано Попеску. Tara. Букурещ, 1891.

[24] Ал. Кандиано Попеску. Cuvîntări ostăsesti. Букурещ, 1901.

изрази, дори често прекомерни, с които да предаде пластично и по-достъпно идеите.

Като призовава войниците, които е командувал при атаката на Гривица, Попеску не може да устои на изкушението да не ги характеризира с епитети и сравнения, които, колкото и банални да са, му се струват по-красноречиви от безличния, неутрален и сдържан стил: „Повече от два часа слушах диалога между тези храбреци, бледи от безсъние и труд, измъчвани от свръхестествени вълнения, опръскани с кал и кръв, мокри от дъжд, но с очи на соколи и с пламенни души.“ А Гривица става символ: „граница в историята на Румъния; затова отсега нататък ще се казва: румънците преди Гривица и румънците след завладяването на Гривица“. Разбира се, на историята на Попеску липсват напълно характерните белези на съответната дисциплина — хладнокръвие и ясност при оценката, точност при отбелязването на обективните данни. Това е „история“ напълно субективна, хибридна, точно поради това и по-близка до сферата на белетристиката, но, разбира се, без естетическа стойност.

По-близки до литературата и по-използувани от нея с документално-информативна цел са историите за популяризирането на войната от 1877 г., написани така, че да бъдат разбирани от всички, както направи Кошбук във вълнуващите си поетически произведения „Războiul nostru pentru neatîrnare“ и „Povestea unei coroane de otel“. Такива истории, излезли още през 1878 г. — значи писани паралелно с развитието на събитията зад Дунава и издадени веднага след официалната ратификация на нашата държавна независимост, — са „История на войната от Ориента или боевете на румънците, русите, черногорците и сърбите с турците“ от Д. Лауреан и И. Манлиу[25] и „Resbelul orientale illustratu“ от А. Р. Алеси и Масим Поп.[26] От първата история, която се появява в коли и е съобщена в четири серии, се отпечатва само първата серия до IX кола, която завършва преди боевете при Плевен, т. е. преди още да се навлезе в същината на събитията. В патетичния й увод, в който се говори доста много за поробения български народ, авторите уточняват намеренията си, а именно да се опитат „чрез напълно популярен стил“ да разкажат за „бляскавите успехи на нашата храбра армия“, за да не се забравят „с течение на времето“; разказ, в който едно даровито перо, когато всичко, което сега е още неизвестно, излезе наяве, ще може да разкаже за храбростта на румънците в по-достоен вид. Доста блудкавото изложение на историческите факти е прекъсвано от време на време от полемики, отнасящи се до политически въпроси или до бедствията, причинявани от войните.

Книгата, издадена от двамата професори от град Нъсъуд Алекси и Поп, е посветена „на храбрата румънска войска, на смелите й ръководители, на румънските герои от Оряхово, Никопол, Лом-Паланка, Гривица, Плевен и Видин“. За ученика на двамата автори — поета Джордже Кошбук — тази тяхна книга, изключително богата с данни, извлечени от „Държавен вестник“[27], от румънския и чуждестранния печат на времето, както и с материали, предадени на авторите по тяхна молба от различни бойци от фронта, книга, в която намираме освен описаните битки и материали

[25] Д. Лауреан, И. Манлиу. Istoria resbelului din Orient sau luptele românilor, rusilor, muntenegrenilor si sîrbilor cu turci. Букурещ, 1878.
[26] А. Р. Алеси, Масим Поп. Resbelul orientale illustratu. Грац, 1878.
[27] Monitor oficial.

по етнография, география, биографии и др., е била най-пълният и най-достъпният документален източник, използуван от Кошбук не само в „Cîntece de vitejie", но особено много в цитираните две негови обширни лирико-исторически съчинения. Книгата — разбира се, без никакви белетристични качества — доказа, че е не само за Кошбук много полезен и четен сборник с информации — извадки от печата, редове от дневници, военни комюникета и др. Изключително интересен е предговорът — пламенна и нюансирана пледоария за демилитаризация, истински обвинителен акт против несправедливите, завоевателни войни, но и защита на правата на националностите и, разбира се, признаване на отбранителните войни за законни.

Историческият труд на Т. К. Въкъреску „Сраженията на румънците във войната от 1877—1878"[28] с мото." В делата на войските — историята на народите" — е изложение върху военната тактика и стратегия, но изпъстрено с пламенни изречения. Патриотичният ентусиазъм, изразен реторично, оставя отпечатък върху някои страници, в които авторът зове славата на прадедите или изразява възхищението си от румънската войска, позовавайки се често на стихотворенията на Александри: „Една войска може да се познае и да се прецени по-добре само в подобни решителни обстоятелства. . . И кой друг по-добре освен пак поетът, който облича мислите и чувствата си в копринени и златни дрехи, кой друг освен любимият наш национален певец, вдъхновеният Тирлей на румънската войска — Василе Александри, — е описал по-хубаво, отколкото в „Penes Curcanul" прекрасния устрем на нашите войски, които бяха тръгнали да отблъснат врага весели и пеещи като на сватба, а в същност отиваха да се венчеят със смъртта и с победата. . ."

Допир с литературата за Руско-турската война имат и някои сказки, изнесени от писатели.

Останала е записана в литературната история поради нейния поетичен характер сказката на Александру Одобеску, изнесена на 25 март 1878 г. в Атенеума, озаглавена „Curcanii". Тя прославя победата на пехотинците при атаката на Оряхово. Известно е одобрителното и изпълнено с ентусиазъм отношение на Одобеску към влизането на Румъния във войната на страната на русите. Неговата сказка е нещо повече от обикновено изложение — колкото и лирична и изпълнена с ентусиазъм да е — за една победа на бойното поле; тя е вълнуващо поднасяне на почит към онези символични пехотинци, у които и Караджале, и Еминеску въплътиха най-съществените добродетели на прадедите. Отбраните изкусни думи на учения стилист — с остро чувство към прекрасното — се редят в широки периоди, в които свежестта на народния език се влива в тържествеността на книжовния. Дозираната смес на неологизмите между народните думи, някои архаизми тук имат особен ефект. Сказката на Одобеску е щастлива среща на историята с литературата. Озаглавявайки я „повествуване", той изразява надежда и нетърпение да види скоро изложена в „по-трайни литературни творби" „цялата история на героичните дела на румънската войска".

Естествено сказките, дори и онези, изнесени от писатели по случай годишнините на най-важните събития, свързани с войната, в най-голямата си част имат чисто оказионен характер, банален и краткотраен, много

[28] Т. К. Въкъреску. Luptele românilor în resbelul 1877—78. Букурещ, 1886.

малко от тях са били отпечатани и са могли да бъдат четени отново след години.

***

Частната кореспонденция, писана не с мисълта да бъде издадена, се присъединява само тангенциално и в специални случаи към литературата. Но тя е полезен източник за белетристиката. Изучаването на писмата на някои бойци или писатели, обнародвани в печата през войната или след това в отделни книги, предложиха на мнозина писатели подробности във връзка с боевете и военната атмосфера, които лесно се разпознават в произведенията им.

През 1877—1878 г. всички вестници публикуваха писма от фронта. Тези писма, подписани от войници или офицери и др., принадлежащи на кореспонденти от тила, често оставяха настрана обикновените и редовни съобщения за здраве, семеен живот, професионални въпроси за да избухнат в изумителни възторзи и във важни декларации, въодушевени от патриотизъм. Във „Войната" на Гр. Х. Грандеа могат да се четат във всеки брой подобни патетични писма. „Харесва ми да ти пиша в този момент — декларира пламенно един артилерист, намиращ се пред Плевен, — когато румънският топ гърми до онзи на голямата империя. Концертът е сублимен, свистенето на снарядите и ехото на гърмежите откъм хълмовете. . . би подмладило всекиго."[29] Един подпоручик, ранен при атаката на Гривица, пише на родителите си от болницата в Турну Мъгурели, разказвайки им за боевете с обуздавана и смекчавана от скромност гордост: „Веднага след първите 20—30 крачки бях леко ранен в дясното рамо от един куршум, но не обърнах внимание на тази рана и крачех напред, въодушевявайки енергично войнците (без да се хваля с това), докъм хълма, където бяхме посрещнати от силния огън на топове и пушки. От войниците падаха постоянно, но се държаха страшно юнашки и крачеха напред към фронта през грамади трупове. На толкова кураж и решителност от страна на нашите войници и от моя страна не се надявах."[30]

Късно след 1877 г. се съставя и се издава масово кореспонденция от войната. „Convorbiri literare" обнародва през 1895 г. писмата на Александри от 1877—1878 г., обхванати след това и в следващите издания на кореспонденция.[31] Някои пасажи, проникнати с патос и патриотичен трепет, предхождат стиховете от „Ostaşii noştri", образувайки истинска поема. Писмата до Едуард Грение се отличават с метафорични изрази. „Е, добре — пише му на 16 май 1877 г. Александри, няколко дни след обявяването на независимостта, — вместо да бъдем по пасивен и глупав начин смазани между чука и наковалнята, да се изправим на крака, за да станем малко по-високи и да стигнем до височината на една сабя. След като направим това, да простре м вкочанясалите си от векове ръце и да дадем доказателство за жизненост на онези, които ни смятат за деца. Да извикаме силно „Да живее независимостта на Румъния!" и да навлезем мъжествено в бъдещето."

[29] Războiul, бр. 43, 4 септ.
[30] Războiul, бр. 55, 16 септ.
[31] Вж. издание на Каркалеки и И. Кенди, 1904; „Scrisori inedite" („Неиздадени писма") — кореспонденция с Е. Грение, Букурещ, 1911; „Corespondentă" — издание на М. Аниняну, Букурещ, 1960.

На Грение той прави — на 1 ноември 1877 г. — с малко театрална жестикулация вълнуващ портрет на пехотинците, станали символ на румънската храброст: „Горките наши Curcani[32], т. е. горките наши селяни, облечени в прост войнишки шинел, с калпак, украсен с пера от пуяк. . . направиха чудеса. С тяхната неочаквана храброст успяха да превърнат този прякор в славно име. Тези хора бяха винаги прекрасни, що се отнася до възторга, енергията, спокойствието и дисциплината в моменти на най-жестоки боеве. Те доказаха, че румънският народ има скрит кураж и му трябва само случай, за да се прояви с цяла сила. Беше едно откритие! А след това, какво достойно търпение сред страданието! Ах, мили мой, очите ти ще се напълнят със сълзи, ако ти разкажа всичко, което видях велико и наистина хубаво у този народ."

В други писма, които носят подписа на писатели от съответното време като Юлия Ариеску, писмо, адресирано до един от синовете ѝ, с който споделя вести от фронта, получени от друг неин син-боец, или като писмата на военния поет Теодор Шербънеску, изпратени от Плевен на неговата леля, горчивата картина на живота от фронта, изпълнена с лишения и страдания, обхваща от време на време и детайли от природни картини и коментарии, пропити с хумор. Олицетворението на турските редути със съблазнителни девойки, като дъщерята на Гази Осман — обсадена Гривица, — за да се грабне колана ѝ от горделивите пехотинци на Александри, не остава заключено в стиховете на певеца от Мирчеш и се разпространява не само във фолклора, а и с малки изменения като анекдотичен образ във всекидневния говор. „Засега само Плевен изпъква пред нашите очи — пише Шербънеску, — от височините, които се издигат около него и които ние владеем, гледаме го през цялото време и ни се струва, че притежава примамките на желана хубава жена.[33] Тя е истинска кадъна, пазена от толкова евнуси, колкото войници са. Но ще притиснем ние в обятията си тая кадъна и когато ми дойде ред, няма да забравя да ѝ взема шалварите и да ти ги изпратя."[34]

Писмата на много офицери-бойци, въпреки че може би не са *съзнателно* литературни като на Александри, изобилствуват с пламенни пасажи, които прославят поетично храбростта на румънските войници. Адресираните до Петру Горовей (бащата на Артур Горовей) 25 писма,[35] подписани от героя-майор Николае Йоан, от Леон Кларентон, от Стефанов от 7-и конен полк, от Жан Димитриу, подпоручик от 15-и пехотен полк „Ръзбоени", и от Сотир Чуреа, поручик от 6-и конен полк, говорят за ентусиазма на войниците, за желанието и нетърпението им да се хвърлят в боя, за хладнокръвието и патриотизма им, изразен сериозно и просто чрез дела, за стремежа им да понесат с дух на самопожертвователност лишенията от храна и муниции, да понесат някои неправди и нередности. „Много сме измъчени — пише Димитриу, — но надеждата, че ще влезем скоро в боя, ни кара да

---

[32] Curcan — пуяк.

[33] На румънски Плевен (Plevna) е съществително от женски род.

[34] И. Е. Тороуциу. Studii şi documente literare. Т. I. Букурещ, 1934, с. 200—202.

[35] Подбрани от архивата на Артур Горовей от Ст. Горовей и публикувани под заглавие „Scrisori din timpul războiului pentru independentă" („Писма от войната за независимост"). — Revista arhivelor, 1967, бр. 1, с. 283—300.

забравим всичко, така че сега, ако стане дума за демобилизация (нещо, което не може да бъде), би бил един от най-големите удари за нас."

Припомнянето на съвременния читател на богатата литература, посветена на войната от 1877 г., е оправдано и необходимо. Изравянето на богат информативен историко-литературен материал е полезно за определянето на една епоха. Дори ако от всички тези многобройни заглавия и имена на автори са останали малко на брой в историята на румънската литература, забележително е колективното усилие да се изгради национална епопея. Старанията на литературните историци не трябва да се ограничават само в събиране на исторически данни, а трябва да се направи преоценка на някои образи от съответната епоха, забравени или дори пренебрегнати, някой път неправилно представени поради ограничени или погрешни перспективи, образи, макар и непредставителни за румънската литература, взети поотделно, всички заедно съставят портрета на едно въодушевено от национална солидарност поколение от писатели, които имат заслугата, че са писали за отечеството.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ — ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ И ЛИТЕРАТУРАТА. София . 1978

Людмила Боева

Накануне освобождения

(Творческий путь и общественная деятельность Софрония Врачанского)

Народ болгарский, радуйся! Приходит радость общая для всей Болгарии! Приближается спасение и избавление ваше! Идет светлый день, которого вы ждете четыреста лет! Идут ваши братья, ваши освободители! Помогайте им всем, чем можете, дайте им хлеб, ячмень, сено, показывайте им дорогу, примите их с почетом, угостите их, ведь это не чужеземцы, а ваши братья по вере. Они проливают кровь свою за веру христианскую, за отечество свое и за святую церковь божию, за сестер и братьев своих.

Сколько мучали вас ваши враги! Жгли вас раскаленным железом, пекли чад ваших перед очами вашими! Сколько пограбили товаров и имения вашего, сколько взяли сыновей и дочерей ваших, чтобы обратить их в свою веру! И до сего дня длится это мучение! Бегите же от врагов ваших и лютых мучителей, идите к христолюбивому российскому воинству! Это ваши единокровные братья, примите их в дома свои, послужите им всем, чем только можете! Так обращался престарелый Софроний из румынского изгнания к своему страдающему народу. В глубокой старости, на пороге смерти, прожив длинную, тяжелую жизнь, Софроний сумел увидеть, откуда придет настоящая свобода для его родины. Он горячо приветствует приход братских русских войск. Он радуется грядущему светлому дню, встречает зарю освобождения, хотя и знает, что ему не дано увидеть полный рассвет.

Вековые традиции обращаться с надеждами на Восток, на старшего русского брата, „дядо Ивана“, давно жили среди болгарского народа. И Софроний в своих сочинениях писал о процветающем русском государстве, о его великих и мудрых правителях. Через болгарских делегатов обращался он с просьбами к русскому правительству взять болгарский народ под свое премудрое правление, помочь своему страждущему брату. Когда военные действия новой русско-турецкой войны 1806—1812 гг. развернулись на болгарской территории, Софроний выступил посредником между болгарским народом и русским командованием. Он призывал помогать русским войскам, звал добровольцев участвовать в войне против своих поработителей. Но глубоко обеспокоенный будущей судьбой своих сонародников в случае возможной неудачи и ухода русских войск, Софро-

ний советовал болгарскому населению открыто выступать только там, где стоят войска, и немедленно уходить вместе с ними, спасаясь от страшных репрессий. Воззвание, написанное Софронием, его пламенное обращение к своему народу явилось достойным завершением всего его творчества, вершиной его общественной деятельности.

„Работа ест веднош да буде начало“[1], — написал Софроний пророческие слова. И, действительно, вся его деятельность — это зачастую труд первооткрывателя, зачинателя, пионера. Вместе с Паисием Хилендарским Софроний своим творчеством открывает новую пору в болгарской литературе — эпоху национального Возрождения. Если Паисий в своей „Истории славеноболгарской“ обращается к болгарскому народу, чтобы пробудить его от векового сна, разбудить в нем народное сознание, гордость, припомнив ему былые подвиги славных предков, историческую славу его отечества, то Софроний обращается к современности и, рассказывая о своей страстотерпной жизни в порабощенной стране, невольно внушает своему читателю чувство возмущения и протеста, готовность к борьбе. Конечно, сам он не делает столь далеко идущих выводов, налет теологический и провиденциальный, скорее фаталистический, чем борческий, лежит на всех его произведениях, но тем не менее смысл и значение их именно таково. Особенно значительное влияние оказали на болгарскую литературу и общественное развитие такие его произведения, как печатный „Неделник“, философско-просветительский трактат о государях и государствах и его искренняя, наивно-реалистическая исповедь, собственное житие.

Софроний открывает много новых дорог. Вместе с Паисием он секуляризует литературу, зачиная светские жанры, жанры беллетристические, сюжетные, развлекательные, через них приохочивая к чтению простонародную, малообразованную публику. Он расширяет жанровые границы старой литературы. Если Паисий начал новый период с исторической прозы, эпико-публицистического повествования, то Софроний вводит и впервые широко разрабатывает жанр нравоучительно-дидактического, но и забавного рассказа, поучительных басен, философского трактата, философских повестей, рассказов, связанных единым сюжетом в занимательный просветительский, философский роман. Он создает оригинальную автобиографическую повесть, открывшую в болгарской литературе путь для историко-психологической реалистической прозы. Он издает и первую новоболгарскую печатную книгу.

Софроний сумел обогатить болгарскую литературу и новыми для того времени идеями. Будучи одним из высших представителей церковной иерархии, он, несмотря на это, относится к числу самых ревностных болгарских просветителей. Выше всего он ставит разум, знание. Во всех своих произведениях он пишет простым разговорным языком, потому что понимает его значение для того, чтобы простые люди, даже женщины и дети, могли усваивать его идеи, могли учиться, стать знающими людьми. Во всех его произведениях, в предисловиях или расширенных названиях, в начале или в конце как глубоко прочувственное мотто повторяется одна фраза: „к разумению простому народу“! Труд для простого болгарского народа — это высший долг писателя, общественника, гражданина. Обращаясь с просьбой

[1] Большинство цитат, дат и имен здесь и далее взяты из книги В. С. Киселкова. Софроний Врачански. Живот и творчество. С., 1963.

к богатым болгарским торговцам, представителям развивающейся молодой болгарской буржуазии, игравшей в его время прогрессивную роль в болгарском национальном Возрождении, помочь ему в издании первой новоболгарской книги, Софроний призывает: помогите нашему делу, ведь оно послужит для общего добра всего болгарского народа, оно важнее Иерусалима и Святой Горы! Не на церкви и пропитание ленивых монахов надо давать деньги, а на учителей и школы, на обучение и просвещение простого народа! Софроний первым в Болгарии предлагает просветительную программу обучения народа на родном языке, через переводы и сборники он знакомит болгарских читателей с философской мыслью и просветительскими идеями своих более развитых соседей. Широко пользуется он греческой литературой, но и русскими, славянскими источниками. Достижения греческой, русской, сербской, румынской науки, литературы, философской мысли лежат в основе его мировоззрения и творчества. Другая важная составная его творчества — наследие древней болгарской литературы, особенно болгарских дамаскинаров.

Не сразу и не просто удалось Софронию вырасти в писателя и общественного деятеля такого масштаба и значения. Его трудный жизненный путь — это дорога бедного, по уши задолженного, обремененного семьей юноши-торговца, потом сельского священника к сану первого болгарского епископа среди греческих иерархов, по традиции занимавших все церковные посты в славянских странах, к деятельности крупного писателя, общественника, политика, достойно представлявшего Болгарию на международной арене. На этом тяжком пути было много знаменательных вех. Одна из самых важных была встреча с Паисием Хилендарским и его книгой. Именно эта встреча, по-видимому, возбудила у Софрония интерес к книге, к писательскому труду, к работе на благо всего народа и своего страждущего отечества.

Софроний Врачанский, мирское имя которого Стойко Владиславов, родился в 1741 г. в местечке Котел. Это было небольшое, но бурно растущее сельцо, где жили ремесленники, торговцы и скотоводы. Предприимчивые котленские прасолы разъезжали по всей территории тогдашней Турции, торгуя скотом по базарам Цариграда, Солуна, Бухареста, Белграда, Афин или Варны. Совсем незрелым юношей Стойко Владиславову пришлось отправиться по торговым делам в далекий Цариград, где впервые встретился он с несправедливостями, подкупами, костностью турецкой бюрократии. Котел как важный торговый и военно-стратегический центр пользовался привилегией самоуправления, жители его были довольно богаты и сравнительно независимы. Но в период начавшихся феодальных раздоров, когда в Видине воцарился паша Осман Пазвандоглу, которого много раз безрезультатно пыталась усмирить Высокая Порта, а по стране бродили разбойничьи шайки грабителей кырджалиев, котленцам почти ежегодно приходилось бросать свои дома и переселяться в более спокойные румынские земли. В конце своей жизни к этому был принужден и сам Софроний.

Котел дал Болгарии целый ряд замечательных мужей — здесь родился Софроний, отсюда вышел Георги Раковский, Петр Берон, Неофит Бозвели, Стефан Богориди, внук Софрония, храбрый капитан Георги Мамарчев (Буюклу-оглу) и др.

Софроний вырос в ремесленно-торговом семействе, отец был торговцем скотом, мать рано умерла, а растившая его мачеха не любила пасынка.

Поэтому после смерти отца (1750), скончавшегося от чумы, юного Стойко усыновил его бездетный дядя, но и тот скоро умер, оставив в наследство племяннику многочисленные долги. На совсем незрелого юношу рано обрушиваются все жизненные заботы — долги, бедность, несправедливость друзей и близких, тюремное заключение. Ето рано женят, жена ему попалась, как он сам вспоминает, „мало горделива“ и много напрасной укоризны пришлось ему перетерпеть в собственной семье. В отчаянии решает он уйти из дома на заработки, надеясь прокормить себя и семью своим ремеслом. Как раз тогда котленские богатеи решают сделать его священником. С большим трудом за дважды увеличенную мзду, при наличии богатого соперника Стойко становится попом. Посвящение произошло 1 сентября 1762 года, когда будущему иерею было, по-видимому, всего 23 года. Наверное, незаурядные качества характера, большая начитанность, ученость кандидата заставили преславского епископа Гедеона в нарушение церковных предписаний рукоположить Стойко Владиславова гораздо раньше полагающихся 30 лет.

Став духовным лицом, поп Стойко был вынужден много заниматься разнообразными делами церковной общины, а также многих своих сограждан. Тут закладывались основы его будущего патриотического общественного служения. С самого начала у него четко проявилась главная, определяющая черта характера — высокое чувство долга, ответственности за свои дела перед обществом. 20 лет будущий болгарский просветитель работал в котленском церковном училище, где учил детей и взрослых. Каждое воскресенье он читал в церкви проповеди и поучения. Часть из них вошла позднее в изданный им сборник. Прихожане уважали неутомимого и красноречивого проповедника, а собратья по профессии ненавидели его, потому что все они, как вспоминается в житии, „на то време бяха орачи“[2].

Невежество, малограмотность, неученость духовных лиц и широкой массы простого болгарского народа, с которыми Софроний столкнулся уже в начале своей деятельности, желание помочь им, дать им необходимые знания через книги, написанные на простом понятном болгарском языке, было одно из главных побуждений, приведших Стойко Владиславова на дорогу просветительства и писательства.

Будущий писатель получил, видимо, только начальное образование в обычной для того времени церковной келейной школе. Учиться он начал девяти лет, потому что был болезнен и слаб, учился с большой радостью и прилежанием, усвоил греческий язык и октоих, но когда начал псалтырь, пришла весть о смерти его отца, и учение прервалось. Оно было трудоемким и малопонятным, потому что учился юный Стойко не на родном языке, а на греческом. Как он объясняет позднее: „Понеже у Болгариа не има философское учение на славенския язик, наченах да учим по греческии язик“.

Став священником, Софроний настойчиво и последовательно работал над своим образованием, много читал, пробовал сам писать. В целях углубления церковного образования и расширения духовного кругозора поп Стойко отправился в традиционное паломничество на Афон, бывший тогда средото-ием церковной образованности и книжной культуры. Вероятно,

[2] Житие цитируется по П. Н. Орешкову. Автобиография на Софроний Врачански. С., 1914.

он жил в монашеской колонии Хилендарского монастыря, с которым у котленцев были прочные связи. Об этом свидетельствует и налет сербского языкового влияния, который сказывается в его языке и орфографии. Может быть, там он снова встретился с Паисием Хилендарским. Во всяком случае такая встреча в 1774—1775 гг. вполне вероятна, если только Паисий не умер к 1773 г., как свидетельствуют отдельные документы, например, Зографский епархиальный поминальный список.

О том, что Софроний был одним из образованнейших людей своей эпохи, свидетельствуют не только его книжное умение, его переводческая деятельность, составленные им сборники, предполагавшие широкое познание прежде всего греческой и русской книжности, но и использованные им источники, их выбор, вводимые им ссылки и цитаты. Помимо обычно цитируемых церковных книг, слов Иоанна Златоуста и пр. Софроний знает и старых болгарских писателей, таких, как пресвитер Козьма и Константин Преславский, греческих философов, видных византийских историков и хронистов, крупного румынского просветителя Дмитрия Кантемира и т. д. В предисловии к сочинению о трех верах он упоминает Аристотеля, апостола Павла, Георгия Кедрина, византийского хрониста конца XI—начала XII в., труд которого был одним из основных источников для истории Болгарии X—XI вв., византийского историка Симократа, автора известной „Всемирной истории", Йоанна Кантакузина, греческого ученого Порфирия Философа, ссылается на коран и талмуд[3]. Причем суждения „эллинского философа" Аристотеля о ложных и истинных вещах для Софрония являются столь же авторитетными, как и утверждения церковных авторов. Слова философа-язычника удивительно близки болгарскому просветителю: „Человек от естества знати желает!" Стремление к знанию, книге и образованию было определяющим во всей деятельности Софрония.

Старательность, начитанность, большая работоспособность молодого священника привлекли к нему внимание епископа Гедеона, и Софроний был назначен на место „епитропа", помощника местного эконома, в обязанности которого входило следить за прихожанами, накладывая на них штрафы за невыполнение церковных предписаний, несоблюдение поста, недельного отдыха и прочие грехи. Об этом времени Софроний красочно вспоминает в житии: „покварих аз благоговейное живение мое", дьявол меня соблазнил, начал я по-гречески „да глубявам человеците зарад сродство и зарад другии вещи". Но в этом не было жажды собственного обогащения, эгоистического властолюбия: „Станах судиа, ала повече за пари, ала не за мене, ами да угодя на архиерея", искренне признается писатель. Неожиданное возвышение вызвало зависть собратьев священников, а чрезмерная щепетильность попа Стойко, видимо, не была по душе греческим верхам, у которых он вызывал определенные подозрения, потому что не распространял греческое просвещение, читал и давал читать славянские книги, часто русской печати, а во время русско-турецкой войны (1787—1792) не скрывал приверженности к России.[4]

Чувство ответственности заставляло Стойко Владиславова добросовестно заниматься всеми делами своих прихожан, то разбирая споры между ними,

[3] Б. Ангелов. Софроний Врачански (Материали за живота и творчеството му). — Изв. Инст.ълг. лит., 1958, кн. 7, 310.
[4] В. С. Киселков. Цит. соч., с. 50.

то миря ссорившихся, то вступая в переговоры как представитель котленцев с турецким начальством. Особенно сложным было его положение, когда во время войны нужно было размещать у котленских жителей проходившие местечком турецкие войска или когда нужно было выступать посредником в вопросах купли-продажи. Не раз пришлось ему сидеть в тюрьме и подвергать свою жизнь смертельной опасности. От многих переживаний и лишений у него началась тяжелая нервная болезнь. В поисках излечения он все перепробовал и обратился даже к знахарке, за что был жестоко наказан, ему было запрещено сначала на три года, а потом еще на три служить в церкви и исполнять обязанности священника и проповедника. Долгих шесть лет жил он на иждивении церковной общины, как слепец или убогий. Оскорбленный постоянными обидами и упреками священников, которые к тому же в большинстве своем были его учениками, а также неблагодарностью своих прихожан, которым он столько лет служил „на все селски работи!", ради которых много раз „излазих на везирскиа диван зарад селская помощ" и где „двадесят години учил децата им", Стойко решает покинуть Котел. В марте 1792 г. он переселяется в Карнобат. Там долгое время не было священнослужителя, и местные жители приняли его с радостью. Пробыв там год, он снова переезжает, на этот раз в село Карабунар. Хотя прихожане слезно молили его остаться, в марте 1794 г. он отправляется в богатое торговое селение Арбанаси, куда к тому времени переселились его дети.

Все это время, особенно в период вынужденного отстранения от церковных обязанностей, Софроний, по-видимому, использовал для работы с книгами. Сначала он любовно переплетает, переписывает и украшает книги, после чего начинает самостоятельно переводить и составлять сборники, и, наконец, пишет собственные произведения.

Дошедшие до нас книги Софрония, собственноручно переплетенные им, украшены с большим художественным вкусом заставками и виньетками. Очевидно Софроний имел определенный художественный талант, о чем свидетельствуют также созданные им два автопортрета. Эти автопортреты, равно как и написанное им собственное житие, говорят о том, что, несмотря на традиционные зачины его сборников с уверением в своей грешности и невежественности, Софроний обладал чувством собственного достоинства и в какой-то мере приближался к осознанию ценности человеческой личности вообще и своей собственной, как писателя и автора, в частности.

Все книги Софрония написаны четкими полууставными буквами, основной текст — черными чернилами, а названия и заглавные буквы — красными. Описывая внешний вид книги, переписанной Софронием, большой знаток древних рукописей А. И. Яцимирский замечает: „Прекрасная каллиграфическая школа бросается в глаза"; „все говорит о природном вкусе, об интеллигентности писца". Украшения рукописи: орнаменты, виньетки, — „все свидетельствует здесь о громадном природном художественном чутье, о наблюдательности и одаренности натуры"[5]. О бережном отношении к книге, о любви к ней говорят и обязательные приписки, которыми Софроний снабжает книги. В приписках этих он сулит божее проклятие и анафему каждому, кто осмелится испортить книгу, взять ее из церкви или украсть.

[5] Я. И. Яцимирский. Мелкие тексты и заметки по старинной южнославянской и русской литературе. — Изв. ОРЯС, XXI, 1916, 2, с. 104—109.

Уже в первой дошедшей до нас книге, переписанной Софронием, обращает внимание его четкий, обработанный почерк. Несомненно, этому первому труду предшествовала большая подготовка. Упорная работа создала Софронию славу известного писца, он часто получал заказы на переписку или переплет книг. Именно по заказу была им переплетена в 1767 г. русская печатная книга „Цветная триодь (Пентикостарий)" для священника или мирянина из села Тича Котленской области, а в 1769 г. — книга XVI в. „Постная триодь" для священника Люцкана Цвяткова из села Жеравна той же области. Софроний часто пользовался книгами русской печати, нередко именно с них делал он свои переводы. Приписки, сделанные его рукой, можно обнаружить на часослове русской редакции, который он переплел в 1770 г., и на русском печатном прологе XVII в. (приписка от 17 мая 1778 г.). Постоянной настольной книгой Софрония был архиерейский служебник, изданный в Москве в 1760 г. под названием „Чиновник архиерейскаго священнослужения". На его полях есть множество Софрониевых заметок. Особенно часто пользовался он этой книгой во время своей деятельности в Бухаресте, о чем свидетельствует сделанный его рукой на многих местах перевод славянских, русских слов и выражений на греческий и румынский. Чаще всего это слова и целые предложения, которые будущему епископу необходимо было произносить во время службы. Видимо, и тут Софронием руководило обычное желание быть понятным, стремление обращаться к слушателям на их родном, понятном для них языке.

Свою книжную деятельность Софроний начал, как и все болгарские книжники до него — оберегая книги, переписывая их. Но по сути дела эта деятельность совершенно иная. Первая, дошедшая до нас книга, переписанная Софронием, — это знаменитая „История славеноболгарская" пламенного публициста и патриота Паисия Хилендарского. Встреча с книгой Паисия наложила отпечаток на всю деятельность Софрония и во многом определила его последующие интересы и писательские амбиции. На переписанной им книге стоит характерная надпись: „Сии историю принеси я Паисия йеромонах от Свята гора Афонскаа и преписахми я у село Котел", подпись и дата — 29 января 1765 г. В своей автобиографии Софроний ничего не говорит о своих писательских занятиях, нет там, к сожалению, никакого упоминания и о встрече с Паисием. Если она все-таки состоялась, то пламенный патриотический жар народного будителя не мог не оказать глубокого воздействия на молодого Стойко. Паисий, который ходил по всей Болгарии как монах-таксидиот и разносил повсюду свою книгу и свои идеи, наверное, обращал специальное внимание на таких молодых людей, которые могли стать его наследниками и продолжателями его дела.

Для таких, как он, трудился Паисий, в них стремился разжечь яркое пламя любви к болгарскому роду и отечеству. Но если и не было этой знаменательной встречи, то несомненно сама книга Паисия оказала на Софрония огромное влияние. Об этом свидетельствует и тот факт, что он вторично переписывает ее в 1781 г., теперь уже для личного пользования, и не расстается с ней до самой смерти во всех своих многочисленных странствиях, не забывая ее при частых и поспешных бегствах, когда надо было спасать голую жизнь. Во всяком случае, написанная в 1781 г., она находится все еще у него в руках во время румынской эмиграции. П. Р. Славейков в рукописных набросках „Поп Стойко, или Софроний епископ Врачан-

ский“ передает воспоминания о нем современников: „Никога не го виждали празен, все четял и пишел — това му била работата. Освен редовните проповеди в черква през празничните дни той събирал при себе си по-приближените, та им четял от ръкописна някаква книга за българските царе и светии.“[6] Вполне вероятно, что это была переписанная им история Паисия о народе болгарском, его царях и святых.

Следующий труд Софрония тоже очень значителен и характерен. Это переписанный или скорее всего составленный им в 1765 г. Котленский или Тиченский дамаскин. Несомненно, Софроний как писатель вышел из школы болгарских дамаскинаров, создавших в XVII—XVIII вв. целое литературное течение и обогативших болгарскую литературу прежде всего своим более понятным, близким к разговорному, языком. Эта особенность послужила основанием для некоторых болгарских исследователей (Б. Цонев и др.) именно с их деятельности зачинать период новой возрожденческой литературы в Болгарии. Софроний многому научился в школе дамаскинаров. Собственно вся его деятельность до бухарестского периода — это продолжение и развитие дамаскинской традиции (может быть, только за исключением второго видинского сборника). Во всяком случае, язык, которым писал Софроний всю жизнь — это новоболгарский разговорный язык, понятный всему народу. Необходимость писать на таком языке он утверждает и своими произведениями, прокламирует в переводных трактатах, образец такого языка дает и в своей первой печатной книге, в „Неделнике“. Очень характерно, что, переписывая с благоговением книгу Паисия, Софроний все же отваживается на многих местах поправить его язык. Несколько тяжеловесный церковнославянский стиль Паисия, видимо, не удовлетворяет Софрония, и местами он упрощает отдельные фразы, заменяя церковнославянские выражения оборотами из своего котленского говора, вместо старинных носовок ставит новые буквы, но он же везде проставляет ударения и придыхания, как в греческом, что можно объяснить как влиянием греческой образованности, так и традициями болгарской тырновской школы. Явственно ощущается в его языке и правописании и сербское влияние ресавской школы, как, впрочем, у многих болгарских книжников переходной поры.

Котленский дамаскин объемом в 175 листов тоже написан на понятном народном языке. Он составлен из 18 слов, которые переписаны в порядке календарных праздников. Многие слова, данные в этом сборнике, найдем потом в первом видинском сборнике и в печатном „Неделнике“, например, житие Петки Тырновской, мучение Димитрия Мироточивого, слово о Николае Мириклийском, мучения Георгия, слова Иоанна Златоуста и пр. Это излюбленная тематика Софрония-проповедника. Конечно, есть в сборнике традиционно включаемые в дамаскины произведения Дамаскина Студита — упомянутые выше мучение Георгия, слово о Николае Мириклийском и пр. Нет пока нового, необычного для дамаскинов материала. В целом содержание Котленского дамаскина церковно-поучительное, более того, он написан с явной ориентацией на нужды болгарского духовенства. Это первый этап просветительской деятельности Софрония — учеба, переписка и составление книг, пока все еще в рамках церковных потребностей.

---

[6] С. Б а е в а. Софроний Богориди — епископ Врачански и неговите наследници. Биографични бележки от Петко Р. Славейков. — Изв. държ. арх., 1968, кн. 15, с. 182.

За рамки старой книжной традиции, за границы церковной литературы Софроний все еще не выходит и в других своих трудах, созданных в родном Котеле. Следующей его работой после дамаскина была переписка трех часословцов в 1768 г. Списки сделаны с часословцов русской редакции, в них ощущается влияние церковнославянского и древнерусского языков. Из обычного большого часослова выбраны особенно часто употреблявшиеся молитвы. Видимо, книги были предназначены для учителей и учеников церковных келейных школ. Заботы о нравственном воспитании учащихся, молодого поколения характерны для всей деятельности Софрония. Проблема воспитания — одна из важнейших составных частей просветительской идеологии.

Творчество Софрония обычно делится на три периода: котленский, видинский и бухарестский. К котленскому периоду можно причислить и время, проведенное Софронием в Карнобате и Карабунаре, где он, впрочем, трудился главным образом для материального обеспечения семьи, помогая сыну, занимавшемуся торговлей скотом. Особо следует выделить краткое время его пребывания в Арбанаси (с марта по декабрь 1794 г.). Арбанаси, бывший очень развитым возрожденческим центром, богатым селением с разнообразным смешанным в этническом отношении населением, дал очень много развитию Софрония как книжника. В Арбанаси селились в основном албанские переселенцы, начиная еще с XV в., там часто бывали и богатые валашские семейства, приезжавшие на летний отдых или по торговым делам. Именно здесь Софроний мог установить связи с румынской интеллигенцией и богатыми буржуазными слоями, что впоследствие помогло ему осуществить переселение в Бухарест всей своей семьи. Арбанаси пользовалось утвержденными властями привилегиями; в его границах запрещалось селиться туркам, оно было по тем временам сравнительно богато и многолюдно. Почти все его обитатели были тесно связаны с Румынией родственными или торговыми отношениями.

Когда в 1798 г. Арбанаси было страшно разорено разбойничьими ордами кырджалиев паши Хюсейна, почти все население ушло в Румынию[7]. Может быть, богатые верхи Арбанаси, часто приезжавшие туда для летнего отдыха тырновский митрополит Матей (грек по национальности) или другие греческие либо валашские духовные иерархи, а также обширные торговые связи сына Софрония Ивана, способствовали тому, что в 1794 г. Софронию было предложено стать епископом Врачанской епархии, недавно потерявшей своего церковного главу.

Трудно объяснить, почему была нарушена в отношении Софрония давно укоренившаяся традиция назначать в славянских странах высшими церковными иерархами только греков. Очевидно, здесь подействовал целый ряд причин. С одной стороны, связи Софрония и его сына с высшими церковными и торговыми кругами, с другой — отсутствие иного подходящего кандидата для Врачанской области, которую как раз в то время раздирали междоусобные распри турецких феодалов. Не без значения было и то, что Софроний согласился заплатить за епископский чин довольно большую сумму денег: „55 кесий“ (около 27 500 грошей), что было явным обманом и грабежом, как позднее жаловался он в своем житии. Так или иначе Со-

[7] О значении Арбанаси в творчестве Софрония см. в статье С. Таринской. „Софроний Врачански, румънското общество и румънската литература“, подготовленной к печати.

фроний стал первым болгарином, занявшим в своей стране епископское кресло.

Еще до посвящения в епископы, за три месяца до официального акта, давно овдовевший Софроний постригся в монахи и стал игуменом, видимо, Копиновского монастыря св. Николы. В монашестве он принял имя Серафима. Именно имя епископа Серафима и упоминается в официальном акте[8] об избрании врачанского епископа 16 сентября 1794 г., то есть как раз тогда, когда, как сообщает Софроний в автобиографии, он стал Врачанским владыкой. С тех пор идет и параллельное употребление им двух имен: чаще всего он подписывается как Софроний, епископ Врачанский; это имя он принял, став владыкой. Но иногда он употребляет и имя Серафима, взятое им при постриге.

Живя в Арбанаси и ожидая официальных документов о своем утверждении в сане епископа, Софроний снова занимается книжной работой. Он переписывает „Архиерейский служебник". Пишет, как всегда, красиво, четко, украшает рукопись красными заставками, некоторые названия и начальные заглавные буквы окружает большими изящными орнаментами. В служебник включены литургии, молитвы, чины. Язык рукописи показывает, что Софроний делал список с русского печатного издания, скорее всего с „Чиновника архиерейскаго священнослужения", напечатанного в 1760 г. в Москве. Такой печатный служебник использовал Софроний ежедневно во Враце, а потом и в Бухаресте.

Так прошел первый этап творчества Софрония, этап в основном ученический, хотя он и длился тридцать лет. При отъезде из Котела Софронию было 53 года. Этот период принес Софронию важнейший урок — нужны книги для церковного просвещения, для обучения как духовных лиц, так и простого народа. Глубоко укоренилось в будущем писателе и убеждение, что писать надо понятно, что именно разговорный, простонародный язык станет главным орудием просвещения народа. В сборниках, составленных им в Видине, эта просвещенческая программа формулируется уже совсем точно.

Став врачанским епископом, Софроний попал в очень сложное положение, потому что его епархия была местом столкновений мятежных феодалов. Особую славу заслужил среди них Осман Пазвандоглу (1758—1807), главарь кырджалийских банд, долгое время державший в страхе всю теперешнюю Болгарию, завладевший Видином и до самой своей смерти сумевший удержаться в нем, успешно отбиваясь от султанских войск. Постоянно находясь в опасности, спасаясь то от разбойников, то от регулярных войск, не менее жестоких и необузданных, чем кырджалии, Софроний не имел возможности для творчества, для работы с книгой. Тем не менее он активно развивал церковно-просветительскую деятельность. Во Враце он продолжал начатую им еще в Котеле реформу, заменив греческий язык болгарским как при обучении в церковной келейной школе, так и при проповедях с амвона. В своем житии он вспоминает: „ходях по церквите в неделя, праздници, и полагах поучение по нашему болгарскому языку. А они християне, като не чуле от други архиереа таковое по нашему языку поучение, имаха ми като едного философа". О пособиях для обучения

[8] Б. Ангелов. Цит. ст., с. 328.

и преподавательской деятельности, о просвещении народа думает он, создавая видинские сборники.

Всего неполных шесть лет пробыл Софроний во Враце, но заслужил любовь и уважение ее жителей. Когда он вынужден был бежать в Румынию, врачане послали вслед за ним делегацию с просьбой о возвращении[9]. Связи с Врацой продолжались и в период русско-турецкой войны 1806—1812 гг. Именно врачане отправили своих сограждан как болгарских депутатов просить русской помощи в сиятельный Петербург. Врачане поддержали своего бывшего епископа и в его издательской деятельности, помогая ему в сборе денежных средств при печатании „Неделника".

Оставить Врацу на целых три года пришлось Софронию вопреки его желанию в 1800 г. В это время он находился в недобровольном заключении в Видине, куда его заманил греческий авантюрист, ставленник Пазвандоглу, монах Каллиник, пожелавший стать законным видинским митрополитом. Софроний был вынужден исполнять за Каллиника епископские обязанности, так как последний не был еще посвящен в сан. Годы очень тягостного для Софрония видинского плена тем не менее были с успехом использованы им для книжной работы. В Видине Софронием были созданы два сборника, второй из которых является в некотором роде этапом и в творчестве Софрония, и в развитии болгарской литературы.

Первый видинский сборник „Поучение и словосказания — на праздников господних" ближе к обычным дамаскинским сборникам смешанного характера. Он состоит из 79 поучительно-назидательных слов. И по содержанию, и по значению этот сборник занимает как бы промежуточное место между Котленским дамаскином и печатным „Неделником". В нем есть слова и поучения, включавшиеся уже в Котленский дамаскин, а также тексты, которые потом в переработанном виде войдут в „Неделник". В содержание сборника включены традиционные произведения классиков церковно-поучительной литературы, например, Дамаскина Студита, Иоанна Златоуста и произведения старых болгарских писателей — Козьмы Пресвитера, Константина Преславского. Все это материал для сугубо религиозно-нравственного просвещения. Но появляется и тематика, более свойственная просветительству. В нескольких словах трактуется о проблемах воспитания, что очень важно, хотя воспитание все еще мыслится в пределах старых религиозных традиций. См. „Слово о наказании чад своих", „Слово како подобает детем чтити родители свои". Софроний ставит вопрос о женском воспитании, хотя женщины выступают у него скорее в традиционном облике „злых жен" патристической литературы. Он помещает „Слово к женам, како да будут молчаливы".

Но уже не традиционные, а новые, просветительские мысли вложены в послесловие сборника. В нем Софроний снова ставит постоянно занимавший его вопрос о языке как средстве просвещения и обучения и решает его здесь с необычного исторического аспекта. Он вводит в послесловие интересную биографическую черту: „аз не бих исперве учен и искусен в граматиках и в правописаний, но просто написах". Если где будут ошибки, то они объясняются, продолжает свою мысль Софроний, как невежеством сочинителя, так и краткостью болгарского языка. „Того ради положих и смесих няколико наречий и от турецкаго языка, почто болгарский народ

[9] См. воспоминания П. Р. Славейкова в публикации С. Баевой. Цит. ст., с. 183.

в та времена в турецкий земли навикли еста выше турецкаго языка беседовати, а своего языка погубили от иноверных насилия. . .“

Судьбы родного языка занимают Софрония, и он обращается к истории, чтобы объяснить его состояние в настоящем. При этом у него нет неуважения или отрицательного отношения к другим языкам или народностям, он толерантно использует для обогащения болгарского языка и вошедшие в него турецкие слова, и отдельные греческие выражения, и особенности славянских наречий, с тем, чтобы достичь основной цели — понятности, разбираемости, совершенно необходимых при обучении. Софроний совсем чужд языкового пурризма.

Еще более широкая просветительская программа развернута во втором Видинском сборнике. Не так важно, что все тексты сборника переведены с греческого, просветительские тезисы Софроний считает своими, подписывается под ними, распространяет их, пропагандирует. Замечательно, что он даже уточняет их, дополняя отдельными выражениями, приспосабливая к условиям порабощенной Болгарии.

Второй Видинский сборник интересен не только просветительской программой, но и целым составом. Софроний в приписках к обоим сборникам, как обычно, отмечает день, когда была написана последняя страница. На обоих сборниках он ставит ту же дату: 28 мая 1802 г. Следовательно, работа над сборниками велась скорее всего параллельно, однако, отличия между ними так значительны, как будто их отделяет целый период. В первом сборнике собраны в основном религиозно-нравоучительные произведения, во втором Софроний делает важнейший шаг по пути секуляризации болгарской литературы, включает произведения беллетристические, развлекательные, впервые заботясь о том, чтобы просветить своего читателя с помощью занимательного, легко воспринимаемого, светского чтения. Наряду с сюжетными, приключенскими произведениями помещены философские пассажи, местами критически заостренные против церкви, монастырей и монахов.

Сборник состоит из четырех частей. Первые 8 листов занимают 8 поучительных рассказов, главная тема которых — „наставления молодежи“. Далее следует приключенческий роман в новеллах „Мифология Синтипа философа“, известный в мировой литературе как „Повесть о семи мудрецах“ (58 листов). Следующие листы отданы популярным как поучительный и учебный материал „Эзоповым басням“ с „примечаниями“. Сборник завершают „Философския мудрости“ (300 листов). Довольно случайно на последних страницах сборника помещено не подходящее к нему по смыслу „Слово на поставление нового архиереа“. Весь материал представляет собой переводы „на болгарский краткий и простый язык к разумению болгарскому простому народу, к внешному ползу прочитающим ю“. И, действительно, сборник написан на разговорном простонародном языке, характерном для переводов и жития Софрония.

Для первой части подобраны рассказы с воспитательной тематикой: „О простосердечное дете“, „Малый крадец“, „Ятак“, „Краткие повести о суеверии“, „О исповеди“, „О молбе“, в конце приложено „Краткое нравоучение“. Основная мысль высказана уже в самом начале в тоне наивно-поучительного отцовского наставления: „Любезное мое чадо, прилепи са при бога и не отступвай от него, но веряй на него, и оны тогива хоче да тя помогни. . .“ Несмотря на то, что наставления идут в основном в плане

традиционной религиозной морали, важно то, что Софроний опять обращается к типично просветительской тематике — воспитанию подрастающего поколения и решает поднятые проблемы с позиций гуманных и демократических.

Ни одна книга после Библии не имела столько переводов, как знаменитая „Повесть о семи мудрецах“[10], известная во всевозможных версиях: персидской, сирийской, греческой, еврейской, латинской, французской, немецкой, чешской, польской и т. д. Русская версия носила длинное название: „Книга седми мудрецов римские земли о короле и о цысарех и о сыне цысареве „Диоклитиане“. Мотивы этого популярного романа вошли в „Декамерон“ Боккаччьо и в „Тысяча и одну ночь“, они прослеживаются в устном творчестве многих народов. Корни его ведут к фольклорным произведениям древней Индии. Софроний использовал греческую версию. Как пишет он сам в заглавии: „Мифология Синтипа Философа, но премного разсмотрена, и приведена от персийскаго языка на греческаго простаго языка. А от нас преписанна и приведена от греческаго пространнаго языка на болгарский краткий и простый язык к разумению болгарскому простому народу, к внешному ползу прочитающим ю“.

Как показывают исследования ряда ученых[11], перевод Софрония довольно точен, он только несколько опрощает греческую версию, сокращает отдельные тексты, в его изложении роман становится более доступным простому читателю, приобретает как бы народно-сказочный налет. Главное поучение романа, что все решения, принимаемые власть имущими, должны быть обдуманы, законны и справедливы, особенно когда они касаются жизни и смерти их подданных, развивается снова, но уже не в развлекательной форме, а в виде философских тезисов в четвертой части сборника. Роман заканчивается философскими выводами в форме прямого назидания.

Устами царевича, главного героя романа, автор поучает читателя, что нужно знать, чтобы с помощью разума и науки преодолеть происки злых людей, разоблачить хитроумный обман нечестной женщины, и вообще добиться жизненного счастья. В конце царевич сообщает, чему он собственно научился у великого философа, который сделал его „искуснейшим человеком в любомудрии и разуме“. В сжатом виде нам даются в этой речи те просветительские и философские представления, которые являются определяющими и для мировоззрения самого Софрония. Это прежде всего моральные постулаты: люби всех и не воздавай злом за добро или зло; не будь лукавым, завистливым; не насмехайся над недостатками ближнего своего; не делай другому того, чего не желаешь, чтобы делали тебе. Правила религиозного характера: уповай на бога, не на людей, даже самых ученых. Наконец, типичные для просветительской философии идеи: неученый человек бесполезен для себя и досаден для других, ученый — полезен себе и всем другим. Роман о Синтипе Философе, все эпизоды которого де-

---

[10] О творчестве Софрония и его переводе „Мифологии Синтипа философа“ см. у акад. Н. С. Державина: Сборник статей и исследований в области славянской филологии. М.—Л., 1941, с. 170—214.

[11] См. у Н. С. Державина, который пишет о „Мифологии“: „самый факт появления ее в 1802 г. на болгарском языке в переводе Софрония, открытом в 1911 г. проф. И. Молловым, надо считать большим достижением болгарской литературы и большой заслугой ее переводчика (Н. С. Державин. Цит. ст., с. 181).

монстрируют победу разума, ученого, просвещенного человека над злым и лицемерным, был одним из излюбленных материалов в руках просветителей для пропаганды разумного, рационального, для прославления науки и просветительских идей.

Той же целью руководствуется Софроний при переводе басен Эзопа. Басня, благодаря своей афористичности, емкости, понятности, была одним из самых популярных жанров в XVIII и XIX вв. Басни Эзопа широко использовались в школах при обучении учеников. Хорошо знакомый с греческой школой, Софроний, как и многие другие деятели болгарского Возрождения после него, постоянно сталкивался в своей учительской деятельности с полным отсутствием учебников и пособий на болгарском языке, поэтому он переводил и приспосабливал к нуждам болгарской школы материалы из греческих пособий. 143 басни, включенные Софронием в сборник, даны в простом до примитивности изложении, причем каждая снабжена нравоучительным, тоже очень простеньким примечанием. Перевод Софрония имеет целью в упрощенной, совершенно понятной и доступной каждому форме довести до учеников основы религиозной и светской морали.

К басням Эзопа добавлены три столь же поучительные народные сказки — о змее и человеке, о царе и трех его пашах и о муже и жене. Раздел завершается книжной повестушкой о царице Семирамиде.

Все произведения видинского сборника показывают, что Софроний серьезно задумывается над вопросами воспитания. Он приходит к тому же выводу, что и Досифей Обрадович, с творчеством которого у него много общего, хотя прямое влияние отсутствует. Он пишет, что надо учить таким образом, чтобы чередовались серьезное и забавное, важное и развлекательное, а главное — надо учить на понятном материале и на своем родном языке.

Видинский сборник, начинающийся материалом поучительным и развлекательным, предлагает затем читателю отрывки из важного философского трактата под названием „Философские мудрости". Софроний переводит отдельные главы книги католического ученого Амвросия Марлиана, казавшиеся ему особенно важными, вставляя в них собственный текст. В период бухарестской эмиграции он снова возвращается к ней и переводит ее целиком. Темы, которые избирает Софроний, входят в круг вопросов, интересовавших большинство европейских философов-просветителей: отношения государя и народа, просвещенный монарх, разум и истина, проблемы воспитания и т. п. Двадцать четыре главы книги Марлиана, переведенные Софронием, имеют следующие характерные названия: О истине (вторая), Царство са варди и упрая са повыше сас мудрость, и сас разум, и сас любов к войном и к подданным (третья), Коги подаде господарь някой закон, потребно сам да го варди (восьмая), Гражданская правость и божественныя законы коги покорява на них господарь, тогива приема благословение от господа (девятая), Господарь коги има сас наука книжная сьдружено державная своя власть, тогива неговото имя быва славно (одиннадцатая) и т. д. Видимо, теолог и идеолог контрреформации, папский каноник А. Марлиан находился в определенной мере под влиянием просветительской философии, заимствуя из нее положения, которые можно было совместить с теософией. Особенно повлиял на него великий европейский гуманист Эразм Роттердамский.

В переводе Софрония нашли место интересные критические и антиклерикальные моменты, примененные им к болгарским условиям. Его мысли очень близки к идеям и положениям сербского просветителя Д. Обрадовича, хотя и не возникают под его влиянием. По всей вероятности, подобные общественные и культурные условия, а также близость использованных источников вызывают сходство в сочинениях обоих писателей.

В главе о милосердии государя, рассуждая о том, когда, как и кому должно подавать милостыню, Софроний делает приписку совершенно в духе дважды переписанной им истории пламенного Паисия. С гневом и горечью обличает он „ленивите калугере, що ядат и пият и спят денем и нощем". Откуда взялся обычай подавать им богатую милостыню, приучивший их жить за наш счет и совсем ничего не делать?. . . „Не можихме да найдем нигде ни у ветхый закон, ни у пророцех, ни у новый евангелский закон да заповедува нам и да запрещава да поидем по горието и по планинето да тражим монастыри, и калугере сас страх, и сас пиянство голямое, и да им носим милостыня да им даваме". Как Паисий, Софроний упрекает и взывает: „Оле неразсудност болгарская и голямая глупавина!" Бедный народ болгарский, живущий в темноте, как слепой, не знающий, что такое свет! „Потемнели и померкнали от пианство и не хочут да се мукает, и да са потрудят, да приведут едно мудраго даскала и учителя, да научат чадата своя на мудрое книжное учение, да са вразумят и да са просветят. . ."

Начав с критики церкви и общества, Софроний переходит к своим любимым просветительским тезисам. С горячей верой, с пылом душевным призывает он, убеждает, просит. „О глупавый и неразсудный чловече! Защо си разносиш стоката твоя, гдето не е потребно?" „Така ли чинат другите языци?. . ." „За това отворете очите и ум ваш, о болгаре, чада моя любезная, и разумейте и разсматрите разумно, и помяслите сас ум ваш и виждь, що чините!" Неученый, некнижный, невежественный народ — это темные, мрачные рабы, согнувшиеся под тяжким ярмом, как последние скоты. А народ, который учится „учению грамматическому и философскому", прославится и расцветет учением, как весенний цветок.

На поддержание школ и академий, на обучение детей надо давать средства, вместо того, чтобы носить их как милостыню в монастырь, а ленивые монахи в монастыре должны в поте лица зарабатывать хлеб свой насущный. С какой внутренней убежденностью, с каким страстным накалом восклицает Софроний: „Безумне болгаре, имашь да занесеш по горието по монастыри толкова имение, а не имашь и не хочешь да подадеш това имение, да си научишь детето свое на книжное мудрое учение, да печели безценен разум!"

Что-то истово болгарское есть в этих словах, в этой защите приоритета науки, учения над верой. Недаром в каждом болгарском селении издавна учитель уважался больше, чем поп. Учитель был организатором всей культурной жизни, главой и руководителем деревни.

Содержание „Философских мудростей" в изложении Софрония лишний раз показывает, насколько близок был он своему идейному учителю, пламенному Паисию Хилендарскому. Если Паисий хотел пробудить сознание болгарского народа, на исторических примерах зажечь в нем гордость за его славное прошлое и горячее желание воевать за свое лучшее будущее, то Софроний показывает болгарскому народу путь учения и просвещения. Только через обучение, только в науке, истине и разуме видел он

возможности для обновления. В освобождении своего любимого народа из тьмы невежества и незнания он видит необходимый этап на трудном пути национального Возрождения. Ссылаясь на опыт других европейских и азиатских народов — греков, армян, евреев, на великий русский народ и пр., он подчеркивает, что именно благодаря учению они „станали господары, станали властители".

Для Софрония учение „мудростное" — это то, что „най-полезно на свето" и „най-потребно" для всякого человека. Горько скорбит он о всех непознавших света и сладости учения. Братья, продолжает он, я не потому досаждаю вам, что ходите по святым местам, а потому, что не хотите привести учителя и отдать свои деньги на книжное учение.

Похвалой наукам, полезным человеку, его душе и телу, всякие блага и всякие добродетели приносящим, завершает Софроний этот знаменательный пассаж.

И еще один отрывок из „Философских мудростей" чрезвычайно характерен для взглядов и писательских принципов Софрония. Он свидетельствует о том, что русофильство Софрония не было вызвано только обстановкой растущих надежд во время русско-турецкой войны 1806—1812 гг. и сербского восстания или атмосферой бухарестской эмиграции, но имело глубокие корни во всей предшествующей деятельности и взглядах Софрония.

В главе, трактующей о том, что государь должен быть благочестивым и иметь страх божий, Софроний перечисляет самых известных и знаменитых, по его оценке, российских владетелей: великую императрицу Анну, защитницу благочестия, благоверную Елизавету Петровну. Екатерину Великую он восхваляет за ее труды во имя просвещения своего государства: „. . . колико академии и училища постави по вси градове зарад да са разшири благочестие. Ала тая благочестивая и богоугодная работа, колико ли потече на Россиа господне богато дарованное и благополучное воздаяние, сами вы видите сас това колико процветна Россиа".

Вклад в просвещение Софроний оценивает как самое богоугодное и благочестивое дело. В бухарестский период он пойдет еще дальше и поставит науку выше веры, просветительскую деятельность оценит выше Иерусалима и Святой Горы.

В число великих русских владетелей, конечно, включает он и Петра Первого, долгое время бывшего для всех европейских просветителей образцом просвещенного монарха, ярким примером для подражания в тех философских уроках и наставлениях, которые они давали коронованным владетелям.

Научный, философский материал, данный в этом разделе Видинского сборника, Софроний облегчает для понимания и запоминания тем, что разъясняет любое положение на многочисленных примерах, взятых из греческих и византийских хроник, персидской, европейской, ассирийской, египетской истории, из деяний европейских владетелей, в том числе русских, из эпохи средневековья и нового времени. Это обычный просветительский прием. Значение сборника — в том, что „во всех частях чувствуется просвещенец, который не просто обращает большое внимание на образование и воспитание, но ищет и новые средства для их осуществления"[12].

[12] Е. Георгиев. Софроний Врачански. — В: История на българската литература. Т. II. С., 1966, с. 66.

Видинский сборник, видимо, был известен читателям и нравился им. Во всяком случае до нас дошел, кроме рукописи Софрония, и список с нее, с некоторыми сокращениями и переделками, сделанный в 1850 г. в Разграде священником Крыстю Атанасовым.

Подлинный расцвет творчества Софрония и его общественной деятельности относится к бухарестскому периоду. Измученный видинским пленом, опасностями и страданиями, неизбежными для любого болгарина, живущего в покоренной стране, а также неурядицами в своей епархии, Софроний решает покинуть родину. Но он испытывает постоянные угрызения совести за то, что он оставил своих прихожан, пренебрег своими обязанностями, не исполнив до конца своего епископского долга. Вот почему он решает послужить своему народу книгами и делами, как просветитель и общественник.

В Бухарест Софрония вело и желание соединиться с членами своей семьи, которых он горячо любил. Двух своих внуков, детей сына Ивана: Стойко (политический деятель Стефан Богориди) и Атанаса (доктор медицины, философ-эллинист), а также и сына своей дочери Марии — Петра Цонкова (Поликарп Патароликийский, епископ румынского города Бузау) Софроний еще задолго до своего переезда поместил учиться в Бухарест. Хорошо понимая значение образования, постоянно пропагандируя роль науки в своих книгах, Софроний постарался дать своим внукам самое лучшее в столице Румынии того времени образование. Он выбрал для них весьма известное греческое училище св. Саввы, так называемую Бейскую академию, которой руководил известный в то время греческий педагог и философ Лампро Фотиади.

Фамилия его внуков Богориди, должно быть, возникла из переделки третьего имени Софрония, мирское имя которого, вероятно, было Стойко Владиславов Борисов. (В Болгарии после личного имени ставится имя отца, а своеобразная фамилия образуется из имени деда или прадеда). При поступлении в греческое училище имена детей обыкновенно приобретали греческую огласовку. Борис — по-гречески Богорис — отсюда и фамилия Богориди.

В Бухаресте Софроний был тепло встречен угровалашским митрополитом Досифеем Филитисом и князем Валахии Константином Ипсиланти. Патриарх Каллиник принял его отставку. Софрониевым преемником стал во Враце племянник тырновского митрополита Антим, опять, как и раньше, грек по национальности. Митрополит Досифей дал Софронию возможность исполнять в Бухаресте свои епископские обязанности. В румынских церковных книгохранилищах были найдены приходские книги (condica sănță), одна из которых (1810 г.) включает протоколы и сообщения о посвящениях в священники с 1803 по 1809 г. Судя по ней, за это время Софроний посвятил в священнический сан свыше 60 кандидатов[13]. О его деятельности в Румынии свидетельствует и его архиерейский служебник, весь испещренный переводами отдельных слов и выражений на греческий и румынский, пометками, дополнениями.

Как показывают документы, Софроний пользовался в Румынии большим уважением высших сановников. Он участвовал в церковной деятельности наравне с румынскими иерархами. Его подпись стоит в протоколах

[13] Б. Ангелов. Цит. ст., с. 324.

выбора епископа и митрополита угровалашского (от 3 июня 1806 г.)[14]. Во время русско-турецкой войны заслуги Софрония, широкая популярность его имени сделали его полноправным представителем болгарского народа перед русским правительством и главным командованием русской армии.

В Бухаресте Софроний получил, наконец, возможность полностью отдаться своему любимому делу — работе над книгой. Общение с лучшими представителями румынской интеллигенции и болгарской эмиграции, возможность пользоваться богатыми библиотеками румынских монастырей, греческими, славянскими и русскими книгами, общий подъем, который чувствовался в атмосфере более свободной Румынии накануне и во время русско-турецкой войны, наконец, собственная неистребимая любовь к слову, науке, книгам, несомненный писательский талант, только теперь получивший все условия для свободного развития, — все это способствовало тому, что бухарестский период стал вершиной творчества Софрония.

Давней мечтой Софрония Врачанского было служить своим пером просвещению родного народа. В просвещении видит он путь к его свободе и счастию. В Бухаресте Софроний упорно и настойчиво трудится над подготовкой к печати нескольких своих сборников. Его сокровенным желанием было организовать там болгарскую типографию и издавать книги на простонародном, понятном болгарском языке. С этой целью он пишет, переводит, готовит к печати несколько книг, которые считает особенно важными и нужными для народного просвещения. Одну из них ему удастся напечатать в 1806 году в Рымнике. Это будет его знаменитый „Неделник“ — первая болгарская печатная книга на новоболгарском языке.

Софроний начинает с печатания сборника, имеющего характер церковного служебного пособия. В таком пособии очень остро нуждалось среднее духовное сословие. Определенное значение имело оно и для мирян, для их религиозно-нравственного просвещения.

Чтобы понять, какую роль сыграла в Болгарии первая печатная книга, изданная Софронием, надо помнить, что здесь отсутствовал разрыв с церковью, не было и такой острой критики религии и церкви, как, например, у французских просветителей, выступавших с позиций чистого разума и во многих случаях доходивших до атеизма или хотя бы до деизма. В угнетенной турецкими мусульманскими властями Болгарии церковь все еще играла положительную роль, зачастую выступая зачинщицей борьбы или хотя бы пассивного сопротивления против иноземного гнета. В сознании простого болгарского народа в это время борьба за веру отождествлялась с отстаиванием народности. Замечательно, однако, что после издания „Неделника“ Софроний, продолжая подготовку книг для печати, выбирает уже светскую тематику, которая также была необходима, по его мнению, для просвещения народа.

Первым шагом к печатному „Неделнику“ было составление рукописного сборника „Неделно поучение и катехизис на православната вера“. Софроний работал над ним с середины 1803 до конца 1805 г. Сразу на заглавном листе рукописи Софроний ставит свое мотто: „приведох их от словенскаго и греческаго глубокаго и пространнаго языка, на болгарский простий и краткий язык: к разумению и уведение болгарскому простому и

[14] В. Ангелов. Цит. ст., с. 326—327.

невежему народу. . ."Сборник включает 84 слова и поучения, некоторые из которых были включены Софронием еще в Котленский дамаскин и Первый Видинский сборник. Одним из таких излюбленных Софронием материалов является житие Параскевы Тырновской, чрезвычайно чтившейся в Болгарии, особенно в Тырнове. С известными дополнениями и сокращениями и после значительной языковой обработки те же слова и поучения войдут в печатный „Неделник".

Сборник включает в себя и катехизис православной веры, то есть краткие вопросы и расширенные ответы по основным положениям христианского вероучения. Написан сборник на простонародном болгарском языке. К рукописи приложен автопортрет Софрония с собственноручной подписью, такой же, как и в рукописи о трех верах.

Печатание задерживается, Софроний ищет для него средства, а одновременно подготавливает еще одну книгу для эвентуального издания. Это трактат о трех верах, еще один перевод неутомимого болгарского просветителя. Рукопись была закончена в мае 1805 г., как свидетельствует приписка Софрония. В заглавии автор сообщает: „Люботрудным тщанием исписах сию книгу исповедание православныя веры христианския: и обычаи и законы еврейския: и мохамеданския религии и состояние: и приведох их от словенскаго и от греческаго пространнаго языка, на болгарскии простыи и краткии язык: к разумению и уведению Болгарскому простому и невежому народу, на внешнюю и душевную ползу". И к этой рукописи приложен автопортрет Софрония, что подтверждает факт подготовки ее для печатания. Портрет написан акварельными красками, Софроний изображен в анфас, стоящим и благословляющим правой рукой, в левой он держит жезл. Одет он в убор епископа, на голове епископский клобук. Манера исполнения портрета наивная, но чувствуется стремление к реальной передаче портретных черт, индивидуальных особенностей. Традиции иконописи сказываются в изображении руки, позы, но лицо более живое, нет традиционного выражения благости, характерного для иконных святых.

Целью написания трактата о трех верах было показать преимущества той веры, которую уже 400 лет отстаивал болгарский народ и которая была для него символом протеста против иноземного ига. Кроме того, автор хотел познакомить читателя с особенностями верований и народностными обычаями евреев и мусульман, то есть народов, которые болгары лучше всего знали и с которыми чаще всего сталкивались в своей повседневной жизни.

При составлении первой части своего трактата, посвященной православной вере, Софроний, по всей вероятности, ориентировался на книгу греческого философа, педагога и просветителя Евгения Вульгариса „Исповедание веры православной апостольской церкви", изданную на греческом языке. В качестве источника послужили ему и русские печатные книги XVII и XVIII вв.[15] Описывая веру и обычаи еврейские, Софроний пользовался изданным также на греческом языке трудом еврейского раввина Павла Медийского, позднее принявшего христианство и ставшего монахом, известного под именем отца Неофита. Перевод третьей части был сделан с книги румынского просветителя молдавского князя Дмитрия Кантемира

[15] А. Соболевский. Неизвестные труды Софрония Врачанского. — Изв. ОРЯС, XIII, 1908, кн. I, с. 93.

„Систима, или состояние мухамеданския религии", напечатанной в Петербурге в 1722 г.

Софроний знал и любил русские книги. Книги, напечатанные в России, служили ему настольными пособиями. Для своих переводов, для просвещения простого болгарского народа он умело отбирал действительно лучшее из доступной ему греческой и русской научной литературы. Книги Евгения Вульгариса, известного греческого педагога, и Дмитрия Кантемира, ученого и политического деятеля Молдавии и России, сподвижника Петра Великого, автора выдающихся исторических и философских трудов, относились, на самом деле, к лучшему, что имели монастырские библиотеки Бухареста XVIII—XIX вв.

Книга Кантемира особенно сильно повлияла на Софрония. Существует предположение, что именно она „своим полумемуарным, автобиографическим характером" толкнула его к написанию знаменитого жития[16]. Предположение это вряд ли можно принять, но несомненно, что прогрессивные идеи выдающегося просветителя были очень близки Софронию. Это подтверждается тем, как переводит Софроний, дополняя и усиливая местами тезисы Кантемира. Он вводит, например, болгарский и сербский народы в перечень тех, кто страдает под турецким игом, конкретизирует рассказ об угнетении турками славянских народов, усиливает антитурецкий пафос произведения[17]. Философский трактат под пером Софрония начинает превращаться в агитационный документ, в воззвание, во многом перекликающееся с пламенными призывами и обличениями Паисия Хилендарского.

Говоря о книге о трех верах, надо подчеркнуть, что Софроний сравнительно толерантен в вопросах вероисповедания, несмотря на свое положение высокого церковного иерарха. Ни в одном его произведении мы не найдем оголтелого православного шовинизма. Он в равной мере сочувствует как бедному болгарину, так и обездоленному турку. В тяжелую минуту он ищет помощь и получает ее и от болгар, и от простых турок. На страницах своего жития он описывает, как долго пришлось ему прятаться во время поста в турецком гареме и умирать от голода, потому что и его хозяевам нечего было есть. Софроний в своей книге постоянно подчеркивает преимущества православной веры, но не за счет очернения инакомыслящих, он пытается и сам понять, разобраться, спокойно рассуждать. Ему ближе Лессингов „Натан Мудрый", чем фанатизм инквизиции.

Уже в предисловии к своей книге Софроний подчеркивает прежде всего значение науки в жизни людей. Для человека естественно желание все знать. „Всякий человек должен есть да испитва и да издыря и да знай", подчеркивает Софроний свою любимую мысль, давая ее в пословичной, афористической форме. Только наука поможет человеку познать законы, правду и ложь, и истинное человеколюбие. Приводит Софроний и любимый тезис просветительства: „Кой человек закон не знай, он есть лишен от правда и от истина".

Софроний начинает предисловие словами Порфирия Философа (греческого теолога), определившего еврейскую веру как закон отроческий, христианскую как закон невозможный, а мусульманскую — как закон свин-

[16] Т. Н. Копреева. Неизвестный литературный источник Жития Софрония Врачанского. — ТОДРЛ, XXIII, 1968, с. 261—275.

[17] Там же, с. 261—275.

ский. Он согласен с его словами и пытается доступным образом разъяснить их значение. Софроний рассуждает, что этот философ счел еврейский закон и уставы и церемонии отроческими, потому что они должны служить исправлению нравов, а на деле „никоя полза не подават". Христианский закон показался ему невозможным, потому что трудно человеку соблюдать его предписания — трудно любить врага своего, подставлять левую щеку тому, кто ударил по правой и т. д. Заповеди и советы евангелия показались философу „иако превышават человеческия сили", но читатель должен помнить, что то был „эллин" „и не имал истинный разум", комментирует Софроний. Это, пожалуй, одно из немногих мест, где ему изменяет обычная толерантность.

Мусульманство представляется Софронию законом „мерзким и смешным". Но осуждение это идет с гуманистических позиций. Плохо в мусульманстве то, что закон этот считает богоугодным „да убиват", но плох он и для самих турок, потому что разрешает у всякого человека „да му уземат стоката и вся, що има". Софроний против законодательства, которое может сделать людей грабителями и убийцами. Осуждает он и морально-нравственную сторону положений Корана: как же можно придерживаться законов, разрешающих „невоздержание, многоядение, чревоугодие и женонеистовство"?

Осуждая постулаты мусульманской веры, Софроний переходит к вопросу политическому, общественно-историческому, который многие годы волновал каждого болгарина, живущего в покоренной турками стране: „Почто мохамеданская империа в кратком времени толико возрасте, како едвали не всю Асию и великая часть Африкы, и малая Европа, и Аравиа, и Египет, и Средиземное море вси кораново почитат зловерие. . ." Еще болгарский книжник XVI в. поп Пейа в своем житии Георгия Нового Софийского ставил этот вопрос и отвечал на него с патриотической уверенностью в лучшем будущем Болгарии, что много сильных и грозных царей было у власти, но все они погибли и погибнут. Ответ Софрония близок к идеям русской литературы эпохи татаро-монгольского ига. Поражение русских князей объяснялось или божьим наказанием „грех ради наших", или отсутствием единства между князьями. И Софроний пишет: потому впали мы „в лютое мучительство", „почто са было умалило у грецы и у болгары любовь и согласие, и добродетель, и потьпкану было изрядное гражданское правление". А в предисловии к книге, специально разбирающей мусульманство, снова пишет: „Ала найвыше то бы от несогласие и от нелюбовь христианьская, попустил бог их грех ради наших".

Несмотря на наивность отдельных толкований Софрония, как оригинальных, так и точно переведенных из чужого источника, его трактат о верах имеет в общем прогрессивный характер, поскольку дает необходимые знания, внушает просветительские идеи. Софроний даже выписывает отдельно цитаты, избранные мысли великих философов и ученых, подтверждающие его любимую мысль о пользе для человека учения и книг. Например, „Попитали едного философа, що има по выше учен человек от неученаго и безкнижнаго человека, а он отговорил: „Неучен и безкнижен человек есть токмо един образ има человеческий, а не есть человек совершен", или „И Платон философ рече: „Толико полза и превосходство има между ученнаго и безкнижнаго, колкото има разделность между доктора и между болнаго человека" и т. п.

И здесь, как и везде, Софроний заботится о доступности, старается предложить своим читателям знания в легкой, понятной форме.

Рукопись произведения сохранила и следы чисто филологической работы писателя. В ней много пометок на полях, которые представляют собой либо комментарии к тексту, либо перевод и пояснение трудных слов. Например, в некоторых местах Софроний дает точный перевод оригинала, но на полях или между строками добавляет от себя: „о голяма и несмислена лъжа яко е возможно да буде това“ и т. п. Еще чаще на полях даются пояснения отдельных слов, которые могли быть непонятны простому читателю. Прежде всего объясняются церковнославянские, русские слова, затем румынские, греческие, турецкие и сербские, для пояснения часто используются слова турецкие, которые, как писал сам Софроний в предисловии к „Неделнику“, в большом количестве вошли в болгарский язык: „навикли еста выше турецкаго языка беседовати, а своего языка погубили от иноверных насилия“. Например: доктор — хеким, жезл — тояга, министры — илчии и пр.[18]

В конце рукописи о трех верах помещено и знаменитое житие Софрония, шедевр не только болгарской, но и славянских литератур. Судя по единой пагинации, оно написано одновременно с книгой о верах, то есть в 1805 г.[19]

Все творчество Софрония до написания жития носило религиозный характер. „Житие“ — его первое светское, психологическое произведение. Правда, элементы светские, беллетристические присутствовали уже во втором видинском сборнике. И все же до „Жития“ Софроний был только выдающимся общественником, просветителем, переводчиком, и лишь после него в болгарскую литературу вошел оригинальный, талантливый писатель.

В предшествующих произведениях Софрония новые взгляды автора заключены в религиозные оболочки трафаретных сюжетов, канонических образов. В целом они отражают очень ярко переходность всего творчества Софрония, характерную для целого периода, когда просветительская эпоха в болгарской литературе только зачиналась.

Но вот почти в самом конце своей жизни Софроний создает произведение оригинальное, талантливое, бескрайне искреннее, свежее, полное наивно реалистических образов, отличающееся от всей тогдашней болгарской литературы. Писатель, несмотря на всю прогрессивность своих взглядов, находившийся в плену старых нравоучительных жанров, здесь словно догнал свою эпоху, свой XIX век, опередив современную ему болгарскую литературу, в которой еще и полвека после него развивались исключительно публицистические жанры. В своих прежних произведениях Софроний, просвещая болгарский народ, не мог оставить позы учителя, не мог отказаться от правил и канонов, утвержденных многолетним развитием церковной литературы, а здесь он пишет для себя и о себе, о своем личном, сокровенном, создает произведение, которое не может войти в рамки официальной ли, тературы, и поэтому отбрасывает каноны, условности, пишет раскованно-просто и ясно, во многом сближаясь с произведениями народного творчества. Конечно, и его житие носит отпечаток переходности, о чем свидетельствует само его название: „Житие и страдания грешнаго Софрония“.

[18] П. Н. Орешков. Цит. соч., с. 36—43.

[19] Т. Н. Копреева. К вопросу о датировке Жития Софрония Врачанского. — Совет. славяновед., 1968, 5, 45—49.

С древней литературой его связывает житийная рамка, в которую заключена автобиография. Но по сути дела — это произведение, зачинающее в болгарской литературе жанр историко-психологической реалистической повести.

Наивно и предельно искренне рассказывает Софроний о своей жизни, ломая тем самым средневековые традиции (может быть, неожиданно для самого себя), с простой целью — оправдаться перед богом и людьми в большом грехе, гнетущем его совесть. Ведь он не выдержал бремени тяжких страданий, опасной жизни православного епископа в порабощенной турками Болгарии и, оставив паству, ушел в Румынию. Чтобы искупить этот грех, он трудится для просвещения болгарского народа, переводит необходимые для него книги на доступный народу язык, в оправдание греха решает рассказать о своей многотрудной жизни, пояснить свои поступки. Но, рассказывая о себе и своих страданиях, он создает одновременно широко типичную картину жизни целой Болгарии, терзаемой своими и чужими хищниками, разоряемой турками, раздираемой распрями пашей и султанов, притесняемой чорбаджиями.

Автор рассказывает главным образом о своей работе, церковной и общественной деятельности, связях и взаимоотношениях с людьми. Почти не останавливается он на обстоятельствах своей личной жизни, не называет имени жены, не вспоминает, когда овдовел, не перечисляет, сколько было у него детей и какие были его дети, не упоминает даже о своем личном труде над перепиской и составлением книг и т. д.

Творчество Софрония имеет общественное предназначение, его житие написано для народа и о народе. Герой книги — типичный представитель этого народа. От личной судьбы героя Софроний поднимается до понимания исторической правды о судьбе целого народа.

При написании жития Софроний использует одинаково как старые, традиционные житийные приемы, так и приемы, обусловленные новой эпохой. Как предписывалось житийной схемой, закрепленной вековым развитием этого жанра, описание героя начинается от рождения и жизни с благочестивыми родителями, раннего учения, послушничества и первых подвигов во имя божие. Только схема у Софрония с самого начала наполняется жизненным, правдивым содержанием, зачастую изменяющим и ломающим саму схему.

Так, в начале рассказа полагалось давать традиционную формулу самоунижения, говорить о своих слабых способностях, заявлять о своем невежестве, грешности и пр. Сохраняя эту традицию, Софроний поворачивает ее как бы другой стороной. „Аз, грешный в человецах. . .“ начинает он свое житие; мотив грешности подчеркнут и в заглавии, но он грешен не перед богом, как было у старых агиографов, а перед людьми, перед своей епархией, которую покинул, бежав в Румынию. Вся его писательская деятельность в Бухаресте проникнута чувством долга перед народом и направлена на искупление этого греха. Старая житийная формула под его пером звучит по-новому; старый оборот словно наполняется новым содержанием.

Канон нарушается и при воспоминании о родителях героя. Это не безукоризненно благочестивые христиане, а „люта и завистлива“ мачеха, словно из сказок сошедшая на страницы жития, и рано умерший от чумы отец-торговец. С самого начала в рассказ начинают вплетаться черточки

правдивого реалистического изображения, из которых в конечном счете складывается типичный, цельный образ героя-рассказчика.

И заканчивается творение Софрония иначе, чем традиционное житие: не мученической гибелью героя и чудесами с его мощами, а работой на благо своего народа — „затова ся трудя и аз сеги денем и нощем да испиша няколика книги по нашему болгарскому язику". Конечно, уже одно то, что Софроний пишет именно автобиографию, свой собственный психологический портрет, показывает просветительский интерес к человеку и означает разрыв со средневековой традицией принижения писательской личности.

Композиционное построение жития у Софрония очень просто, он последовательно излагает события своей жизни. Но в отличие от канона опять-таки выбраны только нужные, кульминационные моменты, сюжет подчинен главной цели автора — оправдаться в своем грехе, рассказать о своих страданиях[20]. Поэтому повесть насыщена событиями, действием, сюжетное развитие убыстрено — автору надо много рассказать, перечислить все свои страдания, описать всю трудную, богатую событиями и муками жизнь. Может быть, впечатлению реальности, исключительной правдивости повествования способствует именно эта наивная последовательность рассказа, отсутствие каких-либо комментариев, рассуждений, отступлений от хода действий. Все просто и естественно.

По житийной схеме обязательно надо было рассказывать об учении героя и его большом прилежании. У Софрония имеется ряд интересных конкретных деталей. Есть и „голямо прилежание", которое он проявлял, но рассказано и о том, что долго он был „болен и немощен" и что в Болгарии учиться было трудно, так как не было учения на родном языке, а только на греческом. Характерные исторические черты проглядывают в простодушном рассказе. Особенно остро ощущается трагическая реальность, когда герой сталкивается с окружающим его миром, с родственниками, которые во время его отсутствия „повече разграбиша домовния вещи и сокриша их", с произволом властей, с жестокостью турок, с тюрьмой, подкупами, несправедливостью и т д. Герою-рассказчику хорошо знакома и бедность („Ами докле исплатя ония долг, какова сиромашия потеглих"), грабеж и разорение („нашия дом все разграбиша, и не остана ни лажица, ни паница, и мой дрехи и книжа, що имах, все узеше"). В своем житии он часто вспоминает о многочисленных войнах, раздорах между пашами. Многие в те неспокойные времена, вернувшись домой, находили, как и он, „деца голи, седят на рогозина. И аз пари не имах да им купя дрехи. Скорб голям!" Трагическими картинами, прямо списанными с живой действительности, наполнена вся повесть.

Есть в повести и традиционный уход будущего житийного героя из дома. Но у Софрония это не уход ради служения богу, а уход за работой, за пропитанием. Последующие его уходы из Котела, а позднее из Врацы всегда реальны и вынуждены, они сопровождаются угрызениями совести, правдивыми человеческими переживаниями то из-за того, как мучительно сложна жизнь епископа-христианина в неспокойной Враце, то из-за обмана хитрого Каллиника, то из-за неблагодарности котленцев. . .

---

[20] П. Динеков. Между свои и чужди. С., 1969, с. 162.

Софроний создает своей повестью широкую историческую фреску, показывая глубинные процессы социального значения. Своего героя он вписывает в точно означенную эпоху. Он постоянно пунктуально, как летописец, называет даты, показывая точный хронологический след событий не только в связи с войнами и сражениями, например, русско-турецкой войной 1768—1774 гг., австро-русско-турецкой войной 1787—1792 гг. и др., но и при событиях его личной жизни.

В житии Софрония показано становление и развитие героя, изменение его характера, начиная с рождения и первых лет учения, с самой ранней юности до зрелого возраста и потом до старости. Постоянными чертами героя, несмотря на многие испытания, остаются кротость и смирение, твердость духа и верность долгу, от исполнения которого его ничто не может отклонить. В детальном исследовании внутреннего мира героя Софроний показывает себя большим мастером, глубоким и тонким психологом.

Характер рассказчика в повести Софрония не очень сложен, но в нем проступают разные черты. Как каждый живой человек, он может зачастую колебаться даже между добром и злом. Самое счастливое время в его жизни связано с той порой, когда он „учил деца на книжовное учение и добре проминувах". Но тут же с простодушной доверчивостью автор вспоминает как искусил его дьявол и отказался он от своей спокойной жизни, стал взыскивать пени с народа и поступать не по совести. Сложность человеческого характера, случаи, когда человек может сойти с прямого пути, Софроний не способен еще понять и по традиции древней книжности объясняет дьявольским попущением. Но и традиционные мотивировки не мешают автору глубоко и точно анализировать свой характер, удивляя современного читателя весьма верными психологическими наблюдениями.

Часто и подробно, со свойственной ему иронической самокритичностью, описывает Софроний слабости своего героя. Он много раз испытывает поистине смертельный ужас и не скрывает своего страха, да и кто бы упрекнул его в этом, ведь ему приходилось терпеть побои и мучения, не раз невинному сидеть в тюрьме, стоять с веревкой на шее под виселицей, его угрожали застрелить, посадить на кол, казнить лютой смертью. Софроний не стремится к мученической смерти, но и не изменяет своей совести, вере, долгу. Он из тех людей, которых можно согнуть, но нельзя сломать. Несмотря на страх, он все же делает то, что считает своим долгом. Об этом говорит эпизод с чумным или рассказ о том, как разъяренный паша хотел обратить его в свою веру, угрожая немедленно застрелить. Герой впадает в отчаяние, немеет от ужаса, в душе прощаясь с жизнью: „И аз молчах, почто бях отчаял себе от живения" или „и от страх не можах на паша да отговоря, що ми думаше" и под. Тем не менее в страшную минуту он находит в себе нужную отвагу и говорит разъяренному турку: „а ефенди, хичь вяра сас пушка быва ли?" и тот задумывается — „намного час держаше пушката насрещо мене и мисляше".

Подкупает беспредельная искренность Софрония, абсолютное отсутствие гордости, зависти, умение улыбнуться в тяжелую минуту, мягко иронизировать над собой. Софроний не поднимается здесь до сатиры и сарказма, как Паисий, в палитре жития больше всего добродушной иронии или горького юмора с трагическим подтекстом. Нужда заставляет его, высокого церковного деятеля, врачанского епископа прятаться от турок и кырджалиев, выдавая себя то за доктора в зеленом колпаке, то переодеваясь

в женскую одежду („аз завих главу мою сас шал и узех в руку камчик"), то прячась в гареме. Трагические краски сгущаются от эпизода к эпизоду.

Рассказчик в житии постоянно окружен людьми, его образ дан через взаимоотношения с народом, что является еще одним отличием от традиционного житийного канона. Мы видим то друзей, родственников, сподвижников Софрония, священников, торговцев, простых крестьян, то турецких пашей и султанов, врагов и притеснителей. Герой Софрония активно деятелен, он не мыслит свою судьбу вне своего народа, вне заботы о его пользе. Пусть он не героическая натура и не способен на громкий подвиг, он из породы тех тихих тружеников, вся жизнь которых — подвижничество.

Рассказчик повести изображен в тесном контакте с его средой, и среда эта активно и постоянно враждебна герою. Иначе и быть не могло в угнетенной, ограбленной, измученной стране. Герой повести простодушен и человечен. Он может поверить обманщику Каллинику по старой дружбе, что стоит ему трех лет заточения в Видине. Он всегда стремится помочь простым болгарам, хотя те могут и отступиться от него. Но как он радуется, светлеет душой, когда крестьяне помогают ему, скрывают его, просят за него пашу. Герой Софрония хорошо понимает людские слабости и умеет прощать их, потому что сам он слаб и грешен. У него много истинной человеческой терпимости, толерантности. Обязательная однолинейность при описании идеального героя в традиционном житии резко нарушена в повести Софрония, душевный мир его героя богат и разнообразен, поступки зачастую противоречивы, но по-человечески понятны и обоснованны.

Софроний как писатель очень лаконичен в своей повести. У него отсутствуют общие характеристики, преобладают отдельные детали, из которых складывается запоминающийся характер. Целый емкий и выразительный образ Софроний рисует одним штрихом, например, описывая грозного турецкого пашу, от которого люди побежали, как бараны, вне себя от страха, или рисуя лукавого Каллиника, обманувшего его, несмотря на старую дружбу. Очень оживляют действие повести диалоги, они служат Софронию как для конкретизации каждого собеседника, так и для усиления динамизма действия. Кроме того, диалоги нередко играют у него и сюжетообразующую роль.

Стиль Софрония очень прост, однообразен, даже несколько монотонен. Рассказ течет естественно, отсутствуют резкие сломы, краски не сгущаются, трагизм и динамика в подтексте, не на поверхности. Язык повести — это разговорный простонародной болгарский язык нового времени, который так любил и столь много пропагандировал великий просветитель.

Во многом повесть близка к народному творчеству. С фольклором она соприкасается и по манере рассказа — наивно-искренней исповедальности, мягкому, горькому юмору, и по некоторым художественным приемам — сказовости, тяготению к постоянным эпитетам, сказочной повторяемости при характеристике отдельных образов и под.

Повесть Софрония типологически близка к таким шедеврам славянской литературы, как „Житие протопопа Аввакума, им самим написанное" или „Жизнь и приключения Дмитрия Обрадовича, нареченного в монашестве Досифеем". Все три повести сыграли примерно одинаковую роль в развитии отечественных литератур. Они завершили эволюцию церковной, старой книжности и положили начало новой светской повествовательной ли-

тературы. „Житие и страдание грешнаго Софрония“ было в Болгарии первым великолепным образцом оригинальной художественной автобиографической повести.

Следующей не менее знаменательной работой Софрония стало издание первой печатной книги на новоболгарском языке. Его „Неделник“, изданный в Рымнике в 1806 г., был одной из самых популярных книг, необходимых не только для священников, но и для простых людей. Народ любовно назвал эту книгу „Софрониe“, продолжая распространять и переписывать ее. „Неделник“ печатался еще несколько раз чуть ли не на протяжении всего XIX века: в 1856 г. в Новом Саде, в 1856 г. в Бухаресте, в 1868 г. в Белграде и т. д., и был популярнее, чем Паисиева история. Отпечатанные Софронием 1000 экземпляров быстро распродались, для многих читателей „Неделник“ стал настольной книгой, главным руководством в вопросах религии и морали.

По содержанию печатный „Неделник“ мало чем отличается от рукописного „Недельного поучения“, оконченного Софронием в 1805 г. Добавлено 10 слов и два наставления — к крещению и венчанию, а также весь текст отредактирован. Язык несколько утяжелился. По-видимому, Софроний счел, что печатная книга должна быть написана более высоким, „книжным“ стилем. Но все же это понятный, в основе своей новоболгарский язык, что является одним из главных достоинств издания.

В основе рукописи и печатной книги, как пишет сам Софроний, лежат славянские и греческие источники. Прежде всего книга „Кириакодромион“ греческого писателя Агапия, монаха Критского, которую Софроний перевел почти дословно[21]. В ее основе в свою очередь лежали проповеди цариградского патриарха Йоанна Калеки. Те же проповеди использовал для своего „Кириакодромиона“ и Никифор Теотоки, ученый-теолог, реформатор греческой просветительской литературы, энциклопедист, издавший свой „Недельник“ в Москве в 1796 г. Второе его издание вышло в Бухаресте в 1803 г. Одно из этих изданий, вероятно, было в руках у Софрония, иначе он не ссылался бы на славянские источники своей книги.

Все проповеди „Неделника“ составлены примерно по одному плану: взят какой-то библейский рассказ или текст некоторой „священной“ книги, дано его толкование, потом следует поучение. Поучения обычно стараются связать церковный текст с жизнью, применяя его в качестве руководства моральным, нравственным поведением простого человека. Таким образом, содержание „Неделника“ затрагивает различные стороны общественной, семейной и личной жизни, что обуславливает его тематическое разнообразие. Непереводными, оригинальными произведениями Софрония являются два наставления, добавленные в конце книги, видимо, уже в процессе печатания, на свободные страницы — слово для новобрачных, в котором преобладает светский элемент, воспитательный аспект, и поучение при крещении.

Всего в книге дано 94 слова и 2 наставления. Из них 19 взято еще из Первого Видинского сборника. К ним относится, например, излюбленное Софронием житие Параскевы Тырновской, в этом житии и в предисловии к книге можно найти некоторые сведения по болгарской истории, но с рядом неточностей. Состав „Неделника“ полностью отвечал требованиям

[21] Д. Петканова-Тогева. Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII—XVIII в. — Год. Соф. унив., Фак. слав. филол., LXII, 1968, с. 99—119.

обыкновенных болгарских священников, работу и нужды которых Софроний хорошо знал. Он был предназначен также для религиозно-нравственного чтения и воспитания простых мирян.

Особый интерес с точки зрения просветительских идей Софрония представляет предисловие к „Неделнику". Хотя в основном оно совпадает с греческим оригиналом Агапия Критского, есть характерные отличия. Софроний обрабатывает греческий текст, стремясь приспособить его к болгарским условиям. Например, он расширяет некоторые фразы. Там, где греческий автор пишет о невежественности простого народа, о просвещении которого он заботится, Софроний добавляет, что в Болгарии невежественны и священники, они тоже не понимают святого писания[22].

Работа по печатанию книг длилась семь месяцев, на нее ушло много средств. Уже в начале печатания, исчерпав свои материальные возможности, Софроний обращается за помощью к богатым болгарским и румынским гражданам. 29 апреля 1806 г. он рассылает „Покана за издаване на „Неделник". Софроний нащупывает путь, которым пойдут после него многие возрожденцы — печатать книги на общественные средства, собираемые с помощью подписных листов среди целого народа. В написанном им обращении к народу с призывом помочь печатанию первой болгарской книги писатель повторяет главные просветительские тезисы предисловия к „Неделнику" и впервые четко формулирует мысль, что наука выше веры, а учение и воспитание важнее церковных дел.

Помогите нам издать книгу на болгарском простом языке, обращается Софроний к своему народу, ведь это „добро общее за всего болгарского народа", „помогните на това молю вас: почто това е по добро и от хаджилик и от Святая гора!". Глубоко осознает Софроний все значение и важность предпринятого им дела: „до сега таковыя книга по болгарский простый язык на свето не е была!". Греки и сербы, и валахи, и русские имеют такие книги на простом языке, только наши бедные болгары не имеют и потому они „потемнели сас незнание". Потрудимся и начнем это дело, а потом появится много таких простых книг, „но работа ест веднош да буде начало!".

Пока Софроний занимается печатанием первой болгарской книги, свет вокруг него бурлит и волнуется. После 8 февраля 1804 г. в Сербии поднялось восстание против османского рабства. Многие болгарские патриоты отправляются на помощь восставшим, на борьбу с сербскими и болгарскими угнетателями. В том же 1806 г., когда шло печатание „Неделника", началась новая русско-турецкая война, воскресившая надежды на русскую помощь и скорое освобождение у всех порабощенных славянских народов.

Русско-турецкие войны начались с 1677 г. и продолжались почти два века. С конца XVIII в. военные действия велись на турецкой территории и отчасти на болгарской земле. От одной войны к другой: 1768—1774 гг., 1787—1791 гг., 1806—1812 гг., 1828—1829 гг. и далее возрастает активность болгар, растет и число привилегий, которые были закреплены в результате русских побед за покоренными славянами. Так, после Кючук-Кайнарджийского мира русское правительство взяло под свое покровительство Валахию и Молдавию, ставшие автономными. Быстрыми темпами начала расширяться торговля балканских стран с Россией, русские торговые корабли получили право плавать по Дунаю и подвластным Турции морям.

[22] Д. Петканова-Тотева. Цит. ст., с. 99—119.

В Москве открываются болгарские торговые пункты, вслед за этим целые болгарские колонии обосновываются в Одессе. Победы А. В. Суворова и Ф. Ф. Ушакова, а также подписание Ясского мирного договора создают еще более благоприятные условия для торговли и просвещения балканского населения. Болгары продают в России главным образом розовое масло, шелк, а из России вывозят изделия индустрии и в большом количестве русские книги.

Осенью 1804 г. два болгарина, один родом из Врацы, другой—уроженец Тетевена, земляки и знакомые Софрония, отправляются в далекую северную столицу, чтобы просить русского царя заступиться за болгарский народ и спасти его от турецких насилий. Иван Атанасов Замбин и Атанас Николов Некович, переправившись в Россию нелегально, не взяли с собой никаких поверительных грамот, подтверждающих их полномочия, которые, однако, оказались абсолютно необходимыми в Петербурге, и оба депутата начинают переписку с Софронием, который должен был послать им необходимое письменное подтверждение их миссии.

Поверительное письмо было написано Софронием 10 января 1808 г. на имя И. А. Замбина, для передачи его министру генералу Горину и через него царю Александру I. Письмо подписано „из Болгарския Области Епископь Софрония Вратчанский“[23]. Письмо это не составлено Софронием, поскольку стиль, орфография и язык не присущи ему. Вероятнее всего, Софроний, по просьбе депутатов, просто переписал черновик, написанный для него Замбиным, доверяя знанию последнего обстановки при русском дворе и того, как должно быть написано подобное прошение.

Письмо имеет неизмеримую историческую ценность, потому что в нем впервые болгары открыто заявляют о своем стремлении освободиться от османского рабства, связывая свои надежды с помощью со стороны русской державы, и даже выражают желание стать лучше подданными России, чем оставаться под тягостным игом. В письме даны характерные описания турецких жестокостей и насилий и высказано желание болгар бороться против угнетателей. Болгары могли бы подняться против турок, если бы только рассчитывали на чью-либо защиту, без которой им не устоять против мощного врага. А где им искать защиты, как не у своего старшего брата, с которым болгар связывает единство по вере и языку. Притом болгары больше всех других народов преданы России, „в том я по сану своему под клятвою могу сказать, что они все единодушно жаждут быть с преданностью под Российскою Державаю“. . . 16 февраля 1808 г. Замбин передал письмо Софрония князю Куракину, дополнив его сопроводительной запиской, объясняющей, что эта бумага „от нашего Архиерея равно с нами бедствующаго, который находится ныне в Валахии в городе Букоресте, из коея удобно проникнуть изволите, че страдания наши происходят единственно от твердости духа и приверженности в вере“. В этой же записке Замбин подчеркивает, что в письме Софрония речь идет о „судьбе нашего народа!“. Далее он убедительно просит сохранить все в тайне. И у болгарских депутатов были семейства в Болгарии, которые могли подвергнуться репрессиям, и у Софрония зять Цонко жил в это время в Цариграде.

[23] См.: П. Н. Орешков. Неколко документа за Пазвантоглу и Софрония Врачански (1800—1812). — Сб. БАН, 1914, кн. 3, с. 3—55; В. Н. Златарски. Политическата роля на Софрония Врачански през Руско-турската война 1806—1812 г. — Год. Соф. унив., Филол. фак., XIX, 1923, с. 3—86.

После отъезда Нековича в Бухарест весной 1807 и смерти Замбина, скончавшегося осенью 1808 г. в Петербурге от туберкулеза, их письма и прошения были пересланы в действующую армию для перепроверки главнокомандующему. Последовательно сменявшиеся главнокомандующие русских войск — генерал И. И. Михельсон, князь А. А. Прозоровский, князь И. П. Багратион, граф Н. М. Каменский, князь М. И. Кутузов и, наконец, адмирал П. В. Чичагов хорошо знали Софрония и имели с ним личные сношения. Софроний, видимо, активен и настойчив. При необходимости он пишет русскому командованию, встречается с его представителями, связывается с русским консулом в Бухаресте Лукой Кирико, сыгравшим в 1800—1812 гг. положительную роль в развитии русско-болгарских отношений. Софроний становится главным представителем болгарского народа перед русским военным командованием, он сознательно возглавляет движение за освобождение Болгарии[24]. Вероятно, Софрония поддерживала группа прогрессивных деятелей болгарской эмиграции в Румынии, он был тесно связан и с самой Болгарией. Во всяком случае известно, что к нему не раз являлись делегации из Врацы, а, может быть, и из других болгарских районов. Был ли официально организован болгарский эмиграционный комитет в Бухаресте, тайной целью которого была подготовка будущего восстания в Болгарии[25], и стоял ли Софроний действительно во главе комитета — неизвестно, но в своей напряженной общественной деятельности он, конечно, не был одинок.

Наряду с большой политической деятельностью, Софроний не оставляет писательского труда, он готовит новый сборник для печатания. Это его последнее большое сочинение, тематически связанное с войной и надеждами болгарского народа на быстрое освобождение. „Театрон политикон, сиреч Гражданское позорище“ был закончен 25 августа 1809 г. Тема этого социально-политического просветительского трактата — государственное устройство в духе просветительских представлений, отношения владетелей и подданых, правила, которыми рекомендуется руководствоваться благоверным властителям, просвещенным государям. Вероятно, надежды на скорое освобождение своей родины и думы о ее будущем государственном устройстве заставили Софрония приняться за этот труд.

Софроний обращается к книге папского каноника Амвросия Марлиана, профессора по богословию и политического деятеля первой трети XVII в., которая под названием „Theatrum politicum“ была издана впервые в Риме в 1631 г. На новогреческий язык ее перевел валашский господарь Николай Маврокордато, она была отпечатана в Лейпциге в 1758 г. и снова переиздана в 1776 и 1801 гг. Одним из этих изданий, должно быть, пользовался Софроний. Некоторые главы этой книги Софроний перевел и включил еще во второй видинский сборник под названием „Философские мудрости“. Еще тогда тематика книги и ее содержание показались ему интересными и полезными. Теперь он переводит книгу целиком. В текст включены и те важнейшие страницы, которые были написаны им еще в самом начале века, где восхвалялись Россия и русские государи, что было более чем актуально. Могучую Россию, над которой солнце никогда не заходит, и ее государей,

[24] Ср. у П. Динекова. Грешният Софроний. — В: Очерци за български писатели. Ч. I. С., 1973, с. 233.

[25] Предположение В. С. Киселкова. См. его книгу „Софроний Врачански“ (С., 1963, с. 74).

начиная от великого Петра и его приемников, ставит Софроний в пример всем владетелям, которые желают быть просвещенными, мудрыми и благоверными.

Как все просветители, Софроний в своих правилах для истинного владетеля подчеркивает прежде всего необходимость следования природным законам. С гуманистических позиций он предписывает владетелям считаться с простым народом, выступает против произвола и тирании. Законы, разум, мудрые книги — вот три основы, которыми должен руководствоваться истинный просвещенный правитель. Труд Софрония состоит из предисловия и 30 глав, каждая из которых содержит определенный совет государю. В них дано и множество примеров из жизни выдающихся государственных деятелей и христианских героев. Таким образом, книга дает ряд полезных сведений по социологии и всемирной истории. В ней Софроний выступает снова как наследник и продолжатель дела Паисия на новом этапе.

Пока Софроний работает над книгой в ходе войны наступил временный перерыв (с 12. VIII. 1807 г. по 23. III. 1809 г.). Вообще война 1806—1812 гг. велась Россией в исключительно тяжелых условиях. Постоянной угрозой была агрессия Наполеона. После поражения, нанесенного им союзным войскам 20 ноября 1805 г. под Аустерлицом, и кровопролитных боев на территории Восточной Пруссии (особенно в районе Прейсиш-Эйлау), было подписано перемирие и потом тяжелый для русских мир в Тильзите в июне 1807 г. Но бои на двух фронтах не закончились. С февраля 1808 г. и до сентября 1809 г. Россия ведет войну с Швецией, в результате которой присоединяет Финляндию. А с 1804 по 1813 г. идет затяжная русско-иранская война, после которой Россия захватывает Северный Азербайджан и Дагестан. Поэтому война с Турцией долгое время идет без заметных успехов, отрицательно воздействует и постоянная смена командующих Дунайской армией.

После возобновления военных действий сношения русского командования с Софронием продолжались. Встретившись с Софронием по приказанию главнокомандующего генерала князя А. А. Прозоровского, корпусный генерал Милорадович доносил в ставку, что епископ из Врацы Софроний побывал в разных местах Болгарии и собственными глазами видел бедственное положение ее населения. Все время, пока Софроний жил в Бухаресте, к нему приходили делегации, „булгарцы из-за Дуная, прося его совета и помощи“[26].

Милорадович сообщает далее: „Я объявил епископу Софронию, что письмо его принято с особливым благоволением, и что он и все, приверженные к России, могут надеяться на всевозможные вспомоществования“.

Софроний лично пишет министру иностранных дел России Н. П. Румянцеву, что он радуется успешному исходу миссии Замбина и Нековича: „потому воистину ощущаю аз грешный новые себе силы: только лета стра-давши разнообразным гонением от всеобщего врага христианскаго“. Письмо по содержанию перекликается с его житием и особенно с написанным им затем воззванием. Народ болгарский и там и тут главная его забота, глав-

[26] Документы, находящиеся в русских архивах, прежде всего в Архиве внешней политики России, и относящиеся к политической деятельности Софрония, опубликованы В. Д. Конобеевым в статье „Русско-болгарские отношения в 1800—1812 гг.“ в сборнике „Из истории русско-болгарских отношений“. (М., 1958, с. 194—291) и других работах того же автора.

ная боль. За свой народ, пишет трогательно Софроний, „болю, душею и сердцем“. Письмо это написано церковнославянским алфавитом, стиль и язык отвечают особенностям сочинений Софрония.

И Прозоровский, и сменивший его главнокомандующий, молодой и амбициозный Багратион, ученик Суворова, будущий герой Отечественной войны, и молодой, но уже прославленный в боях граф Каменский, подготавливая наступление против турок, которое должно было начаться весной и летом 1810 г. и проходить по территории Северной Болгарии, очень рассчитывали на помощь и содействие местного населения. Багратион устанавливает связь с Софронием посредством русского дипломатического агента И. П. Фонтона. Багратион пишет, что Софроний „пользуется большим авторитетом у своих единоверцев“ и предписывает „добиться его доверия и расположения к нам“, узнать у него о возможностях вооруженного восстания болгар в районе планированного русского наступления на Видин в Северо-Западной Болгарии. О тайном свидании с Софронием Фонтон доносит, что Софроний обещал полное содействие, как на самый благоприятный район для восстания указал на Тырново, но решительно настаивал на мерах, которые обеспечат безопасность мирного болгарского населения. Беспокоила его судьба восставших в случае отступления русских войск, не будут ли они подвергнуты столь же страшным репрессиям, как восставшие греки Морей после заключения мира в Кючук-Кайнарджи.

Несомненным результатом переговоров с Софронием был приказ, отданный князем Багратионом генералу Исаеву и предписывавший придерживаться строгих правил по отношению к болгарскому населению со стороны русских войск: не чинить никаких насилий и „не возбуждать болгар к поднятию оружия против турок“. Когда русская армия освободила большую часть Северной Болгарии, Софроний в письме от 28 мая 1810 г. благодарил командование за защиту болгарского народа. Имея в виду, что русской армии было крайне необходимо во время наступления обеспечить снабжение, командование просило Софрония обратиться с призывом к населению. Так, очевидно в апреле 1810 г. было написано знаменитое воззвание Софрония.

Обращение Софрония к болгарскому народу было венцом и славным завершением писательской и общественно-политической деятельности, всего его жизненного пути. Помогайте им всем, чем можете, призывал Софроний, это ваши братья по крови! Они освободят вас от страшного 400-летнего ига! Надежды Софрония и его народа сбылись спустя более чем полстолетия, но они осуществились именно тем путем, который прозорливо видел великий старец. Свободу Болгарии принесли на своих штыках русские братья, рядом с которыми храбро воевали болгарские полки.

Значение воззвания было очень велико. Недаром генерал Каменский говорил о нем: „пользы нам много принесе“. Каменский так глубоко верил в авторитет Софрония, что настойчиво просил его лично прибыть в действующую армию, „будучи уверен, что присутствие ваше еще более утвердит болгарских обывателей, что мы не враги им, а природные защитники веры христианской и спокойствия мирных жителей“. По-видимому, Софроний лично встречался с Каменским. Раковский, издавая обращение Софрония к народу в своей газете „Дунавски лебед“ в 1861 г. (№ 61 от 1. XII и № 62 от 24. XII), писал, что, по некоторым сведениям, Софроний сопровождал русские войска на колеснице с четырьмя конями вплоть до Раз-

града. Вряд ли это возможно, принимая во внимание трудности похода, возраст и здоровье Софрония, но как легенда, сложившаяся вокруг популярного имени, эти слухи очень характерны.

Вступление русских войск в Болгарию сопровождалось повсеместным ликованием населения. Генерал И. И. Михельсон еще в ноябре 1806 г. сообщал: „Вступление наше в здешний край сопровождается очевидной радостью и удовлетворением народа здешнего и духовенства". Население повсюду стремилось оказать помощь освободителям. „По прибытии победоносных русских войск в край наш и при прохождении через наши деревни, по единоверию с ними снабжали мы добровольно их провиантом, фуражем и подводами, а чтобы доказать еще более нашу к сим войскам приверженность многие из нас определились в службу", писал один из волонтеров в своем заявлении русскому командованию.

Обращение Софрония, вероятно, напечатанное и читавшееся в церквах, произвело очень большое впечатление. Оно поднимало дух народа, показывало всем болгарам, что они должны делать. Особенно активны были врачанцы, не только помогавшие русским войскам со снабжением, но и сообщавшие тайные сведения русским консулам в Видине и Бухаресте. Генерал Турчанинов обратился к ним со специальным письмом от 18. II. 1811 г., в котором он использует фразу из воззвания Софрония: „да будет день радости и веселия". Если и раньше организовывались болгарские добровольческие отряды для борьбы с турками, особенно из переселенцев и эмигрантов, то в 1810 г. было составлено специальное „Земское болгарское войско" со своим командованием и печатью. Добровольческие отряды были исключительно боеспособны. Они проявляли отчаянную храбрость и особенно прославились, например, при штурме Силистры. Один из болгарских отрядов получил письменную благодарность знаменитого русского полководца М. И. Кутузова за проявленную им стойкость в битве при селе Батин Русенской области. И русскому военному министру Кутузов писал об исключительных качествах болгарского народа, подчеркивая, что ожидает от него самой большой пользы. Помогали войскам и отряды гайдуков, один из них во главе с прославленным капитаном Георгием Мамарчевым тоже храбро бился под Силистрой.

Война закончилась в 1812 г. после решающих побед, одержанных Дунайской армией под командованием Кутузова. В июне 1811 т. он нанес турецкой армии сокрушительный удар, а затем окружил на левом берегу Дуная ее главные силы и заставил их капитулировать. Мирный договор был подписан в Бухаресте 16 октября 1812 г. Россия должна была торопиться, на ее западных границах грозной опасностью вставала могучая наполеоновская армия. Начиналась Великая Отечественная война русского народа.

Все время до окончания войны и сразу после нее Софроний не прекращал напряженной деятельности. Он заботился главным образом о болгарских беженцах и населении районов, оставляемых армией. Очень активной была его переписка с Кутузовым. В письме от 16 мая 1811 г. Софроний сообщил Кутузову, что местное чиновничество готовит насильственное переселение болгар в Россию. Кутузов решительно пресекает подобные действия. Он публикует „Обращение к болгарам", в котором сообщает, что предписывает командирам русских армий взять болгар под свое покровительство, а крестьян на три года освободить от „всяких земских податей".

Особенно заботился Софроний о благе переселенцев. Еще до войны болгары тысячами переселялись во Валахию, Бессарабию и Южную Россию. Заинтересованное в колонизации южных районов и укреплении своего влияния на Балканах, царское правительство предоставляло им казенные земли и известные привилегии. После ухода русских войск турки начали страшное преследование населения, и только из Северной Болгарии в Россию переселилось более трех тысяч семейств. Русское правительство определило их в Бессарабию как колонистов и назначило их попечителем генерала Инзова. В пору своей южной ссылки, находясь под попечением того же Инзова, бывал тут великий Пушкин.

Широкой разработкой ряда подробных пунктов отличается поданная Кутузову Софронием „Просьба от всех находящихся здесь болгар“[27], от 29 мая 1811 г. В 15 пунктах просьбы содержится целая программа, составленная, вероятно, группой приближенных к Софронию лиц из числа болгарских эмигрантов для обеспечения нормальной жизни и самостоятельного развития болгарской колонии. Переселенцы через посредство Софрония просят дать им земли и закрепить их в вечное пользование колонии, на 10 лет освободить их от казенных податей, разрешить им построить города и фабрики, свободно заниматься торговлей, ремеслами и сельским хозяйством. Поднимаются важнейшие вопросы о самоуправлении, национальных школах, гражданском равноправии, свободе вероисповедания и равноправии языка. Несомненно, эта программа была прогрессивной для того времени и имела большое значение. Почти одновременно с ней Софроний посылает на имя М. И. Кутузова прошение от 12 мая 1811 г. о предоставлении А. Нековичу места на реке Олта для основания болгарской деревни, принимая во внимание его большие заслуги перед Россией. Кутузов не может удовлетворить ни одно из прошений, так как их исполнение превышает его полномочия.

Подписывается мир. Русское командование, оставляя болгарские территории, стремится позаботиться о жизни своих болгарских соратников. Особое внимание уделяется опять Софронию. Адмирал П. В. Чичагов в приказе от 19. VIII. 1812 г. предписывает русскому консулу взять его под особое покровительство. А консул Кирико сообщает в свою очередь: „относительно принятия под свое покровительство Болгарского митрополита Софрония, буду стараться употребить себя в пользу его при всяком случае, где защита моя для него нужна будет“.

Но Софроний еще раньше сам скромно устроил свою судьбу. В письме от 18 ноября 1810 г. он попросил генерала Каменского, тогдашнего главнокомандующего русской армии, содействовать перед митрополитом в удовлетворении его прошения об определении его „в какой-либо монастырь для успокоения и пропитания старости моей“. Согласно протокольной книге Молдаво-Валахийской экзархии 31 декабря 1810 г. на заседании высших церковных иерархов было предложено митрополиту Валахии Игнатию определить такой монастырь для достойного пребывания епископа Софрония, „който е предан на Русия, отдавна и при разни случаи е показал своето усърдие и услуга към Русия“. В начале 1811 г. Софроний, повидимому, становится игуменом одного из румынских монастырей, недалеко

[27] См. В. Д. Конобеев. Цит. ст., с. 272—278.

от Бухареста. По предположению В. Киселкова, — это монастырь Мыркуца, находившийся в 4—5 км от Бухареста[28].

Последний документ, подписанный Софронием и другими видными болгарскими гражданами, относится к 2 августу 1813 г. — это благодарственная грамота бывшему болгарскому депутату в Петербурге и соратнику Софрония, Атанасу Нековичу за его труды „в полза на нашите съотечественици българи". На первом месте стоит подпись Софрония, архиерея болгарского.

Неизвестно, когда точно умер этот выдающийся болгарский деятель, ни где он был похоронен. Предполагается, что в сентябре 1813 г. Существуют сведения, что он был похоронен в монастыре Шербан Вода близ Бухареста[29]. Болгария не знает могилы своего славного сына, но его дело навеки осталось в истории ее культуры.

[28] В. С. Киселков. Цит. соч., с. 88.
[29] Там же, с. 86—88.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ — ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ И ЛИТЕРАТУРАТА. София . 1978

Марин Жечев

Историческо събитие за съдбата на Балканите

(Гръцкият печат за Априлското въстание и Освободителната руско-турска война)

Няма съмнение, че Априлското въстание и Освободителната руско-турска война от 1877—1878 г. изиграват важна роля върху формирането на новия климат на Балканите от края на XIX в., имат пряко отношение върху голяма част от конфликтите, които ще се породят на този „барутен погреб" и чието обяснение ще бъде непълно, ако не се вземат пред вид целият комплекс от причини, ако не се разгледат многостранно и в дълбочина. Естествено място във формирането на общественото мнение през този период придобиват вестниците и печатните издания, които влизат в пряк допир с хиляди читатели, влияят върху мислите и чувствата на хората, по свой начин, служейки на целите на определени обществени групировки, обясняват и поднасят пред публиката определени събития. Затова е интересно да се надникне в дебрите на вестниците и списанията от онова време, да се разкрие тяхното отношение към един от важните въпроси за съдбата както на българския народ, така и на Балканите.

Когато се разгаря пожарът на Априлското въстание, потопено в кръв от османските поробители, съседна Гърция още не се е нарадвала на спечелената с много жертви свобода. Все още са живи поборниците за национално освобождение, а идеалите на Ригас Велестинлис, които сякаш намират ново превъплъщение в „Наредата" на Васил Левски — да се замени деспотско-тиранската система с демократично народно управление, в което всички народности, българи, турци, евреи, гърци и др., да бъдат равноправни във всяко отношение, — вълнуват ума и фантазията на вдъхновителите на революционната борба. Поражението на Априлското въстание намира широк отклик всред гръцкия народ. Този отклик някак естествено се слива с мисълта за залятото в кръв голямо въстание на о. Крит, оставило светла диря с всенародния героизъм и всеотдайност, с жертвоготовността в името на благородната идея за свобода.

Много са причините, поради които въпросът за отражението на Априлското въстание в Гърция не е достатъчно широко разработен у нас — целините от гръцки архиви и документи, невидели бял свят, невъзможността дълги години да се работи в библиотеките в Гърция, разпръснатите тече-

ния на вестници и списания, които трудно се намират и често са непълни, отношението на недоверие, насаждано продължително време след освобождението на България. В „Априлското въстание и гръцката общественост“[1] Николай Тодоров очертава някои особено важни страни от политическата действителност в Гърция и отражението на Априлското въстание всред гръцката общественост. Разглеждайки задълбочено създалото се положение, авторът отбелязва: „официалната политика, следвана от гръцките правителства, е да се задържи Гърция по възможност по-далеч от назряващия конфликт на Балканите. В случая гръцкото правителство изхожда от разбирането, усилено насаждано от английските политици и управници, че националноосвободителното движение на славянските народи на Балканите, зад които стои Русия, е толкова опасно за гръцките великодържавнически планове, колкото и за Османската империя.“[2]

Спирайки се на вестниците и списанията, които пряко вземат отношение към априлската епопея, К. Възвъзова-Каратеодорова[3] споменава и няколко гръцки издания. Като имам пред вид само гръцките списания и вестници, отделили значително място на въстанието в България, смятам, че цифрата на вестниците и списанията, които отразяват въстанието, и на обнародваните материали и кореспонденции, посочени от Възвъзова, може да бъде доста увеличена.[4]

Наистина по-цялостното проучване изисква много време и кърtовска работа, тъй като само в Атина и провинцията по време на въстанието излизат над 60 вестника, някои от които с приложения, и няколко списания, разпръснати в най-различни библиотеки и повечето без пълни течения. Значителна част от тях не са останали настрана от трагедията на българското население, възбудила вниманието на световната общественост и съчувствието на милиони обикновени хора.

Наистина има седмичници като „Естия“, в които читателят може да намери материали за храната на лястовичките, за продължителността на живота на жителите от различните страни, за начините на отопление при отделните народи, за горните слоеве на атмосферата, но няма да намери нищо за кървавата драма на един народ, който векове има същата орисия. За справедливост трябва да посочим, че подобни случаи наистина са рядкост.

Априлското въстание и безчинствата на османските поробители за известно време стават една от главните теми на гръцкия печат. Страната скоро се е освободила от вековното робство и националните борби привличат като магнит вниманието, независимо дали се отнася за поредното въстание в Крит, Херцеговина, Босна, Черна гора или която и да е друга страна. Бременна на събития, Европа все по-пълно използува възможно-

---

[1] Н. Тодоров. Априлското въстание и гръцката общественост. — В: Априлското въстание. 1876—1966. С., 1966, с. 151—159.

[2] Пак там, с. 152.

[3] К. Възвъзова-Каратеодорова. Българският и чуждият периодичен печат от 1876 г. и Априлското въстание. — В: Априлското въстание. 1876—1966, с. 181—202.

[4] К. Възвъзова-Каратеодорова, базирайки се на досегашните проучвания и събрани материали, посочва около 200 европейски вестника и списания, поместили към 3000 статии, дописки, информации, писма, съобщения и други материали, свързани с причините, подготовката, обявяването, развоя и потушаването на въстанието и подвига на Ботевата чета.

стите на вестниците и списанията, на новите технически средства, като телеграфа, за да привлече вниманието на читателя към страни, които доскоро са били само прости географски понятия, към интересни случки и събития на който и да е от петте континента. Журналистите с радост поместват съобщения и телеграми от различни части на света, изненадани понякога не по-малко от своите читатели от новите възможности. Естествено тези вести в много случаи само се докосват до събитията, не ги тълкуват вярно; в тях има прекалено субективно отношение на редакторите, които служат на котерийни борби или се стремят само да спечелят нови абонати за краткотрайните си издания.

Вестта за Априлското въстание в България стига до гръцките вестници няколко дни след избухването му. В. „Ефимерис“[5] пише: „За безредиците станали около Татар Пазарджик твърде много преувеличения. Никакво потвърждение няма.“[6] Зад този телеграфен стил на тогавашните съобщения можем да видим, че вестта за безредиците и въстанието е дошла по телеграфа веднага с неговото избухване. Съобщението е поместено на първа страница, където по начало тогава се слагат повече вътрешни материали, предназначени за по-широк кръг читатели. Още на следващия брой на трета страница е отделено повече място: „За вълненията в Пазарджик, които според вчерашните телеграми нямат сериозен характер, може да се каже следното: Сутринта на миналата сряда телеграфът ни запозна с вълненията и положението в България и Отликьой на Марица, на разстояние 30 км от Пловдив. Бунтовниците са убили двама полски пазачи, а вестта, че е убит и мюдюринът, не се потвърди. Съответните мерки са били взети от управителите на Пловдив и Андрианополис и според същото съобщение са изпратени намиращите се там войски. Министерството е изпратило дружина от 800 мъже. Причините за положението не са разяснени, известно е обаче, че недоволствата са породени главно поради своеволията при събиране на десятъка. Вижда се, че мнозинството е наелектризирано от известните успехи и впечатления от въстанието в Херцеговина.“[7] Това необичайно за времето си съобщение ясно говори, че интересът на гръцката общественост към събитията в съседна България е голям. Мнението се потвърждава и от поместените съобщения във вестниците „Еон“, „Авги“, „Неологос Атинон“ и др. На трета страница в. „Авги“ помества почти същото съобщение, както и в. „Ефимерис“: „И в областта на Татар Падарджик, принадлежи към монархията Андрианополис, са отбелязани сериозни вълнения от страна на българите. Бунтовниците са убили двама полски пазачи. Като причини за вълненията се отбелязват недоволството в тази част на България поради погазването в тези области от властта на правата и особено от събирането на десятъка. Високата порта е изпратила и там съответните войски, защото е отбелязано положение на въстание.“[8] За да се разбере ясно това „и в България“, необходимо е да се посочи, че в гръцките вестници се отделя значително място на въстанието в Босна, Херцеговина и Черна гора. Успехите и пораженията на въстаниците се отбелязват с големи подробности и с явно съчувствие. Подобно е и отношението на пре-

[5] *Ἐφημερίς*, бр. 117, 26 апр. 1876.
[6] Пак там.
[7] Пак там, бр. 118, 27 апр. 1876.
[8] *Αὐγή*, бр. 4138, 27 апр. 1876.

обладаващата част от вестниците към въстанието в България. Това се отнася особено за вестниците „Ефимерис“, „Неологос Атинон“, „Стоа“ и „Авги“.

Според Коста Магер[9], историк на гръцкия печат, „Ефимерис“ е първият значителен организиран всекидневен вестник в Гърция. Той се издава всеки ден на годината. За тогавашните журналисти е нямало почивни дни, те са работели и на най-големите празници. Първият брой на в. „Ефимерис“ се появява на 1. X. 1873 г. Главен редактор му е Йоанис Камбуроглу, който по-късно става известен писател и член на Атинската академия. „Ефимерис“ е чисто новинарски вестник за разлика от повечето вестници от тази епоха. Излиза в четири, а в неделя и в осем гъсти страници. Те са препълнени със съобщения, засягат всички по-важни вътрешни и външни събития, повечето без коментари, но винаги с определена насоченост, с остро чувство за злободневност. И това не е случайно, когато се погледне списъкът на сътрудниците на вестника. Сред тях са имената на най-известните политически и духовни личности на Гърция, много от които по-късно стават известни писатели, общественици, културни дейци. Могат да се споменат П. Янопулос, М. Митцакис, А. Пападиамандис, един от най-известните гръцки прозаици, Г. Дросинис, лирически поет с особено вдъхновение, А. Провеленгиос, К. Папаригопулос, изтъкнат историк, широко известният автор на „Папеса Йоана“ Е. Роидис и др. Собственикът на този вестник Д. Кормилас е също така известен драматичен писател, чиито пиеси са играни на много от атинските сцени. „Авги“ е демократичен всекидневник, който често си разрешава безцеремонно подигравки с краля и кралското семейство, не се страхува да изнесе на бял свят кирливите ризи на политическ идейци, които използуват положението си за личнообогатяване. Тези сведения не са излишни, защото дават представа за хората, които са създавали общественото мнение в Гърция. С участието на някои от тях може да се свърже и значителното място, отделено на въстанието в България, яркият протест срещу зверствата на поробителите.

Първата вест за разгрома на въстанието се появява едва няколко дни след съобщението за въстанието. В. „Авги“ пише: „Телеграма от Цариград съобщава, че турските войски са разбили българските въстаници край Татар Пазарджик.“[10] Подобна е телеграмата, поместена във в. „Ефимерис“: „Събота турската войска атакува и разби българските въстаници около Татар Пазарджик.“[11] С вестта за разбиването на българските въстаници обаче не секват кореспонденциите от България. Напротив, тази вест става сякаш причина за изостряне на интереса, за търсене на нови подробности и интересни случки около избухването, развитието и кървавото потушаване на „българското въстание“.

В извънредния брой на в. „Ефимерис“ се появява първата по-значителна статия, която разказва за събитията чрез устата на очевидец: „Писаха ни от Андрианополис на 24 април: Над Белово българите от селата около Балкана въстанаха. Имат еднакви носии и огнестрелно оръжие. Раздвижи ги панславянската пропаганда, която работи за това от 1870. Объркаха ги

---

[9] *К. Μάγερ. Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου. Ἀθήνα*, 1957.
[10] *Αὐγή*, бр. 4139, 28 апр. 1876.
[11] *Ἐφημερίς*, бр. 120, 29 апр. 1876.

тамошните запасни, та и от Цариград много дейци, неизвестно дали боеспособни. Същевременно българските градове, които въстанаха, се намират в голям кипеж. И ние тук със страх живеем дали отмъстителните османци не ще се нахвърлят върху християните.

Никаква дори опасност за положението на владенията на Турция в Българско."[12] Явно е, че кореспонденцията е писана от грък и ясно отразява настроенията на гърците в България. Те се страхуват от „отмъстителните османци", които могат да се „нахвърлят върху християните". Но едновременно с това авторът не скрива, че „българските градове, които въстанаха, се намират в голям кипеж". Това е свидетелство с особена важност, защото недвусмислено говори за голямата подготвителна дейност, за организираната дълго време акция, която е привела в „кипеж" българските градове.

Сякаш откликвайки на в. „Ефимерис", в. „Авги" помества голяма за времето си статия, заемаща почти цяла колона от вестника, разполагащ общо с 8 колони. Интересно е, че тя има самостоятелно заглавие, нещо наистина рядко, затова си позволявам да цитирам по-голяма част:

„За българското въстание"

Важни са от България съобщенията за тамошните въстанически вълнения. Турските вестници ги описват в живи краски, но винаги *„без гаранция за истинността на казаното"*.

Въстаниците възлизат на 4—5000 мъже, имащи пълно въоръжение и снаряжение. Населението на много села се съединява с въстаниците и са заградили много улици с камъни за препречване движението на военните ешелони. Турските села и чифлици около Пловдив са изгорени. Османските жители на Андрианополис и башибозуците са въоръжени и са изпратени към театъра на въстанието освен редовната войска, която е докарана. Двадесет и два железопътни вагона са докарали снаряжение за османската войска. Следва съобщението на „Анатоликос Кирикс" от Цариград за въстанието: „От вчера, събота, всички турски села и чифлици са подпалени от българските въстаници, чието число нараства. . . Отбелязани са кървави сблъсквания между български и турски работници по железопътната линия."[13] Освен това в кореспонденцията се съобщава за спиране на композиции в Ихтиман, Троян, Пилас, че евреите и гърците се подготвят за изтегляне от градовете в случай на нужда.

Значително е и мястото, което се отделя във в. „Ефимерис". Отново позовавайки се на „Анатоликос Кирикс", вестникът внася и някои свои бележки, които характеризират неговата политическа позиция. Едновременно с това съобщенията говорят за голямата неяснота и неинформираност дори на печата около въстанието в България. И това е естествено, защото Турция се стреми до слуха на народите да не стига вестта не само за въстанието, но и за положението на поробените народи. Колкото и оскъдни да са сведенията, дават известна представа за народното движение, което се разгаря. След като в предишните броеве изтъква, че въстанието няма сериозен характер, сега вестникът сякаш търси извинение пред читателите си и отбелязва: „сериозен характер вземат вълненията в България,

[12] Ἐφημερίς, бр. 121, 30 апр. 1876.
[13] Αὐγῆ, бр. 4141, 1 май 1876.

определени като въстание, подготвяно да вземе по-големи размери. Смята се, че го е разпалила Сърбия, искайки да използува неуспелия и напразен опит.

Районът на Белово, разположено на железопътната линия за Румелия в продължение на няколко километра от Саранбей, е зает изцяло от населението, което се съединява с другите въстаници от околните села. Военен ешелон намери пътя затворен. На следващия ден са изпратени 400 сандъка огнестрелно оръжие и 2200 сандъка снаряжение. Турското село Саранбей (в текста е дадено в двата случая различно — б. а.) е изгорено. В Пловдив много турски къщи са подпалени тази нощ. Множество османци са изпратили рапорт до управителя в Пловдив, искайки оръжие, но от Цариград отхвърлиха сведенията за поражение на нередовната военна сила, както и изпращането на войски във въстаналата област."[14]

Освен тази значителна кореспонденция, която говори сама по себе си за неяснотата на положението, за объркването не само на журналистите, но и на турското правителство, след няколко други информации са поместени съобщенията:

„— От миналата събота всички села и чифлици между Пловдив и Пазарджик горят. Железопътната линия работи, но след завземането ѝ войници са изпратени да заемат станциите. По тази линия се забелязват кървави сблъсквания между турци и Българи (с главна буква — б. а.). Андрианополис за 24 часа е останал без стража, при което последвало голямо раздвижване.

— Всички пощенски вагони са задържани в Пазарджик. Всички изходи са задържани от въстаниците. Телеграфната линия между Пазарджик и София е прекъсната.

— Въстаниците между другото се опитаха да запалят гората около Белово, но не успяха.

— В еврейските квартали на Андрианополис са открити запалителни материали. Гръцките търговци се готвят да напуснат това опасно място.

— Специален влак е докарал 300 войници откъм Отликьой, където въстанието е взело застрашителен характер.

— Въстаниците от Татар Пазарджик възлизат според турските вестници на 7—8000. Ръководят се от сърби и руси. Три хиляди войници османци са изпратени срещу тях."[15]

Тревожните съобщения от България набъбват. Въстанието на много места е потопено в кръв, димят пожарите. Световната общественост е потресена от известните факти за злодеянията на башибозуците и на редовната турска войска. Зад съобщенията в няколко реда понякога се крият събития, които ще останат паметни за цял народ. Наистина възможностите на вестниците, повечето от които излизат в четири страници и на малък формат, са твърде ограничени. Само след като се знае историята на Априлското въстание, може да се разбере какво се крие зад съобщението на в. „Авги": „Пожари и убийства са извършени в околните на Пловдив села. Причините да въстанат с оръжие и да се обединят жителите са различни. Прекъснати са железопътните и телеграфните връзки."[16] Или: „В телеграма управителят на София съобщава до Министерството на войната в

[14] *Ἐφημερίς*, бр. 122, 1 май 1876.
[15] Пак там.
[16] *Αὐγή*, бр. 4143, 3 май 1876.

Турция, че изпратените срещу въстаналите българи войски заемат без бой местата, които им са определени. Въстаниците се оттеглят в Балкана."[17] Не разяснява достатъчно положението и телеграмата на валията на София до правителството, според която е постигната „нова победа срещу въстаниците от царската войска около Татар Пазарджик"[18].

Едва в една по-голяма статия на в. „Ефимерис" вече става по-ясно, че палежите, причинени от войските, които наброяват 60 000—70 000 души, са предизвикали „страх и ужас" сред населението. В специална статия за вестника и в отделна рубрика „Вести от България" се дават по-подробни сведения: „Между Саранбей и Белово в продължение на 9 км железопътната линия е разрушена и телеграфната връзка е прекъсната. През нощта на неделя срещу понеделник две села северно от Папазли са били запалени. Във вторник две части нередовна турска войска е тръгнала от Хасково за Пловдив. До отпечатването на вестника линията работи. Ако информациите ни са верни, нередовната войска се е отдала на всякакъв вид безчинства, стреляйки срещу българските работници по линията и срещу всички, обичащи спокойствието християни. Многочислените работници са напуснали местата си по станцията."[19] Това са само част от съобщенията, които се допълват с „Последни вести от България", според които „От Белово прекъснаха съобщенията,. . . Убит е един турски работник. Не е ясно кой е извършил убийството — българи или башибозуци. В момента научихме, че шест турци, преследвани от чета български въстаници, над 300 души, са потърсили убежище в железопътната станция на Белово. Българите открили огън срещу станцията и я подпалили."

„— По линията между станциите Пазарджик и Сарамней в продължение на 15 км два железопътни моста са подпалени.

— Очаква се голяма битка около Белово, тъй като са съсредоточени много въстаници.

— Чета от около 200 въстаници се е появила в околностите на Силимнос, под Балкана."[20]

Това са не само едни от първите вести от „въстанието в България", но и отглас от безчинствата на башибозуците и редовната армия над беззащитното население. Кой ако не гръцкият народ знае как се потапя в кръв всяка проява на непокорство, как „пазителите на реда" не се спират пред деца, старци и жени, когато трябва да усмиряват разбунтувалите се за своите права и свободи Танали в продължение на близо пет века. И този народ е изстрадал на своите плещи цялата жестокост на поробителите. Не е никак случайна бележката, че те стрелят срещу „всички, обичащи спокойствието християни". Не са ли те онези гърци, които по волята на съдбата се намират в тези земи и ги очаква едва ли не същата участ? Страхът обаче не е само за тях, а за всички беззащитни, заплашени от изстъпленията на разбеснелите се орди.

За свой начин на мислене и за явно критично отношение към фактите говори кореспонденцията на в. „Авги". Ето какво пише по повод на разпространяваните версии на турското посолство в Атина специалният кореспондент на вестника: „Тукашното турско посолство (в Атина — б. а.)

[17] *Αὐγή*, бр. 4143, 3 май 1876.
[18] *Ἐφημερίς*, бр. 124, 3 май 1876.
[19] Пак там, бр. 125, 4 май 1876.
[20] Пак там.

разпространява телеграма от външното министерство на Турция във връзка с въстанието в България, в която се отбелязва, че то се е ограничило в тесен кръг и приближава към своя край, макар да продължава да се обсъжда. Повечето от въстаниците започнали да се прибират по домовете си... Изглежда обаче, нещата не са така — коментира вестникът, — както съобщава в тази телеграма, защото как да се съчетае тя с доклада на изпратения в България поради вълненията генерал Абдул Керим паша, искащ да се изправят срещу българските въстанически военни сили? Отбелязаната телеграма не ще има твърде официален характер, още повече, че в началото намираме фразата: „От вестниците сте научили, че са станали вълнения около Татар Пазарджик и т. н.“ Нима е възможно посланик да научава от вестниците за вълнения, станали в родината му, а не направо от правителството, което представлява? Смятаме, че тази телеграма, която се разпространява, е на турското посолство, защото не може да ни увери в друго.“[21]

Нескритите симпатии към въстаниците в България се прокрадват в многобройните съобщения за въстанието в Босна и Херцеговина, за кървавата разправа с мирното население и с консулите в Солун. Говорейки за зверствата на башибозуците, които не се спират пред деца, болни и старци в желанието си да изтребят „немирните гяури“, тези съобщения с внимание се отнасят към отделните прояви на героизъм и хладнокръвие на въстаниците. В. „Авги“ отбелязва: „Българското въстание преуспява! Турското правителство, имайки разпръснати войските си в различни краища на империята, не може да съсредоточи в България достатъчно сили и да потуши въстанието. От почти петдесетте хиляди дошли около театъра на войната въоръжени сили мнозинството са от Нишкия и Видинския лагер. Българите се бият достойно, повечето, разбира се, в сблъсквания и в ръкопашен бой. Водачите им, макар да не се споменава от турците, носят облекло в зелен цвят с яка, везана със злато, брич в светъл цвят от селско платно, ботуши до под коленете, два пистолета, сабя и шапка с червен кръст. Към това облекло от обичайната носия за българските селяни се прибавят и калпаци с прелестен жълт и бял цвят. Свещениците носят църковното си облекло и държат църковните отличия и са свързани с въстаниците, от които едни носят стари пушки, други сърпове, привързани на къси сопи. Имат освен това конница.“[22]

Тези сведения за въстаниците и за обичая на българите не са редки в кореспонденциите и в по-големите статии, посветени на въстанието. Макар и да изглежда странно, някои от кореспондентите се изненадват, че българските революционери не се отличават от гръцките от въстанието през 1821 г., че на знамената им са изписани заветните думи „свобода или смърт“. Но не само тези подробности са еднакви. Еднакво в случая е и отношението на поробителя към въстаналите и това диктува чувствата на близост по съдба.

Независимо от всяващите ужас вести, които пристигат от селата и градовете на въстанала България, някои гръцки вестници се стремят да поддържат духа и мисълта, че въстанието ще изиграе своята роля. Редакторите понякога дори използуват стари материали, за да владеят внима-

[21] *Αὐγή*, бр. 4145, 5 май 1876.
[22] Пак там, бр. 4147, 10 май 1876.

нието на своите читатели. Така в. „Ефимерис“ съобщава: „Положението в България не е розово, а управителят на София продължава да телеграфира, че е въвел ред. При това армията е достигнала 18 000 души съсредоточени. Освен другите през последните дни са въстанали жителите на Раховица, село, намиращо се в подножието на Балкана срещу Отлакьой и Аврет Алан. Станали са сблъсквания между тези въстаници и конни части и пехота. Според турските вестници турците са победили.“[23]

Непрестанно приждащите съобщения за зверствата и саморазправата на османските поробители и за беззащитното българско население привличат вниманието и на седмичното сатирично списание „Асмодеос“[24], в което се появява краткото съобщение: „Турският генерал Хасан паша, изпратен срещу въстаналото българско село Аврат Алан, заповядал на въстаниците да свалят оръжието. На тази заповед на османския генерал въстаниците отговорили, че нямат оръжие. Не се знае какво ще прави с тях генералът.“[25] Под тези редове стои подписът на Каломирис. Като се има пред вид, че голямата част от материалите за списанието са подготвени от Емануил Роидис, може да се предположи, че и тази бележка е плод на перото на талантливия прозаик, който с романа „Папеса Йоана“ раздвижи застоялите води на папската институция, подхвърляйки на злъчни подигравки светите отци, които му отмъстиха, отлъчвайки го от църквата. Естествено е той да се е интересувал от съдбата на съседния български народ, да е трепнал от безчовечните действия на поробителите и да е дал изблик на вълнуващите го чувства в тези няколко реда. Още повече, че в списанието във връзка с покушението над чуждите консули в Солун се появява блестящата карикатура на Темос Аниос с провиснали на бесилките магарета и с остроумния надпис: „Пълно задоволяване на пролятата френска кръв“. Тази карикатура се появява във връзка с исканията към Високата порта да се отнася по-внимателно с поробените народи. Щом варварството може да се прояви към консулите на велики сили, кой може да спре зверствата на османците?

Българското въстание с всеки изминат ден най-дълбоко вълнува духа на съседите от юг. Вестниците се пълнят със съобщения за зверското потушаване, търсят се причините за избухването, неуспеха и потушаването на въстанието. Така, свързвайки въстанията в Босна и Херцеговина с въстанието в България, в. „Авги“ се връща към първите дни на вълненията и ги описва подробно:

„Първото раздвижване става в общината Златица, където стражата се състои само от 50 запасни и толкова пазачи. Младите българи влезли в спор с пазачите. При това се появила друга група въоръжени младежи. Каймакаминът приканил бунтовниците да не вдигат шум, но едва успял да се спаси чрез бягство. Гневът на българите тогава се насочил към пазачите и низшите чиновници, които изклали. Изненадани от пролятата кръв и от успеха, бунтовниците плъзнали из града и намирайки жителите не-

[23] *Ἐφημερίς*, бр. 131, 10 май 1876.

[24] „Асмодеос“ е едно от най-добрите сатирични и хумористични списания от миналия век в Гърция. Основателят му Темос Аниос и сътрудниците му Е. Роидис, Б. Аниос, М. Митцакис, Г. Сурис и др. издигат поезията и прозата в „Асмодей“ на високо равнище, сатирата в силно оръжие. Карикатурите на Аниос са шедьоври за времето. Списанието излиза от януари 1875 до 11 юли 1876 г. и след известно прекъсване започва да излиза отново. Списва го предимно Роидис, пишещ под много псевдоними.

[25] *Ἀσμοδαῖος*, год. 2, бр. 70, 16 май 1876.

подготвени, скоро стават негови господари. Едновременно развилото се подобно движение в Татар Пазарджик взема сериозни размери. Този град е един от най-големите във вилаета, разположен на линията между Пловдив и Белово, и има многочислено християнско население. При това, като намират благовиден предлог в положението, се обявяват срещу полицейските органи. И тук са се появили многобройни и добре въоръжени българи, които, отхвърляйки османската власт, изклали пазачите. Мютешерифът се спасил случайно. Важното е, че и в Златица, и в Татар Пазарджик са се намерили измежду въстаниците водачи, които са заповядали и са искали подчинение от всички. Татар Пазарджик е попаднал под властта на въстаналите, като по градските порти били поставени стражи предимно от млади хора. Докато от Андрианополис се изпрати многочислена армия, възможно е въстаниците да вземат позиции, както и да се умножат, достигайки 600 души мъже. Че движението е било подготвено от дълго време, сочи бързината, с която след Слатина въстават и други села, стигащи до Тракия. Център на въстаническото движение е Ортакьой. Тук се събираха въстаниците на 4 май на брой около 1200. Навсякъде пазачите бяха намерени неподготвени и изклани. Девизът на въстанието е отхвърляне на османската власт. На 5 май въстанаха навсякъде селата в Родопите, 8 на брой, населени с 6000 души. Вероятно е обаче въстаниците да напуснат домовете си и да се съберат в Балкана, където да се организират. Това е вероятно стратегията на водачите на движението, участвували, изглежда, във въстанието от 1868 г. и живеещи оттогава в чужбина. Въстанието се ръководи от невидимо мистериозно „национално правителство“ на България, където е издало прокламация, която кани всички българи да се заловят за оръжието, заплашвайки със смърт предателите, които служат на Турция. Богатите се приканват да подпомогнат с пари националната борба, учителите — да затворят училищата, „защото младежта има свещени задължения“, а мохамеданите — да останат спокойни.“[26]

В същия брой, вече на трета страница, намираме много и различни вести от България за нови вълнения, за въоръжението и облеклото на четниците:

„— И в Търново е избухнало въстание. Правителството е изпратило там извънредни царски представители и войски. Търново, Дряново, Габрово лежат на прохода, който минава през Стара планина близо до Казанлък и води за Русчук.

— В миналото българите са се опитвали да завладеят Константинопол от гърците с копия. Сега се борят срещу турците с дървени оръдия, търсейки независимостта си. Оръдията, които използуват срещу турците, са направени от трупи на дървета, издълбани вътре, обхванати отвън за здравина с железни обръчи.

— Турците са си турци винаги. Група българи се предали след кървава битка. Между плячката турците намерили и калпака на войводата, който се описва по следния начин: Върхът му е златовезан. Везмото представлява лъв, държащ между зъбите си византийски кръст и тъпчещ с краката си полумесец. Около корделата на главата се откриват златовезаните български думи „свобода или смърт“.“[27]

---

[26] *Αὐγή*, бр. 4149, 15 май 1876.
[27] Пак там.

Това е може би най-голямото място, което се отделя в гръцки вестник по това време за положението в България. Сам по себе си фактът е показателен. Колкото по-страшни стават вестите за зверската разправа над българите и колкото по-силни са гласовете на световната общественост в защита на правата на поробените, толкова повече място се отделя и в гръцкия печат. Всяко съобщение за промени в Турция се тълкува по нов начин, придава му се нова окраска. Така например при назначаването на Абдул Керим паша за министър на войната вестникът не съобщава само факта, а естествено допълва: „който се прояви при потушаването на въстанието в България. Над 20 000 българи изпитаха злината му."[28] И най-незначителните събития, които носят атмосферата на бунта, се поместват по страниците на вестниците, препечатват се кореспонденции от чужди вестници, които изясняват подробности около въстанието, поместват се речи и изказвания на видни политически дейци. В. „Авги" пише: „Вълнения са избухнали и около Бургас на Черно море. Според информациите са подпалени две села. Причините за подпалването не са известни."[29] И ще продължи на другия ден със зверствата в Пловдивско: „В областта около Пловдив съобщенията са тъжни, около Пловдив цари картината на разрушението. Опустошените и изгорени досега села според кореспондента от Пловдив наброяват 69, „Анатоликос Тахидромос" ги смята за 118, а населението възлиза на повече от 100 000, което ще рече, че всички, годни да носят оръжие, са се присъединили към въстаниците."[30]

Обяснявайки причините и корените на въстанието, търсейки дълбоките мотиви на борбата, вестниците събират материали от различни издания, тълкуват ги по свой начин. „Според „Политикон Алилографион" въстанието в България не е повлияно от вълненията в Босна и Херцеговина — пише в. „Авги", — а е резултат на многогодишна и постоянна работа. Подготовката е започнала от 1868 г. след неуспеха на тогавашните вълнения. Тогава са започнали да се организират тайни комитети в цяла България, в които влизат предимно млади хора, известни като „патриоти", които внасят от 40 до 80 гроша. С тези суми се купува оръжие от чужбина, доставяно тайно в България, която се подготвя тайно за въстание. . . Решено е било през миналата година въстанието да се вдигне на 1 май 1876 г. И наистина на този ден, както стана известно, беше грабнато оръжието."[31]

Често кореспонденциите на вестниците са противоречиви, използват се понякога безразборно, независимо от времето на действието. Така коментирайки телеграмите от турските вестници, че въстанието в България е завършило, а ръководителите му са предадени на правителството, в. „Авги" отбелязва, че подобни са телеграмите от Босна и Херцеговина, но невинаги отговарят на истината, и допълва: „Добре, че има подобни въстания, та да се оправдават турците, че продължават да колят като животни въстаналите."[32] И след няколко броя ще продължи сякаш започнатото: „Нечувана е катастрофата, която претърпяха българските въстаници от турците.

---

[28] *Ἐφημερίς*, бр. 164, 12 юни 1876.
[29] *Αὐγή*, бр. 4150, 17 май 1876.
[30] Пак там, бр. 4151, 18 май 1876.
[31] Пак там, бр. 4154, 22 май 1876.
[32] Пак там, бр. 4153, 21 май 1876.

На около 10 000 възлизат изкланите жители на околните на Пловдив села. Нещастните патриоти от тази област станаха жертва на злосторниците."[33]

В много от българските села, в революционните кръгове в чужбина вестта за потушаване на въстанието се приема с резерви, не се вярва на съобщенията, че българите са преклонили глава. Същият тон се прокрадва и в гръцките вестници. Сякаш като ехо от въстанието се появяват съобщения за нови вълнения дори когато вълнения не съществуват. „Макар турските вестници да пишат, че в България всичко е мирно, от Видин до Варна все още се чуват изстрели. Абдул Керим уверява, че българското въстание е приключило, но през миналата седмица са въстанали много села на север от Стара планина. . . Станалите сражения са почти безнадеждни. В църквата на Бреновас (може би така е посочено с. Батак — б. а.) 200 българи се затворили и се борили с часове, докато оръдията открили огън. Не желаейки да се предадат живи, те предпочели да убият жените и чадата си и след това да се самоубият. Този поразителен епизод напомня драмата в Аркади. . ."[34]

Не е случайно сравнението, което прави авторът с величавия подвиг в Аркади, широко известен в цяла Гърция. Именно в манастира Аркади при голямото въстание на о. Крит през 1866 г., след като въстаниците са обградени от всички страни и не виждат друг изход от положението, решават да привлекат колкото се може по-големи турски сили в манастира и да подпалят буретата с барут. Така хвръква във въздуха манастирът, унищожил не само затворените вътре въстаници, но и всички турски войници, нахълтали в храма. Този пример за всеотдайност към борбата е жив във всяко гръцко сърце и авторът е знаел въздействието, което ще предизвика сравнението сред неговите сънародници. Той не е принуден да описва героическата защита, постъпките на въстаниците, достатъчно е да ги постави наред с легендарните защитници на Аркади.

Сякаш в разгара на вестите за зверствата в България се появява съобщение за слизането на Ботевата чета на българския бряг. Интересно е, че то е отпечатано само няколко дни след събитието, което говори красноречиво колко бързо се разпространяват информациите и какъв е интересът към събитията в България. Ето и цялата кореспонденция: „От Пеща пишат, че 150, или според други 300, българи и сърби въстаници влезли като прости пътници в австрийския кораб „Радецки", насилили капитана да ги остави на турския бряг до Ломбагас. Тези въоръжени лица носели със себе си 300 сандъка оръжие. Турското правителство бърза да изпрати от Видин войска срещу тези нови четници."[35] Изглежда, повече за четата на Христо Ботев нищо не се знае, почти не е отбелязана нейната съдба. Само в броя си от 24 юни 1876 г. в. „Ефимерис" споменава името на Ботев, но без да се дават някакви обяснения.

Покрай отделните съобщения, които се появяват редовно, за разправата над българи, на няколко пъти се поместват и големи статии, които, макар и препечатани от чужди вестници и списания, като отразяват английската или френската позиция, говорят за съответно отношение и пристрастия. Като се има пред вид, че обикновено телеграфният стил на вест-

[33] *Αὐγή*, бр. 4156, 28 май 1876.
[34] Пак там, бр. 4158, 30 май 1876.
[35] *Ἐφημερίς*, бр. 149, 28 май 1876.

ниците е предпочитаният,[36] в няколко броя се отделя повече от колона за българския въпрос. В. „Авги“ на половин първа и половин втора колона от втората страница, което прави почти цяла колона, под рубриката „За кланетата в България“ помества следната статия: „Ако се съди по езика на в. „Имерисион неон“, свободолюбивата партия в Англия се е върнала отново към политиката, както се вижда от пристрастието към източните дейности на правителството на Дизраели.“ Отбелязаният вестник, разглеждайки изложението на министър-председателя пред парламента, пише: „Каква е сегашната дейност на турското правителство, може да се разбере от изложението на специалния кореспондент за начина на потушаване на въстанието в България. Превръщането на цяла епархия в развалини, срамните кланета на жителите, неизброимите отделни злодейства, които се използуваха продължително време от турската власт срещу този безсилен християнски народ, са невероятни. Министрите говориха за своята отговорност. Но отговорността на министрите в този момент не изключва нито отговорността на обществеността, нито отговорността на нацията. Необходимо е да се повлияе веднага върху правителството на султана и министрите му, че когато сме приятели с тях против Русия, не сме едновременно и приятели в действията им против въстаниците и християнските народи в Турция. И друг път сме посочвали, че чувствата ни имат сила да внушават в душите на фанатичната олигархия поведението на Англия. Тези чувства породиха действително нечуваните жестокости. В България числото на изкланите се изчислява от турските власти на 18 000, а от българска страна — на 30 000 души. Старци, жени, деца биваха клани без разлика. Стотици села бяха изгорени. Достатъчно беше да си богат и християнин, за да те обвинят за въстаник. Грешката на английското правителство беше, че подхожда към Турция като към християнска и цивилизована държава. Това, което се случи в България, е обикновен метод, с който турците воюват и се борят срещу въстаниците. . .“[37] Посочвайки неприемливостта на отношенията на английското правителство към Турция, статията отбелязва, че трябва да се действува по-решително, а не да се дава възможност да се използуват различията между Англия и Русия за сметка на малките народи.

За да засили още повече вниманието, в същия брой на вестника, вече на 3 страница, е поместена „Въстаническа прокламация“ на Революционния комитет в България, която е съпроводена с обширен коментар. За прокламациите от този род се отбелязва, че те са шедьоври на съчетанието на бунтовната мисъл с нуждите на момента. В прокламацията особено се набляга на примера на въстаниците от Херцеговина, където 1500 души са разбили 10 пъти по-голяма турска армия. Призовавайки поробените към въстание, Революционният комитет обръща особено внимание на духа:

„На оръжие, братя българи! Ние сме народ от 7 000 000 и само с камъни въоръжени, имаме възможност да победим азиатските кучета. А ние имаме оръжие, имаме ножове, имаме секири, с които е възможно да победим чедата на сатаната. На оръжие, братя от Мизия, Тракия, Македония! Небето ни заповядва да отхвърлим неверниците от всички християнски земи. . .“[38] Започналата Сръбско-турска война сякаш отново съживява на-

[36] Например за смъртта на султан Мурад е поместено следното: „Цариград, 16 юли. Султан Мурад е мъртъв. За наследник е определен брат му Хамид.“

[37] *Αὐγή*, бр. 4179, 26 юни 1876.

[38] Пак там.

деждите на българите. Революционната дейност на останалите живи се концентрира в различни краища, за да може да пусне отново корени, да роди надеждата за свобода. Това ново раздвижване не може да е останало скрито и в. „Авги“ отбелязва: „Според най-новите съобщения от Русе Сръбско-турската война е подпалила пожара на въстанието в България. Войските не могат да се придвижват спокойно, защото въстаниците са затворили проходите и ги пазят. Една рота със сила се е добрала до с. Калаглар и отново го е изоставила... Въстаниците завладяха град Панагюрище... Тайното българско правителство премести ръководството си в Балкана до Троян.“[39]

В тези информации истината често е съпътствувана от измислицата, примесват се стари и нови съобщения, но поместването им е знак за определено отношение, за приятелските чувства на редакторите на вестниците, на читателската публика, за която са предназначени.

Все по това време, докато продължават опитите да се помогне на изстрадалото българско население, във вестниците се появяват писма на отделни лордове до Ръсел, телеграми до посланика на Англия в Цариград, изчисляват се огромните щети в България, броят на жертвите и изгорените и разрушените села. Поместват се писма, разказващи за положението на българите, които не смеят да запалят дори кандилата си и живеят в приземията, защото турската стража стреля вечер по всяка запалена свещ, по всеки закъснял някъде човек. Като въздишка на облекчение се появява съобщението, че турското правителство под натиска на Англия и другите страни е дало амнистия на всички с изключение на водачите на въстанието. След като е изтребено населението на голям район и са поставени под нож жителите на цели села, сега е лесно да се даде амнистия. „Амнистия на мъртвите“ — би могъл да я нарече Роидис в списанието си, ако то не престава да излиза по това време.

***

Докато отражението на Априлското въстание в гръцкия печат все пак е осветлено в нашата литература, въпросът за отражението на Руско-турската война през 1877—1878 г. почти не е разгледан, не знаем как съседна Гърция посреща освобождението на България, какви проблеми и задачи поставя пред гръцката общественост Освободителната война, как отделните кръгове, партии и течения посрещат победния ход на руската армия, тръгнала да отърве от робство една християнска страна. Още повече, че целият гръцки печат, гръцката общественост в продължение на повече от година живее с тревогите на войната, прави равносметка на своята политика към Турция и към поробените балкански страни, разврежда незаздравелите рани и подклажда идеята за завземане на Константинопол, което по-късно ще доведе до двете национални катастрофи на Гърция — войната от 1897 г. и т. нар. „малоазийска катастрофа“ от 1922 г. Независимо от политическата си ориентация, от подбудите, които ги водят, всички гръцки вестници отделят изключително внимание на руско-турския конфликт, разглеждат го като историческо събитие за съдбата на Балканите, от което Гърция естествено не може да остане настрана.

[39] *Αὐγή*, бр. 4191, 15 юли 1876.

Още преди обявяването на войната гръцките вестници, позовавайки се на чужди кореспонденции, съобщават, че английските съветници са предупредили Високата порта за бързото въоръжаване на Русия. В. „Ефимерис" посочва, че турците предполагат, че Русия ще предизвика вълнения в България, за да може да се намеси във вътрешните работи на Турция и да поведе война за освобождение на славянска България.[40]

Два месеца по-късно същият вестник пише: „Румънското правителство ще създаде всички възможности за улесняване преминаването на руската армия и обратно — не ще разреши използуването на Дунава от Турция."[41] Всички вестници от онова време поместват специални кореспонденции, в които потвърждават готовността на Русия да започне война с Турция, подготовката за прехвърляне мост над Дунава, за доставка на нови кораби и военно снаряжение, за заповедите на турското правителство армията да бъде държана в бойна готовност. Едновременно с това зачестяват съобщенията за въоръжени сблъсквания и престрелки между турците и русите на Дунава, за вероятните места, където русите могат да направят десант, за опити да се щурмува реката край Браила. Потвърждава се готовността на Румъния да участвува във войната, а в броя си от 6 май в. „Ефимерис" посочва, че румънското правителство е гласувало 10 000 000 рубли разходи за войната.

Отбелязвайки повишената активност на българското население, което се стреми по всякакъв начин да подпомогне руската армия, вестникът помества кореспонденция от своя кореспондент в Букурещ, в която се казва: „Делегация от България посети вчера великия княз Николай. Великият княз отговори на делегацията, че с помощта на бога България ще бъде скоро освободена от робство."[42] Едновременно с това се съобщава за съсредоточаването на около 200 000 руски войници около Плоещ, Каракал, Слатина. От различни румънски градове се поместват живо написани специални кореспонденции за разположението на руските войски, за плановете за преминаване на Дунава.

В броя си от 23 май вестникът съобщава, че император Александър и княз Горчаков се отправят от Петербург за Плоещ. В същия брой в специална кореспонденция от Русе се отбелязва: „Дунав е вулкан, готов да изригне", а забавянето на опита на русите да форсират Дунава се обяснява само с повишеното равнище на реката, резултат от проливните дъждове. Едновременно с това се изтъква непрекъснатата подготовка на различни места да се пробие турската отбрана.

В голяма статия „Мир или война", препечатана от лондонския вестник „Таймс", се пояснява позицията на Англия в спора на Балканите. В коментара към статията се посочва, че щом Румъния не остава безучастна към въпроса за освобождението на България, може би и Гърция трябва да изостави безпристрастното си отношение към главния въпрос на Балканите.

Според в. „Ефимерис" световните телеграфни агенции разнасят вестта, че 60 000 руски войници са преминали Дунава близо до Галац. „Както съобщават телеграфните агенции, руски войски преминаха Дунава. Съоб-

[40] Ἐφημερίς, бр. 50, 19 февр. 1877.
[41] Пак там, бр. 104, 14 апр. 1877.
[42] Пак там, бр. 132, 12 май 1877.

щенията обаче са неясни, не се отбелязват сблъсквания. Изглежда, нападението става от място, което турците не са очаквали."[43]

Изведнъж почти всички гръцки вестници започват да отделят голяма част от страниците си на конфликта на Балканите, коментарии за отношението на Гърция, критики към правителството за индиферентност. От всички фронтове пристигат кореспонденции:

Букурещ. Продължава в усилен ход прехвърлянето на руси през Дунава. Водят се боеве по всички участъци.

Цариград. Русите бомбардираха Русе.

Русе. Над 14 000 руси преминаха Дунава край Добруджа. Турците се укрепват на железопътната линия Кюстенджа — Черна вода. Русе е подложен на непрекъснат обстрел. 600 оръдия стрелят тежки снаряди срещу града, който е потънал в пламъци.

Свищов. Свищов е опожарен от артилерията.

Едно след друго се появяват съобщения за завзети градове, проходи и известни места: „Потвърди се съобщението, че русите са завзели Търново."[44]

„Съобщава се, че България ще се обособи като отделно царство. Руското правителство ще предложи като кандидат за трона на България княз Людовик Батенберг."[45] Отбелязвайки, че руските войски се движат в три направления — Русе, Никопол и Стара планина, — вестникът допълва: „Русите успяха да разкъсат турския фронт и да напреднат към Балкана. Като се достигне Търново, ще се развее българското знаме и ще се състави временно правителство."[46] Тези съобщения красноречиво говорят, че в Гърция с голям интерес се следят драматичните събития по бойните полета на България, оценява се политическата обстановка. И това е естествено, защото дълги години съдбата на двата народа има почти същите измерения. Поради османското иго е прекъсната богатата традиция, която бе започнала да дава благодатните си плодове. Робството подложи на изпитание националното чувство за самосъхранение, постави на страшна проверка достойнствата на националните добродетели, доказа, че тези два народа с право са извоювали честта да са свободни сред свободните. Мисълта за свобода пробожда голяма част от народното творчество на двата народа, възвисява образа на борца, става основа на творчеството на титаните на революционната поезия, като Дионисиос Соломос, Андреас Калвос, Аристотелис Валаоритис, Христо Ботев, Добри Чинтулов, Иван Вазов.

Това отклонение се налага от факта, че трябва да се потърсят по-дълбоките корени на интереса към борбата за освобождение на България, да се намери оправдание за обръщането на всички издания от това време към съдбата на съседната държава.

Разбира се, често съобщенията са противоречиви, взаимно изключващи се, което сочи използуването на различни и невинаги достоверни източници. Така заедно със съобщението за решението на румънското правителство да започне военни действия срещу Турция и да обедини войските си с руските се отбелязва, че ако Англия и Австро-Унгария вземеха отношение към конфликта, руската победа не би била лесна. Но от вестниците става ясно, че прогресивно настроената общественост държи Гърция да не

[43] Ἐφημερίς, бр. 163, 12 юни 1877.
[44] Пак там, бр. 175, 24 юни 1877.
[45] Пак там, бр. 176, 25 юни 1877.
[46] Пак там.

остава настрана от съдбоносните часове на полуострова. Критикува се становището на правителството, което заема изчаквателна позиция. „Ясно е — пише в. „Ефимерис“, — че Гърция не може да участвува в решаването на т. нар. „източен въпрос“, щом чака два месеца да получи пушки, три месеца да получи оръдия, четири месеца да намери кораби, осем месеца да организира войската си, осемнадесет месеца да разчисти пътищата си и т.н. Правителството се оправдава, че нямаме редовна армия, и затова чака. Но и никога няма да имаме, защото тази липса посочва колко жалка е Гърция.“[47]

Несъмнено войната отново изважда на преден план много от старите въпроси, които вълнуват гръцката общественост и гръцкия народ. Все още някои области пъшкат под османския гнет, а поредното въстание на о. Крит е удавено в кръв. Героичната борба на руския народ, подпомаган от българските опълченци и румънските войни, прави впечатление, става предмет на коментарии, дава се за пример. Тя разврежда и незарасналите рани на националното достойнство, което е потъпквано в продължение на столетия.

Изглежда, редакторите на вестниците не се съмняват в паметта на своите читатели, защото след жестокото потушаване на Априлското въстание, когато за жертвите се пише много, отново се връщат по пресните дири на борбата. В. „Ефимерис“ отбелязва: „Според последни съобщения руските войски се насочват към Батак, известно от турските клането на деца, жени и невъоръжени българи по време на въстанието.“[48] От селищата, които са обект на кореспонденциите по време на Априлското въстание, отново потичат нови съобщения. Русите са завладели Казанлък, настъпват към Пловдив и Асеновград, опитвайки се да завземат железопътната линия. Кореспонденциите се спират на чудесата от храброст, която проявяват руските войни, на войските, които обкръжават Плевен, насочват се към Шипка и Хаинбоаз. Вестта за преминаването на Стара планина от генерал Гурко и от българските опълченци, които се насочват към Сливен, се коментира нашироко, заедно с това се поместват кореспонденции от Цариград и Виена, заемащи повече от страница и половина на вестника, място, просто невероятно за онова време, когато най-големите кореспонденции се изчерпват обикновено в няколко реда.

„Руската войска върви към освобождаване на България и другите християнски народи от Изтока. Мирът не ще бъде сключен, докато освободителните войски не стъпят на земята на светия град на великия Константин и го освободят от игото на неверниците“ — пише на първата си страница в. „Ефимерис“ от 15 юли, когато руските войски бързо напредват и превземат град след град. Радостта от победите се споделя от гръцкия печат, който изразява общественото мнение, защото съдбата на гърците повече от четири века е била съдбата на българите, на които руските войни се притичват на помощ. Затова естествено е съчувствието и съжалението, когато освободителните войски претърпяват първите спорадични неуспехи, които за известно време поставят под съмнение постигането на голямата цел. Това се чувствува в съобщенията за епичните Шипченски боеве, за изоставянето с много жертви на градовете, заети от пехотата на генерал

[47] Ἐφημερίς, бр. 188, 7 юли 1877.
[48] Пак там, бр. 189, 8 юли 1877.

Гурко, за палежите и злодеянията на черкези и башибозуци, вдъхновени от временните успехи на турската армия.

Интересни дори от военно гледище са поредицата статии за обсадата на Плевен, където се правят бележки от тактическо и стратегическо естество, оценяват се непосредствено както плюсовете, така и минусите на двете страни, прави се разбор на отделни сражения. Още тогава ясно се подчертава, че от защитата на Шипченския проход зависи и обсадата на Плевен, а в известен смисъл дори и съдбата на цялата война. Разярен, Сюлейман паша се разпорежда да се изпълнява военният закон и християните отново са подложени на клането. В подробностите, които се изнасят във вестниците, се отбелязва, че по жестокост зверствата могат да съперничат на клането от времето на въстанието.

Вниманието на целия гръцки печат през августовските дни на 1877 г., както и вниманието на целия свят е насочено към епичните боеве на Шипка, на които се отдава все по-нарастващо значение. „Руските войски продължават да отбраняват Шипка" — какво се крие зад това кратко съобщение от 8 август? То не посочва хилядите убити, геройството, подвига на защитниците. Истинският му смисъл ще се разбере само в следващите кореспонденции, които осветляват драматичните събития на чутовния връх. В. „Ефимерис" помества почти изцяло телеграмата на великия княз Николай до император Александър, в която се отделя особено внимание на битката за Шипка: „Вчера сутринта неизброими турски сили се насочиха към Шипка от три различни страни. Героите ни отблъснаха нападението почти без жертви благодарение на подкреплението, което дойде на казашки коне... Войниците ни не са яли през тези четири дни, нито са спали четири нощи. Сериозно подкрепление пристигна през нощта. . ."[49] Все по-често различните вестници ще се връщат към тези 4—5 дни на Шипка, станали решаващи за спечелването на войната. „Невероятна битка се води на Шипка. Руските и българските войни устояват на десет пъти превъзхождащ ги противник", „Битката за Шипка се води от 9 часа сутринта до 11 часа вечерта. Русите са загубили 30 офицери и 400 войници", „Загубите на турците на Шипка се изчисляват на повече от 20 000 войници. Сюлейман паша очаква нова помощ. Колкото и човешко да е желанието на Сюлейман паша да се съедини с войските на Осман паша, добре го разбират и русите и го доказват на теснините на Шипка" — това са само част от множеството кореспонденции, повечето от които изхождат от обсадата и отбраната на Шипченския проход от руските войни и българските опълченци.

Кореспондентите от България следят с голямо внимание военните действия, погледите най-често са насочени към Плевен, където са обградени 73 000 турци под командуването на Осман паша. Съобщава се за руски предложения до Осман паша да се предаде и неговото решение да се бие докрай. С настъпването на студовете положението на обсадените става все по-тежко, намаляват продоволствията, увеличава се броят на ранените. Сломява се и непреклонността на Осман паша, който се предава заедно с около 40 000 войници и офицери. Вестниците са изпълнени с подробности около превземането на крепостта, числото на пленниците, видовете оръжия, взети като трофеи. Вестник „Неологос", който излиза в голям формат, посвещава по-голямата част от първата и втората си страница за описания на съби-

[49] *Ἐφημερίς*, бр. 237, 25 авг. 1877.

тията. Интерес представлява едно интервю с Осман паша, препечатано от руския вестник „Глас“ във връзка с превземането на Плевен. Затова ще го цитирам в по-голямата му част. Изпълнено с тъжен хумор, то показва Осман паша от неизвестна страна.

„Въпрос: Ще ми разрешите ли, генерале, да науча от Вас някои биографични подробности?

— Как? Не ви ли е известна биографията ми? Не знаете ли, че съм везир, че имам за съпруга една андалузка и три дъщери, от които едната пее в известно кафене в Париж, втората танцува качуча в Лондон, а третата е кокотка в Петербург. . . Ха! Ха! Ха! Уважавани наследнички, нали така? Осъден в отечеството си предател на родината? Не, господине — отбелязва той след кратко мълчание, — нищо от това. Аз съм един обикновен турчин от Анадола, от град Токат, учих във военното училище в Цариград, след завършването му водя военен живот. . . Имам семейство. Двамата ми сина са придворни в двора на султан Хамид. Воювах срещу арабите, в Босна и Херцеговина получих титлата мусир, защото победих сърбите и русите под предводителството на генерал Черняев. Това е биографията ми. . .“[50] В много от кореспонденциите авторите се спират на личността на Осман паша, на подробности около неговото предаване, на свитата и обкръжението му, както и на жеста на генерал Гурко при пленяването му.

С падането на Плевен вестниците изведнъж променят тона, все по-сигурна е руската победа, заговорва се за падането на Константинопол, за руските претенции за господство на Балканите. Под заглавие „От полето на войната“ в. „Неологос“ помества с големи подробности разположението на армиите на Гурко, Велиаминов, пише за снежните бури, които са допълнителна пречка за войските, за завземането на София, Долно Камарци. Характерното тук е описанието на руските войни, които се оприличават с гиганти от гръцката история: „Страшни и неизразими са успехите на русите, предвождани от великия дук генерал Гурко, които преминаха западните склонове на Балкана. Според английските кореспонденти Гурко предвожда не хора, а истински демони, истински гиганти, които са митологизирани в най-старата гръцка история.“[51]

„Ден и нощ — продължава кореспонденцията — се трудят бойците от царската стража, които разкриват път през непроходимия сняг. . . Много умират от студ, други оставят части от телата си, трети остават без сили от глад, но въпреки това геройската смелост на армията не намалява.“ Кореспонденциите са написани с явно съчувствие, с чувство за реалност и заедно с това патетично, затрогващо.

Особено внимание на съобщенията за геройските дела на българските опълченци при преминаването на Янтра отделя в. „Неос елевтерос типос“, който има кореспонденти на няколко фронта и винаги поднася пресни новини на читателите си. Във в. „Неологос“ се поместват кореспонденции и съобщения на чужди вестници, които сравняват генерал Гурко с най-големите полководци на света, с митичния картагенски стратег Анибал. Все повече място се отделя на българския въпрос във вестниците, разглежда се отношението на Австро-Унгария, Франция, Англия към побе-

[50] *Νεολόγος*, бр. 2725, 2 март 1878.
[51] Пак там, бр. 2675—2676, 7 яну. 1878.

дите на русите и съдбата на българите, предложенията на Русия за сключване на мирен договор с Турция, съсредоточаването на руските войски, които се подготвят да превземат Одрин.

С особени подробности в. „Неологос“ предава подготовката на Одрин за отбрана и след това решението на града да се предаде. Съобщава се, че управителят на Одрин Джемал е решил да се оттегли от града, като заедно с това изпраща делегация, която да води преговори с руското командуване. Все по-често се очертават границите на мира, подчертават се българските претенции, които „растат“ с победите на руското оръжие. Посочва се безпокойството на австро-унгарските и немските вестници от засилващото се влияние на Русия и от новото отношение към нея след превземането на Варна, Бургас, Пловдив; тези опасения се засилват от предположението, че Русия се стреми към Средиземно море и към Цариград.

В. „Неологос“ констатира: „Комисията на Османската империя е съобщила на руската делегация, че освобождаването на България и пълната автономия под хегемонията на християните представляват граници, които Портата не е възможно да приеме като член на договора.“[52]

В същия брой се отбелязва, че руският цар е натоварил княз Черкаски да се разпорежда с нова България. Очаква се, че новата столица на България ще бъде Одрин, а за владетел на България ще се избира между дук Единбург, мъж на сестрата на царя, или принца Батенберг. А в следващия брой се прави предположението, че единственият българин, кандидат за владетел, едва ли ще спечели царското доверие. Този българин е принц Богориди, брат на Алеко паша. Тук е поместено и съобщението, че великият княз Николай е пристигнал в Сан Стефано и се очаква в близките дни да бъде подписан договор.

След като спират военните действия, вниманието на вестниците вече е насочено към задкулисните игри, към блясъка на свитите. С цялото великолепие са описани отправянето на великия княз Николай от Одрин за Сан Стефано, пищната процесия, влакът, в който пътува свитата му. Едновременно с това вестниците се връщат към паметни моменти от отделни сражения, към ключови моменти от различни битки. Така във в. „Неологос“ се помества характерният диалог на генерал Гурко и капитан Варагин няколко часа преди превземането на Пловдив:

„— Конете ми са оседлани, мъжете ми треперят от студ, очаквам заповедите Ви.

— Заповедите ми? Превземете Пловдив — отговаря Гурко полусериозно, полу на шега.

— Заповядвате ли?

— Да!

— Заповедите са, за да се изпълняват — отвръща капитанът, отдавайки почест, и като препуска, се отправя към частта си.

Вечерта Пловдив е превзет.“[53]

Все по-ясно става, че Руско-турската война върви към своя край. Вестниците отделят все по-голямо място на българския въпрос. Често се появяват съобщения за насилнически действия на руски и български войници над турци и гърци и вече не се прави голяма разлика между българин

[52] *Νεολόγος*, бр. 2708, 11 февр. 1878.
[53] Пак там, бр. 2713, 16 февр. 1878.

и турчин. На 4 март почти във всички вестници се обнародва руско-турското споразумение за прекратяване на огъня. Според договора великият княз Николай щял да посети Константинопол с 15 000 руски войници. Все още се поместват с много подробности материали от войната, макар и с известно закъснение, за настроенията на отделните страни, подчертава се, че руската победа не би била така лека, ако някои западни страни не са запазили неутралитет.

Веднага след договора за прекратяване на огъня се отпечатват интересни материали за очакваните преговори в Берлин, които ще се водят под председателството на Бисмарк. Така например бр. 2721 от 8 март на в. „Неологос", който вече излиза във формат на днешните вестници, но без големите днешни заглавия и снимки, посвещава повече от половината си място за новото устройство на България, за плановете и възможностите за устройство на държавния апарат. В следващия брой на цели три и половина колони е поместена статията „Нова България". „От Виена съобщават — пише вестникът, — че великият княз Николай и дипломатите, принадлежащи към военолюбивата партия, са предложили мирния договор чрез княз Горчаков и генерал Игнатиев. Според съобщението бюрата за управление на България остават изцяло в ръцете на руси или на българи, предложени от русите." В същата статия нашироко се обяснява какво ще бъде управлението на новата държава, с каква армия, оръжие и полиция ще разполага новото княжество. Определено е дори и църковното деление на десет епархии — Русе, Видин, Търново, Ловеч, Враца, София, Пловдив, Одрин, Стара Загора и Шумен. Поместват се явно тенденциозно бележки от западноевропейски вестници, в които бележки се подчертава, че с този договор България става една от най-големите славянски държави, че това крие много опасности за Балканите и в интерес само на Русия. Едновременно с това се печатат и съобщения за договор на Англия и Австро-Унгария с Италия, според който тя ще остане неутрална в случай на война с Русия. Западноевропейската дипломация бързо се раздвижва, за да си възвърне на масата на преговорите част от това, което беше спечелено с кръвта и храбростта на стотици войни.

Особен интерес за нас, за българската историческа наука, представлява статията „Българската логика и истината", която се отпечатва като подлистник в десетина броя на в. „Неологос". Този документ, появил се веднага след Освобождението, може да изясни много от бъдещите ни спорове; поставят се някои въпроси, които ще залегнат в основата на недоразуменията между двете държави, ще станат причина за ежби и злоба, за раздалечаване и кървави свади. Нашата историческа наука е все още длъжник на този период, който много по-лесно би ни изяснил настъпилото след Освобождението охладняване на отношенията, обяснението му би осветлило спорните проблеми.

Все пак това е времето, когато гръцките вестници не могат да скрият чувствата на народа, който се радва на новата загуба на турското оръжие, критикува гръцкото правителство, което не е взело страната на русите, че търпи кървавото потушаване на критското въстание и оставя своя народ да носи кръста. За пример се дават борбите на българите, които в края на краищата довеждат до освобождението на страната.

Първите дни след сключването на договора всички вестници отделят огромно внимание на българския въпрос. Отпечатва се проектът за договор,

подготвен в Сан Стефано, пише се за репарациите, които трябва да плати Турция на Русия. Поместват се и тъжните резултати от войната — Русия е загубила 89 304 войници и 21 генерали. Броят на ранените се изчислява на десетки хиляди, отбелязани са и жертвите от румънска страна, която участвува във войната.

Естествено вниманието на гръцката общественост е насочено към новата държава, затова и вестниците непрекъснато печатат подробности за новото устройство на държавата, за отношенията ѝ с другите страни. Почти цяла страница отделя в. „Неологос" в броя си от 26 март на отношенията между Русия и България. В нея се подчертава, че винаги славянството — специално България — е близко до интересите на Русия, че славянската кауза има в лицето на Русия своя естествен защитник. Специално място е отделено за чувството на любов от страна на българския народ към Русия, което е подхранвано столетия, за погледите, обърнати към по-голямата сестра, от която се очаква помощ за освобождение.

В няколко от следващите броеве се обнародва окончателният текст на Санстефанския договор, подписан от император Александър и главния секретар княз Горчаков, както и отзвуците в Англия, Франция, Австро-Унгария и Русия. Отново на видно място се поставя т. нар. „източен въпрос", на който са посветени много статии, интервюта, кореспонденции. Ясно е, че образуването на силна и добре устроена българска държава се посреща на нож от много европейски държави, които се плащат от руското влияние на Балканите и търсят начини и средства да го ограничат, да разкъсат България. Започват преговорите в Берлин, които са известни със своите резултати. Разрешаването на „източния въпрос" става костеливият орех на политиката на много страни, които преследват свои интереси и години наред ще подклаждат ежбите между отделните балкански държави, за да могат да ги използуват в свой интерес, ще хвърлят народите на тези страни в убийствени войни, за да защищават по този начин своите претенции, и след това ще се обявяват за миротворци.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ — ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ И ЛИТЕРАТУРАТА, СОФИЯ. 1978

Георги Вълчев

Финландски дневници и мемоари от 1877—1878 г.

Ще трябва очевидно да започна с редица уговорки и да изнеса на преден план някои особени методологически аспекти към това изследване, каквото все още не се среща в литературно-историческите (пък и в историографските) ни проучвания.

Във Финландия през последните години няколко крупни публикации възкресиха спомена за паметното участие на Финландския батальон в освободителната война от 1877—1878 г. Това са наистина обемни и съдържателни книги, чиито автори са известни финландски историци; обхватни изследвания с претенции за проникновение, но по същество непревъзмогнали, макар и добросъвестния, позитивистичен и едностранчив коментар. В тях погледът на историка не е отправен към националния, историческия и социалния процес в България през войната от 1877—1878 г. и през двете десетилетия след Освобождението, т. е. тогава, когато във Финландия намират широко разпространение спомените, т. е. дневниците, на бойците от Финландския батальон. Днешните финландски разговори за тези мемоари отделят значително място — и съвсем основателно — на такива въпроси като политическата и обществената обстановка във Финландия през втората половина на миналия век; финландците и голямата европейска политика (1877—1900); политиката на царска Русия и Финландия; становището на Финландия към руския и английския империализъм на Балканите; взаимоотношенията между финландската и руската публицистика и т. н. Но първоизточниците, т. е. споменатите вече дневници, върху които се основават най-новите финландски проучвания, остават в същност без коментар, защото са просто преразказвани. А тук става дума за един изключителен период в историята на Финландия, когато ярко и спонтанно е изразена общонародна съпричастност с голяма, хуманна по същество идея, с една освободителна кауза, съпричастност, конкретно белязана с подвизите на финландските воини на българска земя. Става дума и за тези в десетки издания спомени за Руско-турската война през 1877—1878 г., обнародвани в годините на войната и през двете десетилетия до XX в., за стотици аналогични статии и очерци.

Така или иначе днешните опити на историците от Финландия да възкресят едно ренесансово опиянение в националната история, дори само

като преразкажат за него добросъвестно, днес, след почти 100-годишно мълчание, трябва да бъдат високо оценени.

От друга страна, необходимо е да отбележа, че без анализа и изводите на историците (финландски и наши) е особено трудно да се разкрие недоказаният още генезис, голямото начало (с неподозирани културни, а, както ще видим, и литературни пластове) на незаслужено забравени приобщения между толкова далечни и все пак близки народи.

Но нека все пак поясня — ще имаме работа с такива произведения, чийто жанр е ферментирал в симбиозата на публицистично и художествено, жанр, който днес може да отнесем към репортажа, но не към какъвто и да е, а именно към художествения репортаж. И с определени тематично-идейни функции в литературния процес на Финландия. Защото тези репортажи (дневници, спомени), чужди на сантименталните и дидактичните повествования, внасят нова, героична и същевременно дълбоко реалистична тематика, една, видяна през призмата на преживяното действителност и с това по косвен път обслужват актуалния за времето генезис и подем на голямата финландска романтична и реалистична литература.

Не мисля, че голямото или малкото начало на литературната ни взаимност и с Финландия се определя само от външно зримите отношения, подобия, взаимодействия. Такова начало може и след време трябва да бъде потърсено и в литературните процеси, жанрове, стилове и направления, творчески индивидуалности чрез структурален и текстуален анализ, по пътя на сравнителните типологически проучвания. Но основания за такива претенции могат да ни предоставят все пак външно отношенията, които при това не водят до резултати, валидни само за литературното художествено явление, но пряко или косвено засягат и националното самосъзнание, съществуването на човека, като приобщават до това ново светоусещане близки и предпочитани духовни ценности.

В този смисъл и при такава постановка насочвам своя анализ за голямото начало на финландско-българската литературна взаимност — конкретно-исторически очевидно в широко разпространените още при своите първи издания преди близко 100 години финландски дневници, мемоари, портретни етюди или, по-обобщаващо казано, художествени репортажи...

***

Финландия е северна, скандинавска страна. Но обществените и социалните борби през драматичния ѝ исторически път са разслоили отдавна така националното и културното съзнание, че днес не е лесно да се сдобием с по-цялостна представа за нейната специфика, колкото и близка, все пак нетъждествена със спецификата на другите скандинавски страни или пък на съседна Русия.

От 1809 до 1917 г. Финландия, както е известно, е федеративно княжество в Руската империя, като през 70-те години придобива и правото да разполага със собствени войски. Още преди Руско-турската война руският император се е обявил за велик княз и на Финландия. Във федеративното княжество също се зараждат и достигат своя класически апогей капиталистическите отношения и свързаната с тях техническа революция,

класовото разслоение и новото неравенство, които извеждат на преден план и финландския пролетариат. В автономното княжество се формира и съвременната финландска нация, която именно през онзи исторически период се изявява в архитектурата, музиката и литературата, разбира се (в музиката Ян Сибелиус, в литературата Йохан Рунеберг, Алексис Киви, Юхани Ахо и мн. др.). Разрастват се и книгоиздателското дело, периодическият печат.

Оскъдните познания на българския читател за по-старата история и култура на Финландия изискват допълнителна информация. Ще спомена, разбира се, само някои културно-исторически данни с надежда, че те поне минимално ще подскажат за дългия път на развитие на далечна Финландия. От 1542 до 1809 г. финландските земи са подвластни на Шведското кралство. През 1542 г. финландският духовник-просветител Микаел Агрикола отпечатва своята книга „А Б В" (ABC) в Германия. И това е първата печатна книга на фински език. През 1548 г. Агрикола печата и своя превод на Новия завет. През 1640 г. е открит най-старият днес университет на финландска земя в гр. Турку (с шведското название гр. Обор), наречен по това време Regia Academia Aboensis.

Но истински финландски университет, където лекциите се четат вече не на шведски, а на фински, е открит в Хелзинки през есента на 1828 г. Преди това, още през 1812 г., финландската столица се пренася от старопрестолния Турку в Хелзинки.

Финландската литература е прието да се счита за сравнително млада литература. Ренесанс и барок (в класическия смисъл на тези понятия) може да търсим само при по-старите европейски национални култури. Самостоятелното развитие на финландската литература датира от началото на XIX в., когато се изявяват оригинални автори, жанрове и произведения.

Развитието на финландската писменост от миналия век можем да си представим схематично в три основни направления: а) събиране, издаване на древното народно художествено творчество и приобщаването му към националната култура; б) литературата за финландци, говорещи шведски и с шведска езикова култура; в) поява на големите образци на оригиналната финландска литература.

Основни показатели на тези три направления могат да бъдат: Калевала — израз на най-старото народно творчество; поетът-романтик Йохан Рунеберг, който пише на шведски; значението на първия финландски майстор в художествената проза и драмата Алексис Киви за по-нататъшния бурен разцвет на финландската романтична и реалистична литература от края на миналия век.

Финландският национален устен епос, както показват най-новите данни, има хилядолетна история, макар да съдим за него по първите записи през Средновековието и най-вече по първия писмен паметник на този епос, издаден от народния будител и събирач на народно творчество Елиас Льонрот. Имат се пред вид неговите две най-ранни издания на Калевала: т. I от 1835 и т. II от 1849 г. С хердеровски романтичен ентусиазъм финландският будител показва на своите съотечественици, а не след дълго и на цял свят народния гений, сътворил този неповторим епос, своята финландска „Илиада".

Във второто издание на Льонрот са събрани 85 000 поетични стиха от народната поезия. Действително малко народи са успели да съхранят за света такова поетично богатство. А по най-новите данни на финландските архиви са запазени и са записани до днес около четвърт милион варианти от народното поетично творчество — най-старите, още от езическо време, от преди 1100 г. Калевала, този бисер сред огромното народно творчество, става от XIX в. живителна почва за финландския романтизъм, а по-късно и на цялата финландска литература. И не само на литературата. Непреодолимо е нейното въздействие върху класическата (пък и върху днешната) финландска живопис и музика. И до днес не е пресекнал този първи извор, така животворен за развитието на финландската литература.

Йохан Рунеберг (1804—1877) е най-видният поет в зората на новата финландска литература. И макар че пише на шведски език, той е типичен финландски поет. И още нещо — Рунеберг, а след него финландските поети и белетристи, които пишат на шведски, свързват завинаги националната култура и литература с европейските художествени образци, с най-новите литературни течения и насоки, с демократичния и хуманистичен дух на европейската култура.

В класически ясната и хармонична лирика на Рунеберг с романтични пориви в отмерен, спокоен ритъм диша народният живот, одухотворено разказва чистият акварел на родната северна природа. Стиховете на Рунеберг не слизат от христоматии и календари, алманаси. Те стават неведнъж мото пред спомените и дневниците на финландските воини, сражавали се за свободата на нашата страна.

Традициите, оставени от Алексис Киви (1834—1872) при формирането на новата финландска литература, са наистина огромни. Дори в литературната история периодът от 1860 до 1872 г. е назован на името на Киви. Разбира се, преди него в лириката срещаме първите стихотворни опити на фински език от поета Оксанен. Но в прозата, в драмата Киви прави истински прелом. Литературата, писана на фински език, естествено е по-млада от шведската и няма нищо общо с брилянтната изтънченост на шведските образци от XVII и XVIII в.

Любими автори на Киви са Шекспир и Сервантес. Както и при тези гении, в неговото най-самобитно произведение „Седемте братя", изтъкано от драматични и комични положения, чувствуваме диханието на шекспировския и сервантесовския дух.

Киви в зората на финландската съвременна проза изгря като маяк за почти всички по-сетнешни майстори на финландския реализъм от втората половина на XIX в., та до наши дни — от Юхани Ахо, Й. Лехтонен до такива съвременни писатели, като В. Лина, П. Ханпя, верни на творческото съжителство между нежния лиризъм и суровия реализъм, постигнато така неповторимо за пръв път от Киви.

И ако Калевала дари новата финландска литература с динамиката на повествованието, с животворната образна сила на народното творчество, а Рунеберг свърза класическия хуманизъм на европейските литератури с финландската поезия, Киви разкри с хумор и лирическа нежност върху ярко реалистично платно ония национални и човешки идеали, които ще останат задълго верую на финландските писатели.

Финландската литература от втората половина на XIX в. и почти до 1917 г. се изравнява с европейските литератури. По думите на патриарха

на финландския реализъм Ахо „и в нашите далечни краища започна да бие пулсът на голямото сърце на времето, в което живеем". Почти всички по-значителни финландски писатели започват да проверяват своите идеали в диалог със съвременни европейски писатели.

Видният поет на Финландия Ейно Лейно в програмна статия от 1898 г. пише: „Новото време заставя и нас, финландците, да открием своя прозорец към големия свят."

Още по-програмно и последователно групата на т. нар. „факленосци" (след Първата световна война) ще апелира за европейски прогрес и социална справедливост в своето отечество. Писателите от федеративното княжество са чувствували дълбоко класическата руска литература, която придобива домашно право във финландската култура и в значителна степен влияе върху художествената структура на финландския реализъм. Все по-силно е и въздействието на радикалния скандинавски литературен печат, представен преди всичко от Ибсен и Стриндберг. „От 1880 г. за десетилетия наред Финландия става колония на норвежката литература" — отбелязва литературният историк В. Таркиайнен. И то във време, когато Финландия, тръгнала по пътя на капиталистическото развитие, с всеки изминат ден променя облика си.

***

През 1973 г., на трети март, се отправих към двора на стара казармена сграда в Хелзинки, недалеч от морския залив. И свалих шапка пред гранитния паметник (издигнат през 1881 г.), върху който бяха издълбани имената на загиналите финландски воини за свободата на България през 1877—1878 г. Алененха признателни венци. Но не цветята — те са достъпни тук през всички сезони, — а строената почетна рота, звуците на националните ни химни, финландците, дошли да отдадат почит, спазвайки столетна вече традиция, будеха благородни пориви и радостно вълнение. . .

По-късно, преодолял езиковите прегради, в чудесните хранилища на Университетската библиотека и на Финландското литературно общество в Хелзинки прелиствах издания от преди 100 години, заинтригуван от отношението на финландската общественост към Руско-турската война през 1877—1878 г., удивен от проникновението в нейния освободителен характер, възхитен от проявеното и зарегистрирано в тези печатни издания политическо разбиране спрямо българския народ в съдбовен исторически момент от неговия живот. И ми ставаше ясно, че печатът във Финландия отрано е довел до съзнанието на своите читатели вести и коментари за националноосвободителните въстания в Босна, Херцеговина и Черна гора, за Априлското въстание у нас. И още тогава финландската общественост е била спечелена за освободителната кауза на поробените балкански народи. Разгръщах пожълтели страници на вестници и списания, а страниците бяха хиляди и многократно в тях звучеше името на България. Но после реших да ги оставя на компетентните културни историци и да насоча вниманието си само върху дневниците, спомените, художествените репортажи не защото тяхното съдържание бе в съгласие с обширния и необозрим периодичен печат, но тъй като и в жанрово отношение примамваха литературоведските ми интереси.

За какво ми разказаха тия книги сред спокойните библиотеки на белия град край Финския залив?

. . . През ония ранни есенни дни на 1877 г. малкият идиличен град Хелзинки е необичайно развълнуван, ликуващо оживен. Прославеният гвардейски баталион е отново формиран, попълнен с доброволци и готов за предълъг поход. (Повече от две хиляди души са посетили специалното тържествено представление на Хелзинската опера по случай заминаването на Финландския баталион.) На 6 септември 1877 г. баталионът се отправя от казармата (същата, където е днес поменатият гранитен паметник) в тържествен поход през Сенатския площад към железопътната гара на Хелзинки. Целият град се е вдигнал на крак — стари и млади с ликуващи овации, с народни и патриотични песни изпращат своите бойци, за да воюват за свободата на един толкова далечен и същевременно близо почувствуван народ. Възторжено посрещнати и изпратени и във Виборг, и в Петербург, финландските момци продължават дългия си поход. Това са 24 офицери, 4 военнослужещи, 72 подофицери, 719 стрелковаци с 85 оръдия, 93 коня и т. н. и оркестър в състав от 54 души. И вестниците вече не ще откъснат страниците си от този им поход, от подвизите им. И десетилетия след тяхното завръщане печатът ще подхранва паметта за великото дело, на което е била съпричастна финландската нация. Момчетата от баталиона, откърмени във възрожденския и хуманистичен дух на големите писатели, поети и общественици, като Рунеберг, Топелиус, Льонрот, са разбирали добре в името на какво рискуват своя живот. Тези млади хора с приятни, одухотворени лица, както отбелязват и западните кореспонденти, със звучен език и хармонични мелодии, изминали дълги разстояния, и след четириседмичен поход са бодри и вдъхновени. Те са най-дисциплинираните, най-устойчивите воини от армията, която командува прославеният генерал Гурко.

Преминали вече в Румъния на 21 септември, те ще видят колони от пленени башибозуци, ще разтворят широко очи и ще възкликнат: „Какви страшилища! Истински мародери!“ И още по-дълбоко ще оценят своята мисия. Едва на 3 октомври ще спрат и ще се вгледат в отсрещния бряг на Дунава. С мощно ура ще ги посрещнат намиращите се вече тук руски бойци и български доброволци. Но не ще се любуват дълго на великата река. Походът им продължава към обсадения Плевен.

През злокобната тъмна нощ и далечното утро на 24 октомври баталионът е вдигнат на крак при Горни Дъбник и всички, светкавично облечени, въоръжени, в две колони, се отправят към бойното поле. Когато слънцето се показва, бойците се стъписват пред апокалиптична гледка! На бойното поле (както говорят статистиките) лежат три хиляди трупа и шест хиляди ранени, измъчвани от раните си. Но заповедта е категорична: „Момчета, нито крачка назад, тук ние защищаваме честта на далечната си родина!“ И те побеждават. Откриват важен стратегически път към обсадения Плевен. Но мнозина от тях остават на бойното поле. Търсят обезобразените им тела и съвсем близо до Горни Дъбник, в малка дъбова горичка, погребват с военни почести 24 офицери и гвардейци. . .

После през Балкана, бушуващ от снежни хали по това време, походът продължава — през Арабаконак, София, Пазарджик, Пловдив, Харманли и Свиленград чак до Сан Стефано. И до Пловдив техните редове ще редеят... Но походът е все пак възторжен и бодър. От дунавския бряг до самия

Одрин тях ги вълнува въпреки военното време българската природа, българите, които навсякъде ги посрещат по старинен обичай с хляб и сол, гощават ги с вино и тютюн, с това, което са могли да укрият от башибозушките орди в опожарените си села. Ликуват в София, защото знаят още тогава, през 1878 г., че това са първите свободни дни за древния град след 1383 г. Пеят възторжено своите народни и бойни песни. Техните връзки, разговори и общувания с българското население, все по-чести и радушни, ще оставят спомени. И когато с кораб отплуват за Одеса и оттам влакът ги откара в свидната им родина, те вече добре знаят, че не са проливали напразно кръвта си и че падналите им другари почиват в гостоприемна страна. Ще оставят тук своя подвиг, своите песни и спомена, че са умеели да се борят с противникови войски без ненавист и омраза към мирното турско население.

Посрещането им във Виборг и особено в Хелзинки е неописуемо. В историята на Финландия рядко ще намерим такова спонтанно изразено самочувствие и радост, че със свидни жертви финландският народ е помогнал да се трошат робски окови. Но ликуващите посрещачи не са могли още да знаят, че сред завръщащите се гвърдейци 541 са с люти рани от кървавите сражения и че 57 от тях тези рани скоро ще положат на смъртен одър. Никой не е подозирал, че подвигът, започнал на Балкана, ще завърши тук, в родината на героите. . .

Ето това ми разказаха книгите, които прелиствах тогава в централните финландски библиотеки. Искам да припомня за подвига, за това голямо начало на нашите приобщения. Но разбирам все по-осезателно, че други са призвани да разкрият по-пълно и убедително величието на този подвиг, преминал в историята, но оставил ярки бразди. Най-напред историците — финландски и наши, — а след тях или ведно с тях писатели, белетристи и поети. Те именно ще се доберат до истинските измерения на саможертвата в името на една голяма хуманна идея. Следите, както се вижда, не са изтрити и паметта не е застинала. Тя ще заговори отново от хиляди страници на десетки книги, документи, архиви, статии, хроники, особено от последните две десетилетия на миналия век и, разбира се, от военните 1877 и 1878 години. Отделни публикации се появяват и през десетилетията на нашия век. (И по традиция и на шведски език за онази част от финландците, които от отколешни столетия са приели за свой език шведския.)

Основен обект на тези публикации са преживяното, възторгът и героизмът на бойците от Финландския баталион през осеммесечното им бойно кръщение в една освободителна война. Езикът е по войнишки лаконичен, педантично обективен, а напиращите емоции и пориви се долавят в подтекста. Пестеливото перо предава сдържано, но с нескрита обич образи на герои, черти на наши българи и на руски другари в бойния поход и дори портретни характеристики.

Това е боен летопис с необичайно художествено въздействие, публицистика, изпълнена с художествени обобщения, при това исторически достоверна. Могат дори да бъдат назовани нейните профили — дневници, мемоари, разкази, репортажи от бойното поле, портрети, хроники. Писали са ги офицери и подофицери от Финландския гвардейски баталион, без да подозират, че възкресявайки спомена, разлиствайки дневниците си и разкривайки преживяното в една обективна действителност, те ще станат апостоли и на литературната ни взаимност. А техните книги ще се наредят

до гранитните паметници. И върху словото им — свидетелство и призив — ще се изграждат нашите по-нататъшни приобщения.

***

Преди да привлека вниманието към съдържанието на всяка от тези книги, няколко думи за техните автори. Нека не бъдем разочаровани, че имената им са неизвестни за литературния процес на Финландия. В определен смисъл това дори е предимство — една конкретна, актуална (днес, разбира се, историческа) ситуация с действителни герои, а не съчинени сюжети се разкрива в преживяното от участници. И макар авторите да не са били писатели-професионалисти, тези първи и единствени техни книги нямат любителски характер и, както ще видим, пускат корени в литературната нива. Евентуални биографични бележки към тях не биха имали само литературен характер, но да не отежняваме в това отношение този коментар. Нека да не забравяме, че тези участници в сраженията за свободата на България са писали, защото не са могли да забравят преживяното. Днес те в много отношения споделят участта на авторите от народното творчество, останали безизвестни в непомръкналия живот на своите творби.

1. „Стихове и песни от Руско-турската война през 1877—1878". Събрал и публикувал А. Анхунен. Виборг, 1880, 30 с.

Необемна, прецизно оформена и отпечатана книжка с популярни финландски народни и патриотични песни, за които съставителят свидетелствува, че са се пеели от бойците на Финландския батальон на българска земя. Това са лирични песни за неповторимата красота на родната финландска земя, песни за далечните близки и любими. В текстовете на тези песни няма конкретни описания на българската земя или на бойните сражения, само в някои се споменава, че финландските момчета се борят срещу турците. Почти неизменен е носталгичният мотив, изразен сърдечно, прочувствено. Мелодиката на тези песни е нежна и задушевна. Така те ни подсказват и за характера на техните изпълнители — финландските воини — на българска земя; млади хора, откърмени във възрожденски хуманизъм, народни синове, здраво свързани с родната земя, воини, когато изисква това една справедлива кауза.

В този малък сборник не са включени обаче три маршови песни със завладяваща мелодичност, които са пеели финландските войници в своя поход към България, при сраженията на наша земя и преди завръщането си след войната. Съхранили и до днес своята популярност, тези песни са издавани нееднократно в грамофонни плочи и аз ще си позволя да припомня техните нотирани текстове в края. Песните се наричат „Хиляди момци тръгват на поход", „Вървим по българска земя", „О, свидна Финландийо, прелест на Севера". За третата от тях се говори, че е била написана от финландски боец край Горни Дъбник, загинал след това в тежкото сражение. Текстуално песните не представляват особен интерес — те изразяват трудностите в похода през Балкана, изпитанията (не конкретно), стремежа да се стигне чак до Цариград — и са предимно прочувствени носталгични слова за скъпата далечна родина. Но мелодиите и досега пленително въздействуват.

2. „Илюстровани репортажи от войната между Русия и Турция през 1877—1878 г.“ С най-новите и достоверни съобщения, хроники и снимки от бойното поле. Изданието е от няколко книжки с формат на списание. Хелзинки, 1878, 100 с.

За автор се сочи Юлиус Крон, немец, живеещ във Финландия, доцент по финландска литература, автор на разкази с историческа тематика. Това е може би единственото издание, чийто автор не е пряк участник в събитията. Авторството при това е по-скоро съставителство — направен е подбор от тогавашната руска публицистика, изобилна на коментари и илюстрации от фронтовете в България през 1877—1878 г.

Изтъквам тази публикация, защото тя може би единствено предоставя на финландския читател най-богат и интересен илюстрован материал и му помага, тъй да се каже, визуално да си представи вълнуващата го Руско-турска война. Освен това в тази книга повече откъдето и да е другаде са проследени походът и сраженията на руските войски на българска земя. В историческите отстъпления авторът връща читателя към недалечното минало на българския народ и неговите отношения към турците. Портретирани са също така руски и турски военачалници, като например генерал Гурко, генерал Скобелев, Осман паша, Сюлейман паша и др., чиито имена така често се срещат в периодичния печат. Тази любопитна книга би трябвало да изпълнява предназначението на справочник, учебник, христоматия за военните събития на Балканите през 1877—1878 г. Тогавашната ѝ актуалност е извън всяко съмнение.

3. „Разкази за войната. . . 1877—1878“. Хяменлина, 1878, 140 с. С тази книга откриваме вече публикациите, написани от преки участници във войната. Заглавието може да подведе — не разкази, а дневник, в който естествено се разказва за видено и преживяно. Още в уводната бележка авторът е счел за необходимо да съобщи, че значителна част от тези спомени са били по-рано печатани във в. „Хямялайнен“ (в Хяменлина) и че и сега той нищо не променя. Пространното предисловие, което заема почти половината от съдържанието на този дневник, го свързва в известна степен с „Илюстровани репортажи за войната. . .“ от Крон. Подробно се говори за причините и обстоятелствата, при които е обявена Руско-турската война през 1877—1878 г.; за похода и сраженията на руските войски; отново портрети на руски командири, генерали, хроника на боевете. Очевидно е, че авторът се е насочил към чужди източници, най-вероятно към достъпния във Финландия руски печат. Но вече след 84-а страница, т. е. след информативното въведение, неговият стил става по-оживен, лирически развълнуван, особено когато регистрира неподправения интерес към тази война сред сънародниците си и когато подчертава ентусиазма, с който се набират доброволци за Финландския батальон, в такива градове като Хелзинки, Турку, Виборг, Савонлина, Хяменлина, Микели, Васа. С вълнение той въвежда субективно подбрани детайли от поведението на бойните си другари, от военната атмосфера в своето обективно хроникално описание.

4. „Финландският батальон във . . . войната (1877—1878)“. Савонлина, 1878, 64 с.

Тази необемна книжка е по-скоро репортаж, отколкото дневник. Репортаж, в който не е пренебрегнато авторското виждане. Суховатото, почти регистрационно описание на бойното всекидневие, информативно нахвър-

ляните данни за българския народ, за балканската природа не се възприемат още като компоненти на преживяното. Вмешателството на автора прозира най-вече в тематичните предпочитания и в неговата ангажираност.

Може би в случая е уместно да изтъкна едно особено, властно и неотменно изискване, което е заставило не само този, но и почти всички други автори на разглежданите тук книги да следват неписани, но актуални заръки за универсално, взаимно опознаване при пробуденото чувство за историческа близост в националната съдба. Оттук и това — къде повече, къде по-малко — едновременно съчетание на обективната информация със субективното, авторско виждане. Главното за нас е, че тези финландски пионери на културната ни взаимност не са се отрекли в потока на събития и напираща обективна информация от своето неповторимо виждане, от законите на художественото мислене. Интересно е да се отбележи също така, че аналогично, закономерно явление срещаме и при първите прояви на културно и литературно отношение към нашия народ в повечето по-малки европейски нации.

5. „Военен дневник или разкази за войната. . . (1877—1878).“ Виборг, 1879. Второ допълнено и подобрено издание през 1880 г.

С особено задоволство авторът съобщава в кратките уводни бележки, че тъй като първото издание на тази книжка се посрещнало с голям интерес и тиражът ѝ бил бързо изчерпан, подготвил второ издание, допълнено с редица нови данни.

Схемата на изложение е същата, както при другите дневници и спомени. Дават се предварителни данни за Руско-турската война и нейното обявяване през 1877 г. и след това хроника на похода и бойните схватки на Финландския баталион — изпращането му в Хелзинки, през Виборг и Петербург, Кишинев и Букурещ, преминаването на Дунава при Зимница (срещу Свищов), подвигът в сражението край Горни Дъбник, падането на Плевен, сражението при Правец и преминаването през Балкана в поход към София, а оттам през Пазарджик и Пловдив към Одрин. Еднаквата сюжетна схема, разбира се, съвсем не говори за някакви копирани издания. Все повече място се отделя за възприятия на българската природа, на етнографски бележки за българските селища и особено за срещите с българи в попътните села, където баталионът е разполагал за почивка своите станове. Все по-любопитни стават преживяванията на финландските бойци, тяхното поведение в бойна обстановка.

6. „Спомени от последната Руско-турска война. Дневник със спомени и коментари.“ Пори, 1881, 121 с.

Дневник на доброволец, предаден за обработка и отпечатване. Както съобщава самият издател, съхранена е била напълно свежестта на непосредствените наблюдения и впечатления от войната. По-любопитни за нас са V раздел, озаглавен „На Балкана“, и VII раздел — „С няколко думи за страната и народа“. Иначе строгата, трезва и обективна хроникалност на историческите, географските и военните събития и данни са отново канава за лично преживяното от боеца-доброволец.

7. „Дневник на фелдфебела Лемикайнен.“ Хелзинки, 1881, 309 с. (джобен формат).

Името на този фелдфебел от Трета рота на Финландския баталион, воюващ на българска земя, е Я. Йернвал. Срещаме това име под много статии в тогавашния финландски печат, в които се възкресяват спомени

от участието му в похода и сраженията на баталиона. Но стилът на този дневник е вече по-раздвижен, значително отърсен от клишета и баласти, езикът е някак си по-ведър, „фелдфебелски" бодър! Разказаното, споделеното е изпъстрено със забавни детайли относно бойния бит на бойците от баталиона. И не, разбира се, за сметка на автентичността на драматичните военни събития. Именно фелдфебелът, който е стоял най-близо до бойците, е имал възможност да ги опознае и почувствува най-добре. Оттук и предимствата на този дневник: връзките, общуванията и разговорите с българското население в толкова села и градчета, през които преминава баталионът, и особено в ония, където разполага за отдих своите станове. Авторът се тревожи, че неговият „разказ не е написан на приемлив литературен език, а само така, както е могъл да го напише един военен". Но неговият дневник прераства в летопис на неповторими събития и вълнуващи преживявания и се чете с увлечение и днес.

8. „Дневник на стрелковака. Спомени от Руско-турската война. . .", Васа, 1883, 35 с.

На титулната страница на тази малка брошурка е отпечатано като мото едно двустишие на поета-възрожденец Рунеберг. В буквален превод то звучи: „Колко много бих разбрал, ако бях отишъл там!" Смисълът на това мото е ясен. Само един истински, голям поет и писател би могъл да отрази величието на преживените и изстрадани събития от величавата военна епопея на Балканите. А той, участникът в боевете, редовият офицер, „може да разкаже само като воин. При това най-верен и сполучлив ще бъде моя рисунък на Втора рота от баталиона, към която се числях и аз. Струва ми се обаче, че това, което искам да разкажа, е доста характерно и за целия баталион. . ." И този воин разказва ангажирано, лаконично, с експресивен език и почти писателско въображение.

9. „Походът на Финландския баталион. Спомени от . . . войната (1877—1878)". Микели, 1895, 140 с.

По обективното си описание и тия мемоари не се отличават твърде от аналогичните на тях спомени, които са обнародвани преди или пък ще бъдат издадени в следващите години.

10. „Спомени на офицера от . . . войната (1877—1878)". I и II ч. Куопио, 1895, и Порво, 1898.

Разбира се, и това са спомени, но вече с претенции за разкази или кратки новели. В това отношение те са може би единственото изключение във финландската мемоарна литература за участието във войната през 1877—1878 г. Докато основното за тази литература почти във всички нейни изяви е хроникалното, строго автентично описание на събития и хора, разбира се, през призмата на преживяното, при своеобразни авторски предпочитания и подбор, тук, в този необемен двутомник похватите на автора са по-други. „Разказите" му в много отношения напомнят аналогии на литературни творби от други страни със същата тематична насоченост. Но в тях въпреки екзотичните названия няма никакви следи от екзотизъм, не съществуват и неотменните компоненти на сантиментализма и дидактизма, така характерни за разкази с подобна тематика. Без да изчерпвам тематичното съдържание, ще спомена като илюстрация някои от тях: „На Балкана", „Милица", „Страшният капитан", „Роб на любовта", „Кошмари", „Ису у дома", „Ису на война" и т. н. Това са свободно фабулирани репортажни разкази за войната, за драматични човешки съдби и ратно време, за този непознат бал-

кански край с така любопитна история и тъй дивна природа, през който преминават финландските бойци, отстояващи неговата свобода, разкази за човешкото мъжество и доблест. В тях портретните характеристики (на руски генерали като например на генерал Скобелев и др. — авторът е очевидно висш офицер в близки отношения с руското командуване) господствуват над педантизма на военните хроники.

Разбира се, отношението на писателя към българската природа, към българина е фолклорно-романтично, но това не принизява психологическия рисунък. Езикът му е по северно сдържан, макар и на места метафоричен. Един писател-хуманист, за когото войната е истинско народно бедствие и все пак необходимост, когато трябва да се трошат робски окови.

Това непретенциозно двутомче излиза пред прага на нашето столетие, когато легендарните събития от Освободителната война лека-полека отшумяват и истинският им живот по-нататък може да бъде съхранен само от изкуството и литературата, призвани да приобщават спомена и познанието към съществуването на човека. И този „белетристичен" опит на финландски участник във войната от 1877—1878 г. надхвърля границите на първоначалното си предназначение и става почти художествен документ за искрената съпричастност на финландския народ към освободителната кауза на българите.

***

„Българският период" на финландската публицистика (1877—1900) е извънредно богат на статии, очерци, бележки и коментари, пръснати по вестници и списания, издавани в по-големите градове на Финландия. Наред с документите от Държавния и от Военния архив в Хелзинки историците, които ще изследват вещо социалните и политическите зависимости на финландско-българската взаимност, не могат да отминат този публицистичен материал. Като илюстрация ще обърна внимание на едно-единствено списание, при това твърде популярно, наречено „Четиво за финландския военен", в което само от 1888 до 1898 г., т. е. за едно десетилетие, са поместени удивително голям брой статии и спомени за войната от 1877—1878 г. от участници или историци. Някои от тях цитирам в кратките библиографски бележки.

Специално изучаване и анализ изискват и публицистичните материали на шведски език (за шведски говорещите финландци) въпреки аналогичното си съдържание.

Вече споменах, че насочването ми към книжните издания е продиктувано от жанровите литературни аспекти, на които наблягам в този литературно-исторически и литературно-сравнителен очерк. Но има една книга на шведски език, която по езикови съображения се отклонява от моите наблюдения — „През войната като лекар във Финландския баталион. . ." от д-р Г. Валберг (Хелзинки, 1878).

Общото впечатление от прелистваните финландски публикации е, че те действително правдиво отразяват Руско-турската война и изразяват доброжелателно отношение към българския народ. И макар да са на страната на този именно народ, справедливо и спокойно е и отношението им към турското население в България. В този смисъл тези книги са написани сдържано и трезво. Не, разбира се, с безпристрастна и хладна резервира-

ност. И ако на предно място се поставят битът, преживяванията, подвизите и схватките с врага наред с неотменния носталгичен копнеж по далечната родина, в същите тези дневници и спомени почти едновременно се нижат наблюдения, възприятия и оценки на българската природа, на българския народ, на неговия бит, обичаи и с ретроспекции на историческото му минало.

Едно единствено кратко отстъпление в един единствен дневник дава отрицателна оценка на българина или по-точно за някой си българин. Баталионът е трябвало да закупи храни от местното население. Още в самото начало на своя поход в България някъде преди Горни Дъбник финландците срещат голямо стадо и питат собственика му дали би им продал определено количество овче месо. Българинът дълго усуквал, че ако се върнат турците, лошо ще си изпати, но накрая се съгласил да им продаде на невероятно висока цена. С огорчение финландският летописец пише в своя дневник, че „тия българи нямат елементарни човешки чувства".

Разочарованието от българите е могло да прерасне в отрицателно отношение, особено в момент, когато то се появява още при първите крачки на българска земя и почти в навечерието на най-решителната битка, увенчала със слава финландските бойци при Горни Дъбник. Горнодъбнишкото сражение е между другото и изпитание на отношението към българския народ. Те наистина приемат инцидента с българския спекулант като рядко изключение. И не са се излъгали — в по-нататъшния поход неотлъчно ще ги обкръжава гостоприемството на българите, тяхната щедрост и дружелюбие и все по-често българската земя и през това сурово военно време ще се назовава в почти всички дневници и спомени гостоприемна.

***

Не мога да отмина един паралел на финландско-българската литературна взаимност, а именно естонско-българските отношения през Освободителната война. Не само защото естонците са най-близки, етнически родствени на финландците, със сравнително близки, взаимно разбираеми езици, не само защото Финският залив ги отделя, не поради традиционните културно-исторически и литературни връзки между тях и не защото естонците са също така малък, много по-малък народ от българите и финландците и векове наред като нас са страдали под игото на чуждоземци — от края на XIV в. под ярема на немските рицари, чиято власт не бива сломена дори след присъединяването на естонската земя към Русия (столетие по-рано от Финландското княжество, още в началото на XVIII в.).

А защото и естонците участвуват със свои военни части и свои представители (с отряд лекари от университетския град Тарту) в Руско-турската война през 1877—1788 г. и спонтанен и масов е ентусиазмът на естонския народ за освободителната кауза на България; защото значителни са следите за това, оставени в естонската литературна история.

Подробни сведения за характера на естонско-българските отношения читателят може да намери в двата очерка на Тартуския литературовед Сергей Исаков, печатани естествено на естонски език, но също така и у нас.[1] Данните, с които ще оперирам сега, са взети от първата част на този очерк. . .

[1] Език и литерагура, 1969, кн. 2, с. 21—32, 1970, кн. 5, с. 43—54.

Огромно и многообразно е отражението на Руско-турската война от 1877—1878 г. сред естонците — надежди в тази война влагат широките народни маси, неравнодушна остава интелигенцията и напълно ангажирани за освободителната кауза на българския народ са писателите. Военните събития са отразени нашироко във вестници и списания, алманаси и народни календари. Някак си по-определено и по-компетентно естонският печат коментира положението в България, българското национално движение и социалното положение на селските маси. Десетки са песните с българска тематика, които обогатяват естонския фолклор. В тях конкретно е проявено съчувствие и симпатия към трудния живот на българина. Тази конкретност е твърде рядка в аналогичните финландски песни. И онова, което не можем да открием сред финландските писатели (разбира се, техните големи реалисти и майстори на словото се изявяват едва през втората половина на 80-те години и това не бива да се забравя), ни го предлагат естонците — един талантлив, вдъхновен поет, организатор на радикалнодемократичното национално движение на естонския народ, доброволец, преминал в сражения заедно с руската армия североизточната част на България; един поет, който се свързва завинаги с нашия народ; един революционер, когото преследват в родината за това, че в редактираното от него радикално списание „Сакала“ непрекъснато сравнявал „турците с немците и българите с естонците“. От особено значение за нас е поетичното наследство на Петер Якобсон (1854—1899), такива негови стихотворения като „Прощаване със Сливен“, „Смъртта на естонски войник в България“ (стихотворение, което в скоро време се превръща в популярна народна песен), или пък „На брега на р. Марица“, известно сред народа със заглавие „Българска девойка“.

От края на века започват интензивни преводи на естонски език от българската литература. Излизат очерци за България от писатели като големия реалист Едуард Вилде. Така че днес естонският читател е запознат на своя роден език с почти всичко значително от българската литература.

Като подчертавам близостта и паралела в отношенията на финландци и естонци към България през Руско-турската война, искам да отбележа и някои естонски предимства, като например по-силно проявеното художествено майсторство в литературните документи от онова време на нашата взаимност, по-голямата ангажираност на поети и писатели-професионалисти и по-углъбената социална и революционна концепция за националноосвободителната борба на българския народ.

Може да се предположи, че предпоставка за това е давало самото естонско освободително движение, което през Руско-турската война бележи най-високите си върхове.

***

Почти сто години ни отделят от издаването на първите финландски дневници, мемоари за войната от 1877—1878 г. и почти толкова време не стихват споровете за жанровото определение на репортажа. Днес, разбира се, са премахнати и последните прегради между публицистиката и художествената литература и се налага приемливо, съвременно схващане, че репортажът е особен словесен вид, който стои на границата между публи-

цистиката и художествената литература, като обединява по своеобразен начин техните изразни средства.[2] Едва ли някой днес ще твърди, че репортажът може да замести романа или разказа или който и да е друг белетристичен жанр.

Междинното положение, отредено за художествения репортаж, ни навежда на мисълта за променливите граници на литературното развитие; към това, че литературата неведнъж се е свързвала с такива отрасли от хуманитарния контекст, които са без какъвто и да е художествен характер — като например с религията, политиката, дидактиката, философията и т. н. Оттук понятието за художествената литература неведнъж обгръща и някои нелитературни произведения, които обаче имат все още недооценено значение за литературното развитие. Нито една от разнообразните публицистични или есеистични творби например не могат да бъдат характеризирани, като се изхожда само от принципите на документалното или научното изобразяване на реалността, нито пък като се следват специфичните критерии на художествената критика. Това, разбира се, не означава, че тези произведения не заемат определено място или пък се непълноценни.

1. Две съществени предпоставки са безусловни и при книгите за финландската съпричастност в Освободителната война, ако искаме в жанрово отношение те да бъдат класифицирани като художествени репортажи: отразеният в тях жизнен опит да откроява, макар и своеобразно, художествен образ на една реалност; да съдържат потенциални и неподозирани художествени функции, които им обезпечават по-трайна приемственост и въздействие.

Първото чисто визуално впечатление, когато прелистваме тези книги, е педантичното, почти хроникално изреждане на огромен фактически материал, десетки и стотици събития, военно-топографски данни, комюникета, вести, заповеди на военното командуване, речи с приветствия на руския император и на военни командири. Пред очите на съвременния читател се изправя този баласт от дежурни клишета и фразеология на една конюнктура на военния устав (в нашия случай авторите са участници, бойци от военния батальон). Но както е било и както ще бъде винаги, има съвременници, които зад баласта прозират смисъла и стойността на действително художествената писателска изява. За щастие този баласт в проучваните книги е все пак незначителен съразмерно съдържанието и неговото отстраняване (или просто абстрахирането от него), не накърнява с нищо монолитния поток на репортажния разказ, увлекателното напрежение, кривата на ръководната теза и идея. Дори е изненадващо проявеното чувство за мяра при степенуването на този огромен фактически материал, както и при художествената организация на жизнения опит, изразен чрез самобитно авторско виждане. Главната тема — походът на Финландския батальон и осемместечното му бойно кръщение в Освободителната война — се разпределя във всички репортажи, станали по-сетне или още при първото си издание съставна част на отделни книги или сборници. И тази голяма тема е изразена единствено в преживяванията, поведението и съдбата на финландските бойци, в психологическия рисунък на немногочисления, но постоя-

---

[2] Теоретичен анализ на репортажния жанр с голяма убедителност е постигнат в книгата на М. Г р и г а р. Изкуството на репортажа. Прага, 1961, 175 с. (на чешки език).

нен български типаж — дори българските селища, българската природа най-напред са почувствувани, преди да бъдат описани.

Но какво би била темата, ако нямаше оня заряд от идеи и обществени зависимости, които я правят така хуманна, общочовешка; ако богатата илюстративност не държеше сметка за националната и социалната същност на фактите?

Образната система, атмосферата в тия репортажни книги е нещо повече от една репродукция на индивидуалното емпирическо познание. Финландският боец почти навсякъде е показан чрез динамична характеристика — той е смел, издръжлив на изпитания, съвършено забравил за себе си в сраженията, с ясен ум и живо участие, с интерес към страната, за чиято свобода пролива кръвта си, понякога сантиментален, но винаги буден и съобразителен в променящата се обстановка на похода и сраженията. Авторите (офицери, подофицери, фелдфебели), възпитани, както вече споменах, с идеалите на финландския ренесанс, са вложили в този централен образ своя хуманистичен идеал. Склонността им към преувеличаване на места е парирана от техния строг, сдържан и лаконичен език, съвършено чужд на описателното украшателство. В отделните репортажни книги е различен подходът при изграждането на образа на финландския боец. Някои от авторите прибягват към детайлите от неговия бит и поведение, към характерни реакции и реплики в продължителния боен поход, богат на изпитания; други проявяват подчертан лиризъм в изложението или пък заострят вниманието към своите вътрешни преживявания; понякога във външнокомичните изяви прозира привлекателната, хуманна същност на героя. При всички тези случаи е следван динамичният принцип при образното изграждане — финландският боец е виждан в непрекъснато движение. Представен е не когато почива, а в сражението, в похода, не как е облечен, а как се облича, не какво говори или мисли за себе си, а как действува, какво е поведението му в ротата, при новите и разнообразни срещи с българското население, в увлечението му да узнае колкото се може повече за България, за българите, в неговата действена ангажираност.

Малко по-различно е композиран образът на скъпата родина. Реалистичен и убедителен е при описание на раздялата и тръгването на финландските бойци от Хелзинки за далечните бойни сражения — в онова спонтанно изпращане, всенародно участие, ренесансово опиянение. После родината се явява в неотменния носталгичен спомен за родния дом, за родния край в народните песни, в защищаваната чест на родината на балканските бойни полета. Така постепенно този образ се превръща в едно романтично видение.

Какво удивление буди контрастната променливост на българската природа! И отново всичко се възприема в движение — реките текат, мелниците работят или са запустели, а не как изглеждат или как са построени, небето се променя непрестанно и след снежната виелица грейва слънце или пада мрак, долините се сменят с балкани и т. н. И въпреки военното време колко надежда, дружелюбие, героизъм и готовност за подкрепа показват българите! Лицата им са озарени от настъпващата свобода. Българите са гостоприемни и умеят да бъдат благодарни към ония, които отстояват тяхната свобода, те са мисловни и човечни. Може да се каже, че това са кратки психологически етюди за българина. Традиционните фолклорни описания при аналогични творби от други страни присъствуват във финландските

репортажи само като кратък компонент, който трябва да насочва към вътрешния свят на българите. Ето приблизително в такъв порядък образът на България съпровожда главната тема в тия репортажни книги. И този образ е убедително реалистичен.

Колко съзвучни са тези репортажни творби с тенденциите в тогавашния литературен процес на Финландия — с онова съчетание между романтизма и реализма, от което се раждат класическите произведения на новата финландска литература. Не е ли показателен в това отношение паралелът между романтичното изображение на далечната родина и реалистично изявения образ на българската земя и народ.

Един малък подбор (освен на споменатия баласт) се налага допълнително, когато възниква въпросът за трайното естетическо въздействие на тия репортажи. Съвсем друго е впечатлението, което отнасяме, когато четем предфиналните страници от тия книги. Войната е завършила, бойците са застанали вече пред този странен и непознат Изток. И перото на авторите се насочва главно към екзотичното, сензационното, забавното. Не се търсят вече социалната същност и драматизмът на времето. Фактите се нахвърлят произволно, откъснати, без каквито и да е зависимости; стилът става подчертано украшателен. За всекидневния печат се поднася един особен деликатес, който съвсем не буди апетити в следващите поколения. Но тези изненадващи страници подчертават още по-силно основното съдържание и непреходното въздействие на финландските репортажни книги, чиято сюжетна линия преминава през българската земя.

Авторите едва ли са умували върху композицията на репортажите си. Следвали са просто своя преживян и изстрадан жизнен опит от една продължителна война и са били подвластни също на възрожденския си, хуманистичен мироглед, пишели са своите летописи с ясното съзнание за величието на едно историческо събитие, към което с такова участие гледал техният народ. И, разбира се, искали са да припомнят на своите сънародници, че се рушат робски окови и че свободата изгрява не само над Балканите.

2. Далеч съм от мисълта да изтъквам тия книги като образци на репортажното изкуство. Такива са били несъмнено при своя генезис, в своята страна, за своите сънародници. И макар да не се възприемат днес като образци, вече почти сто години те могат да се четат с увлечение и не без въздействие, и то не само върху финландски или български читатели. Тази естетическа издръжливост, която ги извежда на далечен път чак до наши дни, не е обусловена само от типизацията и подбора на новия, неразработен материал, а в значителна степен и от начина, по който са изобразени подбраните факти. Очевидно е ясното и целенасочено устройство на елементите на съдържанието, вътрешното подреждане на материала, на отделните мотиви. От значение е също разположението на типажа, напрежението между описателните и аналитичните, лирическите и епичните съставки. Постигната е относителна художествена правдивост не с просто наподобяване на действителността, а чрез силна концентрация върху преживения реален опит, чрез умножаване на отделни факти и явления от повтарящата се обстановка на сраженията, чрез натрупване на одухотворени черти в основния типаж и дори при природния декор. Но нека не забравяме, че „образното творчество на белетриста открива несравнимо повече възможности от „логическата“ фантазия на репортьора. И въпреки

това със своята последователна, напрегната сюжетна линия при така организираните в съдържанието превратни жизнени приключения и преживявания репортажните книги биха могли да конкурират редица белетристични творби с измислени или съчинени сюжети.

3. Може би тия финландски репортажни книги са подражателни творби, но във всеки случай те са епигони на плодотворна традиция в отечествения литературен процес, която от миналото проправя пътища към бъдещето. И съвсем определено техните автори са пионери в отстояването на ренесансовите идеали в историческия период, когато се сменят обществените класи и формации — дори само с тази, изнесена и популяризирана от тях героична и в същото време реалистична тематика, сгрята от идеалите на финландските възрожденци. Защото в тия репортажни книги е съвсем осезателна далечната връзка с раздвиженото изображение у Калевала, с хуманистичния дух на поета-възрожденец Йохан Рунеберг. Живи са в тях народностните идеали, завещани от Алексис Киви и с присъщата за този пръв мащабен белетрист и драматург те с лирическа нежност разказват за герои и събития от суровата, военна действителност в България. Така приобщено към внушителното начало на новата финландска литература е голямото начало и на финландско-българската културна и литературна взаимност. . .

Литература

Fennahder, O. Suomen kaarti venäläis-turkkilaisessą sodassa vuosina 1877—78. Savonlinna, 1878.

Fennander, O. Suomen kaartin sotaretki. . . Mikkeli, 1895.

Huntala, P. Suomen valkoinen kaarti. Helsinki, 1935.

Hyvämäki, L. Supmalaiset ja suurpolitiikka. Helsinki, 1960.

Hiisivaara, T. Tuhannenpa verran poikia läksi. . . Helsinki, 1968.

Janhunen, A. Runoelmia ja Lauluja venäjän ja Turkin sodasta. Viipurissa, 1880.

Jernvall, J. Vääpeli Lemmikäisen päiväkirja. . . Vuosina 1877—1878. Helsinki, 1881.

Krohn, J. Kuvaelmia sodasta Venäjän ja Turkin välillä 1877/78. Helsingissa, 1878.

Lindfors, A. Tarkka-ampujan päiväkirja. . . Vaasa, 1883.

Lindman, W. Sotilaan päiväkirja eli kertomuksia sodasta Venäjän ja Turkin välillä vv. 1877—78. Viipuri, 1879, 1880.

Lindgren, A. W. Kertomuksia sodasta Venäjän ja Turkin välillä vv. 1877—78. 1—2. Hämeenkinna, 1878.

Palander, W. Muistelmia viimeisesta Venäjän ja Turkin sodasta. . . Pori, 1881.

Varén, J. I. Upseerin muistelmia sotaretkeltä v. 1877—1878—79. Kuopio, 1895; Porvoo, 1898.

Wahlborg, C. F. Anteckningar från rysk-turkiska kirget 1877—1878. Hfors (Hki), 1878.

Ahomäki, J. Suomen kaartin joulun vietto Balkan-vuoristossa v. 1877. — Lukemisia Suomen sotamiehille, 1889, №3.

Kanitz, F. Donau Bulgarien und der Balkan. Bulgarien kansallis-kirkolliset taistelut. — Kirjaillinen Kuukauslehti, 1877, № 5, 6.

Kulta, F. H. Suomen kaartin sotaretkestä sotaretkestä v. 1877—78. — Lukemisia Suomen sotamichille, 1898, p. 1—10.

Ranta, G. Muistelmia Tonavan toiselta puolelta sota-ajoilta Venäjän ja Turkin välillä vuosina 1877—78. — Lukemisia Suomen sotamiehille, 1890, p. 293—321.

Съдържание

ПРЕДГОВОР от Тончо Жечев, Христо Дудевски 5

Първи дял

Георги Цанев — Развой на жанровете в българската литература през 80-те години (1878—1890) 9
Соня Баева — Героят на Шейновската епопея. Петко Славейков през Освободителната руско-турска война 33
Ванда Смоховска-Петрова — Три народни епопеи („Под игото", „Пан Тадеуш", „Кървава песен") 55
Иван Радев — „Кървава песен" и идейно-естетическите измерения на темата за националноосвободителните борби 111
Божидар Христов — Към полемиката между Ф. М. Достоевски и Л. Н. Толстой по т. нар. „източен въпрос" и освобождението на България 121
Христо Дудевски — За някои особености на документалната белетристика за Освободителната руско-турска война 149
Христо Йорданов — Донски казашки песни и Освободителната война 165

Втори дял

Григорий Д. Вервес — Прогрессивная украинская общественность в ее отношении к национально-освободительной борьбе балканских народов в 1875—1878 годах 181
Юзеф Магнушевски — Отношението на полското общество към освободителните борби на българите 207
Хилмар Валтер — Отражението на освободителната борба на българския народ и освобождението на България в славистични списания в Германия през XIX в. 223
Карол Розенбаум — Националноосвободителната борба на българите в поезията на словашките поети-реалисти 231
Ян Кошка — Отражението на Освободителната война в словашката литература 239
Венцеслава Бехиньова — Турция, Русия и България през 1877—1878 г. в чешкия хумор и сатира 271
Зденек Урбан — Специфични черти на отзвука на освобождението на България в чешкага литература 287
Родика Флореа — Бележки, спомени, записки и писма на румънски бойци, участвували в Руско-турската война през 1877—1878 г. . . . 297
Людмила Боева — Накануне освобождения (Творческий путь и общественная деятельность Софрония Врачанского) 311
Марин Жечев — Историческо събитие за съдбата на Балканите (Гръцкият печат за Априлското въстание и Освободителната руско-руска война) 347
Георги Вълчев — Финландски дневници и мемоари от 1877—1878 г. . . 369

Освобождението на България
и литературата

*

Редактор Милка Иванова
Художник Веселин Павлов
Худ. редактор Данаил Донков
Техн. редактор Александър Иванов
Коректор София Чолакова

*

Изд. индекс 6744
Дадена за набор на 19. XII. 1977 г.
Подписана за печат на 22. II. 1978 г.
Формат 70×100/16 Тираж 1700
Печ. коли 24,25 Изд. коли 31,42
Цена 4,07 лв.
Код 19 $\frac{9535372611}{5056\text{-}7\text{-}78}$

*

Печатница на Издателството на БАН
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев"
Поръчка 71